

રામાયણનું ચિંતન

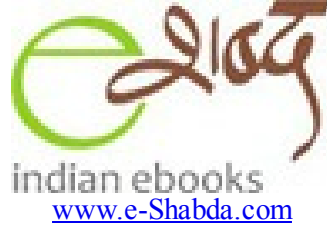
સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

‘રામાયણ’નું ચિંતન

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Ramayannun Chintan
by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2010
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-853-2
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

અર્પણ

ચૌદ વર્ષના વનવાસમાં જેણે પોતાના પતિ લક્ષ્મણ સાથે જવાની હઠ ન પકડી અને પતિઆજ્ઞા માનીને ઘરમાં જ રહી, ચૌદ વર્ષ સુધી મહેલને વન બનાવ્યો, જેના મહાત્યાગની કોઈએ થોડી પણ નોંધ ન લીધી—એ મહાત્યાગી પણ રામાયણના ઉપેક્ષિત પાત્ર લક્ષ્મણપત્ની

ઉર્મિલાને વંદન સાથે અર્પણ!

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

લગભગ ત્રીસ વર્ષ ઉપર ઈશ્વરકૃપાથી મેં ‘સંસાર-રામાયણ’ પુસ્તક લખ્યું હતું. આ પુસ્તકને લોકોએ સારો આવકાર આપેલ. તેની ઘણી આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે. તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ ‘એપિક ઑફ લાઈફ’ પણ પ્રગટ થયો છે. તેની કથા જાણવા જેવી છે. ઝાંબિયાથી એક ભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલે એક લાખ રૂપિયાનો ચેક મોકલ્યો અને કહ્યું કે “મને 80 વર્ષ થયાં છે. મેં ‘સંસાર-રામાયણ’ સત્તર વાર વાંચ્યું છે. મારી એક જ ઇચ્છા છે કે મરતાં પહેલાં હું તેનું અંગ્રેજી રૂપ જોઈને મરું. એટલે આ રકમ તેના અંગ્રેજી અનુવાદમાં વાપરીને મને ધન્ય કરશો.” અમે તત્કાલ તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરાવ્યો અને ગૂજરી છાપ્યો. ડાહ્યાભાઈ જીવતેજીવત તે દળદાર પુસ્તક જોઈ-વાંચી શક્યા અને પછી દેવ થયા.

એ પછી તો ઈશ્વરે મારી પાસે ઘણું લખાવ્યું. લગભગ 75 ઉપર પુસ્તકો લખી શકાયાં છે, જેમાં 22 પુસ્તકો તો માત્ર પ્રવાસનાં જ છે. આ બધું મારી કલ્પના અને ધારણા બહાર થયું કહેવાય. એટલે હું તેને ઈશ્વરકૃપા જ માનું છું.

સમયની સાથે મારા વિચારો બદલતા અને રિફાઈન થતા રહ્યા છે. મારી યાત્રા મોક્ષની તીવ્ર લગનીથી શરૂ થઈ હતી. કાંચન-કામિનીનો ત્યાગ જ મોક્ષ અપાવે તેવી પાકી ધારણાથી હું ગુરુની શોધમાં નીકળી પડ્યો હતો. કાશીમાં 11 વર્ષ રહીને શાસ્ત્રોનું યથાશક્તિ અધ્યયન કર્યું. પણ તેમાં મારી મોક્ષની ધારણા મંદ પડી ગઈ! ધીરેધીરે મોક્ષ મારા માટે એક કલ્પના જ રહી ગયો. મારા જેવા હજારો યુવાનો મોક્ષ માટે જ ગૃહત્યાગ કરતા હશે. મારો તો આધાર જ ખસી ગયો. હવે કરવું શું? ભયંકર ડિપ્રેશનની સ્થિતિ સર્જાઈ. જીવન લક્ષ્ય વિનાનું થઈ જાય એટલે જીવનનો આધાર જ ખસી જાય. આ વિકટ માનસિક કાળમાં બે તત્ત્વોએ મને જીવન ટકાવવાની શક્તિ આપી: (1) ઈશ્વર અને (2) સંગીત. ભલે મોક્ષ ગયો, પણ ઈશ્વર વધુ ને વધુ દૃઢ થયો. આ દૃઢતા માત્ર તાર્કિક આધારની નહિ, પણ જીવનના અનુભવોના આધારની હતી, તેથી બૌદ્ધિક દલીલોથી પર હતી.

એક નવી દિશા ખૂલી. મોક્ષની ધારણાથી લોકો વધુ ને વધુ દુર્બળ થતા ગયા છે, કારણ કે મોક્ષ સંસારત્યાગથી જ મળે છે. સંસારત્યાગ એટલે સુખોનો ત્યાગ. સુખનાં બે કેન્દ્રો સ્ત્રી અને ધન (કામિની અને કાંચન). આ બન્નેના ત્યાગથી જ મોક્ષ મળે. લાંબા ગાળે અનુભવાયું કે આ બન્ને ધારણાઓ કુદરતવિરોધી અને લગભગ અશક્ય છે. કામિનીત્યાગ માટે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય જરૂરી છે. મેં જાતજાતના નિયમો લીધા, બને તેટલા બધા પ્રયત્નો કર્યા, પણ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સિદ્ધ ન થયું. અંદરોઅંદર તપાસ કરતાં સત્ય સમજાયું કે લગભગ બધાની જ આવી દશા હતી! પણ મોટા ભાગના સાધકોએ આ તત્ત્વ સ્વીકારી લીધું હતું. “એ તો આમ જ જિવાય”ના આધારે બધા બ્રહ્મચર્યનો દંભ કરતા રહ્યા. હું અંદરનો માણસ હતો. જે અંદરના માણસને દેખાય તે બહારના માણસને ન દેખાય. મેં જે કાંઈ જોયું હતું અને અનુભવ્યું હતું તેના ઉપર પડદો પાડી શક્યો હોત, પણ તેવું કરવા મારું મન માન્યું નહિ. એક સાધુ તરીકે કદાચ હું જ પ્રથમ વ્યક્તિ હોઈશ જેણે અકુદરતી બ્રહ્મચર્યની સામે જેહાદ જગાવી હોય. આજે હવે મને 80 વર્ષ થઈ રહ્યાં છે, તોપણ આ જેહાદ મને વધુ ને વધુ દૃઢ બનાવી રહી છે. વારંવાર પ્રશ્ન થતો રહ્યો છે કે આવડી મોડી ભૂલ કેમ થઈ હશે? કેમ કોઈ પડકારતું નહિ હોય?

શાસ્ત્રોમાંથી જ ફરી પાછો રસ્તો મળ્યો. પ્રાચીનકાળમાં બધા ઋષિઓ જ છે, સાધુઓ નથી. ઋષિઓ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચારે પુરુષાર્થોનું સંતુલિત જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે. લગભગ બધા જ ઋષિઓને પત્નીઓ છે (તેઓ પત્નીત્યાગી નથી), બાળકો છે. તેઓ ત્યાગી પણ ગૃહસ્થજીવન જીવે છે, ગુરુકુળો બનાવે છે અને લોકોનાં બાળકોને બધી વિદ્યાઓ ભણાવે છે. તેઓ શસ્ત્ર પણ ધારણ કરે છે અને જરૂર પડે ત્યારે યુદ્ધો પણ કરે છે. આ અભિગમ પ્રત્યે મારી રુચિ વધવા લાગી. વધુ અધ્યયન કરતાં મને તેમની પાસેથી ‘ઋષિમાર્ગ’ મળ્યો, જેનો આજે પણ હું હિમાયતી છું. તો પછી આ બીજી સંસારત્યાગવાળી ધારા ક્યાંથી આવી? આમ તો બહુ પ્રાચીનકાળથી આ ધારા ચાલતી હશે, પણ તે સાવ નજીવી હશે. શ્રમણધારાના ઉદય પછી તે બહુ મોટી થઈ ગઈ. શ્રમણો સંસારત્યાગની ધારા લઈ આવ્યા. ચારે તરફ સાધુઓ જ સાધુઓ દેખાવા લાગ્યા. ઋષિધારા ઘટતી-ઘટતી લગભગ સમાપ્ત થઈ ગઈ. શ્રમણધારાના પ્રચંડ પ્રભાવથી જે શ્રમણ ન હતા તેવા હિન્દુઓ પણ સંસારત્યાગ અને સાધુપરંપરા સ્વીકારતા થઈ ગયા. બધા જ મોક્ષવાદી, એટલે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવાદી, સંસારત્યાગી. આ ધારાનો પણ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ દ્વારા ભારતને લાભ મળ્યો. ભિક્ષુઓ અડધા વિશ્વ ઉપર ફેલાઈ ગયા

અને બૌદ્ધધર્મનો ઝંડો ફરકાવવા લાગ્યા. બૌદ્ધો સિવાય બીજા કોઈએ આવું કાર્ય કર્યું દેખાતું નથી. ભારતમાં પણ બૌદ્ધો છવાઈ ગયા હતા, પણ પાછળથી ટકી ન શક્યા. હા, બહાર બીજા દેશોમાં ટક્યા અને ખૂબ વિસ્તર્યા. પણ બહારના દેશોમાં ઇસ્લામનો ઉદય થયો. તેની પ્રચંડ આંધીમાં ઘણા દેશોમાંથી બૌદ્ધો ભૂંસાઈ ગયા. મધ્ય-એશિયા, ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, પાકિસ્તાન, કાશ્મીર, બાંગ્લાદેશ અને પૂર્વ-એશિયાના કેટલાય દેશો બૌદ્ધોના પીળા રંગમાંથી લીલા રંગમાં રંગાઈ ગયા! ઇસ્લામની કેટલીક ખૂબીઓ જાણવા જેવી છે:

આવાં બધાં અનેક જમાપાસાં ઇસ્લામ પાસે હતાં અને છે, તેથી તે જોતજોતામાં વિશ્વવ્યાપી થઈ ગયો. જોકે તેનાં ઘણાં ઉધારપાસાં પણ હતાં અને છે જ, પણ અહીં અત્યારે તેની ચર્ચા કરવી નથી. માત્ર તે પૂરા વિશ્વ ઉપર આંધીની માફક કેમ ફેલાઈ ગયો તેનાં કારણો જ બતાવવાં હતાં. આપણી પાસે આ સાત જમાપાસાં ન હતાં, ન છે, તેથી આપણે દુર્બળ થતા ગયા, પરાજિત થતા ગયા અને ગુલામ થતા ગયા.

એવામાં પશ્ચિમનો ઉદય થયો. તેમણે પણ પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા મંડ્યો. શરૂઆતમાં તેમણે ભારે બળજબરી કરી, પણ પાછળથી તેમનું વલણ સુધર્યું. બળજબરીની જગ્યાએ સેવાને સાધન બનાવી. વિશ્વભરમાં મિશનરીઓ ફેલાઈ ગયા—આજે પણ છે. આપણે ન ફેલાયા. ફેલાવાની ઇચ્છા જ ન હતી. આપણે તો આપણા જ ભાઈઓથી અભડાતા હતા! ભેળવવા કે મેળવવાનું ગણિત જ ન હતું, તેથી સંકુચિત થતા ગયા. ઘણી જગ્યાએ આપણે નામશેષ થઈ ગયા.

ભારતમાં ગોરા આવ્યા. તે વ્યાપાર કરવા આવ્યા હતા પણ જોતજોતામાં રાજકર્તા થઈ ગયા. સારું થયું. મારી માન્યતા છે કે તેમણે મુસ્લિમપ્રભાવને નાથી દીધો. જો ગોરા ન આવ્યા હોત તો કદાચ ભારતનો મોટો ભાગ લીલા રંગે રંગાઈ ગયો હોત. ગોરાઓની સાથે જ ધર્મસુધારો, સમાજસુધારો અને શિક્ષણસુધારો પણ આવ્યો. બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ જેવી સુધારક સંસ્થાઓ પ્રગટી, જેમણે આપણને હચમચાવ્યા. આપણાં ઘણાં કુરિવાજો તેમજ કુમાન્યતાઓ બંધ કરાવ્યાં. ઘણું પરિવર્તન આવ્યું. સમુદ્રયાત્રાનો પ્રતિબંધ હોવા છતાં કેટલાક લોકો વિલાયત ગયા અને વિલાયતથી આઝાદીની મશાલ પણ લાવ્યા. ગોરી ગુલામી વિલાયતથી આવી હતી અને સ્વદેશી આઝાદી પણ વિલાયતથી આવી તેમ કહી શકાય. શ્યામકૃષ્ણ વર્મા, ગાંધીજી, સુભાષ, સાવરકર વગેરે મહાન સપૂતો પણ ગોરી દુનિયાની દેણ કહી શકાય. આઝાદીની ચળવળ ચાલી અને દેશ આઝાદ થઈ ગયો, પણ તેના બે ટુકડા થઈ ગયા. આ થઈ ટૂંકી દાસ્તાન.

અંગ્રેજો સામે આંદોલનો ચલાવવાં સરળ હતાં, પણ આઝાદ દેશને સાચવવો એ સરળ ન હતું. ગાંધીજીની વિચારધારા આઝાદીના વારસામાં મળી. તેમાં અહિંસાની પ્રધાનતા હતી. આપણને અહિંસાનો નશો ચઢેલો હતો, તેથી સેના અને શસ્ત્રો પ્રત્યે ધ્યાન ન આપ્યું, ઉપેક્ષા જ થઈ. પાકિસ્તાન અહિંસાવાદી ન હતું. તેણે હુમલા શરૂ કરી દીધા. સર્વપ્રથમ તેણે હિન્દુ પ્રજાને તગડી મૂકી. તે લોકો બિનમુસ્લિમોને નાપાક પ્રજા સમજતા હતા. પાકિસ્તાન પાક પ્રજા માટે રચાયું હતું. મોમીનો પાક હતા જ્યારે કાફિરો નાપાક હતા, તેથી પહેલાં તો પાકિસ્તાનને પાક કરવા માટે નાપાક પ્રજાને બને તેટલી તગડી મૂકી.

આપણે ભારતદેશ રચ્યો હતો, હિન્દુસ્તાન નહિ. આપણે બિનહિન્દુઓને નાપાક માનતા ન હતા. આપણે સૌને ઈશ્વરનાં એકસરખાં સંતાન માનતા હતા, તેથી કોઈને ખદેડવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો. જે લોકો વધુ સારા જીવન માટે અથવા પવિત્ર પ્રદેશના સ્વપ્ન સાથે સ્વયં ગયા તે ગયા, ન ગયા તે શોખથી રહ્યા.

પાકિસ્તાને પાંચ વાર હુમલા કર્યા: 1. કાશ્મીર, 2. કચ્છ, 3. પંજાબ-કાશ્મીર, 4. બાંગ્લાદેશ અને 5. કારગીલ. પાંચેમાં તેણે કાંઈ ને કાંઈ મેળવ્યું. માત્ર ઈકોતેરમાં તેણે પૂર્વ પાકિસ્તાન ખોઈ દીધું. તે ભાગ ભારતમાં ન ભળ્યો, બાંગ્લાદેશ બન્યો અને પછી ભારતવિરોધી બન્યો. પૂર્વ-ભારતના વિદ્રોહી કેમ્પો બાંગ્લાદેશમાં બન્યા અને હુમલા થતા રહ્યા. લોકો વિચારતા થયા કે બાંગ્લાદેશ બનાવવા માટે આપણે ભારે મહેનત કરી હતી અને હવે તે જ દુશ્મન થઈ ગયો.

1962માં ચીન સાથે ઘોર પરાજય વેઠ્યો. વિચાર કરતાં જણાયું કે કેમ આમ થયું? એક જ જવાબ છે કે આપણે કમજોર છીએ. ફરી પાછો પ્રશ્ન થાય કે આપણે કમજોર કેમ છીએ? વિચારસરણીના કારણે. જે વિચારો આપણને પરંપરાથી મળ્યા છે તે આક્રમક નથી, સહી લેવાના છે. આપણે સેના અને શસ્ત્રો પ્રત્યે પ્રથમથી જ ધ્યાન ન આપનારી પ્રજા છીએ તેથી વારંવાર હુમલા થતા રહ્યા છે. આપણે હુમલો કરતા નથી તેનું ગૌરવ લઈએ છીએ! પ્રથમ હુમલા વિના વિજય ન હોય. રક્ષા ન હોય તે સૂત્ર માનતા નથી. દુર્ભાગ્ય તો જુઓ કે આપણે વૈચારિક અને આચારિક ભૂલોનું પણ ગૌરવ લઈએ છીએ: “અમે કદી કોઈના ઉપર હુમલો કર્યો નથી.” પણ શક્તિ હોય તો હુમલો કરો

ને? અહીં એક આત્મશ્લાઘી બણગાખોર વર્ગ આજે પણ બણગાં ફૂંક્યા કરે છે! “હમ મહાન હૈં! હમારા ધર્મ મહાન હૈ! હમારી સંસ્કૃતિ મહાન હૈ!”, વગેરે-વગેરે. પ્રશ્ન થાય કે તો પછી સેંકડો વર્ષોથી હારતા કેમ રહ્યા? માર ખાતા કેમ રહ્યા? હજી આજે પણ કેમ માર ખાઓ છો? કોઈ જવાબ નથી. બસ, બણગાં જ બણગાં. જે આવ્યો તેણે બણગાં ફૂંક્યાં, પ્રજામાં હવા ભરી અને તાલીઓ વગડાવી. કોઈ ભગવાન થઈ ગયા. કોઈ યુગપુરુષ થઈ ગયા. બધા મહાન જ મહાન થયા. પણ દષ્ટિ ફેરવીને જોઈએ તો એકે એવો ન થયો જેણે પ્રજાને બળવાન બનાવી હોય. માત્ર ને માત્ર મારી દષ્ટિ ગુરુ ગોવિંદસિંહજી તથા સમર્થ સ્વામી રામદાસની ઉપર ટકે છે. આ બે સિવાય કોઈએ પ્રજાને બળવાન બનાવી હોય કે ઝઝૂમતી કરી હોય તેવું દેખાતું નથી. ગુરુ ગોવિંદસિંહજીના શીખો અને રામદાસજીના મરાઠાઓને બાદ કરીએ તો આપણી પાસે શું રહ્યું? ગુરુ ગોવિંદસિંહજીનો ચમત્કાર તો જુઓ કે તેમણે વાણિયાઓને સરદાર બનાવ્યા (ભાટિયા, મોદી, ખત્રી વગેરે વાણિયા હતા!) અને મોગલ સલ્તનતને હચમચાવતા કર્યા. બીજા કેટલાક ભગવાનોએ ક્ષત્રિયોને શસ્ત્રત્યાગી બનાવી યુદ્ધવિમુખ કરી દીધા. શસ્ત્રત્યાગ અને યુદ્ધવિમુખ કર્યાનું પાછું ગૌરવ લીધું. હવે પ્રજા કમજોર ન થાય તો બીજું શું થાય?

આ આખા ચિંતને મને હચમચાવી મૂક્યો છે. મારું શું ગજું? હું શું કરી શકું? એક જ કામ કરી શકું કે લોકોને, મારી દષ્ટિએ જે સાચું છે તે કહી શકું. હું એકલો પડી જાઉં છું. બણગાખોરો મને ધર્મવિરોધી માની બેઠા છે. હું ધર્મવિરોધી નથી, પણ ધર્મ-સંસ્કૃતિ કે અધ્યાત્મના નામે કરેલી ગંભીર ભૂલો બતાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું, જે ભૂલોના કારણે આપણે કમજોર થયા છીએ. હવે આપણે કહેવું જોઈએ કે “હમ મહાન નહીં, બીમાર હૈ.” હવે તો બીમારી કેન્સરની કક્ષાએ પહોંચી ગઈ છે. હવે તો ભાનમાં આવો!

મારી પાસે રસ્તો છે: ફરીથી “ઋષિમાર્ગ” અપનાવો. ફરીફરીને કહેવું પડે છે કે ઋષિઓ બણગાખોર નથી, વાસ્તવવાદી છે, તેથી પ્રજા આ લોક અને પરલોક બન્ને સુધારી શકે છે. ઋષિમાર્ગનો ટૂંકો સાર આ પ્રમાણે છે.

આ ઋષિમાર્ગનો સાર છે. જો પ્રજાને આ ઋષિમાર્ગ તરફ વાળી શકાય તો ફરીથી પ્રજા મહાન થઈ શકે. જે આ પાંચેય સામે ઝઝૂમે તે જ મહાન હોય—મહાન થઈ શકે.

પ્રજાને ફરીથી ઝઝૂમતી કરવી છે, ભાગતી નહિ.

આ દષ્ટિકોણથી ‘રામાયણનું ચિંતન’ લખવાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થઈ છે. ‘રામાયણ’માં સીતાહરણના પ્રસંગ સિવાય ક્યાંય કોઈ સાધુ દેખાતો નથી, બધા ઋષિઓ જ ઋષિઓ છે. વાલ્મીકિ, વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અત્રિ, અગસ્ત્ય, ભરદ્વાજ વગેરે બધા જ મહાન ઋષિઓ છે. તે બધાને પત્નીઓ છે. બધા પાસે શસ્ત્રો છે. બધા યુદ્ધો કરે છે, નવાંનવાં શસ્ત્રોની રચના કરે છે, રાક્ષસોથી મુક્તિ અપાવે છે. પ્રજાનું આ મુખ્ય પ્રેરકબળ છે. ઋષિઓ વૈચારિક ભૂમિકા પૂરી પાડે છે.

માનો કે આપણે સૌ આ ઋષિઓના જેવા થઈએ તો દેશ કેવો બને? પછી પ્રજા કમજોર રહે ખરી? આ ઋષિમાર્ગ છે.

તો પછી આપણને કમજોર બનાવનારો માર્ગ શું છે?

આવા અનેક નકારોથી પ્રજા છૂટે અને અનેક હકારોથી યુક્ત થાય તો પ્રજા બળવાન બને. બસ, મારા દેશની પ્રજા બળવાન બને એ જ મારું લક્ષ્ય છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રામકથાના માધ્યમથી મેં મારું ચિંતન રજૂ કર્યું છે. ક્યાંય પણ તે કથાવિરોધી ન થઈ જાય તેની યથાસંભવ સાવધાની રાખી છે. તેમ છતાં ક્યાંક કોઈ ભૂલ થઈ ગઈ હોય તો ક્ષમા માગું છું. વાચકો મારો આશય સમજે. બસ, પ્રજા બળવાન બને અને તે માટે ‘ઋષિમાર્ગ’ જ મને ઉત્તમ લાગે છે. આશા છે, આ પુસ્તક એ દિશામાં કાંઈક તો લોકોને વિચારતી કરશે.

પ્રો. પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાનો ખૂબખૂબ આભાર—તેમણે જોડણીસુધાર તથા પ્રૂફ સુધારવાનું કાર્ય પ્રેમથી કર્યું છે તે બદલ.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી હજી પણ સંશોધક અને સલાહકાર રહ્યા છે. તેમનો આભાર.

ગૂર્જર પ્રકાશનવાળા શ્રી મનુભાઈ શાહ તો આત્મીય થઈને આ મિશનમાં જોડાયા છે એટલે તેમનો આભાર.

અંતમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો આભાર—આ વિચારો અને ચિંતન તેમનાં જ આપેલાં છે તે માટે.

—સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

તા. 30-8-10

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ, દંતાલી,

પો. બો. નં. 19,
પેટલાદ-388450
જિ. આણંદ
(ફોન: 02697-252480)

બધાં પુસ્તકો તથા પ્રવચનોનો લાભ લેવા માટે વેબસાઈટ:

www.sachchidanandji.org

બાલકાંડ

1. પ્રવૃત્તિનાં પ્રેરકબળો

પ્રવૃત્તિનાં બે રૂપ છે: (1) સાધારણ અને (2) અસાધારણ. સાધારણ પ્રવૃત્તિ આવેગોથી થતી હોય છે. આવેગો એટલે ભૂખ-તરસ-ઊંઘ વગેરેની ઇચ્છા. આવેગોમાં પ્રબળ આવેગ કામનો હોય છે. કામવાસનાની આંધી એટલી પ્રચંડ હોય છે કે સામાન્ય તણખલાં તો ઠીક, મોટાંમોટાં વૃક્ષો પણ ઊખડી પડતાં હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિ માટે કોઈને કશો ઉપદેશ કે આદેશ આપવો નથી પડતો. સમય થતાં જ કામનો આવેગ પોતે જ જીવમાત્ર પાસે આવી પ્રવૃત્તિ કરાવી જ લેતો હોય છે. લગ્નજીવન તેનું સમાધાન છે. પતિ પત્નીનું અને પત્ની પતિનું સમાધાન કરે છે. સમાધાનથી શાંતિ મળે છે. સંસ્કૃતિ અથવા ધર્મ પરસ્પર સંતોષ કરાવે છે. જો ધર્મ કે સંસ્કૃતિ ન હોય તો પરસ્પર સંતોષ થઈ શકે નહિ. ખેતરની માફક જીવનને પણ વાડ બાંધવી જરૂરી છે. ધર્મ વાડ બાંધવાનું કામ કરે છે. તૂટેલી વાડવાળું કે છીંડાવાળું કે પછી વાડ વિનાનું ખેતર સુરક્ષિત ન રહી શકે. હરાયાં ઢોર પેસી જાય. ઢોરોની માફક માણસો પણ હરાયાં હોય છે. ઢોરો કરતાં માણસનું હરાયાપણું વધુ દુઃખદાયી થઈ શકે છે, કારણ કે ઢોર તો એક જ ખેતરમાં ભેલાડ કરે છે, જ્યારે માણસ તો એકસાથે ત્રણ-ત્રણ ખેતરોમાં ભેલાડ કરે છે. હરાયો માણસ જ્યારે કોઈના બીજાના ખેતરમાં મોઢું ભરવા જાય છે તો સૌપ્રથમ તો તે પોતાનું જ ખેતર ઉજ્જડ કરે છે. હરાયા પતિથી પત્ની કદી પ્રસન્ન ન હોય. હરાયો માણસ જેના ઘરમાં મોઢું ભરવા જાય છે તેનું ઘર ઉજ્જડ થઈ જાય છે. પરસ્ત્રીનું જીવન વિશ્વાસઘાતી અને સ્વચ્છંદી થઈ જતાં જ તેનું જીવન નિંદિત અને ભયાકાન્ત થઈ જાય છે. તેના બગડેલા જીવનની ગંધ આવી જતાં જ તેના પતિનું જીવન ઉજ્જડ થઈ જાય છે. વ્યભિચાર કદી પણ ગંધ વિનાનો હોતો નથી. લોકોનાં નાક બહુ તેજ હોય છે. તે આવી ગંધને તો તરત જ પારખી જતાં હોય છે. તેમાં પણ આવી ગંધ પારખવાની સૌથી વધુ શક્તિ સ્ત્રીઓમાં હોય છે. સ્ત્રીઓમાં પણ જે આ માર્ગે ફરી ચૂકી છે કે ફરી રહી હોય છે તેમનાં નાક બહુ લાંબાં હોય છે. તેમને સર્વત્ર પોતાનું જ પ્રતિબિંબ દેખાતું હોય છે. વ્યભિચારિણી સ્ત્રી કદી પણ વિશ્વાસુ નથી હોતી. એટલે પ્રચંડ આવેગોનું ઉત્તમ સમાધાન પોતાનો પતિ કે પોતાની પત્ની જ થઈ શકે છે. ધર્મભાવના તેમને પરસ્પર સંતોષ આપે છે, એકબીજાને ખીલે બાંધી દે છે.

જેમને પ્રચંડ આવેગોનું સમાધાન કરનાર પતિ કે પત્ની ન હોય તે સુખી નથી હોતાં. આવેગોને થોડો સમય દબાવી તો શકાય છે, જડમૂળમાંથી મારી શકાતા નથી. સમાધાન વિનાનાં આવાં દુઃખી એકાકી માણસો પ્રકૃતિનો પ્રકોપ વહોરતાં રહે છે. પ્રકૃતિ પોતાના નિયમમાં બાંધછોડ કરતી નથી. પ્રકૃતિને મા બનાવીને તેના ખોળે જીવન જીવનારા જેટલી ધન્યતા અને સુરક્ષા અનુભવી શકે તેટલી પ્રકૃતિને શત્રુ બનાવનારને ધન્યતા કે સુરક્ષા મળી શકે નહિ. જીવન-સાધના એવી હોવી જોઈએ જેમાં કુદરત મિત્ર બને, સહાયક બને—ઓછામાં ઓછું શત્રુ તો ન જ બને. અતિત્યાગી અને અતિભોગી બન્ને કુદરતના શત્રુ છે.

પ્રવૃત્તિનું બીજું પ્રેરક તત્ત્વ લાગણીઓ છે. જીવમાત્રને ઓછીવત્તી લાગણીઓ હોય જ છે. લાગણીઓ સહસ્રમુખી હોય છે. માત્ર રાગ-દ્વેષ જ નહિ, આ સિવાય પણ અનેક ભાવો લાગણીઓમાંથી પેદા થાય છે. આવેગોની માફક તે માત્ર શરીરને જ મથી નથી નાખતા પણ તેની સાથે મન અને બુદ્ધિને પણ ઝકઝોળી નાખે છે. તેનાં સારાં અને માઠાં બન્ને પરિણામો આવતાં હોય છે. ખરેખર તો લાગણીની જ દુનિયા છે. રાગની પરાકાષ્ઠા શુદ્ધ રાગ અથવા શુદ્ધ પ્રેમ છે. તો દ્વેષની પરાકાષ્ઠા દ્વેષથી તીવ્ર દ્વેષ-ધિક્કાર હોય છે. આ બન્નેનો પરિવાર ઘણો મોટો છે.

પ્રવૃત્તિનું ત્રીજું પ્રેરક બળ આઘાત છે—અતિ આઘાત. આઘાત શરીરનો નહિ, મનનો. તમારું જીવન એક ધારણાથી બંધાયેલું હોય છે. તે ધારણા પ્રમાણે જ તમે વિશ્વને માપો છો. તમારું માપ ધાર્યા કરતાં જ્યારે તદ્દન ઊલટું આવે છે ત્યારે તમને આઘાત લાગે છે. આઘાત માનસિક સંબંધો સાથે જોડાયેલો રહે છે. ભર્તૃહરિએ ધારી લીધું કે મારી રાણી પિંગળા મારી મહાન પ્રેમિકા છે. તે દિલોજાનથી મને પ્રેમ કરે છે. બીજા પુરુષનું તેના જીવનમાં નામ પણ ન હોય. પિંગળા પણ આવું જ નાટક કરતી રહી. પત્નીઓ માટે પતિઓને છેતરવા બહુ સરળ કામ હોય છે. જે જાતવાન હોય છે તે જ કદી પણ પતિને છેતરતી નથી. નાટક પડદા વિનાનું ન હોય. એક દિવસ આ નાટકનો પડદો ખૂલી ગયો. જે દૃશ્ય જોયું તે કલ્પનાતીત હતું. આ આઘાતને ભર્તૃહરિ જીરવી ન શક્યો. તેનું જીવનું અસહ્ય થઈ ગયું. હવે તો જીવનને ટૂંકાવી દેવું એ જ એકમાત્ર રસ્તો બાકી હતો. પણ ત્યાં તો તેની બાજુમાં એક બીજો રસ્તો દેખાયો—‘સંસારત્યાગ’નો. જેણે

આટલો પ્રયંડ આઘાત લગાડ્યો છે તેનો જ ત્યાગ કરી દેવો. જો આ આઘાત ન લાગ્યો હોત તો કદાચ ભર્તૃહરિમાં વૈરાગ્યવૃત્તિ ન થઈ હોત—તો લોકો રાજા ભર્તૃહરિને તો કદાચ જાણત પણ યોગી ભર્તૃહરિને જાણતા ન હોત.

આવો જ આઘાત મહર્ષિ વાલ્મીકિને પણ એક વાર લાગ્યો. કેટલાક લોકોનાં જીવન આઘાતોથી ભરેલાં હોય છે. વાલ્મીકિએ કુસંગમાં પડીને લૂંટારાઓનો સંગ કર્યો, લૂંટારા થઈ ગયા. પછી કોઈ ઋષિએ તેમને જીવનનું ભાન કરાવ્યું, તો ગૃહત્યાગી થઈ ગયા. ઘોર તપ કરી પવિત્ર થયા. બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ અને સૃજનકાર્ય માટે તલપાપડ થવા લાગી. ત્યાં એક દિવસ એવી ઘટના ઘટી કે તે આદિ મહાકવિ થઈ ગયા.

સવારના પહોરમાં શિષ્યો સાથે ઊભાઊભા વાલ્મીકિએ કહ્યું કે આજ તો મારે તમસાનદીના કિનારે સ્નાન કરવા જવું છે. નજીકમાં જ વહેતી તમસા-નદીના કિનારે પહોંચીને કાદવ વિનાની સ્વચ્છ નદીમાં તેમણે સ્નાન કર્યું. આપણે હિન્દુઓ જેટલાં સ્નાન કરીએ છીએ તેટલાં કોઈ કરતું નથી. બધી નદીઓને પવિત્ર તીર્થ બનાવીને આપણે નદીકિનારે ધાર્મિક વાતાવરણ બનાવીએ છીએ. સ્નાન કર્યા પછી ઋષિ સંધ્યા-વંદન કરવા યોગ્ય પવિત્ર સ્થળની તપાસ કરવા લાગ્યા. પવિત્ર સ્થળ એટલે સ્વચ્છ તો ખરું જ, પણ સાથેસાથે જ્યાં પાપ ન થતું હોય તેવું સ્થળ. સૌથી મોટી અપવિત્રતા પાપની છે. જ્યાં પાપ ન થતું હોય અને સતત પુણ્ય થતાં હોય તે પવિત્ર સ્થળ જાણવું. એવામાં એમની દષ્ટિ એક વ્યાધ અને કૌંચની જોડી ઉપર પડી. કૌંચની જોડી કામાતુર થઈને પ્રણયકીડા કરી રહી હતી. નર-માદા બન્ને પ્રણયમાં એટલાં તલ્લીન હતાં કે તેમને નજીક આવી ગયેલો પારધી દેખાયો નહિ. કામ અંધ છે. કામાતુરતા મહાઅંધ છે. કામલીલા કે કામકીડામાં રત થયેલાં નર-માદા સહજ રીતે સમાધિની દશામાં પહોંચી ગયાં હોવાથી તેમને બીજું ભાન રહેતું નથી. જો સમાધિથી સંસારની વિસ્મૃતિ થતી હોય તો કામસમાધિ પણ એ જ કામ કરે છે. કદાચ એટલા જ માટે ભોગ અને ભજનને એકાંતમાં સાધવાનું કહેવાયું હશે. પક્ષીઓ બિચારાં ક્યાં એકાંતમાં જાય? તેમના શિકારી તેમની પાછળપાછળ લપાતા-છુપાતા ફરતા હોય છે.

પારધીએ પૂરેપૂરું તીર ખેંચ્યું અને માર્યું. નર-કૌંચને લાગ્યું અને તે ચેં-પેં-ચેં... કરતો કૂદીને પડ્યો. તેને લોહીલુહાણ જોઈને કૌંચી કલ્પાંત કરવા લાગી. કલ્પાંતનો રોટલો સૌથી વધુ અધમ કહેવાય. આહાર તો સૌને જોઈએ, પણ એ આહાર કઈ કક્ષાનો, કેવી રીતે મેળવાયેલો છે તે બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. લોકોને હસાવીને મેળવેલો રોટલો સૌથી ઉત્તમ છે, પણ લોકોને કકળાટ કરાવીને, કલ્પાંત કરાવીને આંતરડી બાળીને મેળવેલો રોટલો સૌથી અધમ છે. અધમ આહાર કરનારા કદી ઉત્તમ ન થઈ શકે. તેમાં પણ જેનો જીવનસાથી જ હણી નખાયો હોય તેવી એકાકી થયેલી માદા(કે નર)ના કલ્પાંતથી તો પથ્થરનું કાળજું પણ કાંપી ઊઠે. પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓ વધુ લાગણીશીલ હોય છે. તે પતિની અકાળ હત્યાને સહન ન કરી શકે, કારણ કે નર જ તેનું સર્વસ્વ છે. તેના વિના જીવનની કલ્પના જ શક્ય નથી. તેથી તે સતી થઈ ગઈ હોય તેવાં ઘણાં ઉદાહરણો મળે છે. પણ કોઈ પુરુષ સતો થયો હોય તેવું સંભળાયું નથી.

વાલ્મીકિઋષિ આ કરુણ દશ્યને જોતા જ રહી ગયા. પેલી કૌંચીએ ત્યાં સુધી પોતાના મૃતક નર ઉપર માથાં પછાડ્યાં જ્યાં સુધી તેના પ્રાણ ન નીકળી ગયા. વાલ્મીકિ જોતા જ રહી ગયા. એક રીતે સારું જ થયું. બે સાચાં પ્રેમીઓમાંથી એકને જ મારવું કે ખંડિત કરવું તે મહાપાપ છે. મરનાર તો છૂટી ગયો પણ જીવિત રહી જનારની ભારે દુર્દશા થતી હોય છે. લાંબું જીવન જીવવું અસહ્ય થઈ જતું હોય છે.

વાલ્મીકિને કારમો આઘાત લાગ્યો. તેના ધક્કાથી એક શ્લોક તેમના મુખમાંથી નીકળી પડ્યો:

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વયગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ

યત્કૌંચમિથુનાદેકમવશઃ કામમોહિતમ્॥

કવિતાનું મૂળ કરુણ છે, તેથી સૌ રસોનો રાજા કરુણરસ છે. જેણે જીવનની કરુણા જોઈ કે અનુભવી નથી હોતી તે કદી પણ ઉત્તમ કવિ થઈ શકતો નથી. કરુણાદર્શનમાંથી સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ થયા હતા.

વાલ્મીકિએ નરની હત્યા અને પછી માદાની આત્મહત્યા થતી જોઈ, માદાનો ચિત્કાર સાંભળ્યો. તેમનું રોમેરોમ હયમચી ઊઠ્યું. પ્રતિક્રિયાના રૂપમાં એક અમર શ્લોક પ્રગટ થઈ ગયો, જેનો અર્થ છે:

“હે નિષાદ, કામકીડામાં મસ્ત થયેલાં બે કૌંચપક્ષીઓમાંથી એક નરની તેં હત્યા કરી નાખી છે, તેથી તને કદી પણ પૃથ્વી ઉપર પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થશે નહિ, અર્થાત્ તું હડધૂત—તિરસ્કૃત થઈને જીવન જીવતો રહીશ.”

જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં સર્વોચ્ચ સ્થાને પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રતિષ્ઠા એટલે આબરૂ. જે આબરૂદાર હોય, જે આબરૂ માટે જીવતો

હોય અને મરતો હોય તેને જ મિત્ર બનાવવો. આબરૂની પરવા નહિ કરનારને લોકો ‘નાગો’ માણસ કહે છે. તે સોને મઢેલો હોય તોપણ તેનાથી દૂર રહેવું. રાજકક્ષાએ કે વ્યાપારિક કક્ષાએ આબરૂદાર માણસોને જ મહત્ત્વ અપાવું જોઈએ. આબરૂ વિનાના નાગા અને લુખ્યા માણસો જો જીવનનાં મહત્ત્વનાં સ્થાને ચઢી જશે તો પૂરા દેશનું સત્યાનાશ વાળી દેશે. વાલ્મીકિઋષિ પોતાના આશ્રમમાં પોતાના શિષ્ય ભારદ્વાજ સાથે શ્લોકની ચર્ચા કરી રહ્યા હતા ત્યાં તો બ્રહ્માજી આવ્યા અને વાલ્મીકિને ધન્યવાદ આપી પ્રગટ થયેલી સરસ્વતીને વિસ્તૃત કરવા સૂચના આપી, આશીર્વાદ આપી વિદાય થયા.

30-8-10

*

2. વાલ્મીકિની શોધ

કોઈ પણ ગ્રંથને સમજવો હોય તો તેના ઉપક્રમ અને પછી ઉપસંહારને પ્રથમ સમજવો.

જે વગર પુરુષાર્થનું મળે છે તે કાં તો ભાગ્ય છે કાં પછી ઈશ્વરકૃપા છે. જે સમાધાન થાય તે કરી લો, પણ તમારું તો નથી જ. સરસ્વતી પુરુષાર્થથી પ્રગટતી નથી. પુરુષાર્થથી ડિગ્રી મળે, ધન મળે, માન-પ્રતિષ્ઠા પણ મળે, પણ સરસ્વતી ન મળે. સરસ્વતીને હિન્દુધર્મ કુમારી શક્તિ માને છે, અર્થાત્ તેનો કોઈ પતિ નથી હોતો. લક્ષ્મીનો, દુર્ગાનો—સૌનો પતિ હોય, સરસ્વતીનો પતિ ન હોય. તે મુક્ત જ હોય. મુક્ત હોય તો જ તે તેજસ્વી થાય. ધન-સત્તા વગેરેને વરી ચૂકેલી સરસ્વતી તેજસ્વી ન હોય. માગણ કવિ મહાન ન હોય.

વાલ્મીકિ આશ્રમમાં બેઠાબેઠા વિચાર કરે છે કે હવે શું કરવું? સરસ્વતીનો ધોધ અંદરથી બહાર નીકળવા માટે ઉતાવળો થઈ રહ્યો છે. શ્રમસાધ્ય સરસ્વતીમાં રસ નથી હોતો, સહજસાધ્ય જ રસાળ હોય છે. એવામાં ત્યાં નારદજી આવી ચઢ્યા. નારદજી શાશ્વત પાત્ર છે. તેમના વિના કથા જ આગળ ન ચાલે. કવિ કે લેખકને શીર્ષક અથવા મથાળું મળી જાય તો બુદ્ધિ એક બિન્દુ ઉપર કેન્દ્રિત થઈ જાય અને પછી પ્રવાહ વહેવા લાગે. બીજું જે સરસ્વતી અર્થદાસ કે સત્તાદાસ નથી હોતી તે ઈશદાસ થઈને પવિત્ર ગંગાનું રૂપ ધારણ કરીને સદીઓ સુધી લોકોને નિર્મળ કરતી રહેતી હોય છે.

જરા વાલ્મીકિ રામાયણની ઉત્પાનિકા જુઓ:

કો ન્વસ્મિન્ સાંપ્રતં લોકે ગુણવાન્ કશ્ચ વીર્યવાન્

ધર્મજ્ઞશ્ચ કૃતજ્ઞશ્ચ સત્યવાક્યો દૃઢવ્રતઃ॥સર્ગ: 1-2॥

વાલ્મીકિની જિજ્ઞાસા સમજવા જેવી છે. તે એમ નથી પૂછતા કે ઈશ્વર કેવો હોય? આત્મસાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થાય? મોક્ષ કેવી રીતે મળે? આવા પ્રશ્નો તેઓ પૂછતા નથી. તેમની જિજ્ઞાસા માત્ર એક પુરુષ વિશે જ છે, જે પુરુષમાં ઓછામાં ઓછા આટલા ગુણો તો હોવા જ જોઈએ:

‘મોરલ’ના બે ઘટકો છે: (1) ‘મની-મોરલ’ અને (2) ‘સેક્સ-મોરલ’. ‘મની-મોરલ’ એટલે ધનના લોભથી જે પર રહે તે, નિર્લોભી, અલાલચ, પોતાની કમાણીમાં જ સંતુષ્ટ રહેનાર, વગર હકનો પૈસો પણ નહિ ઇચ્છનાર. આને ‘મની-મોરલ’ કહેવાય. ‘મની-મોરલ’થી પ્રજામાં પ્રામાણિકતાનું પ્રમાણ ઊંચું આવે છે. જેની પાસે ‘મની-મોરલ’ જ ન હોય તે પ્રજા કદી મહાન ન હોય. તે અધમ જ હોય. ધનલાલચ કરતાં પણ ‘સેક્સ’-લાલચ વધુ પ્રબળ હોય છે. ખાસ કરીને પરસ્ત્રી અને પરપુરુષ પ્રત્યેનું લાલચભર્યું આકર્ષણ ‘સેક્સ-મોરલ’ને નષ્ટ કરનારું થઈ જતું હોય છે. જ્યાં ‘સેક્સ-મોરલ’ નથી હોતું તેવી પ્રજા સુખી દામ્પત્ય ભોગવી શક્તી નથી. સુખી દામ્પત્ય તો વફાદારી, વિશ્વાસ અને એકનિષ્ઠા-માંથી પ્રાપ્ત થતું હોય છે.

જ્યાં આ બન્ને ‘મોરલ’ નથી હોતાં તે અધમાતિઅધમ પ્રજા થઈ જતી હોય છે. જ્યાં આ બન્ને ‘મોરલ’ ભર્યા હોય ત્યાંની પ્રજા આપોઆપ મહાન થઈ જતી હોય છે.

ઘણા લોકો ચારિત્રનો અર્થ માત્ર ‘સેક્સ’-શુદ્ધિ સાથે જ કરે છે તે યોગ્ય નથી. ‘સેક્સ’ની સાથે ‘મની-મોરલ’ પણ જરૂરી છે. આ બન્ને મળીને ચારિત્ર બનતું હોય છે. ‘સેક્સ-મોરલ’માં વિવાહિત લોકોના સીમાભંગ અને અવિવાહિત લોકોના સીમાભંગને એકસરખા ન મનાય. વિવાહિત તો ભરેલા ભાણે બેઠો છે અને પારકા ભાણામાં હાથ નાખે છે. તે મહાપાપી છે. જ્યારે અવિવાહિત તો ખાલી ભાણે ભૂખ્યો બેઠો છે, એટલે તે બીજા પોતાના જ જેવા અવિવાહિતના ભાણા તરફ જુએ તો બન્નેને એકસરખા ન મનાય. અવિવાહિત રહેલાને વિવાહિત થવાની તકો મળવી જોઈએ. ધર્મ અને સમાજની વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે કોઈને પણ જબરદસ્તી અવિવાહિત રહેવું ન પડે. અવિવાહિતોનો પરસ્પર રાજીખુશીથી થતો વ્યવહાર સારો તો ન કહેવાય, પણ વિવાહિત લોકો જેટલો અધમ પણ ન કહેવાય. બન્નેનો ભેદ સમજવો જોઈએ.

માત્ર ‘સેક્સ-મોરલ’ને જ ચારિત્ર માની લેવાથી ઘણા રુશવતખોરો, ખંડણીખોરો, સોપારીખોરો, કાળાબજારિયાઓ, રાષ્ટ્રદ્રોહીઓ, આતંકવાદીઓ, ભેળસેળ કરનારા વગેરે અધમાતિઅધમ કાર્ય કરનારાઓને પણ લોકો ચારિત્રવાન માની બેસતા હોય છે, કારણ કે

ચારિત્ર એટલે માત્ર ‘સેક્સ’-શુદ્ધતા એ વાત ઠીક નથી.

વિવાહિત અને અવિવાહિત વ્યક્તિઓ વચ્ચેના ભેદને પણ સમજવા જેવો છે. લગ્નવિધિમાં નર નારીને અને નારી નરને પોતાનું તન અર્પણ કર્યાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. દેવસાક્ષીએ તે કહે છે કે આ તન હવે તમારું છે. તેના ઉપર હવે બીજા કોઈનો અધિકાર નથી. પરસ્પર આવી વિધિ થઈ હોવાથી જ્યારે કોઈ નર અથવા નારી તે શરીરનો ઉપયોગ ‘સેક્સ’-હેતુ માટે અન્ય નર-નારી સાથે ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે બીજાના હક્કની વસ્તુનો દુરુપયોગ તેની જાણ બહાર કરે છે. પતિ અથવા પત્નીનો જ માત્ર જે અંગો ઉપર સંપૂર્ણ હક્ક છે તે બીજાને ગુપ્ત રીતે સોંપવાનું કામ થઈ રહ્યું છે. આ વ્યભિચાર કહેવાય અને તે મહાપાપ કહેવાય.

પણ અવિવાહિત વ્યક્તિનું તન કોઈને સોંપેલું હોતું નથી. પોતાના તન ઉપર માત્ર તેનો જ એકમાત્ર અધિકાર હોય છે. વયસ્ક થતાં જ તે સ્વતંત્ર થઈ શકે છે. તે જ્યારે પોતાનું શરીર ‘સેક્સ’-હેતુ એવી જ બીજી અવિવાહિત વ્યક્તિને અર્પણ કરે છે ત્યારે તે કોઈના હક્ક ચોરતી નથી. જો બન્ને અવિવાહિતો રાજીખુશીથી શારીરિક સંબંધ રાખતાં હોય તો તેને વૈવાહિક નર-નારીની કક્ષામાં ન મૂકી શકાય. વૈવાહિક નર-નારીઓ તો પોતપોતાનાં પતિ-પત્નીના હક્કો ચોરે છે, હક્કો ડુબાડે છે. તેમની પ્રવૃત્તિ જાહેર થતાં જ ખરા માલિકોમાં હાહાકાર થઈ જતો હોય છે. હત્યા કે આત્મહત્યા સુધી નોબત આવી જતી હોય છે. પણ અવિવાહિતોમાં આવું નથી થતું હોતું, કારણ કે કોઈનો હક્ક ચોરાયો નથી. હમણાંહમણાં એક વિવાદાસ્પદ કેસમાં હાઈકોર્ટે જજમેન્ટ આપ્યું હતું કે “બે સમવયસ્ક રાજીખુશીથી સમલૈંગિક સંબંધ બાંધતા હોય તો તે અપરાધ નથી.”

જોકે હું આ વાત સાથે સહમત નથી, તોપણ આમાંથી એટલું તો ફલિત થઈ જાય છે કે જો કુદરતવિરોધી સમલૈંગિકતાને પણ નિરપરાધ માની શકાતી હોય તો કુદરતસહજ બે સમવયસ્કોની રાજીખુશીથી થયેલી કામપ્રવૃત્તિને પણ નિરપરાધ કેમ ન માની શકાય? તેમાં પણ જે લોકોને એક યા બીજા કારણસર સમાજે વિવાહિત થતાં રોક્યાં છે, જેમને ભૂખ્યાં રહેવા ફરજ પાડી છે તેમનો ન્યાય તેમની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જ કરાય. તે બધાં નિર્દોષ જ છે તેવો ભાવ નથી, પણ તે પેલા વિવાહિત લોકો કરતાં હળવાં દોષી છે તેવું મનાવું જોઈએ. ખરેખર તો ખરો દોષી તો ભૂખ્યા રહેવાની ફરજ પાડનાર સમાજ જ કહેવાય અથવા બાળદીક્ષા જેવી પ્રવૃત્તિમાં જોતરનાર તે-તે વ્યક્તિ કે સમૂહો જવાબદાર કહેવાય. યાદ રહે ભૂખ સૌને લાગે છે અને ભૂખ્યો માણસ ભાન ભૂલે તે પહેલાં તેને ભોજન મળી રહે તો ઘણા અનર્થોથી બચી જવાય. ભૂખ લાગવી એ દોષ નથી, ન લાગવી એ જ દોષ છે.

ઉત્તમ વસ્તુ તો એ છે કે અવિવાહિતોની ટકાવારી ઘટતી જાય. ગમે તે વ્યક્તિ ગમે તે ઉંમરે વિવાહિત થઈ શકે તેવી માન્યતા જ નહિ તેવી ધર્મ અને સમાજની વ્યવસ્થા પ્રજાને ચારિત્રવાન બનાવતી હોય છે.

8. સર્વભૂતેષુ કો હિતઃ ?

બધાં પ્રાણીઓમાં જે હિતકારી હોય, પ્રાણીમાત્રનું જે ભલું ઇચ્છનાર હોય તે.

9. વિદ્વાન કઃ ?

જે વિદ્વાન હોય, ઘણા લોકો મહાન હોય પણ વિદ્વાન ન હોય. વિદ્વત્તા શાસ્ત્રાભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતી હોય છે. શાસ્ત્ર સ્વયં એક નેત્ર છે. જેની પાસે શાસ્ત્રરૂપી નેત્ર હોય તે ઘણાં ઇષ્ટો અને અનિષ્ટોને જોઈ શકતો હોય છે.

10. કઃ સમર્થશ્ચ

પાછો તે સમર્થ પણ હોવો જોઈએ. સામર્થ્ય, શક્તિથી આવતું હોય છે. શક્તિ વિનાનો માણસ લાચાર હોય છે. શક્તિ એટલે બધી પ્રકારની ક્ષમતા. શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય વગેરે તમામે તમામ પ્રકારની શક્તિઓનો પુંજ હોય તે.

11. કશ્ચૈકપ્રિયદર્શનઃ

વળી પાછો તે પ્રિયદર્શન પણ હોવો જોઈએ. કાણો, કૂબડો, કલૂટો, કદરૂપો માણસ પણ મહાન હોઈ શકે, પણ અહીં તો એવો રૂપાળો પુરુષ અપેક્ષિત છે કે જેને જોતાં જ જોતા જ રહી જવાય. આવો રૂપરૂપનો અંબાર એવો પુરુષ બનાવો.

12. આત્મવાન્ કઃ

અહીં ‘આત્મવાન્’ શબ્દનો અર્થ પોતાના સિદ્ધાંતોમાં સ્થિર રહેનારો એવો કરવાનો છે. કેટલાક માણસો સિદ્ધાંતહીન હોય છે. તેમને કોઈ સિદ્ધાંત જ નથી હોતા. તો કેટલાક મંદ સિદ્ધાંતી હોય છે. કેટલાક લોકો સગવડિયા સિદ્ધાંતી હોય છે. જ્યારે જેવી સગવડ હોય ત્યારે તેવું

વલણ સ્વીકારી લે. મોટા ભાગે આ પલટીબાજો હોય છે. પલટી ખાતાં વાર ન કરે. પલટીબાજો કદી મહાન ન થઈ શકે. “આયારામ અને ગયારામ”ના વારસદારોને રાજસત્તા ન સોંપાય. કદાચ સોંપો તો અનર્થ જ થાય.

કેટલાક લોકો મક્કમ સિદ્ધાંતી હોય છે, અર્થાત્ પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી વિચલિત થનારા નથી હોતા. સિદ્ધાંતવાદિતા કસોટી વિનાની નથી હોતી. આવા માણસો કપરી કસોટીમાંથી પણ પાર ઊતરે છે. તેમની દઢતા અને મક્કમતા જ તેમનું બળ છે. આવી મહાન વ્યક્તિને ‘આત્મવાન’ કહી છે.

13. જિતક્રોધ:

ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવનાર. ક્રોધ કુદરતી ઊર્જા છે. ઊર્જા સામર્થ્ય આપે, પણ તે નિયંત્રણમાં હોય તો. બોઈલરનો અગ્નિ સ્ટીમ પેદા કરે. વનનો દાવાનળ બોઈલરનો અગ્નિ કરતાં હજારોગણો વધારે હોય પણ વિનાશ કરે. કારણ કે તે અનિયંત્રિત છે. ક્રોધનું પણ તેવું જ છે. જો ક્રોધ ઉપર નિયંત્રણ ન હોય તો તે સર્વનાશ કરી શકે છે, પણ નિયંત્રણ હોય તો ઘણાં અનિષ્ટોને અટકાવી પણ શકે છે. એક વાત તરફ ધ્યાન આપવા જેવું છે. અહીં “જિતક્રોધ:” લખ્યું છે, “હીનક્રોધ:” નથી લખ્યું. જેને કદી ક્રોધ જ ન થતો હોય તેવો માણસ મારે જોઈતો નથી. એક તો આ શક્ય જ નથી. કદાચ કોઈ વ્યક્તિવિશેષમાં આવી દશા હોય તોપણ તે શૌર્ય-પરાક્રમ-વીરતા વગેરે ગુણોથી રહિત હશે. તેથી નમાલા જેવો જ હશે. એટલે ‘હીનક્રોધ:’ નહિ પણ ‘જિતક્રોધ:’ શબ્દ લખ્યો છે. તલવાર વિનાનો નહિ પણ તલવાર ઉપર નિયંત્રણ રાખનારો—એવો ભાવ છે.

14. દ્યુતિમાન ક:

વળી પાછો તે દ્યુતિમાન એટલે ચળકતો હોવો જોઈએ. ઘણા માણસોના દેહ અને ચહેરો ચમકતા દેખાતા હોય છે, જે સારા આરોગ્યની નિશાની છે. સારું આરોગ્ય સંયમ વિના ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય. અને સંયમ સામર્થ્ય વિના પાળી શકાય નહિ. સંયમ એટલે નિગ્રહ નહિ. નિગ્રહી નિસ્તેજ હોય છે. અતિભોગી કરતાં પણ અતિનિગ્રહી (અભોગી) આરોગ્યને વધુ હાનિ કરી બેસે છે. એટલે દ્યુતિમાન તે થઈ શકે જે યથાયોગ્ય જીવન જીવતો હોય. રૂપ અને તેજ બન્નેનું મિશ્રિત રૂપ મહાપુરુષના બાહ્ય વ્યક્તિત્વને દેદીપ્યમાન બનાવે છે.

15. અનસૂયક:

અસૂયા એટલે બીજાના ગુણોમાં પણ દોષો શોધ્યા કરવા તે. સંસારમાં પ્રત્યેક સમયમાં મહાપુરુષોની લાઈનો ચાલતી હોય છે. એકસાથે બેપાંચ દશ-વીસ મહાપુરુષો ચાલતા હોય તેમની પાછળ તેમના અનુયાયીઓનાં ટોળાં ચાલતાં હોય, એટલે પરસ્પરમાં નાની-મોટી ટસલ થતી રહે તે સ્વાભાવિક છે. બધાનું બધું બધાને ગમતું નથી હોતું. કાંઈક ગમે તો કાંઈક ન પણ ગમે. આ સ્વાભાવિક છે. અહીંથી વ્યક્તિના બે ભેદ થાય છે: 1. ગમતું-ગમતું સ્વીકારવું, ન ગમતાને છોડી દેવું. 2. ન ગમતું પહેલાં જોવું, તેને જ ગા-ગા કરવું. જે ગમતું હોય તેને છોડી દેવું. બીજી કક્ષાનો માણસ દોષદ્રષ્ટા થઈ જશે. તે કોઈની પાસેથી કશું ગ્રહણ નહિ કરી શકે, જ્યારે પ્રથમ કક્ષાનો માણસ ગુણગ્રાહી થશે. તે બધા પાસેથી કાંઈ ને કાંઈ ગ્રહણ કરશે અને “ભેંસનાં શીંગડાં ભેંસને ભારે” કહેવત પ્રમાણે દોષો ત્યાગી દેશે. મારે આવો માણસ જોઈએ છે, જે ગુણોમાં દોષો ન જુએ.

દોષોમાં દોષો જોવા તે રાજનેતા માટે જરૂરી છે. જો તેને દોષોમાં દોષ નહિ દેખાય તો તે છેતરાઈ જશે. વિદ્વાનનો અર્થ જ કર્યો છે “દોષજ્ઞ:”. ભલે સંત દોષોમાં દોષ ન જુએ અથવા ગુણ જુએ તે તો સંત છે. તેને રાજકારોબાર કરવાનો નથી હોતો, તેથી વ્યક્તિને ઓળખવામાં કદાચ ભૂલ થાય તોપણ તેનાં પરિણામ તેને માત્ર પોતાને જ ભોગવવાં પડશે, પૂરા રાષ્ટ્રને નહિ. પણ જો રાષ્ટ્રનેતા શત્રુને મિત્ર માનતો થઈ જાય તો તે તેની દષ્ટિની મહાનતા ન કહેવાય, પણ તેની ભોટબુદ્ધિનો પરિચય જ કહેવાય.

અહીં હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે તે ગુણોમાં દોષો ન જુએ.

16. કસ્ય બિભ્યતિ દેવાશ્ચ

બહુ મહત્ત્વનું લક્ષણ કહ્યું છે. એવો કોણ છે જેની સાથે યુદ્ધ કરતાં દેવોને પણ બીક લાગે છે?

રાજકીય મહાપુરુષનું વ્યક્તિત્વ એવું હોવું જોઈએ કે તે પોતે કોઈનાથી ડરે નહિ, પણ તેનાથી સૌ ડરે. જે ડરાવી શકે તે જ રાજ કરી શકે. ડરે તો જ ગુંડાઓ સીધા રહે. ડોળા કાઢવાથી કોઈ ડરે નહિ, ધાકથી ડરે. ધાક પ્રચંડ કાર્યો કરવાથી પડતી હોય છે. પ્રચંડ કાર્યો એટલે સમયસર અપરાધીઓને દંડ ફટકારવા. જે લોકો આવું નથી કરી શકતા તે રાજ ચલાવી શકતા નથી. રાજશાસનનું પ્રતીક દંડ છે, જે

બળવાન હાથમાં ધારેલો હોય. કોઈને ખોટો ભય પમાડવો ઠીક નહિ, પણ કોઈ રાક્ષસને નિર્ભય થઈને બિંદાસ્તપણે અત્યાચાર કરવાની છૂટ આપી દેવી તે પણ ઠીક ન કહેવાય. ખરેખર તો જેનાથી ગુંડાઓ, શત્રુઓ થરથર કાંપતા હોય અને સજ્જનો નિર્ભય થઈને ફરતા હોય તે જ મહાન રાજવી કહેવાય. તેવો રાજવી જાણવો જરૂરી છે. સામાન્ય રાજવ્યવસ્થામાં અને યુદ્ધકાળમાં તેનાથી અપરાધીઓ ભયભીત રહેતા હોય. આવી મહાપરાક્રમી, મહાગુણવાન, પરમ સમર્થ વ્યક્તિની શોધ વાલ્મીકિ કરી રહ્યા છે. તેઓ નારદને પૂછે છે કે તમે આવી કોઈ મહાન વિભૂતિને જાણો છો?

આ વાલ્મીકિ રામાયણની ઉત્થાનિકા છે. વાલ્મીકિ અને તુલસી બન્ને મહાન કવિઓ છે, પણ બન્નેની ગ્રંથની ઉત્થાનિકા તદ્દન જુદીજુદી છે. તુલસી મનુષ્યરૂપમાં પરાત્પર પરબ્રહ્મીને શોધવા અને પામવા ગ્રંથ રચી રહ્યા છે. મંગલાચરણમાં જ તેમણે વારંવાર ભારપૂર્વક સ્પષ્ટ કર્યું છે કે તેવા એકમાત્ર પુરુષ માત્ર રામ જ છે. શ્રીરામને શિવ-પાર્વતી સહિત બધા દેવો વંદન કરે છે, ભજે છે, કારણ કે શ્રીરામ સર્વોચ્ચ પરમ બ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે.

જ્યારે વાલ્મીકિ તો માનવગુણોથી સમલંકૃત કોઈ એવા ભડવીર પુરુષને શોધીને તેમનાં ગુણગાન ગાવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમણે જે-જે ગુણો અને લક્ષણો પૂછ્યાં છે તે બધાં માનવીય છે. આવો માણસ દુર્લભ તો હોય, પણ હોય ખરો. જે દુર્લભ હોય તેની જ કથા હોય. આ ભેદને જાણીને રામકથા કરનાર કે સાંભળનારનું ઘણું સમાધાન થઈ જશે. શ્રીરામ તુલસીના એકમાત્ર સર્વોચ્ચ ઇષ્ટદેવ છે, જ્યારે શ્રીરામ વાલ્મીકિ માટે સર્વશ્રેષ્ઠ, આદર્શ, સર્વગુણસંપન્ન મહાપુરુષ છે.

વાલ્મીકિની અંદર કાવ્યધારા ઘૂમરીઓ લઈ રહી છે, તે બહાર પ્રસ્ફુટિત થવા જોર કરી રહી છે, પણ તેને એક મહાપુરુષના જીવનના અવલંબનની જરૂર છે, જે હવે નારદજી વિસ્તારથી કહી સંભળાવશે.

નારદજીએ આખું રામાયણ વાલ્મીકિને કહી સંભળાવ્યું. કવિને તંતુ જોઈએ. તંતુ હોય તો પૂરું માળખું તૈયાર કરી શકાય. પાત્રો જોઈએ. તેમાં નાયક અને ખલનાયક તો ખાસ જોઈએ. જેમજેમ નાયકને વધુ ને વધુ દુઃખો પડે તેમતેમ તેનું પાત્ર વધુ ઊજળું થતું જાય. દુઃખો વિનાની કથા જ ન હોય—હોય તો નીરસ હોય. દુઃખો પણ કેન્સરરોગથી ખાટલે પડીને તડપીતડપીને મરવાનાં દુઃખો નહિ, પણ આદર્શો માટે, જીવનના ઉચ્ચ હેતુ માટે—એમ કહો કે ધર્મ માટે જરાય બાંધછોડ કર્યા વિના બધાં દુઃખો સહન કરી છૂટવાં તે... આવા નાયકને દુઃખ દેનારો ખલનાયક તો જોઈએ જ. ખલનાયક વિના કથા જામે નહિ. નાયકને મહાન બનાવવાનું કામ ખલનાયક જ કરતો હોય છે. સોનાની કસોટી કાળા પથ્થર ઉપર જ થતી હોય છે, હીરા-માણેક કે સોના ઉપર નહિ.

3. દશરથની પુત્રહીનતા

સંસાર સુખમય છે તેથી લોકોને ગમે છે. વૈરાગ્ય ચઢાવવા છતાં સંસાર છોડવા કોઈ તૈયાર થતું નથી તેમ જ મરવા પણ કોઈ તૈયાર થતું નથી, કારણ કે સંસાર સુખમય છે.

સંસાર દુઃખમય પણ છે. સુખના અભાવથી દુઃખ થાય છે અથવા ભાવકારણથી દુઃખો થાય છે. દુઃખોને દૂર કરવાં અને સુખો વધારવાં તે જીવનનું પ્રાથમિક લક્ષ્ય છે. તેની વિવેકપૂર્વક સાધના કરનારા સુખી થતા હોય છે. માત્ર સંસાર દુઃખમય જ છે તેવું માનીને તેનાથી ભાગનારા કે ભગાડનારા સુખી થતા નથી, તે દુઃખી થઈને સુખી હોવાનો ડોળ કરીને લોકોને ગુમરાહ કરતા ફરે છે.

સંસારનાં સુખોનાં આટલાં કેન્દ્રો છે: (1) વહાલસુખ, (2) વિષયસુખ, (3) વાત્સલ્યસુખ, (4) વૈભવસુખ અને (5) સત્તાસુખ. આ બધાં સાચાં સુખો છે, કાલ્પનિક નથી. આ બધાની ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર કરીને માત્ર આત્માનું સુખ પામવા ત્યાગી જીવન જીવનારા કલ્પનાના ઘોડા દોડાવતા હોય છે.

(1) વહાલસુખ

સંસારનું સર્વોચ્ચ સુખ વહાલસુખ છે. વહાલ લાગણીઓમાંથી પ્રગટે છે. લાગણીઓ મમત્વથી પ્રગટે છે. મમત્વ આકર્ષણથી પેદા થાય છે. પ્રત્યેક નરને કોઈ નારીનું સહજ આકર્ષણ હોય છે. આવી જ રીતે પ્રત્યેક નારીને કોઈ નરનું આકર્ષણ થતું હોય છે. તેનાં કારણો નથી હોતાં, કુદરત પોતે જ કારણ છે. તેની રચના જ વહાલકેન્દ્રિત છે. વહાલ ચઢાવવું નથી પડતું, વૈરાગ્ય ચઢાવવો પડે છે, કારણ કે તે કુદરતી નથી. જે કુદરતી ન હોય તે દીર્ઘજીવી ન હોય, એટલે વૈરાગ્યને ટકાવી રાખવા નિયમોની વાડ બાંધવી પડતી હોય છે. વહાલને ટકાવી રાખવા માત્ર વાડને દૂર કરવાની જરૂર હોય છે. વાડ એટલે બંધિયાર જીવન. જ્યાં મુક્તતા ન હોય ત્યાં મુક્તિ ન હોય. પણ મુક્તતા સ્વચ્છંદતા ન થઈ જાય એટલે જ મર્યાદાની વાડ જરૂરી છે. મર્યાદાનો અર્થ થાય છે જે વિકાસને રોક્યા વિના, વિનાશથી રક્ષણ કરે અને તે વાડ કહેવાય. મૂંઝારો પેદા કરે તેને મર્યાદા ન કહેવાય. મર્યાદા-‘કોટેડ’ વહાલ સુરક્ષિત અને ચિરંજીવી હોય છે. વહાલનું ઉદ્દગમસ્થાન હૃદય છે.

નર-નારી જ્યારે પતિ-પત્નીની વાડમાં પુરાય છે ત્યારે તેમનું વહાલ, સ્વચ્છંદતા, છીછરાપણું, તોછડાઈ, આછકલાઈ વગેરે દોષોથી બચી જાય છે. જે પુરાયાં નથી તે મુક્ત તો છે પણ ચિરંજીવી અને સુરક્ષિત નથી. જે પતિ-પત્ની ભરપૂર વહાલ પામ્યાં તે ધન્ય થઈ ગયાં. તેમનું સ્વર્ગ તેમના ઘરમાં જ છે. હવે મરીને પરલોક જવાની જરૂર નથી. વીતરાગીને-ત્યાગીને વહાલ ન હોય. તે વહાલથી ભાગેલો માણસ છે. જુઓ ને કેવો નિસ્તેજ થઈ ગયો છે! કારણ કે સૌથી મોટું ટોનિક વહાલ છે. તે તો તેણે ઢોળી દીધું છે. પેટ ચોળીને પીડા ઊભી કરી છે. ગુમરાહ થયેલો માણસ લોકોને રાહ બતાવે છે: વહાલત્યાગી થઈ જાઓ. રામાયણ વહાલનો દરિયો છે. પ્રત્યેક પાત્ર વહાલભર્યું છે. જ્યાં વિકૃત વહાલ કે વહાલહીનતા છે ત્યાં અનર્થો સર્જાયા છે. કૈકેયી અને મંથરા તેનાં ઉદાહરણો છે. કૈકેયી વિકૃત-વહાલ-ભોગી છે અને મંથરા વહાલહીન છે, તેથી મનબળી છે. તે કોઈનું સારું જોઈ શકતી નથી.

વહાલસુખ માટે મહેલ કે સૌંદર્ય કે જુવાનીની જરૂર હોતી નથી. તે સ્વયંભૂ છે. ઝૂંપડામાં, કદરૂપાં માણસોમાં અને વૃદ્ધોમાં પણ ભરપૂર વહાલનો ધોધ પ્રગટી શકે છે. શરત એટલી જ છે કે માણસ હૃદયજીવી હોય.

વહાલસુખના અભાવથી વ્યક્તિ દુઃખી થતી હોય છે. પ્રાપ્તિ પછીનો વિયોગ વધુ દુઃખદાયી થઈ જતો હોય છે. ત્યાગીને-વીતરાગીને કોઈના પ્રત્યે વહાલ હોતું નથી. તે વહાલને બંધન સમજે છે, તેથી દૂર ભાગે છે અને લોકોને ભગાડે છે.

(2) વિષયસુખ:

સંસારનું બીજું મહત્ત્વનું સુખ ‘વિષયસુખ’ છે. આ પણ કુદરતે જ આપેલું છે. વિષય એટલે પાંચ વિષયો: શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ. આ પાંચ વિષયો વ્યક્તિને સુખી કરે છે (અને દુઃખી પણ કરે છે). પણ લોકમાં સામાન્ય રીતે કામવાસનાના સુખને વિષયસુખ કહેવાય છે. વહાલસુખ અને વિષયસુખ બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે. પતિ-પત્નીને નજીક લાવનારાં અને એક કરનારાં આ બન્ને સુખ દામ્પત્યને ધન્ય બનાવતાં હોય છે. આ બન્ને સુખ વિનાના દામ્પત્યની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. જો સંયમપૂર્વક આ સુખને સ્વીકારવામાં

આવે તો તે આયુ, ઓજ, તેજ, બળ અને આરોગ્યનું વર્ધક થઈ શકે છે.

(3) વાત્સલ્યસુખ

વાત્સલ્યસુખ એટલે સંતાન ઉપર ઢળનારો પ્રેમ અથવા વહાલ. વહાલ ઢોળવાની બે જગ્યાઓ છે: 1. પતિ અથવા પત્ની અને 2. સંતાનો. આ સિવાયનું વહાલ ઉત્પન્ન કરેલું હોય છે, કુદરતસહજ નથી હોતું. દામ્પત્ય સિદ્ધ કર્યા પછી પણ વહાલની તૃપ્તિ પૂરી નથી થતી, કાંઈક અધૂરું છે, કાંઈક ખૂટે છે. તે છે એક બાળકની ખોટ. દામ્પત્યથી જે વહાલ અને વિષયસુખ મળ્યાં છે તેનાથી હૃદય ભરાયું છે, પણ હજી ખોળો ભરવાનો બાકી છે. ખોળો ભરાયા વિના પેલાં બન્ને સુખો કાયાં લાગે છે—ખાસ કરીને પત્ની માટે. એમ પણ કહી શકાય કે વાત્સલ્યસુખ પ્રાપ્ત થતાં જ પ્રથમનાં બન્ને સુખોની તીવ્રતા મંદ પડવા લાગે છે. આ સહજ સંયમ બની શકે છે. વહાલમાં ભાગ પડાવનાર બાળક બન્નેના વહાલને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે. વાત્સલ્ય વિના બાળઉછેરની કલ્પના કરવી પણ ત્રાસરૂપ થઈ શકે છે. ત્રાસને પરમસુખદાયી બનાવી દેનારું તત્ત્વ વાત્સલ્ય છે. વાત્સલ્યસુખથી નવું જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. સુખની માત્રાનું પ્રમાણ તેના અભાવમાં જે દુઃખ હતું તેના દ્વારા થઈ શકે છે. ત્યારે માતા થવા સ્ત્રી ઝૂરતી હતી, બધા પ્રયત્નો કરી ચૂકી હતી. ક્યાંય સુખ ન હતું, કારણ, એક વાત્સલ્યસુખનો અભાવ હતો. આ પણ કુદરતી જ આવેગ છે. બાળક ઉપર કૃપા કરવા કોઈ ગર્ભ ધારણ નથી કરતું અથવા પ્રસૂતિની પીડા નથી ભોગવતું, પણ આ તેની પોતાની જ પ્રબળ ઇચ્છામાંથી પ્રગટેલું તત્ત્વ છે, કુદરતી છે. પુત્રવતી માતા જે ધન્યતા અનુભવે છે તે વંધ્યાને સ્વપ્ને પણ અનુભવાતી નથી.

(4) વૈભવસુખ

માણસને વૈભવ ગમે છે. જાહોજલાલીથી તેને ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય છે. ધન—વૈભવ કે રાજવૈભવ જ માત્ર વૈભવ નથી હોતો, ત્યાગવૈભવ પણ હોય છે. ત્યાગીને પણ ભક્તસમુદાયનો વૈભવ હોય છે. કોની પાસે કેટલો ભક્તસમુદાય છે તેના આધારે તેના વૈભવનું માપ નીકળતું હોય છે. જેમ ધનવૈભવ કે રાજવૈભવની રક્ષા કરવી કઠિન હોય છે તેમ ત્યાગવૈભવની રક્ષા પણ કઠિન હોય છે. ભક્તોને અણગમો કે અશ્રદ્ધા ન થઈ જાય, કોઈ બીજો ત્યાગી આ મારા ભક્તોને પોતાની તરફ ખેંચી લઈ ન જાય—આવા ભય રહેતા હોય છે. બીજી તરફ ત્યાગ ચમત્કાર વિનાનો ભાગ્યે જ હોય છે. એટલે જો ભક્તસમુદાયને વધારતા રહેવું હોય તો સતત ચમત્કારોની વાતો ફેલાવતા રહેવી જરૂરી છે. ટોળું વધારવા માટેનો આ સૌથી સરળ ઉપાય છે. આ રીતે થયેલું વિશાળ ટોળું ત્યાગવૈભવ છે. કેટલીક વાર તો તે ધનવૈભવ કે રાજવૈભવથી પણ વધુ પ્રભાવશાળી થઈ શકે છે. આવું ટોળું ઓચિંતું ચાલ્યું જાય કે ખાલીપણું આવી જાય તો ત્યાગીને પણ દુઃખ થતું હોય છે, કારણ કે તેનો વૈભવ લૂંટાઈ ગયો છે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. ધનવૈભવ બુદ્ધિપૂર્વકના પુરુષાર્થથી, સ્થળાંતરથી અને ઈશ્વરકૃપાથી મળતો હોય છે. ત્યાગીઓ પણ પોતાની ઓળખ ભૂતકાળના ધનવૈભવથી આપતા હોય છે, જેમ કે ફલાણા શેઠના દીકરા છે, રાજકુમાર હતા, વગેરે.

વૈભવી પ્રજા સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રની નિશાની છે. પ્રજાની સમૃદ્ધિથી રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ થતું હોય છે. ન્યાય, નીતિ અને હક્કનો વૈભવ પ્રાપ્ત કરવો એ પાપ નથી, દોષ નથી. સૌથી મોટો દોષ તો દરિદ્રતા છે.

(5) સત્તાસુખ

સર્વોચ્ચ સુખ તો સત્તાસુખ છે. બધું હોય પણ સત્તા ન હોય, ગુલામી હોય, તો જીવનમાં મજા નહિ આવે. સત્તાનાં સૂત્રો પોતાના હાથમાં રહે તો જ જીવન સાર્થક થઈ શકે. ત્યાગીઓના સમૂહોમાં પણ સત્તાની સાઠમારી તો હોય જ છે, કારણ કે સત્તા સૌને ગમે છે.

સત્તા, પરાક્રમ અને મુત્સદ્દીગીરી પરિસ્થિતિથી મળતી હોય છે. પરાક્રમ અને મુત્સદ્દીગીરી વિનાની પ્રજા કે વ્યક્તિ સત્તા પામી શકતી નથી—કદાચ પામે તો ટકાવી શકતી નથી.

આટલા વિસ્તાર પછી હવે વિચારવાનું એ છે કે—

1. શું ધર્મ વહાલસુખ છોડાવે છે?
2. શું ધર્મ વિષયસુખ છોડાવે છે?
3. શું ધર્મ વાત્સલ્યસુખ છોડાવે છે?
4. શું ધર્મ વૈભવસુખ છોડાવે છે?

5. શું ધર્મ સત્તાસુખ છોડાવે છે?

જો બધા પ્રશ્નના ઉત્તર ‘હા’માં આવતા હોય તો નક્કી સમજવું કે તથાકથિત ધર્મ વ્યક્તિ કે પ્રજાને જીવનવિમુખ બનાવે છે, જીવનદ્રોહી બનાવે છે. જેનું પ્રેરક કેન્દ્ર જ જીવનદ્રોહ શિખવાડે તો તેવી પ્રજાનું પતન નક્કી જ છે.

ધર્મનું કામ આ પાંચે સુખનો દ્રોહ કરવાનું નહિ પણ આ પાંચે સુખ ભરપૂર પ્રાપ્ત થાય અને તે ન્યાય-નીતિપૂર્વક મેળવેલાં હોય તેવી પ્રેરણા આપવાનું છે. જો આ પાંચેનો ત્યાગ કરવાની પ્રેરણા આપતો ધર્મ હોય તો તે પ્રજાને ગુમરાહ કરનારો, ધર્મના નામે અધર્મ કરાવનારો ધર્મ થઈ જશે.

ધર્મની મારેલી પ્રજાનો ઉદ્ધાર કોણ કરી શકે?

અયોધ્યાપતિ, ઇક્ષ્વાકુવંશભૂષણ શ્રી દશરથરાજાને આ પાંચમાંથી ચાર સુખ પૂરેપૂરાં મળ્યાં છે. તેને વહાલસુખ મળ્યું છે, વિષયસુખ મળ્યું છે, વૈભવસુખ મળ્યું છે અને સત્તાસુખ પણ મળ્યું છે, માત્ર વાત્સલ્યસુખ જ નથી મળ્યું. વાત્સલ્યસુખ વિના આ ચારે સુખ તેમને હવે ધૂળ જેવાં લાગે છે. જીવનમાં કેટલીક વાર કોઈ એક વસ્તુ એવી ખૂટતી હોય છે જે બધી વસ્તુઓની પ્રાપ્તિને શૂન્ય બનાવી દેતી હોય છે. જ્યાં સુધી આ ખૂટતી વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી બધાં અસ્તિત્વો વ્યર્થ થઈ જાય છે.

કેટલાક લોકો સતત પોપટરટ કરતા રહે છે: “હું આત્મા છું”, “હું પૂર્ણ છું”, “હું જ સુખરૂપ છું”, “સુખ ભૌતિક પદાર્થોમાં નહિ પણ આત્મામાં જ છે”, વગેરે-વગેરે. આ પોપટરટથી વધારે કંઈ નથી. વાસ્તવિકતા એ છે કે માણસને નાની-મોટી ઘણી અપેક્ષાઓ હોય છે. કદાચ કોઈ થોડા કાળ માટે અપેક્ષાઓથી મુક્ત થાય, પણ લાંબો સમય કે સતત મુક્તિ ન રહે.

અપેક્ષાઓ જ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. રાજા દશરથને સંતાનની અપેક્ષા છે. સફળતા ન મળવાથી એક પછી એક ત્રણ પત્નીઓ કરી. ત્રણેનાં ત્રણ જુદાં-જુદાં વ્યક્તિત્વ. જેના ઘરમાં ઘણાં વ્યક્તિત્વો ભેગાં થાય અને બધાં પ્રભાવશાળી હોય તો તેવી માળા માટે એક સુમેરુનો મણકો જોઈએ. સુમેરુ વિના માળા વીખરાઈ જાય. સંયુક્ત પરિવારમાં સુમેરુ બહુ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એક એવો વડીલ જે સુમેરુ બને, તો જ માળા સચવાય. જપમાળાનો એવો નિયમ હોય છે કે સુમેરુનું ઉલ્લંઘન ન થાય, અર્થાત્ ત્યાંથી પાછા ફરાય. બસ, વડીલ સુમેરુનું પણ ઉલ્લંઘન ન થાય, ત્યાં અટકી જવાય. સુમેરુ જેમ બન્ને તરફના મણકાને સરખી સંખ્યામાં પકડી રાખે છે, તેમ વડીલ પણ પરિવારના બધા મણકાને યથાયોગ્ય રીતે પકડી રાખે છે.

દશરથની ત્રણ રાણીઓનાં ત્રણ વ્યક્તિત્વો સમજવા જેવાં છે.

1. કૌશલ્યા: સૌથી સિનિયર હોવાથી મહારાણી કહેવાઈ. સ્વભાવથી ધીરગંભીર, પ્રૌઢ, કુશળ, સહનશક્તિવાળી, પતિપરાયણા, આજ્ઞાંકિત, ત્યાગભાવનાવાળી, સહિષ્ણુ અને સર્વપ્રિય છે.

પ્રથમ રાણી હોવાથી અને કશો જ અસંતોષ ન હોવાથી દશરથને બીજાં લગ્ન કરવાની જરૂર ન હતી પણ સંતાનપ્રાપ્તિ ન થવાથી દશરથે બીજાં લગ્ન કર્યાં. ત્યારે સંતાનની અપ્રાપ્તિમાં સ્ત્રીને જ કારણ માનવામાં આવતી.

પ્રથમ પત્ની જો પ્રિય હોય તો જે પતિસુખ મેળવે તે પછીની સ્ત્રીઓ ન મેળવી શકે. કૌશલ્યાએ ભરપૂર પતિસુખ મેળવ્યું છે. તેની પ્રૌઢતા અને ગંભીરતા એટલી છે કે દશરથ મહત્ત્વનાં કાર્યોમાં તેની સલાહ લે છે. રામના વનવાસ વખતે, પતિના મૃત્યુ વખતે તેને કારમો આઘાત લાગ્યો હતો તેમ છતાં તેણે ગંભીરતા ખોઈ ન હતી. ધીરજથી બધું સહન કર્યું હતું. તેણે જ શ્રીરામને વનમાં જવાની પ્રેરણા આપી હતી. પિતાની આજ્ઞાનું પાલન એ જ ધર્મ એમ તેણે શિખવાડ્યું હતું. શ્રીરામમાં જે-જે મહાન ગુણો દેખાય છે તે કૌશલ્યામાંથી ઊતરી આવેલા છે.

2. સુમિત્રા: પતિપરાયણા, ઓછું બોલનારી, કશી ડખલ નહિ કરનારી, આજ્ઞાંકિત, વડીલોની મર્યાદા રાખનારી, સંતોષી અને સૌમાં ભળી જનારી.

3. કૈકેયી: તીખી, તેજતરાર, બહાદુર, કાચા કાનની, હઠીલી, પોતાનું જ ધાર્યું કરનારી, રિસામણી, ઉતાવળિયા સ્વભાવવાળી, પતિ પાસે પોતાની વાત મનાવનારી, સ્વપરાયણ, કઠોર, કૂર પણ ખરી.

આવાં જુદાંજુદાં ત્રણ વ્યક્તિત્વવાળી રાણીઓ હોવા છતાં સંતાન ન હતું. શું કરવું? બધા ઉપાયો કરીકરીને થાક્યા અને હાર્યા. પણ ના, જીવનને જીવિત રાખવાનું કામ ‘આશા’ કરે છે. જ્યાં સુધી આશા મરતી નથી ત્યાં સુધી જીવન ધબકતું રહે છે. આશા મરતાં જ

નિરાશાનો અંધકાર છવાઈ જાય છે. આ જ મૃત્યુ છે. દશરથની આશા મરી નથી, તેથી તે જીવિત છે. પ્રત્યેક મોટી વ્યક્તિએ એક સાચો પ્રૌઢ સલાહકાર જરૂર રાખવો જોઈએ. કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રત્યેક વિષયમાં પૂર્ણ હોતી નથી. મહાપુરુષ તે છે જેને પોતાની અપૂર્ણતા દેખાય. રાજા દશરથને એક મંત્રી છે, જેને સુમંત્ર કહેવાય છે. સુમંત્ર મંત્રીપદું અને સારથિપદું પણ કરે છે. દશરથે એક વાર મંત્રી સુમંત્રને એકાન્તમાં પૂછ્યું કે “મારો વંશ રહે તેવો કોઈ હવે ઉપાય બાકી રહ્યો છે?” સુમંત્રે દશરથને કહ્યું કે “જે કામ પુરુષાર્થથી ન થાય તે દેવકૃપાથી થઈ શકે. તમે એક મોટો યજ્ઞ કરો.” તે યુગ યજ્ઞોનો હતો. આર્યો યજ્ઞો કરતા અને બધી મનઃકામનાઓ તથા અપેક્ષાઓ પૂરી કરતા. હજી શ્રમણોનું આગમન થયું નહોતું. પ્રત્યેક સમયમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં એક સર્વોચ્ચ મહત્ત્વનું કર્મકાંડ હોય છે, કારણ કે પ્રયત્નો અને પુરુષાર્થથી કશું મેળવવા કરતાં કોઈ દેવી ચમત્કાર કે પ્રસન્નતાથી મેળવી લેવાની વૃત્તિ પહેલેથી જ માણસોમાં રહેતી આવી છે.

પ્રાચીનકાળમાં રાજા-મહારાજાઓ રાજ્ય ચલાવવા એક પ્રધાનમંત્રી રાખતા, તો વ્યક્તિગત, પારિવારિક જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલવા એક પુરોહિત રાખતા. પાછળથી પુરોહિત શબ્દ કર્મકાંડ કરનાર બ્રાહ્મણ માટે પ્રયોજાતો થઈ ગયો લાગે છે.

મોટા માણસોનાં જીવન બે ભાગમાં વહેંચાયેલાં હોય છે: (1) બાહ્ય લોકજીવન અને (2) આંતરિક પારિવારિક જીવન. પરિવાર મોટો હોય એટલે તેના પ્રશ્નો પણ મોટા હોય. જો આ બધા પ્રશ્નોમાં રાજા માથું પકાવે તો થાકી જાય. તેને રાજકાજ માટે સમય જ ન મળે. એટલે અત્યંત વિશ્વાસુ, ખાનદાન, ઘરની વાત બહાર ન જવા દેનાર, કુશાગ્રબુદ્ધિ અને પૂજ્ય વ્યક્તિને પુરોહિતપદ અપાતું. રાજા દશરથના પુરોહિત વસિષ્ઠ ઋષિ છે. વસિષ્ઠની સલાહથી દશરથે મહાન યજ્ઞ કર્યો. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ પછી જે પ્રસાદ હતો તે શ્રદ્ધાપૂર્વક ખાવા માટે રાણીઓને આપ્યો. ત્રણે રાણીઓએ વિધિપૂર્વક હવિષ્યનું ગ્રહણ કર્યું અને શ્રદ્ધાથી આરોગ્યું.

વાંઝિયાપણાની વેદના અસહ્ય છે. જેને અનુભવ થયો હોય તે જ આ વેદનાને જાણી શકે. આ વેદનાને પાર કરાવનારું તત્ત્વ શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ શરીરમાં રોમેરોમે ઓજ પ્રગટાવે છે. કોઈ ભક્તિભાવવાળા માણસનો ચહેરો જોજો, ઓજ દેખાશે. આ ઓજ ઘી-દૂધનું નથી, શ્રદ્ધાનું છે. વ્યક્તિમાં જ્યારે શ્રદ્ધા પ્રગટે છે અને પછી દઢ થાય છે, ત્યારે ધીરેધીરે તેના ચહેરા ઉપર શ્રદ્ધાનું ઓજ પથરાવા લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં જે કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ પ્રભુમય જીવન જીવતાં હોય છે તેમના આચારો અને વિચારોમાં ધાર્મિક પ્રભાવ વધી જતો હોય છે. આની અસર જન્મનારા બાળક ઉપર પણ પડતી હોય છે.

બધાંએ મળીને બહુ મોટો યજ્ઞ કર્યો. અને અંતે યજ્ઞની પ્રસાદીરૂપ હવિષ્ય ત્રણે રાણીઓમાં વહેંચી દીધું. દેવે પ્રાર્થના સાંભળી અને ત્રણે રાણીઓ એકસાથે સગર્ભા થઈ. કોઈ વંધ્યા સ્ત્રી સગર્ભા થાય તેથી તેને જે આનંદ મળે તે હજાર સ્વર્ગો કરતાં પણ વધારે હોય. નિરાશાનું વાતાવરણ આશામાં બદલાઈ ગયું. બાળક તો જ્યારે થવાનું હશે ત્યારે થશે, પણ અત્યારથી જ આનંદ-આનંદ થવા લાગ્યો. સતત ભોગવાતી નિરાશાથી મનહૂસ દશા થાય છે, જીવનનો રસ ઊડી જાય છે. રસનું નામ જ જીવન છે. કોઈનું જીવન સતત રસમય રહે તો તે ભાગ્યશાળી જ કહેવાય. કોઈના જીવનમાં રસ ભરી શકાય તો ભરી દેવાથી નવજીવન પ્રદાન કર્યું કહેવાય. દશરથ-પરિવારને નવજીવન મળ્યું.

4. વાત્સલ્યસુખ

વ્યક્તિની વાત જવા દો, પણ સમષ્ટિ-કુદરતનું મુખ્ય લક્ષ્ય પોતાના અસ્તિત્વનું સાતત્ય છે: મારું અસ્તિત્વ કાયમ રહે. પોતાનું અસ્તિત્વ સમાપ્ત થઈ જાય તેવું કોઈને ન ગમે. પોતાના સાતત્યને જાળવી રાખવા કુદરતે વંશવેલો ચાલુ રાખ્યો છે. જે છે તેનો નાશ ન થાય. કદાચ નાશ થાય તોપણ નવા રૂપે તેનો જન્મ થતો રહે. મરણની પ્રક્રિયા વિનાશની નથી, સમાપ્તિની નથી, નવા જન્મની તૈયારી છે.

દશરથનો વંશ સમાપ્ત થવાના છેડે પહોંચી ગયો હતો, પણ શ્રદ્ધાએ સાથ આપ્યો. શ્રદ્ધા હારે નહિ, તૂટે ખરી. તૂટવાનું કારણ વ્યક્તિની અધૂરી અને ખોટી સમજ હોઈ શકે. દશરથ અને રાણીઓનો એકએક દિવસ યુગ જેવો વીતી રહ્યો છે. સૌને પેલા દિવસની પ્રતીક્ષા છે, જે દિવસે કોઈ બાળકનું રુદન મહેલને ગજાવી મૂકશે. નવજાત બાળકનું પ્રથમ રુદન સાંભળનારી વંધ્યા માતાની ધન્યતાની સીમા નથી રહેતી. સ્ત્રી પુરુષ નથી, સ્ત્રી એ સ્ત્રી જ છે. તેનું વાહન લાગણી છે. જ્યારે નદીમાં લાગણીનું પૂર આવે ત્યારે સ્ત્રીરૂપી નદી ગાંડીતૂર થઈને દોડવા લાગે છે. તેમાં આપોઆપ વેગ આવે છે. નદીને પાછા વળતાં નથી આવડતું. લાગણી તો સમુદ્રમાં પણ છે. તે મોજાંનું રૂપ ધારણ કરીને ઘુઘવાટા કરતો પ્રચંડ વેગથી દોડે છે, પણ કિનારે અફળાઈને પાછો વળી જાય છે. તેને પાછા વળતાં આવડે છે. તે સતત કિનારા તરફ દોડે છે, અફળાય છે અને પછી પાછો ફરી જાય છે. સ્ત્રી-પુરુષમાં આ જ ભેદ છે. સમુદ્ર આપોઆપ મર્યાદામાં રહે છે. સ્ત્રીને પ્રયત્નપૂર્વક મર્યાદામાં રાખવી પડે છે. નદીની મર્યાદા સમુદ્ર છે. ગાંડીતૂર નદી પણ જો મહાસાગર સુધી પહોંચી જાય તો આપોઆપ શાંત થઈ જાય. જેને કોઈ મહાસાગર, સાગર કે ઉપસાગર પણ નથી મળતો તે નદીનું ગાંડપણ કિનારા તોડીને કિનારે વસતા લોકોને દુઃખી અને અશાંત કરતું રહે છે. ગાંડીતૂર નદી અને યૌવનગાંડી સ્ત્રી વિશ્વાસપાત્ર ન હોય. તેમાં ઝંપલાવનાર ડૂબે નહિ તો તણાય તો ખરો જ. સ્ત્રીમાં જે તાણી લેવાની શક્તિ છે તે સૂર્યના ગુરુત્વાકર્ષણમાં પણ નથી. પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ શોધનાર અને માપનાર ન્યૂટન વૈજ્ઞાનિક નીકળ્યો, પણ સ્ત્રીના ગુરુત્વાકર્ષણને માપનારો હજી સુધી કોઈ જ્ઞાની-વિજ્ઞાની-યોગી-મહાયોગી નીકળ્યો નથી. સ્ત્રી ન હોત તો સંસારમાં તણાવાનું પણ ન હોત. તો-તો કદાચ જીવન જ ન હોત. તણાવું એ પણ જીવન જ છે.

આપણે ક્યાંથી ક્યાં તણાઈ ગયા! પેલો બહુ પ્રતિક્ષિત દિવસ આવી ગયો. પ્રથમ પ્રસૂતિ વખતે સ્ત્રીના મનમાં પરસ્પર વિરોધી અનેક ભાવો-કુભાવો થયા કરતા હોય છે. તેને તનથી જ માત્ર નહિ, મનથી પણ સાચવવી પડતી હોય છે. આવડું મોટું બાળક કેવી રીતે પ્રગટ થશે? હે ભગવાન! શું થશે? મરી તો નહિ જવાય ને? જો બાળકજન્મના આનંદના ભાવો ન હોત તો કોઈ સ્ત્રી પ્રસૂતિના ઊંડા પાણીમાં ઊતરવાનું કદી પસંદ જ ન કરત. માની વેદના મા જ જાણે. પેલા બાળકને શી ખબર કે તેને પ્રગટાવવા માએ કેટલું જોર કર્યું હતું! કેટલી પીડા સહન કરી હતી! કેટલી ચીસો પાડી પાડીને વાતાવરણ ગજવી દીધું હતું! આ પીડા, આ વેદના, આ ચીસોનું કોઈ ઉદાહરણ જ ન હોય. પણ બાળક પ્રગટ થતાંની સાથે જ બધું શાંત. ન કોઈ ચીસ, ન કોઈ ઊંહકારો, બસ આનંદ-આનંદ-પરમાનંદ! હવે બાળકનો વારો હતો. તે ચીસાચીસ કરી રહ્યું છે. તેનું ચાલત તો તે હજી પણ બહાર ન આવત. પણ તેનું કશું ચાલ્યું નહિ. નવ મહિના ઊંઘા માથે લટકીને અંતે તેને બહાર આવવું જ પડ્યું. કુદરત આગળ બધાં રાંક છે.

દશરથના ઘરમાં એકસાથે ચાર-ચાર પારણાં બંધાયાં. ચારે તરફ આનંદ જ આનંદ થઈ ગયો. ચારે પુત્રરત્નો એક જ રામનવમીના દિવસે જન્મ્યાં છે. છતાં લોકો તેમને નાનાં-મોટાં કહે છે. જ્યારે હર્ષ અને આનંદનો ઊભરો આવે ત્યારે લોકો આપોઆપ નાચવા લાગે છે, ગાવા લાગે છે. નાચવા માટે જ જન્મેલી અપ્સરાઓ અને ગાવા માટે જન્મેલા કિન્નર-ગાંધર્વો ઝૂમીઝૂમીને પૂરા અયોધ્યામાં નાચવા-ગાવા લાગ્યાં. પૂરા અયોધ્યામાં હર્ષનું પૂર ઊમટ્યું. હર્ષના આવેગમાં માણસ ઉદાર થતો હોય છે. આવા સમયે દાન-દક્ષિણા-ભેટ-બક્ષિસ-ઇનામ જરૂર આપવાં જોઈએ. આવા પ્રસંગે પણ જે ઉદાર થતા નથી તે લૂખા હોય છે. તે પોતાના સેવકવર્ગનું મન જીતી શકતા નથી. દુભાયેલો સેવકવર્ગ સ્વામીની પડતી દશામાં રાજી થતો હોય છે. રાજાએ મન મૂકીને ભેટો આપી, દક્ષિણા આપી, ઇનામ આપ્યાં. શ્રદ્ધાથી અપાય તે દક્ષિણા છે, ઉદારતાથી અપાય તે ભેટ છે અને કાર્યની કદર કરીને અપાય તે ઇનામ છે. આ ત્રણે દ્વારા વ્યક્તિ પ્રસંગને ધન્ય બનાવતી હોય છે.

તુલસીદાસજી રામજન્મને જન્મ નથી માનતા, પ્રાગટ્ય માને છે. ભગવાનનો જન્મ ન હોય. તે તો અજન્મા છે. તેનું તો પ્રાગટ્ય જ હોય.

“ભયે પ્રગટ કૃપાલા...” કહીને તેમણે એક જ સ્તોત્રમાં બધું કહેવાનું કહી દીધું છે.

તેમની દેખાદેખીમાં આજકાલ કેટલાક પામર માણસો પણ પોતાનો પ્રાકટ્ય દિવસ ઊજવે છે. ભાઈસાહેબ ભગવાન થઈ ગયા! કશું ન થઈ શકાયું એટલે ભગવાન થઈ ગયા. બહુ સરળ કામ છે. માત્ર પામરતાને ઢાંકતી એક ભગવત્તાની ચાદર જ ઓઢી લેવાની. ભક્તો તો તૈયાર જ છે. તેમને તો જયજયકાર કરવાનું વ્યસન લાગુ પડી ગયું છે.

વાલ્મીકિ સાવધાન છે. તેમણે તો જન્મને જન્મ જ માન્યો છે. બારમા દિવસે દશરથે વસિષ્ઠજીને બોલાવીને નામકરણસંસ્કાર કરી દીધા. હવે રામ, ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન નામથી ચારે ઓળખાવાના છે.

નામ મિથ્યા નથી, સત્ય છે. શ્રીરામ સત્ય છે તો તેમનું નામ પણ સત્ય જ છે. તુલસીદાસજી તો રામ કરતાં પણ રામના નામને વધુ મહાન માને છે. તેમણે તો નામમહિમા માટે લાંબું લિસ્ટ આપ્યું છે:

રામનામ મનિદીપ ધરુ જીહ દેહરી દ્વારા

તુલસી ભીતર બાહર હું જો ચાહસિ ઉજિયારા॥

નામ જીહ જપિ જાગહિ જોગી, બિરતિ બિરંચિ પ્રપંચ બિયેગી॥

જ્યહિં નામ જન આરત ભારી, મિટહિં કુસંકટ હોહિ સુકારી॥

નામુ રામકો કલ્પતરુ કલિ કલ્યાન નિવાસુ॥

જો સુમિરત ભયો ભાંગતે તુલસી તુલસીદાસુ॥

અરે, જે નામનું સ્મરણ કરવાથી તુલસી ભાંગ જેવા છોડમાંથી તુલસીદાસ સંત થઈ ગયો. આ બધો નામનો જ પ્રતાપ કહેવાય. ભક્તિમાર્ગમાં નામ અને રૂપ બન્ને સત્ય છે. રામ સત્ય છે અને તેમનું નામ પણ સત્ય જ છે. તેથી તો ભક્તો નામ જાપીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતા હોય છે.

દશરથ અને રાણીઓને વાત્સલ્યસુખ પ્રાપ્ત થયું. તેમનાં જીવનમાં વહાલસુખ હતું, વિષયસુખ હતું, વૈભવસુખ હતું અને સત્તાસુખ પણ હતું, માત્ર વાત્સલ્યસુખ ન હતું. વાત્સલ્યસુખ વિના બાકીનાં બધાં સુખો ઝેર જેવાં થઈ ગયાં હતાં. હવે પાછલી અવસ્થામાં વાત્સલ્યસુખ પણ મળ્યું. રાજા અને રાણીઓ ધન્યધન્ય થઈ ગયાં.

સંતાનપ્રાપ્તિ એ માયા કે ઉપાધિ નથી, તે જીવનના મહત્ત્વના પ્રશ્નોનો ઉકેલ છે. જીવન જ્યારે છોડે પહોંચે છે ત્યારે ત્રણ પ્રશ્નો વિકરાળ થઈને વ્યક્તિને સતાવે છે.

જીવન પ્રશ્નોથી ભરેલું રહે છે. પ્રશ્નો ઉકેલ માગે છે. વણઉકેલાયેલા પ્રશ્નો ચિંતા ઉત્પન્ન કરે છે. ચિંતાથી અશાંતિ થાય છે. પ્રશ્નોના ઉકેલથી જ ચિંતા મટે છે. ચિંતા મટતાં જ આપોઆપ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે કોઈ કુદરતી પ્રશ્ન ઊભો થાય છે ત્યારે કુદરત પોતે જ તેનું સમાધાન આપતી હોય છે. પ્રશ્નો ઊભા કરનાર કુદરત હોય તો તેનું સમાધાન પણ કુદરત જ કરતી હોય છે.

વાત્સલ્ય વિનાનું વહાલ લાંબા ગાળે કંટાળો અને ત્રાસ આપનારું થઈ શકે છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે ગમે તેટલું વહાલ હોય, પણ જો તેમને વાત્સલ્ય ન મળ્યું હોય તો લાંબા ગાળે તેમાં નીરસતા આવી શકે છે. ગમે તેટલું વહાલ હોય, પણ જો વિષયસામર્થ્ય ન હોય તોપણ વહાલમાં ફ્રિકાશ આવવા લાગે છે. પૌરુષથી પુરુષ વહાલનો અધિકારી બને છે. તે ન હોય તોપણ કોરું વહાલ લાંબો સમય પ્રભાવશાળી રહેતું નથી. વહાલસુખ અને વિષયસુખની પરિણતિ વાત્સલ્યસુખમાં થતી હોય છે. આ કુદરતી ઉકેલ છે. જેના ખોળામાં શિશુ કિલકિલાટ કરી રહ્યું છે તેને કોઈ ટોનિક લેવાની જરૂર નથી. શિશુની કિકિયારીથી મોટું બીજું કોઈ ટોનિક નથી. તેનાથી મન ભરાયેલું રહે છે. ભરાયેલું મન જ તૃપ્તિ આપે છે. સંસારથી મન ભરાતું નથી તે વાત સાચી નથી. પતિથી, પત્નીથી, બાળકોથી મન ભરાય છે—જો બધાં અનુકૂળ મળ્યાં હોય તો. મન તો તેનું ખાલી હોય છે જેને આમાંનું કશું મળ્યું નથી હોતું. દશરથ અને રાણીઓનું મન ભરાયેલું છે—તૃપ્ત છે, કારણ કે વાત્સલ્યનો ધોધ મળી ગયો છે.

વારસદારનો પ્રશ્ન પણ ચિંતા ઉપજાવે છે. જેની પાસે ઘણો મોટો વારસો હોય છે, પણ કોઈ વારસદાર નથી હોતો, તેને શાંતિ ન હોય. માત્ર વારસદારના અભાવથી જ અશાંતિ નથી થતી, પણ વારસો મેળવવાની ખટપટથી અશાંતિ થાય છે. વારસદાર વિનાના વારસા ઉપર

નજીકના કેટલાય લોકોની નજર ચોટી હોય છે. તે પેલાના મૃત્યુની રાહ જોતા રહે છે. કેટલીક વાર તો ઉતાવળા થયેલા વારસાલોભીઓ ન કરવાનું પણ કરી બેસતા હોય છે. સંપત્તિ આકર્ષણ વિનાની નથી હોતી. સંપત્તિનો સૌથી મોટો રક્ષક વારસદાર છે. પતિ હોવા—માત્રથી સ્ત્રી સુરક્ષિતતા અનુભવે છે. તેનાં સૌભાગ્યચિહ્નો જોઈને લફંગા લોકો દૂર રહે છે. સૌભાગ્યચિહ્નો વિનાની સ્ત્રી લફંગાઓને આડકતરી રીતે આમંત્રણ આપે છે. આવી જ રીતે વારસદાર વિનાની સંપત્તિ પણ નજીકના અને દૂરના માણસોને આકર્ષે છે. તેને મેળવવા ખટપટો શરૂ થઈ જાય છે. ખટપટોની પરાકાષ્ઠા હત્યામાં પણ પરિણમતી હોય છે. આવા માણસને શાંતિ ન હોય—કદાચ હોય તો પ્રભુશરણાગતિથી હોય. દશરથનો વારસદારનો પ્રશ્ન પણ ઉકેલાઈ ગયો છે તેથી શાંતિ છે.

શાંતિ અને હર્ષમાં ફરક છે. સળગતો પ્રશ્ન ઉકેલાવાથી શાંતિ મળે છે, પણ ધાર્યો કરતાં વધુ સારું પરિણામ મળવાથી હર્ષ થાય છે. હર્ષ હસાવે છે—ખડખડાટ હસાવે છે, રોમેરોમે ફૂલ ખીલવે છે. શાંતિ તો હાસ્ય વિનાની ધીરગંભીર પણ હોઈ શકે છે. યોગીઓ ગંભીર મુદ્રામાં તો હોય છે પણ હર્ષમુદ્રામાં નથી હોતા. હર્ષમુદ્રામાં તો યોગીરાજ શ્રીકૃષ્ણ હોય છે. ‘હસનં મધુરમ્’

દશરથ અને રાણીઓના દિવસો માત્ર શાંતિમાં જ નહિ હર્ષમાં વીતી રહ્યા છે. હર્ષ પછી શોક આવશે જ એવી સતત બીક લગાડીને જીવનને તેલ પીધેલા ડાયા જેવું બનાવી લેવું ન જોઈએ. દિવસ પછી રાત આવશે એવું માનીને દિવસનો લહાવો જતો કરવો ન જોઈએ. રાત આવશે ત્યારે આવશે, અત્યારે તો દિવસ છે તેનો લહાવો લઈ લે ને! દિવસને રાત શા માટે બનાવે છે? જુવાનીની પાછળ ઘડપણ આવશે તેવું વારંવાર ડરાવી—ડરાવીને જુવાનીને શા માટે મડદું બનાવી દે છે? જ્યારે ઘડપણ આવશે ત્યારે જોયું જશે. અત્યારે તો કોઈ પર્વતનાં શિખરો સર કરી લે ને! કોલંબસ કે વાસ્કો ડી ગામા થઈ જા ને! સાત સમુંદર ખૂંદી વળ ને! જુવાનીને સાર્થક કરી લે ને! શા માટે નકારાત્મક ચિંતનથી જીવન બરબાદ કરી રહ્યો છે?

હર્ષ પછીના શોકની શક્યતાનો ભય વ્યક્તિને બેફામ થતી રોકવા માટે છે, મડદું બનાવવા માટે નહિ. ત્યાગી—વીતરાગીઓએ પોતાની અને દેશની જુવાનીને મડદું બનાવી દીધી છે. તેમનો પરલોકલક્ષી ત્યાગ થનગનતા યૌવનને મડદું બનાવનારો થઈ જતો હોય છે. જીવનનો પ્રાણ મહેચ્છા છે. આ તો ઇચ્છાને જ નાબૂદ કરવાનું કહે છે. લો, ગણી લો હજારો ઇચ્છા વિનાનાં જીવતાં મડદાં! આ બધાં મડદાં હર્ષનાં, ‘એન્જોયમેન્ટ’નાં અને મહત્વાકાંક્ષાનાં દુશ્મન થઈ ગયાં છે. તેથી તો તથાકથિત અધ્યાત્મકેન્દ્રો ગંધાઈ ઊઠ્યાં છે. ગુફાઓમાં કે ભોંયરામાં પુરાયેલાં આ મડદાં રાષ્ટ્રની જુવાનીને નપુંસક બનાવી રહ્યાં છે. ગુફામાં જીવન બરબાદ ન કરો, બહાર નીકળો. એવરેસ્ટ શિખર સર કરો તેવી પ્રેરણા આપો. ધરતીનો છોડો ખૂંદી વળો. શા માટે જુવાની બરબાદ કરી રહ્યા છો? ગુફામાંથી રોગ સિવાય કશું મળવાનું નથી. બહાર નીકળો. સાત સમુંદર અને સાત આસમાનો સર કરી લો. એવું કરતાં કદાચ મરી ગયા તોય શું? મૃત્યુ પણ ધન્ય થઈ જશે!

હર્ષમાં છકી ન જવું તે બરાબર છે, પણ છકી જવાશે તેવા ભયથી હર્ષનો જ ત્યાગ કરી દેવો તે યોગ્ય ન કહેવાય.

દશરથનું આંગણું બાળકોના કલ્લોલથી સભર થઈ રહ્યું છે. બાળકોના કિલકિલાટ સાંભળીને દશરથ ધન્યધન્ય થઈ રહ્યા છે. બાળકોના કિલકિલાટ વિનાનાં ઘરને સ્મશાનતુલ્ય મનાયાં છે. સ્મશાનમાં કિલકિલાટ નથી હોતો, કારણ કે મડદાને બધું આવડે છે પણ માત્ર હસતાં જ નથી આવડતું. તમે કદી હસતું મડદું નહિ જોયું હોય. કદાચ જો તે ખડખડાટ હસે તો ડાઘુઓ ઊભી પૂંછડીએ ભાગી છૂટે. મડદું તો રડે છે અને રડાવે છે. તેથી તો સ્મશાનમાં પણ એક પ્રકારની શાંતિ હોય છે. હા, હર્ષ નથી હોતો.

ભવિષ્યના આવનારા શોકનો ભય લગાડીને જીવનને હર્ષહીન ન બનાવી મૂકો. હર્ષહીનોને પણ શોક તો આવતો જ હોય છે. અરે, આ તો કુદરતી પ્રક્રિયા છે. હર્ષનો લહાવો લો અને શોક આવે તો તેને પણ ખુમારીથી પચાવો. જીવનથી ભાગો નહિ.

5. યજ્ઞની રક્ષા કાજે રામ-લક્ષ્મણની વિદાય

માનો કે કોઈ બાળક હંમેશાં બાળક જ રહે અને યુવાન જ ન થાય તો કેવું લાગે? બાળક ગમે તેટલું રૂપાળું અને વહાલું હોય, પણ જો તેનો વિકાસ અટકી જાય તો માતા-પિતાને ચિંતા થાય. બાળક જલદી યુવાન થાય તો ગમે. પણ યુવાન જલદી વૃદ્ધ થઈ જાય તો ન ગમે અને વૃદ્ધ જલદી વિરામ પામી જાય તે પણ ન ગમે. આપણાં શરીર સાથે કોઈએ પ્રોગ્રામ ગોઠવેલો છે. સમય થતાં જ મૂછનો દોરો ફૂટવા લાગે છે. કાળી ભમ્મર જેવી મૂછોના આંકડા ચડાવવામાં શું આનંદ આવે છે! અને પછી એ જ કાળી મૂછોને ધોળી રૂની પૂણી જેવી પણ કોઈ બનાવી દે છે. માણસ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવન નથી જીવતો. કોઈ તેને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવન જિવાડી રહ્યું છે અને મારી પણ રહ્યું છે. માણસ કાંઈ પોતાની ઇચ્છાથી મરતો નથી. તેને ફરજિયાત મરવું જ પડે છે. પ્રોગ્રામ જ એવો ગોઠવાયેલો છે.

દશરથપુત્રો જોતજોતાંમાં યુવાન થઈ ગયા. તેમણે તે સમયના પ્રમાણમાં ઘોડેસવારી શીખી, ધનુર્વિદ્યા શીખી, બીજી વિદ્યાઓ શીખી. બધી રીતે રાજકુમારો તૈયાર થઈ ગયા.

માના અરમાનોનો કદી અંત નથી હોતો. સ્ત્રી એટલે અરમાનનો પર્યાય. પહેલાં તેને પોતાના અરમાન હોય, પછી પુત્ર-પુત્રીઓના અરમાન હોય, પછી પૌત્રોના અરમાનો હોય. અરમાનોની વણજાર ચાલતી જ રહે. કદાચ એટલે જ પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રી વધુ સારું જીવન માણી શકે છે. અરમાનોને પૂરા કરવાનું નામ જ જીવનને માણવું છે. તેમાં પણ જે સ્ત્રી પોતાની મેળે પોતાના અરમાન પૂરા કરી લેતી હોય છે તે જીવન માણવાનો આનંદ ખોઈ બેસે છે. સ્ત્રીને એવો પતિ હોય જેની પાસે તે પોતાના અરમાન વ્યક્ત કરી શકે, હઠ કરે, રિસાય અને પછી અરમાન પૂરા થાય ત્યારે તેને આનંદ આવતો હોય છે. પોતાની જાતે પોતાના પૈસેથી વેણી ખરીદીને અંબોડામાં બાંધે તેમાં અને કોઈ વહાલસોયો પતિ પોતે ખરીદે અને પછી પત્નીના અંબોડામાં બાંધી આપે તેમાં આકાશ-પાતાળનું અંતર થઈ જાય. જે સ્ત્રીઓ આર્થિક રીતે (અને બીજી રીતે પણ) સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હોય છે તે સ્વતંત્રતાનું તો સુખ ભોગવી શકે છે, પણ અરમાનસુખો ખોઈ બેસે છે. અરમાનસુખો સ્વપ્રદત્ત નથી હોતાં, પરપ્રદત્ત હોય છે. પોતાના પૈસે ટિકિટ ખરીદીને ફિલ્મ જોવી અને પતિના આગ્રહથી ફિલ્મ જોવી તે બન્નેમાં ભારે અંતર હોય છે.

યુવાનીનાં ચિહ્નો દેખાતાં જ કૌશલ્યા વગેરે રાણીઓને થયું કે હવે કોઈ સારી કન્યા શોધી કાઢવી જોઈએ. છોકરા જુવાન થઈ ગયા છે. ઘણી વાર કાર્યવ્યસ્ત પતિને તે વારંવાર ‘પંચિંગ’ કરતી રહે છે. કન્યા હોય તો-તો ચિંતાની સાથે વિચારો થતા રહે છે. આ સ્ત્રીજીવન છે. હવે તેને વહુ જોઈએ. પછી... પછી પાછા પુત્રો જોઈએ. બસ, તેના અરમાનોનો કોઈ અંત જ નથી. ત્યાગી-વીતરાગીને અરમાન ન હોય, ન તે બીજા કોઈના અરમાન પૂરા કરે. આપણે ભલા ને આપણો આત્મા ભલો. બધું નશ્વર છે. આજે છે ને કાલે નહિ હોય. ત્યાગો બધું. આવા લોકોને કદાચ મોક્ષ તો હોય પણ જીવન ન હોય, કારણ કે જીવન તો અરમાનોના પાયા ઉપર ચણાતું હોય છે.

રાણીઓ સાથે દશરથ આવી ચર્ચા કરી રહ્યા છે ત્યાં સેવકે આવીને સમાચાર આપ્યા કે ઋષિ વિશ્વામિત્ર પધારી રહ્યા છે. એ ઋષિઓનો યુગ હતો. હજી શ્રમણ સાધુઓ આવ્યા ન હતા. વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય છે. રાજર્ષિમાંથી હમણાં જ તે બ્રહ્મર્ષિ થયા છે. શકુંતલા તેમની જ પુત્રી છે. મેનકા સાથેના સંબંધથી થયેલી આ દીકરી ભરતવંશની આદિમાતા છે. ભરતવંશમાંથી રઘુવંશ થયો છે. આ રીતે તો વિશ્વામિત્ર ભરતવંશ અને રઘુવંશના પણ નાના જ થયા કહેવાય. કેટલી પેઢીઓ વીતી ગઈ, છતાં વિશ્વામિત્ર તો હજી તેવા ને તેવા જ છે. કેટલાક ઋષિઓ અને દેવો સનાતન પાત્રો છે. તે બધે જ જોવા મળશે.

ત્યારે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયો વચ્ચે શ્રેષ્ઠતા માટે સંઘર્ષ ચાલતો હશે. આ સ્વાભાવિક છે. શ્રેષ્ઠતા માટેનો સંઘર્ષ હંમેશાં નજીકના માણસો સાથે થતો હોય છે. બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય કે શૂદ્રોને આવો સંઘર્ષ થયો જાણ્યો નથી. જે જે થવા માગે છે તે આપોઆપ શ્રેષ્ઠ હોય છે. ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણ થવા માગે છે, પણ બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય થવા દાવો નથી કરતા. આ સંઘર્ષ ઘણો લાંબો ચાલ્યો હતો. પરશુરામજી પછી કદાચ સમાધાન થયું લાગે છે.

અહીં એક મહત્ત્વનું ધ્યાન આપવા જેવું એ છે કે વિશ્વામિત્રને, મેનકાને કે પછી શકુંતલાને કોઈ કલંક લાગ્યું જાણ્યું નથી. તે સમાજમાંથી ફેંકાઈ ગયાં લાગતાં નથી. તે વખતના સમાજનું આ પ્રતિબિંબ કહી શકાય.

તે સમયે રાજદરબારમાં ઋષિઓને અવરોધ વિના પ્રવેશ મળતો હતો. માન-સન્માન કક્ષા પ્રમાણે મળવું જોઈએ. જમવામાં સમાનતા શોભે, માન-સન્માનમાં સમાનતા ન શોભે. રાજા અને સેવક, રાણી અને દાસી, ગુરુ અને શિષ્ય સરખાં આસને ન બેસી શકે. બેસે તો અવિવેક કહેવાય.

દશરથે રાણીઓ સહિત ઊભા થઈને સામે ચાલીને વિશ્વામિત્રને આવકાર આપ્યો, પછી વંદન કર્યાં, પછી તેમને બેસાડીને બેઠા. વ્યક્તિની ખાનદાનીનું માપ તેના સ્વાગત-સત્કારથી પ્રગટતું હોય છે. ખાનદાન પુરુષો વ્યવહાર ચૂકતા નથી હોતા. ભલે શત્રુતા હોય પણ લોકવ્યવહારમાં તો જરાય ત્રુટિ ન આવવા દે. માણસ દુર્લભ નથી, ખાનદાની દુર્લભ છે.

શાંતિથી બેઠા પછી દશરથે ઋષિને આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું: “શા માટે પધારવાનું થયું?” તે લોકો ધન્ય હોય છે જેમની પાસે લોકો પોતાનું કામ પાર પડાવવા આવતા રહેતા હોય છે. જ્યાં પાણીની પરબ હોય ત્યાં જ તરસ્યા લોકો જાય. કેટલાંક ઘરો પરબ જેવાં હોય છે, જ્યાં નાનાં-મોટાં કાર્યો કરાવવા લોકોની ભીડ લાગેલી રહે છે.

ઋષિએ કહ્યું: “હું એક યજ્ઞ કરું છું અને રાક્ષસો તેમાં વિઘ્ન નાખે છે, તેથી મારા યજ્ઞની રક્ષા કરવાની વ્યવસ્થા કરાવવાની જવાબદારી તમારી-રાજાની છે.”

થોડું ગમતું-ન-ગમતું પણ વિચારવા જેવું છે. પ્રત્યેક ધર્મમાં એક ‘કીમ’ વર્ગ રહેતો હોય છે. આ ‘કીમ’ વર્ગ કઈ પ્રવૃત્તિમાં લાગેલો રહે છે તેના આધારે ધર્મના અનુયાયીઓનું ભવિષ્ય નિર્ધારિત કરી શકાય. થોડા નમૂના લઈએ.

પરિણામ મળ્યાં. મહારાજા રણજિતસિંહજીએ દૂરદૂર સુધી ઝંડો ફરકાવ્યો. વિશ્વના ચાર-પાંચ મહત્ત્વપૂર્ણ ધર્મોનો ‘કીમ’ વર્ગ જે કરે છે તે પાછળના માણસો કરે છે. તેનાં પરિણામ તેમને મળે છે. બીજા બધાની વાત જવા દઈએ. આપણે યજ્ઞો તરફ દોડનારી પરંપરાવાળા બન્યા. પરિણામ સ્પષ્ટ છે. પાછળથી સુધારાનો પવન ફૂંકાયો. આપણે માનવતાવાદી અને ધર્મ તથા સમાજ-સુધારાવાદી થયા. સારું થયું. પણ હજી સુધી આપણે વિસ્તારવાદી નથી થયા. જે વિસ્તારવાદી નથી થતા તે આપોઆપ શેષવાદી થઈ જતા હોય છે, અર્થાત્ ઘટતા જ જાઓ-ઘટતા જ જાઓ. ખરું પૂછો તો વિસ્તૃત થવાની ક્ષમતાઓ જ નથી રહી, કારણ કે કોઈને સ્વીકારી શકતા નથી. જે ઘરનાં છે તેમને બહાર તો ધકેલી શકીએ છીએ, પણ બહાર ધકેલાયેલાને પાછા અંદર લઈ શકાતા નથી. પેલા ફરીફરીને તરછોડાયેલાઓને ગળે લગાડે છે, સ્વીકારે છે. આપણે પગે પણ લગાડી શકતા નથી. સ્વામી દયાનંદજી જેવા સુધારકોએ ભારે પ્રયત્નો કર્યા, પણ બહુ સફળતા મળી નહિ. મૂળ વાત બ્લૂપ્રિન્ટની છે. જ્યાં સુધી મૂળ બ્લૂપ્રિન્ટમાં પરિવર્તન ન થાય ત્યાં સુધી બહુ પરિણામ નહિ આવે. આ કામ પંજાબના ગુરુ ગોવિંદસિંહજીએ કર્યું. તેમણે બ્લૂપ્રિન્ટ સુધારી. વાણિયાને વીર બનાવ્યા. પત્નીત્યાગ નહિ, ગૃહત્યાગ નહિ, રાજસત્તાનો ત્યાગ નહિ, બલકે સૂત્ર આપ્યું: “રાજ કરેગા ખાલસા”. રાજ્ય કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા આવી. અધ્યાત્મને સૈનિકશક્તિ બનાવી દીધું. માળા અને તલવારનો મેળ કર્યો. તલવાર ત્યાગીને માળા નહિ. વિનાશ અટકાવી દીધો. કોઈ અવતારની રાહ ન જુઓ. તમે જ અવતાર બની જાઓ. દુઃખ એ છે કે આ બ્લૂપ્રિન્ટ માત્ર પંજાબના એક વર્ગ સુધી જ અટકી ગઈ, પૂરા દેશમાં ન ફેલાઈ. પૂરા દેશમાં ફેલાઈ હોત તો આ દેશ બહાદુરી અને મર્દાનગીથી ધમધમતો હોત!

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. તે સમયે સૌથી મહત્ત્વના કાર્ય-રૂપ યજ્ઞ હતો. આ કાર્યમાં પ્રજાનો ‘કીમ’ વર્ગ રોકાયેલો હતો. પણ અરણ્યોમાં દૂરદૂર એક વર્ગ પણ રહેતો હતો, જે રાક્ષસ તરીકે ઓળખાયો છે. પછી આ વર્ગનું શું થયું તે જાણવા મળતું નથી. આ વર્ગ યજ્ઞોનો વિરોધી હતો. તે યજ્ઞોમાં ભંગાણ પાડતો. ટોળેટોળાં ધસી આવતાં અને યજ્ઞોને અટકાવી દેતાં. બધું નષ્ટભ્રષ્ટ કરી દેતાં. આ વર્ગ આવું કેમ કરતો તે જાણી શકાયું નથી. આપણા રાજા-મહારાજાઓ યજ્ઞોની રક્ષા કરતા અને ધ્વંસ કરનારાઓનો ધ્વંસ કરી નાખતા. કદી આ વિધ્વંસી લોકોને પોતાના બનાવીને સાથીદારો બનાવ્યા હોય તેવું જાણ્યું નથી. જો કોઈએ તેમને અપનાવ્યા હોત, સ્વીકાર્યા હોત, સુધાર્યા હોત તો કદાચ સરવાળો થાત, પણ સરવાળાની બ્લૂપ્રિન્ટ જ ક્યાંથી લાવવી? હજી પણ વાત સમજાય તો સારું.

વિશ્વામિત્ર-ઋષિ પણ બહુ મોટો યજ્ઞ કરી રહ્યા છે. પણ મારીચ અને સુબાહુ નામના બે રાક્ષસો વારંવાર આવીને યજ્ઞનો ધ્વંસ કરી નાખે છે, તેથી યજ્ઞ પૂરો થતો નથી. આમ તો ઋષિ શાપ આપવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. પણ આ યજ્ઞમાં બેઠેલાથી શાપ આપી શકાય નહિ તેવું વિધાન હોવાથી ઋષિ પોતાની તપઃશક્તિનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. શાપ આપવાથી બધી તપઃશક્તિનો નાશ થઈ જાય છે તેવું વિધાન તેમને હતપ્રભ કરી નાખે છે. એટલે હવે એક જ ઉપાય બાકી રહ્યો છે: તમારા બે પુત્રો રામ અને લક્ષ્મણ મને આપો. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ

પછી હું પાછા આપી જઈશ. તે મહાપરાક્રમી છે. તેમને ઊની આંચ પણ નહિ આવે તેની ખાતરી આપું છું.

ઋષિ વિશ્વામિત્રની બે વહાલા પુત્રોની માગણી જાણીને દશરથને આઘાત લાગ્યો. માંડ જેમતેમ કરીને વૃદ્ધાવસ્થામાં મળેલા આ પુત્રોને રાક્ષસો સામે ઝોંકી દેવા દશરથ તૈયાર નથી. તેમણે ઋષિને ખૂબ આજીજી કરી, “બીજું કાંઈક માગો. મારા પુત્રોને હું આપી શકું તેમ નથી. માંડ મળેલાં આ રત્નો હું ગુમાવવા તૈયાર નથી.”

ઘણી આનાકાની કર્યા પછી પણ જ્યારે દશરથ પુત્રો આપવા તૈયાર ન થયા ત્યારે વિશ્વામિત્ર ક્રુપિત થઈ ગયા. ઋષિઓ પણ કામ-કોધાદિથી મુક્ત નથી. ખરેખર તો કોઈ જ જીવધારી મુક્ત નથી હોતો, માત્ર પ્રાણહીન મડદાં જ મુક્ત હોય છે. લોકો મુક્ત હોવાનો દેખાવ કરે છે, ખરેખર તે મુક્ત હોતા નથી. આ વાસ્તવિકતા છે.

વિશ્વામિત્રનો ક્રોધ કામ કરી ગયો. પુરોહિત વસિષ્ઠ વચ્ચે પડ્યા. મામલો સાવ બગડી જાય તે પહેલાં જો કોઈ વચ્ચે પડનારો હોય તો બગડેલો મામલો સુધરી શકે છે. વસિષ્ઠે દશરથને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા કે પુત્રમોહ ન કરો. હવે પક્ષીઓને પાંખો આવી ગઈ છે. તેમને ઊડવા દો. પાંજરામાં હવે પૂરી ન રખાય. ઘણી વાર પુત્રમોહી વડીલો પુત્રો માટે સોનાનું પાંજરું થઈ જતા હોય છે, જેથી તેમનો વિકાસ ગૂંગળાઈ જતો હોય છે. પુરોહિતનું કામ હાએ હા કરવાનું ન હોય, હિંતવાદ સમજાવવાનું હોય. દશરથ માન્યા, પરિવાર માન્યો, રાણીઓ માની અને વિશ્વામિત્ર રામ-લક્ષ્મણને લઈને વિદાય થયા.

6. સરયૂતટે રાત્રીવાસ

વિશ્વામિત્ર ધનુર્વેદના રચયિતા છે, શસ્ત્રવિદ્યાના પારંગત છે, શસ્ત્રધારી છે. જરૂર પડે તો યુદ્ધ પણ કરી શકે છે. આને ઋષિમાર્ગ કહેવાય. શ્રીરામ અને લક્ષ્મણને લઈને વિશ્વામિત્ર પોતાના સ્થાન તરફ જઈ રહ્યા છે.

આજીવિકાની દૃષ્ટિએ લોકોને છ ભાગોમાં વહેંચી શકાય: 1. શ્રમજીવી, 2. બુદ્ધિજીવી, 3. કલાજીવી, 4. પરાક્રમજીવી, 5. રૂપજીવી અથવા દેહજીવી અને 6. ખટપટજીવી.

1. શ્રમજીવી

વિશ્વનો સૌથી મોટો વર્ગ શ્રમજીવીઓનો છે. મહેનત-મજૂરી કરીને તે જીવતા હોય છે. તેમને શ્રમ સિવાય બીજું કશું આવડતું નથી હોતું. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર માટે આ પાયાનો વર્ગ કહી શકાય.

2. બુદ્ધિજીવી

બૌદ્ધિક પ્રતિભાવાળો આ વર્ગ પરસેવો નથી પાડતો, પણ રાષ્ટ્રના કારોબારથી માંડીને પોસ્ટઓફિસ કે ગ્રામપંચાયત સુધીનું સંચાલન તે કરતો રહે છે. શ્રમજીવીઓ કરતાં તેમની સંખ્યા ઘણી ઓછી રહે છે તોપણ મહત્ત્વ તો તેમનું જ રહે છે. શરીર કરતાં મસ્તિષ્ક જલદી થાકી જતું હોવાથી શ્રમજીવીઓ કરતાં તે ઓછા કલાક કામ કરે છે. પ્રોફેસર, વકીલ કે ડૉક્ટર વગેરે શ્રમજીવી કરતાં અનેકગણું વધારે કમાય છે. શ્રમજીવી કરતાં તેમનાં માન-મર્યાદા, પ્રતિષ્ઠા ઘણાં વધારે હોય છે.

3. કલાજીવી

સંગીત, અભિનય, શિલ્પ, ચિત્રકામ વગેરે કલા છે. આમાંથી કોઈ એકના દ્વારા પોતાની આજીવિકા ચલાવનાર કલાજીવી હોય છે. કલાજીવી, પ્રથમ બન્ને કરતાં પણ ઓછા હોય છે. કલા ઈશ્વરપ્રદત્ત શક્તિ હોય છે. માણસ તેમાં પોતાની સાધના ઉમેરીને તેને વિકસિત કરી શકે છે. કલાજીવી લોકો હૃદયપ્રધાન જીવન જીવતા હોય છે. પહેલાં કલા રાજ્યાશ્રિત રહેતી, હવે સ્વાશ્રિત થઈ છે. કલાકાર કદરભૂખ્યા હોય છે, જેથી તેમની કદર જરૂર કરવી.

4. પરાક્રમજીવી

યોદ્ધાઓ, સેનાપતિઓ, પોલીસ વગેરે પરાક્રમજીવી હોય છે. આ વર્ગ શાસક થતો હોય છે. તે માથાંનો સોદો કરતો હોય છે. આ વર્ગ શ્રમજીવી નથી હોતો, અર્થાત્ તેમને મહેનતમજૂરી નથી ગમતી, મારઘાડ ગમે છે. જીવનનું બલિદાન આપતાં તે વાર નથી કરતા. પરાક્રમમાં સહજ રીતે ઉદારતા અને નિખાલસતા રહેતી હોય છે. શ્રીરામ વગેરે પરાક્રમજીવી વર્ગમાં આવે છે.

5. દેહજીવી અથવા રૂપજીવી

ઘણા લોકો દેહનો સોદો કરીને આજીવિકા ચલાવતા હોય છે. રૂપ હોય ત્યાં સુધી જ દેહનો સોદો થઈ શકે, એટલે ઘણા લોકો તેમને રૂપજીવી પણ કહે છે. આજીવિકાની દૃષ્ટિએ તે અધમ કહેવાય. પૈસાને ખાતર પોતાનો દેહ કોઈને મન ફાવે તેમ ચૂંથવા દેવો તે છેલ્લી કક્ષાની હીનતા કહેવાય. પશુ-પક્ષીઓમાં ક્યાંય આવી વૃત્તિ જોવા નહિ મળે.

6. ખટપટજીવી

ઘણા લોકો ખટપટ દ્વારા પોતાની આજીવિકા ચલાવતા હોય છે, લોકોને લડાવીને પોતાનો રોટલો કમાતા હોય છે. આ સૌથી ભયંકર આજીવિકા કહેવાય. પોતાના પેટ માટે તે અનેકનાં ઘર ઉજ્જડ કરી મૂકતા હોય છે.

શ્રીરામ વગેરે પરાક્રમજીવી છે, તેથી તેમને સાથે લઈને વિશ્વામિત્ર આગળ જઈ રહ્યા છે. બધા માણસો પરાક્રમ કરી શકતા નથી. પરાક્રમનું પોષક તત્ત્વ સાહસ છે. જે લોકો આરામપ્રિય અને માત્ર ભોગભૂખ્યા હોય છે તે સાહસી નથી હોતા. જે સાહસી નથી હોતા તેમનો ઇતિહાસ નથી હોતો.

રાજમહેલમાં પૂરાં સુખચેનથી રહેનારા રામલક્ષ્મણ હવે વનમાં વિચરી રહ્યા છે. જે વ્યક્તિ સુખના સમયે ભરપૂર સુખો ભોગવે છે, પણ જરૂર પડે તો ભરપૂર દુઃખો પણ ભોગવવા તૈયાર રહે છે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે, તે નિર્મોહી છે. દુઃખ બે પ્રકારનાં હોય છે: 1. માનસિક અને 2. અગવડોનાં. માનસિક દુઃખો તો મહેલોમાં પણ હોય છે. એવું કહીએ કે મહેલોમાં માનસિક દુઃખો વધારે હોય છે તો તે વધુ યોગ્ય ગણાશે.

બીજાં અગવડોનાં દુઃખો સગવડો ભોગવ્યા પછી આવતાં હોય છે. જેણે ઘણી સગવડો ભોગવી હોય છે, તેને અગવડોનાં દુઃખો પણ ઘણાં નડતાં હોય છે. માણસની મહત્તા એ છે કે સગવડો ભોગવ્યા પછી પણ ઘોર અગવડોમાં પણ સહનશક્તિના જોરે તે શાંતિથી રહી શકે. ચાલતાં-ચાલતાં વિશ્વામિત્રજી અયોધ્યાથી છ કોસ દૂર પહોંચી ગયા. છ કોસ એટલે 12 માઈલ. ખાધાપીધા વિના રાજકુમારો થાક્યા હશે, ભૂખ્યા થયા હશે, પણ બન્નેમાંથી કોઈ પણ કશું બોલતા નથી, ચાલ-ચાલ કરે છે. જે લોકો ડગલે ને પગલે સગવડો માગ-માગ કરે તે સેવા ન કરી શકે. સગવડભોગી સેવક ન હોય. બપોર ચઢી ગયા છે. વિશ્વામિત્રે સરયૂકિનારે વિશ્રામ કર્યો. અને બન્ને ભાઈઓને બલા તથા અતિબલા નામની વિદ્યા આપી. આ બન્ને વિદ્યાઓના સેવનથી શ્રમ ન લાગે, ભૂખ-તરસ ન લાગે. આ વિદ્યામાં ઘણા ગુણો રહેલા છે. બન્ને વિદ્યાને ગ્રહણ કરવાથી બન્ને ભાઈઓ સ્ફૂર્તિમાં આવી ગયા. ત્રણે જણા સરયૂનદીના કિનારે યોગ્ય જગ્યાએ ઘાસપથારી બનાવીને સૂઈ ગયા. કોઈએ કશી ફરિયાદ ન કરી, “અરે, અહીં ક્યાં આવી ચઢ્યા?” એવો અફસોસ પણ વ્યક્ત ન કર્યો. ઋષિએ બન્નેને કથાઓ સંભળાવી વાત્સલ્યભાવ આપ્યો અને સૂઈ ગયા.

7. રુદ્રાશ્રમમાં રાતવાસો

ભારતીય જીવનપદ્ધતિમાં ‘આશ્રમ’નું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. પહેલાં તો ધર્મને જ વર્ણાશ્રમધર્મ કહેવાયો. જીવનના ચાર ભાગોને આશ્રમ ગણવામાં આવ્યા છે. જોકે તે બહુ વ્યાવહારિક ન રહેવાથી ક્રિયાત્મક રૂપ ધારણ ન કરી શક્યા. વિદ્યાર્થીકાળ અને સંસારી કાળ એમ બે ભાગ જ વધુ વ્યાવહારિક રહ્યા. વિદ્યાર્થીકાળ પણ દ્વિજ લોકો સુધી જ સીમિત રહ્યો. આગળ જતાં તે માત્ર વિપ્ર સુધી સીમિત રહી ગયો. પછી તો વિપ્રમાં પણ ખાસ ન રહ્યો. પણ પ્રજાજીવનમાં કાળાન્તરે આશ્રમોની બધી પદ્ધતિ સ્વયંભૂ વિકસિત થઈ લાગે છે. જેમ કે ઋષિ-આશ્રમ, સાધુઆશ્રમ, ભક્તઆશ્રમ વગેરે. આ બધાં હોય તો ઘર જ, પણ જ્યાં પ્રધાનતાથી ભક્તિભાવ અને પુણ્યપ્રવૃત્તિ થતી હોય તેને લોકો આશ્રમ કહેવા લાગ્યા.

સવાર થયું. સ્નાનાદિ કાર્ય થયું. પછી સંધ્યા-વંદન-પ્રાર્થના થવા લાગ્યાં. ત્યારે કોઈ સંપ્રદાય નહિ હોય તેથી વારંવાર ગાયત્રીજાપની વાત આવે છે. ગાયત્રીમંત્રના ઋષિ વિશ્વામિત્ર છે. તે ક્ષત્રિય છે. રામ-લક્ષ્મણ પણ ક્ષત્રિય છે. ક્ષત્રિયો પણ ગાયત્રીજાપ કરતા. પાછળથી માત્ર બ્રાહ્મણો સુધી જ ગાયત્રીને સીમિત કરી દેવાઈ. એક અધિકારવાદનો સમય આવ્યો, જેમાં બધા ધાર્મિક અધિકારો બ્રાહ્મણો પાસે સીમિત કરી દેવાયા અને શૂદ્રોને બધા ધાર્મિક અને રાજકીય અધિકારોથી વંચિત કરી દેવાયા. આ અધિકારવાદથી હિન્દુ પ્રજા વધુ વિભાજિત થઈ અને પરસ્પરની તિરાડ વધુ મોટી અને ઊંડી થઈ. અંગ્રેજોના આવ્યા પછી જે સુધારાનો પ્રવાહ શરૂ થયો તેમાં વેદાધ્યયન, ગાયત્રી, ઓમ્ વગેરે બધા અધિકારો સૌને આપવાના પ્રયત્નો થયા. તે સારું થયું.

બલા અને અતિબલા વિદ્યાના પ્રભાવથી હવે ભૂખ-તરસનો તો પ્રશ્ન રહ્યો નહોતો તેથી સંધ્યાવંદન કરીને ત્રણે જણા ચાલવા મંડ્યા. એવામાં તેમની દષ્ટિએ એક આશ્રમ પડ્યો. અહીં સરયૂનદી ગંગાજીમાં ભળી જતી હતી. સંગમને આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ. જ્યાંજ્યાં બે નદીઓ મળે છે તેને સંગમ કહેવાય છે. સ્નાનાર્થી ભક્તો વાર-તહેવારે ઊમટી પડતા હોય છે. અહીં ગંગા અને સરયૂનો સંગમ હતો. સંગમમાં નાનું મોટામાં ભળી જતું હોય છે. આ નિયમ માત્ર નદીઓ સુધી જ સીમિત નથી રહેતો. બે વિદ્વાનો, બે સંતો, પતિ-પત્ની વગેરે કોઈ પણ બે પવિત્ર તત્ત્વો જ્યારે પૂરા પ્રેમભાવથી એકબીજામાં ભળે છે ત્યારે તેને સંગમ કહેવાય છે. પવિત્રતા વિનાનું મળવું એ સંગમ ન કહેવાય. પવિત્રતા એટલે પાપહીનતા અને પુણ્યપ્રચુરતા. આ બે તત્ત્વો હોય ત્યાં પવિત્રતા જ હોય.

શ્રીરામને આ રુદ્રાશ્રમનો ઇતિહાસ જાણવાની ઉત્સુક્તા થઈ, એટલે વિશ્વામિત્રજીએ ઇતિહાસ સંભળાવવા મંડ્યો. જ્ઞાની વૃદ્ધો પાસે ઇતિહાસનો ખજાનો હોય છે. યુવાનોએ વૃદ્ધોનો લાભ લેવો જોઈએ. વિશ્વામિત્ર તો ઇતિહાસનો ખજાનો છે. તેમણે વાત સંભળાવવા માંડી: “કહેવાય છે કે તપ કરવા માટે ભગવાન શંકર અહીં રહેતા હતા. તેમને વિચલિત કરવા કામદેવે પ્રયત્નો કર્યા. કામ હાજરાહજૂર દેવ છે. તે સર્વવ્યાપક છે. બધા દેશમાં, બધા કાળમાં, બધાં પ્રાણીઓમાં તે હંમેશાં હાજર જ હોય છે. ત્યારે કામને શરીર હતું, તેને પત્ની પણ હતી, જેનું નામ રતિ હતું. તેનું શસ્ત્ર પુષ્પનું ધનુષ્ય હતું. તે જેના ઉપર તાકે તે મર્યો જ સમજો. તેનું બાણ કદી ખાલી ન જાય. સતત વારંવારની સફળતાથી તેને મદ ચઢ્યો. હવે પોતાના બાણનો પ્રભાવ શિવ ઉપર જોવા તેણે શિવને નિશાન બનાવ્યા. પણ શિવને વાત સમજતાં વાર ન લાગી. હુંકાર કરીને તેમણે ત્રીજું નેત્ર ખોલ્યું અને તેમાંથી જે પ્રચંડ અગ્નિધોધ વહ્યો તેમાં કામદેવ બળીને ખાખ થઈ ગયો. હવે તે ‘અનંગ’ કહેવાયો. પહેલાં અંગવાળો હતો એટલે આ પ્રદેશને અંગદેશ કહેવાતો હતો. તે પછી બંગ આવે અને પછી કલિંગ આવે. અંગ-બંગ-કલિંગ ત્રણ પ્રાચીન પ્રદેશો હતા. પછી તો આ જગ્યાએ ઋષિમુનિઓ રહેવા લાગ્યા, એટલે હવે આશ્રમ બન્યો છે, જેને રુદ્રાશ્રમ કહેવાય છે. ચાલો, આપણે રુદ્રાશ્રમમાં રહેવા જઈએ.”

ઘરનું કે આશ્રમનું વાતાવરણ ત્યાં રહેનારાં માણસોથી બનતું હોય છે. માણસોનો વ્યવહાર એ જ વાતાવરણ. માણસોનો વ્યવહાર ઘર કે આશ્રમના મુખ્ય માણસથી બનતો હોય છે. જો મુખ્ય માણસ સારો હોય તો સાથે રહેનારાં માણસો ઉપર તેની છાપ પણ સારી જ પડતી હોય છે. કેટલીક વાર આમાં અપવાદ હોઈ શકે, પણ મોટા ભાગે આવું જ બનતું હોય છે.

રુદ્રાશ્રમના ઋષિઓ વિશ્વામિત્રજીને આવતા જાણીને સામે લેવા આવ્યા. અકડુ લોકો સામે લેવા તો ન આવે, પોતાના આસનથી ઊંચા પણ ન થાય. બધા ઋષિઓ પરસ્પર મળ્યા, ભેટ્યા, વંદન કર્યા અને પછી આશ્રમે પહોંચ્યા. આજે બીજી રાત્રિ હતી.

*

8. તાડકાવધ

મોટા ભાગે વિશ્વના બધા ભૂભાગોનો ઇતિહાસ એવો હોય છે કે એક વિજયી પ્રજા અને બીજી પરાજિત પ્રજા સાથે રહેતી હોય છે. બન્ને પ્રજાઓનાં શીલસ્વભાવ અને વ્યવહારવર્તન જુદાં હોય છે, તેથી પરસ્પર અવારનવાર ઘર્ષણ થયા કરતું હોય છે. ત્યારે પણ બે પ્રજાઓ ભારતમાં—ખાસ કરીને ઉત્તર ભારતમાં વસતી હતી. એક આર્ય અને બીજી અનાર્ય. અનાર્ય કોઈ જાતિ નથી, પણ આર્ય ન હોય તે. આવી અનાર્ય પ્રજામાં નાનીમોટી ઘણી જાતિઓનો સમાવેશ થતો હશે. જેમ કે યક્ષ, રક્ષ, ગાંધર્વ, કિન્નર, નાગ વગેરે. આ બધી જાતિઓ મોટા ભાગે ગાઢ વનોમાં કે પર્વતોમાં રહેતી હતી, જ્યારે આર્ય પ્રજા મોટા ભાગે નગરોમાં વસતી હતી.

રુદ્રાશ્રમમાં રાત્રિરોકાણ કર્યા પછી બીજા દિવસે પ્રભાતે નિત્યવિધિ કરીને ત્રણે વિદાય થયા. નિત્યવિધિ એટલે પ્રથમ શૌચ (મળમૂત્રનો ત્યાગ), પછી દંતધાવન અને સ્નાન. પછી સંધ્યાવંદન. આટલાં કાર્યોને નિત્યવિધિ કહેવાય છે. જે લોકો સર્વપ્રથમ આ કાર્યો નથી કરતા તેમને મ્લેચ્છ કહેવાય છે. વહેલા ઊઠીને મળત્યાગ નથી કરતા તેમનો મળ મોટા આંતરડામાં ભરાયેલો રહીને વારંવાર ગેસ કરે છે. ગેસ છૂટવાથી વાતાવરણ દુર્ગંધમય બને છે. તેથી ઊઠતાંની સાથે જ મળ-મૂત્રનો ત્યાગ અનિવાર્ય માન્યો છે. આ કુદરતી પ્રક્રિયા પણ છે. બાળકોમાં બચપણથી જ આવા સંસ્કારો નાખવા જોઈએ. જે લોકોના ઘરમાં કે નજીકમાં મળ-મૂત્ર-ત્યાગની સગવડ નથી હોતી તેમને ઇચ્છાવિરુદ્ધ આવેગોને દબાવવા પડતા હોય છે. આવા લોકો આપોઆપ રોગિષ્ઠ થઈ જતા હોય છે. કેટલાક લોકો મળમૂત્રનો ત્યાગ ગામમાં જ—લોકોના આવાસ નજીક જ કરતા હોય છે, જેનાથી અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધ ફેલાવીને લોકોનો તિરસ્કાર વહોરી લેતા હોય છે. ઘર ભલે નાનું હોય, પણ સંડાસ-બાથરૂમ જરૂર હોવાં જોઈએ. આ અનિવાર્ય નાગરિકધર્મ કહેવાય. જે લોકો અનિવાર્ય પ્રાથમિક નાગરિકધર્મનું પણ પાલન નથી કરતા—કરાવતા તે નગરમાં રહેવાને યોગ્ય ન ગણાવા જોઈએ. તેમને વનમાં જ વસાવવા યોગ્ય કહેવાય. શરીરની રચના એવી છે કે પકવાશય—નાનાં—મોટાં આંતરડાંનો પ્રભાવ મોઢા ઉપર પડતો જ હોય છે. આઠ-દશ કલાક ઊંઘ્યા પછી મોઢામાં જે લાળ વગેરે રસો ભેગા થાય છે તેમની સફાઈ કરવી જરૂરી છે. આ ક્રિયાને દંતધાવન કહેવાય છે. લોકો જુદીજુદી વનસ્પતિમાંથી બનાવેલું દાતણ દાંત ઉપર ઘસે છે. તેથી એક તરફ દાંત સ્વચ્છ અને ઊજળા થાય છે, તો બીજી તરફ બધા ક્ષારો, લાળ-રસો વગેરેથી મુક્ત પણ થાય છે. આરોગ્યનો પરિચય દાંત-જીભ ઉપરથી મળતો હોય છે. કેટલાક લોકો લાંબો સમય દાતણ ઘસ્યા કરતા હોય છે. કેટલાક આળસુ—એદી લોકો દાતણ કરતા જ નથી, તો કેટલાક ધાર્મિક કારણસર દાતણ કરતા નથી. મોટા ભાગે તેમનાં મોઢાં ગંધાતાં હોય છે. બેક્ટેરિયા મોઢામાં અફો જમાવીને સડો પેદા કરીને અંતે દાંતનો નાશ કરી દેતા હોય છે. દાંત જતાં જ એક તરફ સૌંદર્ય ખોવું પડે છે, તો બીજી તરફ ખાવાની મજા ખોવી પડે છે. બહુ મોડેમોડે સાચી વાત સમજાય છે કે દાંતને સાચવ્યા હોત તો કેટલું સારું થાત! તેથી નિત્યવિધિમાં દંતધાવન બહુ જ જરૂરી છે. પછી સ્નાન કરવું જરૂરી છે. આપણું પૂરું શરીર છિદ્રોથી ભરેલું છે. પ્રત્યેક છિદ્ર પરસેવા દ્વારા શરીરનો મળ દૂર કરતું રહે છે. પરસેવો પણ દુર્ગંધ મારતો હોય છે, તેથી સવારે ઊઠીને શરીરને ઘસીઘસીને નાહવાથી એક તરફ પરસેવો સાફ થઈ જાય છે, તો બીજી તરફ બધાં છિદ્રો ખુલ્લાં થઈ જવાથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સ્નાન કરવાથી તન-મનની પ્રફુલ્લતા અને સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ત્રણે કાર્યો ન કરનારા અસ્વચ્છ અને દુર્ગંધ મારતા હોવાથી તેમને મ્લેચ્છ કહેવાય છે. સ્વચ્છ—શરીર—ધારી આર્ય અને અસ્વચ્છ—શરીર—ધારી મ્લેચ્છ જીવનધોરણની ભિન્નતાના કારણે કદાચ એકબીજામાં ભળી શકતા નહિ હોય. પરસ્પર ભળવા માટે ઓછામાં ઓછી શારીરિક દશા તો સરખી હોવી જરૂરી છે.

હવે મનની શુદ્ધિની વાત આવી. મનની શુદ્ધિ ભજન, સંધ્યા, મંત્રજાપ, વગેરેથી થતી હોય છે. એટલે સ્નાન કર્યા પછી તરત જ સંધ્યાવંદનની વિધિ હોય છે. પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પવિત્ર આસન બિછાવીને વેદમંત્રો સાથેની સંધ્યા, વંદન, જપ વગેરે કરવામાં આવતાં. પાછળથી સંપ્રદાયો થયા. તેમણે દેવદર્શન વગેરે નવી પ્રક્રિયાઓ પ્રચલિત કરી. પ્રાચીનકાળની સંધ્યા સામગ્રી—નિરપેક્ષ અર્થાત્ સામગ્રી વિનાની સરળ હતી. પછી જે સાંપ્રદાયિક દેવદર્શન, ષોડશોપચાર પૂજન વગેરે આવ્યાં તે પ્રચુર સામગ્રીવાળું આવ્યાં. મંદિરો પ્રચુર સામગ્રીથી ઊભરાવા લાગ્યાં. ઘણા પૂજારીઓ, પુરોહિતો, કર્મકાંડીઓને આજીવિકા મળવા લાગી. પણ ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચેથી સહજતા—સરળતા ખોવાઈ ગઈ. પછી તો કેટલાંક મંદિરો કોમર્શિયલ સેન્ટર જ બની ગયાં. બધા ભાવો લખાયા અને ઉપાસના વેચાવા

લાગી. પૈસા આપો અને ઉપાસના કરાવો. પૈસા આપો અને ભગવાનને થાળ-ભોગ વગેરે ધરાવો. બધું જ પૈસાથી થાય. શ્રીમંતોને ફાવતું જડ્યું. મંદિરો ગરીબોનાં ન રહ્યાં, શ્રીમંતોનાં થઈ ગયાં. જરા તુલના કરો: પેલી સહજ સરળ બિનખર્ચાળ સંધ્યા ક્યાં અને આ પ્રચુર આડંબર ક્યાં?

સંધ્યાવંદન કરવાથી મન અને બુદ્ધિની નિર્મળતા પ્રાપ્ત થતી હોય છે. શરીર સ્વચ્છ, સાથેસાથે મન-બુદ્ધિ પણ સ્વચ્છ. ચાલો, હવે દિવસનાં કર્તવ્યો શરૂ કરો. કર્તવ્યોથી ભાગો નહિ. કર્તવ્ય એ જ ધર્મ છે. આ ઋષિમાર્ગ છે.

રામલક્ષ્મણને આજે શું કર્તવ્ય કરવાનું છે? નવાઈ લાગશે: આજે એક સ્ત્રીહત્યા કરવાની છે—હા, સ્ત્રીહત્યા. આપણે ત્યાં બ્રહ્મહત્યા, સ્ત્રીહત્યા, બાળહત્યાને મહાપાપ માનવામાં આવી છે. તોપણ તેમાં અપવાદ છે. કોઈ બ્રાહ્મણ ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય, પણ જો તે આતતાયી થઈ જાય તો તેનો તરત જ વધ કરી દેવો જોઈએ.

ગુરુર્વા બાલવૃદ્ધૌ વા, બ્રહ્મણં વા બહુશ્રુતમ્

આતતાયિનં માયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્

ગુરુ હોય કે બાળક અથવા વૃદ્ધ હોય, ભલે ને મહાવિદ્વાન બ્રાહ્મણ જ કેમ ન હોય, પણ જો તે આતતાયી થઈ જાય તો તેનો વિચાર કર્યા વિના જ વધ કરી દેવો—આવું શાસ્ત્રવિધાન છે.

અપવાદ વિનાના નિયમો ન હોય. એટલે કેટલીક વાર ગૂંચવાડો થતો હોય તો નિયમ-અપવાદ બન્નેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

ત્રણે જણા હવે ગાઢ વનમાં પ્રવિષ્ટ થયા છે. હવે તો પગદંડી પણ રહી નથી. દિશાના આધારે ત્રણે આગળ વધી રહ્યા છે. શ્રીરામે આવા ઘનઘોર જંગલનું કારણ પૂછતાં વિશ્વામિત્રજીએ જણાવ્યું કે “પહેલાં અહીં ઘણી વસ્તી હતી, લોકો આનંદથી રહેતા હતા, પણ પછી અહીં તાડકા નામની યક્ષિણી ઉત્પન્ન થઈ. પાછળથી તે રાક્ષસી થઈ ગઈ હતી. તેનો પિતા સુકેતુ યક્ષ હતો. તેને જંબાસુરના પુત્ર સુંદ સાથે પરણાવી. તેનાથી તેને મારીય નામનો પુત્ર થયો. આ ત્રણે મહાબળવાન હતાં. તેમણે અગસ્ત્ય-ઋષિના આશ્રમ ઉપર હુમલો કરી દીધો. બળનો અર્થ રક્ષણ માટે તેની મર્યાદામાં રહીને તેનો ઉપયોગ કરવો એવો થાય છે. ત્યારે ઋષિઓ અને અસુરો એકસાથે વનમાં રહેતા હતા, તેથી અવારનવાર સંઘર્ષ થયા કરતા. અગસ્ત્યઋષિ પણ ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા. ઋષિ એટલે ભગતડા નહિ. તેમણે હુમલાનો પ્રતિકાર કર્યો અને સુંદને મારી નાખ્યો. તાડકા વિધવા થઈ. ફરી કદી અગસ્ત્યઋષિનું નામ ન લીધું. શાંતિ પરાક્રમથી મળતી હોય છે. ઋષિ તપસ્વી તો છે, પણ સાથેસાથે પરાક્રમી પણ છે, તેથી તો રાક્ષસોની વચ્ચે રહી શકે છે.

પતિના વધથી બિજાયેલી તાડકાએ આ વનને ઉજ્જડ કરવા માંડ્યું. જે મળે તેને ચાવીચાવીને કાચા ને કાચા જ ખાવા મંડી. લોકો ભાગ્યા. વન નિર્જન થઈ ગયું. જનતા વિનાનો આ દેશ મળ અને કારુષ કહેવાતો હતો, પણ હવે તો ઉજ્જડ થઈ ગયો છે. તાડકાનો એટલો બધો ત્રાસ અને ભય છે કે કોઈ અહીં રહેવા જ નથી આવતું. આપણો માર્ગ એ તાડકાના નિવાસ આગળથી જ નીકળે છે. હવે અડધો કોસ જ દૂર રહી ગયો છે. તમે બન્ને સાવધાન થઈ જાઓ. હમણાં તે હુમલો કરશે. કાંઈ કહેવાય નહિ. તમારે તેનો વધ કરી નાખવાનો છે, જેથી ફરીથી આ પ્રદેશમાં લોકો વસવા માંડે અને આ ફળદ્રુપ પ્રદેશને ધનધાન્યથી પરિપૂર્ણ કરી દે.”

શ્રીરામ કહે છે કે “ગુરુજી, તાડકા તો સ્ત્રી છે. મારાથી સ્ત્રીહત્યા ન થઈ શકે. આ અમારી મર્યાદા છે” આ વખતે વિશ્વામિત્રઋષિએ જે શબ્દો કહ્યા છે તે યાદ કરવા જેવા છે:

નૃશંસમનૃશંસં વા પ્રજારક્ષણકારણાત્

પાતકં વા સદોષં વા કર્તવ્યં રક્ષતા સદા

(વા. રા., બાલકાંડ, 25-18)

અર્થાત્ કૂર હોય કે અકૂર હોય, પાતક હોય કે દોષવાળું હોય, પણ જોણે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું હોય તેણે તેવું કર્તવ્ય જરૂર કરવું જ જોઈએ. “તાડકા હવે સ્ત્રી રહી નથી. તે રાક્ષસી થઈ ગઈ છે. તેણે પૂરો પ્રદેશ નષ્ટ કરી નાખ્યો છે. તેનામાં હજાર હાથી જેટલું બળ છે. રામ, તારા વિના બીજા કોઈથી તેનો વધ થઈ શકે તેમ નથી. માટે તું તૈયાર થઈ જા. મારી આજ્ઞા છે: તાડકાનો વધ કર.”

પછી તો વિશ્વામિત્રજીએ કેટલાંય ઉદાહરણો આપ્યાં, જેમાં વંદી ગયેલી સ્ત્રીઓની હત્યા કર્યાનાં ઉદાહરણો આવ્યાં. હજી તો તે વાતો જ કરતા હતા ત્યાં ભયંકર ગર્જના કરતી વિશાળ-સ્વરૂપ-ધારી તાડકા રામલક્ષ્મણ ઉપર તૂટી પડી.

હુમલો કરવો અને હુમલાનો જવાબ આપવો એ બન્નેમાં ફરક છે. કોઈ જાન-લેવા હુમલો કરે અને તેનો પ્રતિકાર ન કરાય તો તે નમાલાપણું જ કહેવાય. શ્રીરામે તાડકાને સ્ત્રી સમજીને તેની હત્યા નહિ કરવી તેવો નિર્ધાર કરી તેના હાથ કાપી નાખ્યા, તોપણ તે માયાવી રીતે ફરીફરીને હુમલા કરતી રહી. છેવટે શ્રીરામે તેનો વધ કરી નાખ્યો.

તાડકાનો વધ થતાં જ વનનું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું. ચારે તરફ આનંદ-આનંદ છવાઈ ગયો. ધીરેધીરે એ પ્રદેશમાં ઋષિમુનિઓ આવીને વસવા લાગ્યા. આબાદી સુરક્ષાની ખાતરીથી વધતી હોય છે. જે આવી ખાતરી અપાવે તે રાજા કહેવાય. તેથી જ તેને પ્રજાપાલક કહેવાય છે. અન્ન આપવાથી પાલક ન થવાય, ગુંડાઓથી રક્ષણ આપવાથી પાલક કહેવાય. શાસકની સફળતા વ્યાપાર-રોજગાર અને સુરક્ષાથી થતી હોય છે.

સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો હોવાથી ત્રણે જણા ત્યાં વનમાં જ રાત્રિ રોકાઈ ગયા.

શ્રીરામના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈને વિશ્વામિત્રઋષિએ અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો તેમને ભેટ આપ્યાં.

ધનજીવી ધનને શોધ્યા કરે છે, પણ પરાક્રમજીવી હોય તે અસ્ત્રશસ્ત્રોને શોધતા રહે છે. વિશ્વામિત્ર તો શસ્ત્રવિદ્યાનો ભંડાર છે અને રામ-લક્ષ્મણને તો શસ્ત્રોની જ જરૂર છે. શસ્ત્ર પણ સાધનાનું માધ્યમ થઈ શકે છે.

૭. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ

વિકટ પ્રવાસ કરતા-કરતા ત્રણે જણા વનમાંથી બહાર નીકળી ગયા. હાશ, હવે શાંતિ થઈ. પેલો દૂર કોઈ આશ્રમ દેખાય છે. ઋષિએ જણાવ્યું કે “તે આપણો જ આશ્રમ છે. ત્યાં જ યજ્ઞ થવાનો છે. તેનું રક્ષણ તમારે કરવાનું છે.” લક્ષ્યનું સામીપ્ય સાધનાના ઉત્સાહને વધારી દેનારું થઈ જાય છે.

આશ્રમમાં ઘણા ઋષિમુનિઓ, પુરોહિતો, વગેરે ભેગા થયા છે. શ્રીરામ-લક્ષ્મણના આગમનથી સૌને આનંદ થયો અને હિંમત આવી. જેમના આવવાથી આનંદ આવે અને કાર્ય કરવામાં હિંમત વધે તેમની ઉપસ્થિતિ-માત્રથી લોકો ધન્ય થઈ જતા હોય છે.

વિશ્વામિત્રઋષિએ યજ્ઞની દીક્ષા લીધી. દીક્ષાનો અર્થ થાય છે દઢ સંકલ્પ. કોઈ પણ મહત્ત્વની સાધના કરવા માટે દઢ સંકલ્પ હોવો જરૂરી છે. જે ઢીલા અને અસ્થિર વિચારવાળા હોય છે તે કઠિન કાર્યોમાં લાંબો સમય ટકી શકતા નથી. આવા માણસો મોટાં કાર્યો કરી શકતા નથી, એટલે દઢતાની દીક્ષા લેવી જરૂરી હોય છે.

યજ્ઞ શરૂ થયો. બન્ને રાજકુમારો ધનુષ્યબાણથી સજ્જ થઈને ખડે પગે યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. રક્ષકથી બેસાય નહિ—સૂવાની તો વાત જ ક્યાં રહી. તે તો ખડે પગે જ ઊભો હોય.

આમ કરતાંકરતાં પાંચ દિવસ વીતી ગયા. હવે આજે છઠ્ઠો અને છેલ્લો દિવસ હતો. ઋષિએ રામને સાવધાન કર્યા. આજે રાક્ષસો જરૂર આવશે, માટે કવચ ધારણ કરીને તૈયાર રહો. અને ખરેખર એવું જ થયું. મારીચ અને સુબાહુ નામના બે ભયંકર રાક્ષસો ચઢી આવ્યા. તેમની પાછળ રાક્ષસોનું મોટું ટોળું પણ કિકિયારીઓ પાડતું આવી પહોંચ્યું. જરાય ગભરાયા વિના બન્ને રાજકુમારોએ જુદાંજુદાં અનેક પ્રકારનાં બાણોની વૃષ્ટિ કરી બધાને પ્રાણહીન કરી નાખ્યા. ત્યારે પકડી-પકડીને જેલમાં પૂરવાની વ્યવસ્થા નહિ હોય, “તરત દાન અને મહાપુણ્ય”નો રિવાજ હશે.

યજ્ઞ પૂરો થયો. સૌને આનંદ થયો. હવે રાક્ષસોનો ભય રહ્યો નહોતો. કાંટા કાઢીને જ કાંટાના ત્રાસથી મુક્ત થવાય. સૌને શાંતિ થઈ. સાંજે સૌએ સાયં-સંધ્યા કરી વિશ્રામ કર્યો. કાર્ય પૂર્ણ થવાથી આજે સૌએ પૂરેપૂરી નિદ્રા લીધી. સૌ ઘસઘસાટ સૂઈ ગયા. જવાબદારીભર્યાં અધૂરાં કાર્યો વ્યક્તિને ઘસઘસાટ ઊંઘવા નથી દેતાં. જવાબદારી કદી પણ ટેન્શન વિનાની નથી હોતી. વ્યક્તિની મહત્તા ટેન્શનથી ભાગવામાં નહિ, ટેન્શનને સહન કરવા અને પચાવવામાં છે. ટેન્શનથી ભાગનારો વર્ગ બહુબહુ તો યોગીઓ પેદા કરે છે, યોદ્ધાઓ પેદા નથી કરતો. યોદ્ધાઓ સંગ્રામ લડે છે. યોગીઓ ગુફામાં પલાંડી વાળીને અંતર્મુખ થઈને શાંતિ અનુભવે છે. વિશ્વામિત્રને આવું કેમ નહિ સૂઝ્યું હોય? ભલે ને રાક્ષસો રહ્યા! આપણે શું? શાંતિથી રહો ને! શા માટે અશાંતિ ઊભી કરો છો?—આવા વિચારો શ્રમણોને આવે, ઋષિઓને નહિ. તમારી શાંતિ, વિશ્વની અશાંતિને પ્રોત્સાહિત કરનારી થઈ જશે. જો અશાંતિને તેના મૂળસહિત ડામી દેવાશે નહિ તો તે છેક ગુફાઓ સુધી પહોંચી જશે. અશાંતિથી ભાગવાની દીક્ષા ન હોય, અશાંતિથી ઝઝૂમવાની દીક્ષા હોય. અશાંતિથી ઝઝૂમનારા જ શાંતિ સ્થાપિત કરી શકતા હોય છે. ઋષિના આશ્રમમાં હવે પૂર્ણ શાંતિ છે, અશાંતિનાં મૂળ ઊખડી ગયાં છે, એટલે સૌ ઘસઘસાટ ઊંઘી રહ્યા છે.

10. જનકપુર તરફ પ્રયાણ

જીવન એક સાધના છે. સાધના કદી પૂરી થતી નથી. જીવનને ધબકતું રાખવું હોય તેણે કદી પણ સાધના બંધ ન કરવી, ચાલુ રાખવી. સાધનાની સમાપ્તિ કરી બેઠેલા લોકો જીવનને સમાપ્ત કરી દેતા હોય છે. શ્વાસ લેવા તેનું નામ જીવન ન કહેવાય, પણ હેતુપૂર્વક પ્રયત્નો કરતા રહેવું તેનું નામ જીવન છે. જેને હવે કશા હેતુઓ બાકી ન રહ્યા હોય તેણે બીજાના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા પણ પ્રયત્નપૂર્વક સાધના કરતા રહેવું જોઈએ.

જે લોકો ભરયુવાવસ્થામાં જ બધા પ્રયત્નો છોડીને નિવૃત્તિ નામનું નિષ્ક્રિય જીવન જીવતા થઈ જાય છે તેમનું જીવન એળે ગુમાવી દે છે. તેના કરતાં તો ભોગ-વિલાસમાં રચ્યાપચ્યા માણસો સારા. તેઓ જીવનનો આનંદ તો માણે છે. આ તો બન્ને તરફથી વંચિત થઈ જનારા છે.

સાધનાના ખંડ પણ હોઈ શકે છે, અર્થાત્ એક ખંડ પૂરો કર્યા પછી બીજો ખંડ શરૂ કરવાનો. આમ, સતત ખંડોની શૃંખલા ચાલતી રહે જેથી માણસ નવરો જ ન પડે. માણસ નવરો પડે, નવરો બેસી રહે તેવું જીવન ન જિવાય. કર્મઠ જીવન જ ખરું જીવન છે. જે લોકો અધ્યાત્મસાધનાના નામે કર્મઠતાથી દૂર ભગાડીને નવરું જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે તે લોકોને અને રાષ્ટ્રને પંગુ બનાવે છે.

યજ્ઞરક્ષાનો એક સાધનાખંડ પૂરો થયો. પણ તેથી શું? બીજો ખંડ આપોઆપ શરૂ થઈ ગયો. નવરા ન રહેવાય.

વિશ્વામિત્રે કહ્યું, “ચાલો, અહીંનું કાર્ય તો પૂરું થઈ ગયું. હવે આપણે સૌ જનકપુર તરફ જઈએ. ત્યાં જનક નામના રાજાને ત્યાં મોટા યજ્ઞનું આયોજન છે. ત્યાં એક મહાન ધનુષ્ય પણ છે, જે જોવાલાયક છે.” આવો વિચાર કરીને વિશ્વામિત્ર, રામ-લક્ષ્મણ અને બીજા બધા ઋષિમુનિઓ જનકપુર તરફ જવા વિદાય થઈ ગયા. તેમના જવાથી આશ્રમ શૂન્ય જેવો થઈ ગયો. આશ્રમ, ઘર, નગર વગેરે પ્રવૃત્તિ અને સાધનાથી ધમધમતાં સારાં લાગે. લોકો ભરચક હોય તો ભર્યુંભર્યું લાગે. પણ જો બધું ખાલી થઈ જાય તો શૂન્ય જેવું લાગે. તેમાં પણ એકાદ મહત્ત્વની કેન્દ્રીય વ્યક્તિ ન હોય તો સૂનકાર છવાઈ જાય. વિશ્વામિત્રની વિદાયથી આશ્રમ સૂનકાર જેવો થઈ ગયો. એકાકી જીવવું તેના કરતાં સૌની વચ્ચે જીવવું વધુ સારું છે—પણ કલહ ન થતો હોય તો. સૌની વચ્ચે જીવનારા ભર્યાપણું અનુભવે છે. તેમાં પણ જ્યાં લાગણીઓના તાણાવાણા વણાયેલા હોય તેવી જગ્યાએ જીવવું એ તો જીવનની ધન્યતા જ કહેવાય. લાગણીહીન, સમૂહ વિનાનું એકાકી જીવન ખાલીપણાનો શિકાર થઈ જતું હોય છે. ખાલીપણું વ્યક્તિને વગર મોતે મારી નાખે છે. દીવાલો જોતાંજોતાં દહાડા વિતાવવા તેના કરતાં માણસો જોતાંજોતાં દિવસો વિતાવવા સારા કહેવાય, કારણ કે માણસોથી ખાલીપણું દૂર થાય છે. કદી પણ લોકોથી ભાગીને ભોંયરા-યોગ ન કરવો. ભોંયરા-યોગ કરવાથી લોકો તમારો જયજયકાર કરશે, પણ ભોંયરાનો કાર્બનવાયુ તમને મારી નાખશે. વિશ્વાસ ન હોય તો ભોંયરા-યોગીઓનાં ફિક્કાં શરીર જોઈ લેજો. તાજાં મધમધતાં શરીર તો તેમનાં હોય છે જે ખેતરોમાં-ખુલ્લી હવામાં મોજમસ્તી કરતાં કરતાં લાગણીઓની છોળોમાં સરોબાર થતાં હોય છે.

બધા જનકપુર તરફ જઈ રહ્યા છે, પણ પ્રવાસ લાંબો છે. સમય કેવી રીતે પસાર કરવો? વિશ્વામિત્રઋષિ એક પછી એક જુદીજુદી પૌરાણિક કથાઓ સંભળાવે છે. રસ અને જ્ઞાનભરી કથાઓ કંટાળા વિના જીવનને નવી ઊર્જા પૂરી પાડે છે. વિશ્વામિત્રે સંભળાવેલી અનેક કથાઓમાંથી માત્ર એક જ કથા અહીં બતાવીશું.

આ દેશમાં બ્રહ્મપુત્ર કુશ નામનો એક રાજા થયો હતો. તેને ચાર પુત્રો થયા હતા, જેમણે જુદા જુદા દેશોમાં નગરો વસાવ્યાં. તેમાંથી એક કુશનાભ રાજા થયો. તેને ઘૃતાચી અપ્સરાથી સો કન્યાઓ થઈ. કુદરતી વ્યવસ્થા લગભગ સમાન પુત્રો અને પુત્રીઓ થવાની હોય છે, જેથી નર-નારીનું સંતુલન રહ્યા કરે છે. પણ કુદરતમાં પણ કોઈકોઈ વાર અપવાદ થઈ જાય છે. કેટલાકને માત્ર પુત્રો જ થાય, તો કેટલાકને માત્ર પુત્રીઓ જ થાય. કન્યા પસંદ કરતી વખતે માતૃવંશ પણ જોવો જરૂરી હોય છે. જે સ્ત્રીને કન્યાઓ જ કન્યાઓ થતી હોય તેની કન્યાની પસંદગી કરતાં આ હકીકત પણ જાણવી જરૂરી છે.

છોકરો સાચવવો, ઉછેરવો અને કામે લગાડવો બહુ કઠિન કામ નથી હોતું, પણ કન્યાઓનો ઉછેર, તેમને સાચવવી અને તેમને ઠેકાણે પાડવી એ આબરૂદાર માણસો માટે બહુ કઠિન કામ થઈ જતું હોય છે. સો-સો કન્યાઓને સાચવવી અને પછી ઠેકાણે પાડવી એ બહુ જ

કઠિન કામ થઈ ગયું. કન્યાઓ લાગણીપ્રધાન હોય છે. અને લાગણીને લગામ નથી હોતી તેથી ક્યારે કયા કૂવામાં કૂદી પડે તે કહેવાય નહિ. માતાપિતાએ—ખાસ કરીને માતાએ તેના ઉપર હંમેશાં ચાંપતી નજર રાખવી જોઈએ.

એક વાર યુવાનીમાં પહોંચેલી આ કન્યાઓ બનીઠનીને બગીચામાં ફરવા ગઈ અને ક્લિક્કલાટ કરતી નાચતી—કૂદતી ગાવા લાગી. બરાબર એ જ સમયે ત્યાં વાયુદેવ આવી ગયો. તેની નજર કન્યાઓ ઉપર પડી. તે મોહિત થઈ ગયો. જે કન્યાઓએ પોતાને સાચવવી હોય તેમણે પુરુષોની—ખાસ કરીને વિકારી પુરુષોની નજરથી બચવું જોઈએ. જે સ્ત્રી બનીઠનીને જાણીકરીને પુરુષોની નજરે ચઢવા પુરુષોનો જમાવડો હોય ત્યાં રખડતી ફરે છે તે સામે ચાલીને પુરુષોને છેડતી કરવા આમંત્રણ આપે છે. કોઈ રોમિયો તેની છેડતી કરે તો તે નારાજ નથી થતી, ગૌરવ અનુભવે છે કે “હું કેવી છું કે લોકો મને જોયા કરે છે!” તેમાં પણ જો સવારથી સાંજ સુધી અનેક પુરુષો તેને નજરથી ચૂંથે તો તે વધુ ગૌરવ અનુભવે છે. “અહોહો! કેટલા બધા મારી પાછળ ગાંડા થયા છે!” એવો મદ તેને ચઢે છે. આવી સ્ત્રીઓ બળાત્કાર કે સામૂહિક બળાત્કારની શિકાર થાય તો નવાઈ નહિ. તેમાં તે પોતે પણ દોષી હોય છે. તેમાં પણ આરે આવેલી ગાયની માફક આરે આવેલી કન્યા આંધળી થતી હોય છે. તે ભયંકર ભૂલો કરી બેસે છે, જેનાં પરિણામ તેને તો ભોગવવાં જ પડતાં હોય છે, માતા—પિતા અને વડીલોને પણ ભોગવવાં પડતાં હોય છે. એટલે કન્યાઓએ રક્ષિત જીવન જીવવું જોઈએ, કોઈ ને કોઈના રક્ષણમાં રહેવું જોઈએ. કન્યાઓનાં રૂપ—યૌવન જોઈને વાયુ દીવાનો થયો. તેણે કન્યાઓની છેડતી કરવા માંડી અને પોતાની સાથે લગ્ન કરી લેવા આગ્રહ કર્યો, પણ કન્યાઓએ કહ્યું કે “અમારે ક્યાં લગ્ન કરવાં તેનો નિર્ણય અમારા પિતાશ્રી કુશનાભ જ કરી શકે. માતા—પિતાથી ઉપરવટ થઈને અમારાથી લગ્ન કરી શકાય નહિ.” ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વર—કન્યાની પસંદગીમાં વડીલોની પસંદગી અને સંમતિ કલ્યાણકારી થઈ શકે છે. વડીલોની ઉપરવટ જઈને જે લોકો મનમુખી લગ્ન કરી લેતાં હોય છે તેમાંથી મોટા ભાગનાં પાછળથી પસ્તાતાં હોય છે. તેમાં પણ જો વર તરફથી કન્યાનો ત્યાગ કે તિરસ્કાર થતો હોય તો તેને પગ મૂકવાની જગ્યા રહેતી નથી.

સો કન્યાઓએ અસ્વીકાર કરવાથી વાયુ ચિડાયો અને કન્યાઓનાં અંગોમાં પેસી ગયો. પેલી કન્યાઓ વાયુના પ્રકોપથી ઠીંગણી, કૂબડી અને કદરૂપી થઈ ગઈ. હવે શું કરવું?

સ્ત્રી રૂપલોભી હોય છે. રૂપાળા દેખાવા માટે તે જાતજાતના શણગાર સજતી રહે છે. તેને વારંવાર “હું કેવી લાગતી હોઈશ?” તેવી લઘુતાગ્રંથિ રહ્યા કરે છે, તેથી તે વારંવાર દર્પણમાં જોયા કરે છે. સૌંદર્યનાં પ્રસાધનો સ્ત્રીઓમાં જ વેચાતાં હોય છે. તેની આ કમજોરીનો ગેરલાભ લઈગા લોકો સરળતાથી લેતા હોય છે. જરાક સીધી કે આડકતરી રીતે જઈને તેના રૂપનાં વખાણ કરે કે બસ માછલી કાંટામાં ફસાઈ સમજો. પછી તે નીકળી ન શકે, બરબાદ થઈ જાય. એટલે કન્યાઓને સાચવવી જરૂરી છે.

આવી કદરૂપી કન્યાઓ જ્યારે પિતા કુશનાભ પાસે આવી ત્યારે તેમને જોઈને પિતા બહુ દુઃખી થયો. કદરૂપી—ખોડીલી કન્યાઓને ઠેકાણે પાડવી બહુ જ કઠિન કામ કહેવાય. પણ તે વાયુને વશ ન થઈ તે જાણીને આનંદ થયો. હવે શું કરવું?

મંત્રીઓની સલાહથી જાણવા મળ્યું કે વનમાં ચુલી નામના ઋષિ તપ કરતા હતા. તે એકાકી જ હતા તેથી સોમદા નામની ગાંધર્વી કન્યા તેમની સેવા કરવા રોકાઈ ગઈ. માણસ વૈજ્ઞાનિક હોય, જ્ઞાની હોય, તપસ્વી હોય કે રાષ્ટ્રનેતા હોય, તેની સેવા કરનારી કોઈ સ્ત્રી તો જોઈએ જ. જે સેવા સ્ત્રી કરી શકે તે કોઈ પુરુષ ન કરી શકે. મોટા પુરુષોની પાછળ ઘણું સંભાળવાનું હોય છે. સોમદાએ ઋષિની બધી જવાબદારીઓ સંભાળી લીધી. સ્નાન કરાવવું, વસ્ત્રો ધોવાં, આશ્રમ ચોખ્ખો રાખવો, રસોઈ કરવી, અતિથિસેવા, સાજા—માંદા થયે સેવા કરવી વગેરે બધું સંભાળી લીધું. વર્ષો વીતી ગયાં. એક વાર ચુલીઋષિ પ્રસન્ન થયા અને સોમદાને વરદાન માગવા કહ્યું. ધીરજ રાખીને સેવામાં મંડ્યા રહેનારને એક ને એક દિવસે ફળ મળતું જ હોય છે. ઋષિ પ્રસન્ન થઈ ગયા. હવે સોમદાને શું જોઈએ? તેણે કહ્યું: “મને તમારા જેવો મહા તેજસ્વી પુત્ર આપો.”

ઋષિએ પોતાના તપથી તેને માનસપુત્ર આપ્યો, જે બ્રહ્મદત્ત કહેવાયો. આ બ્રહ્મદત્ત અત્યારે કાંપિલીનગરીમાં રાજ કરી રહ્યો છે. રાજાએ આ બ્રહ્મદત્તને પોતાની સો પુત્રીઓ પરણાવી દીધી. બ્રહ્મદત્તના સ્પર્શથી સોએ સો કન્યાઓ હતી તેવી જ પાછી રૂપવતી થઈ ગઈ.

એમ કહી શકાય કે વાયુની છેડતીથી બદનામ થયેલી સો કન્યાઓ કદરૂપી થઈ ગઈ હતી. કલંક સ્ત્રીને કદરૂપી બનાવે છે. નિષ્કલંકતા જ સ્ત્રીનું ખરું સૌંદર્ય છે. ગમે ત્યાં રખડતી—ભટકતી સ્ત્રીઓ નિષ્કલંક નથી હોતી. સમાજમાંથી, પરિવારમાંથી ફેંકાઈ જવું તે જ મોટું કદરૂપાપણું છે પણ બ્રહ્મદત્ત જેવો કોઈ મહાન પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ તેવી સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરી લે તો તે પુનઃ સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે, અર્થાત્

પુનઃ પ્રતિષ્ઠા મેળવી લે છે. કલંકિતનો સ્પર્શ નિષ્કલંકને કલંકિત કરી મૂકે છે, પણ જો નિષ્કલંક પ્રબળ હોય તો કલંકિતના કલંકને ધોઈ નાખે છે. બ્રહ્મદત્ત બળવાન છે તેથી તેના સ્પર્શમાત્રથી પેલી કન્યાઓ પુનઃ રૂપાળી થઈ ગઈ.

આવી-આવી તો કેટલીયે કથાઓ વિશ્વામિત્રજી રામલક્ષ્મણને સંભળાવે છે. કથાઓ જીવન ઘડે છે, વિચારો અને આચારોને સુધારે છે. કદાચ એટલા જ માટે પ્રાચીનકાળમાં બાળકો દાદીમાની કથાઓ સાંભળતાં હશે. તેથી દાદીમા અને બાળકોની એકતા પણ વધતી હશે. સંયુક્ત પરિવારમાં હળવાશભરી ક્ષણો અને વાતો જરૂર હોવી જોઈએ, જેથી પરિવારનાં સભ્યો એકબીજાની નજીક આવે છે.

4-9-10

*

11. અહત્યાનું પતન અને ઉદ્ધાર

જીવન નટના દોર ઉપર વાંસડાના સંતુલનથી ચાલતું રહે છે. સંતુલન બહુ મહત્ત્વનું હોય છે. જો સંતુલન બગડે તો પતન થતાં વાર નથી લાગતી. જીવનનાં જેટલાં ક્ષેત્રોમાં ઉત્થાન થતું હોય છે તેટલાં ક્ષેત્રોમાં પતન પણ થતું હોય છે. પતન વિનાનું ઉત્થાન કોઈ ભાગ્યશાળીને જ મળે છે. મારી દષ્ટિએ ચાર ઉત્થાન-પતન બહુ જ મહત્ત્વનાં હોય છે: (1) આર્થિક, (2) રાજકીય, (3) સામાજિક, (4) ચારિત્રિક.

1. આર્થિક

બધા માણસો ધનવાન થવાની ઇચ્છા રાખે છે. ઘણા સાચો-ખોટો પરિશ્રમ પણ કરે છે, પણ બધા ધનવાન થઈ શકતા નથી. બહુ થોડા જ લોકો ધનવાન થતા હોય છે. ધનવાન થતાં જ જાહોજલાલી આવતી હોય છે. વૈભવી જીવન ગૌરવની સાથે સુખ આપતું હોય છે. દરિદ્રતા મહાદુઃખદાયી હોય છે. તેમાં અગવડનાં તો દુઃખો હોય જ છે, પણ સૌથી મોટું દુઃખ હીનતાનું હોય છે. દરિદ્રતાની સાથે હીનતા જોડાયેલી રહે છે. દરિદ્ર એટલે તુચ્છ. આ દુઃખ અગવડના દુઃખ કરતાં પણ વધારે હોય છે.

લોકો ધનવાન કેમ થાય છે? હજી સુધી કોઈ સચોટ કારણ જાણી શકાયું નથી, પણ થાય છે ખરા. કેટલાક તો રંકમાંથી રાતોરાત રાય થઈ જાય છે. લોકોને લોટરીનો નંબર કેમ લાગે છે? બધાએ તો સરખો જ પુરુષાર્થ કર્યો હોય છે, અર્થાત્ સૌએ એકસરખી ટિકિટ લીધી હોય છે. લાખોમાંથી કોઈ એક નંબર કેમ લાગે છે? જો બાય ચાન્સ—અકસ્માત જ હોય તો તેનું કારણ નથી હોતું. જીવનમાં પણ કશું નિશ્ચિત કારણ આપી શકાય નહિ. તે રીતે લોકો ધનવાન થઈ જતા હોય છે. કદાચ એટલે જ લોકો તેને ભાગ્ય કહેતા હશે! પણ માત્ર ઉત્થાન જ નથી થતું, કેટલીક વાર પતન પણ થઈ જતું હોય છે. રાયમાંથી રંક થતાં પણ વાર લાગતી નથી. આવા અર્થપતિત લોકો પણ જોવા મળતા હોય છે. આ અર્થપતન કહેવાય.

2. રાજકીય પતન

જે કોઈ સ્થળે સત્તા હશે ત્યાં રાજકારણ હશે જ. રાજકારણ વિનાની સત્તા નથી હોતી. રાજકારણ માત્ર રાજદરબારમાં જ નથી હોતું, ધર્મસ્થાનો અને સાસુ-વહુ, પતિ-પત્ની, દેરાણી-જેઠાણી, વગેરે સર્વત્ર સત્તાનું રાજકારણ હોય જ છે. તેમાં કોઈનો દોષ નથી. આ પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિનાં બધાં ક્ષેત્રો સત્તાપક્ષી હોય છે. ત્યાગીઓ—અરે, વીતરાગીઓના ગચ્છ જોજો. તેમાં પણ સત્તાની સાઠમારી પ્રગટ નહિ તો ગુપ્ત રીતે ચાલતી જ હોય છે. બધા વારસામાં સત્તાનો વારસો બહુ આકર્ષક હોય છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં કેટલાક બહુ ઝડપથી ઉત્થાન પામતા હોય છે. હિટલર, સ્ટાલિન, સિકંદર, વગેરેનાં જીવનચારિત્રો વાંચજો. ઝીરોમાંથી હીરો થઈ ગયા અને પછી જોતજોતાંમાં હીરોમાંથી ઝીરો પણ થઈ ગયા. પતન મહાદુઃખદાયી હોય છે, પણ ભોગવવું પડે છે. ઇતિહાસકારો કારણો બતાવવાની મથામણ કરતા રહે છે, પણ બધું પરફેક્ટ નથી હોતું. પતન પરફેક્ટ હોય છે. જો પતન ન હોત તો ઉપર ચઢીને છકી ગયેલા લોકો કદી ભાનમાં જ ન આવત. પછડાટ—ઠોકર ભાન કરાવે છે. લોકશાહીમાં ચૂંટણી દ્વારા દર પાંચ વર્ષે ઉત્થાન-પતન થતાં રહે છે, તેથી લોકો છકી જતા અટકે છે. પણ જો લોકશાહી ગુંડાશાહીમાં બદલાઈ જાય તો પછી છકેલા વધુ છકતા જાય છે. પછી તેમનું પતન લોકશાહીથી શક્ય નથી રહેતું. પછી તો તેમનું પતન કાન્તિથી જ થઈ શકતું હોય છે. પણ કાન્તિ કરે કોણ? નમાલી પ્રજા પુનર્જીવિત થાય તો જ કાન્તિ થઈ શકે.

3. સામાજિક

આપણો સમાજ હોય છે, તેમ ત્યાગી-વૈરાગીઓનો પણ સમાજ હોય છે. જ્યાં સમાજ હોય ત્યાં સામાજિક ઉત્થાન-પતન પણ હોય જ. કેટલાક લોકો સમાજની પ્રતિષ્ઠાનાં શિખર ઉપર ચઢી ગયા હોય છે, તો કેટલાક તળેટીમાં આળોટતા હોય છે. શિખર ઉપર માત્ર એકાદ માણસ જ રહી શકે. નીચેના માણસો ત્યાં જગ્યા મેળવવા ધમપછાડા કરતા રહે છે. સૌથી મોટો પ્રયત્ન પગ ખેંચવાનો હોય છે. પોતાના સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા-ઉત્થાન મેળવવા લોકો મોટામોટા જમણવાર કરે છે, લહાણીઓ વહેંચે છે, ભવ્ય ખર્ચા કરે છે. હેતુ એક જ હોય છે: સામાજિક ઉત્થાન થાય. તેના લાભ પણ હોય છે. સામે ચાલીને પ્રતિષ્ઠિત અને ધનવાન ઘરની કન્યા મળે. કન્યા દહેજમાં મબલક ધન અને વસ્તુઓ લઈ આવે. ઢગલા ઉપર ઢગલો થયા કરે. પણ પછી કોઈ વાર પતન પણ થઈ જાય. ધનથી તૂટી ગયેલો માણસ પહેલાં જેવો સામાજિક વ્યવહાર ન કરી શકે. અનેક વાર જમી ગયેલા લોકો બોલે, “હવે આ તલમાં તેલ રહ્યું નથી.” લોકો દૂર ભાગવા લાગે છે,

કારણ કે તેલ વિનાના તલને શું કરવા?

પણ માત્ર આર્થિક કારણસર જ સામાજિક પતન નથી હોતું, બીજાં પણ કેટલાંક કારણો હોય છે. સમાજનાં પોતાનાં રૂઢિઓ, રિવાજો, મૂલ્યો હોય છે. જો તમે પાળ તોડો તો ફેંકાઈ જાઓ. તમારે રૂઢિઓમાં જ જીવવું જોઈએ. કેટલીક વાર ખોટી રૂઢિઓ, રિવાજો, મૂલ્યો તોડનારા સમાજમાંથી ફેંકાઈ જતા હોય છે. આ સામાજિક પતન કહેવાય.

4. ચારિત્રિક પતન

ચારિત્ર સંબંધી થોડી ચર્ચા પહેલાં કરી છે. અહીં માત્ર કામાચાર સંબંધી ચારિત્રની વાત કરીશું. દુઃખ અને અશાંતિનાં ઘણાં કારણોમાં સૌથી મહત્ત્વનું કારણ કામાચાર છે. કામાચારને લગ્નસંસ્થા દ્વારા સીમાબદ્ધ કરાયો છે, પણ કેટલાક લોકો આ સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી બેસતા હોય છે. ધનલોભ કે ધનલોલુપતાથી પણ પ્રબળ કામલોલુપતા હોય છે. જેને એક પતિ કે એક પત્નીમાં સંતોષ નથી હોતો તે નવીનવી વાનગીઓ શોધ્યા કરતા હોય છે. આવી જ એક કથા રામાયણમાં વિશ્વામિત્રજી શ્રીરામને સંભળાવે છે.

ત્રણે જણા મિથિલા તરફ જઈ રહ્યા છે. તેવામાં એક સુંદર પણ ઉજ્જડ આશ્રમ ઉપર નજર પડી. કુતૂહલવશ શ્રીરામે એ આશ્રમ વિશે જિજ્ઞાસા પ્રગટ કરી. આશ્રમ રણિયામણો છે પણ ઉજ્જડ છે. કોનો આશ્રમ છે? પહેલાં અહીં કોણ રહેતું હતું?

વિશ્વામિત્ર ઋષિ જવાબ આપે છે: આ ગૌતમઋષિનો આશ્રમ છે. ગૌતમઋષિ બહુ પ્રસિદ્ધ ઋષિ હતા. તે મહા વિદ્વાન અને તપસ્વી પુરુષ હતા. તેમને અહલ્યા નામની પત્ની હતી. તે બહુ જ રૂપાળી હતી. તેના રૂપની પાછળ ઇન્દ્ર પાગલ થયો હતો. “ભાર્યા રૂપવતી શત્રુ:” એ ઉક્તિ પ્રમાણે બહુ રૂપાળી પત્ની શત્રુનું કામ કરતી હોય છે. કદાચ તે મર્યાદામાં રહીને પોતાના શિયળનું જતન કરવા માગતી હોય તોપણ અમુક હલકા લોકો તેને શાંતિથી જીવવા ન દે. તેને શાંતિ ન હોય એટલે તેના પતિને પણ શાંતિ ન હોય. સામાન્ય સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું એ અઘરું કામ હોય છે, તો પછી રૂપાળી સ્ત્રીની તો વાત જ શી? પણ જો સ્ત્રી પોતે જ શિયળ વિનાની હોય તો—તો પછી તેના પતિની દુર્દશાનું કહેવું જ શું? બધી સ્ત્રીઓ શિયળવાળી નથી હોતી.

અહલ્યાની પાછળ લટ્કુ થયેલો ઇન્દ્ર મોકો શોધતો હતો. ક્યારે તેનો પતિ આઘોપાછો થાય અને ક્યારે ફળ ચાખી લઉં—આવી તાકમાં તે રહેતો હતો, પણ મોકો મળતો નહોતો. સ્ત્રીને સાચવવી પડતી હોય છે. સાચવાયેલી સ્ત્રી જ પોતાના માટે અને પતિ માટે સુખદાયી થઈ શકતી હોય છે. સાચવવાનો અર્થ એ છે કે તેને મોકો ન આપો, તેને અવિશ્વસનીય પુરુષોથી દૂર રાખો. જોકે કામવાસના એવી પ્રબળ હોય છે કે વિશ્વસનીય પણ ક્યારે અવિશ્વસનીય થઈ જાય તે કહેવાય નહિ. કામવાસનાનો વિશ્વાસ રખાય જ નહિ. સગો ભાઈ, સગો બાપ, સગી માતા કે સગી બહેનને પણ ક્યારે શું થઈ જાય તે કહેવાય નહિ. જે સ્ત્રીઓ કે જેમની સ્ત્રીઓ એકલી ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં ગમે તેવી જગ્યાએ ફરતી રહે છે તેમનું શિયળ વિશ્વસનીય નથી રહેતું. લોકો આવક વધારવા માટે તેમને છૂટી ફરવા દેતા હોય છે અને કેટલાક તો કદાચ તેના શિયળનું સ્ખલન થતું હોય તોપણ આંખ આડા કાન કરી દેતા હોય છે. આવક થાય છે ને? આવા લોકો મૂલ્ય વિનાનું જીવન જીવતા હોય છે.

ગૌતમ અને અહલ્યાનો સુખી સંસાર હતો. સુખી સંસારનો મૂળાધાર પતિ-પત્નીની પૂર્ણ વફાદારી છે. પૂર્ણ વફાદારી પરસ્પર સંતોષ વિના ન હોઈ શકે. પૂર્ણ સંતોષ ધર્મભાવનાથી મળતો હોય છે.

અતિકામી પુરુષ અને સ્ત્રી બધી પ્રવૃત્તિ છોડીને માત્ર વાસના પૂરી કરવા માટે ધારેલી વાનગી પાછળ ભટકતાં રહે છે. એક વાર એવું બન્યું કે ગૌતમઋષિ ક્યાંક બહાર ગયા હતા. અહલ્યા આશ્રમમાં એકલી જ હતી. ‘ખરી તક મળી છે’ તેવું ધારીને ઇન્દ્ર ગૌતમનું રૂપ ધારણ કરીને આશ્રમમાં પેસી ગયો. તેણે અહલ્યાને કહ્યું કે ‘ઋષિઓ ઋતુગામી જ હોય છે. અત્યારે તારો ઋતુકાળ નથી તોપણ હું અત્યારે કામાતુર થઈ ગયો હોવાથી ઋતુકાળની રાહ જોઈ શકતો નથી. માટે તું અનુકૂળ થઈને મને રતિસુખ આપ.’

ઋષિ વેશધારી ઇન્દ્રને અહલ્યા ઓળખી ગઈ કે આ ઋષિ નહિ પણ ઇન્દ્ર છે. તોપણ તેને અહોભાવ થયો કે અહો! હું કેવી ભાગ્યશાળી કે આજે મને ઇન્દ્રનું સુખ મળી રહ્યું છે! તે તરત જ અનુકૂળ થઈ ગઈ અને બન્નેએ મળીને ખૂબ રતિસુખ ભોગવ્યું. પછી અહલ્યાએ ઇન્દ્રને કહ્યું: ‘હવે ગૌતમનો આવવાનો સમય થઈ ગયો છે, માટે જલદીજલદી તમે ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો એમનો ક્રોધ આપણને બાળી નાખશે.’

વાલ્મીકિ રામાયણમાં અહલ્યાનું ચારિત્ર આવું બતાવાયું છે. ઇન્દ્રે છળકપટથી તેને ભોગવી એવી ધારણા બીજા ગ્રંથોમાં હશે, પણ અહીં

તો સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે તે ઇન્દ્રને ઓળખી ગઈ, પણ મનોમન ખુશ થઈને અનુકૂળ થઈ ગઈ. જુઓ, મૂળ શ્લોકો આવા લખ્યા છે:

મુનિવેષધરો ભૂત્વા અહલ્યામિદમબ્રવીત્॥17॥

ઋતુકાલં પ્રતીક્ષન્તે નાર્થિનઃ સુસમાહિતે।

... ..

મુનિવેષં સહસ્રાક્ષં વિજ્ઞાય રઘુનંદના

મતિં ચકાર દુર્મેધા દેવરાજકુતૂહલાત્॥19॥

અથાબ્રવીત્ સુરશ્રેષ્ઠં કૃતાર્થેનાન્તરાત્મના।

કૃતાર્થાસ્મિ સુરશ્રેષ્ઠ, ગચ્છ શીઘ્રમિતઃ પ્રભો॥20॥

આત્માનં માં ચ દેવેશ, સર્વથા રક્ષ ગૌતમાત્।

... ..

સુશ્રોણિ પરિતુષ્ટોઽસ્મિ ગમિષ્યામિ યથાગતમ્॥22॥

વાલ્મીકિ રામાયણના બાલકાંડના 48મા સર્ગમાં સ્પષ્ટ રીતે આ શ્લોકોમાં અહલ્યાનું ચારિત્ર લોકધારણા કરતાં જુદું જ બતાવ્યું છે. મેં મારા ‘સંસાર-રામાયણ’માં અહલ્યાનો બચાવ કર્યો છે અને બધા દોષનો ટોપલો ઇન્દ્ર ઉપર નાખ્યો છે. પણ અહીં વાલ્મીકિ રામાયણમાં વાત સાવ જુદી જ લાગે છે. એવું લાગે છે કે વાલ્મીકિ રામાયણ વધુ વાસ્તવવાદી છે. આગળ જતાં આદર્શવાદના કારણે કવિઓએ પાત્રોનાં ચારિત્રોને સુધાર્યાં લાગે છે. કવિઓની દુનિયા નિરાળી હોય છે. તે ધારે તો રાક્ષસને ભગવાન બનાવી દે અને તે ધારે તો ભગવાનને રાક્ષસ બનાવી દે. આપણે કવિઓની દુનિયામાં વિચરણ કરીએ છીએ. કદાચ વાસ્તવિકતા ભયંકર હોય છે. ફરીથી ઇન્દ્ર અને અહલ્યાનો વાર્તાલાપ જુઓ.

અહલ્યા સમજી ગઈ કે આ ઇન્દ્ર જ છે, જે ગૌતમનો વેશ ધારણ કરીને આવ્યો છે. છતાં દુષ્ટ બુદ્ધિવાળી તેણે ‘અહો! દેવોનો રાજા ઇન્દ્ર મને ચાહે છે! હું કેટલી ભાગ્યશાળી છું!’ એવા આનંદમાં આવીને મન મૂકીને ઇન્દ્રની સાથે રતિસુખ ભોગવ્યું. પછી તે બોલી, ‘હે ઇન્દ્ર! હું ધન્ય થઈ ગઈ! આવું સુખ મને પહેલાં કદી મળ્યું નથી.’ ઇન્દ્રે પણ કહ્યું કે ‘હું પણ પૂર્ણ સંતુષ્ટ થયો છું. હવે હું જલદી ચાલ્યો જાઉં છું, જેથી ગૌતમ આપણને જાણી ન જાય.’

આદર્શવાદ અને વાસ્તવવાદ વચ્ચે ઘણું અંતર છે. ખાસ કરીને કામવાસનાનું ક્ષેત્ર તો કશી જ ખાતરી વિનાનું હોય છે. પવિત્ર અને મોટા ગણાતા માણસો આ ક્ષેત્રમાં ધાર્યા કરતાં તદ્દન જુદા હોઈ શકે છે. કામ-લોલુપતા એટલી પ્રચંડ અને પ્રબળ છે કે સૌને માટે બધી જ શક્યતાઓ રહી હોય છે. આવું માનીને ચાલનાર આઘાતથી બચી જાય છે. ખરેખર તો આ ક્ષેત્રમાં બહુ ઊંચો દેખાવ ન કરવો જોઈએ. પોતે સામાન્ય છે, ભૂલો કરી શકે છે કે સ્ખલિત થઈ શકે છે તેવું માનીને ચાલવું જોઈએ. કદાચ બાંધી મુઠ્ઠી રહી જાય. ઉચ્ચતા રાખવી, પણ ઉચ્ચતાનો દાવો કે પ્રદર્શન ન કર્યા કરવું અને પતિત જણાતા લોકો પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરવો. ‘મારાથી પણ આવી ભૂલ થઈ શકે છે’ તેવી ધારણા રાખીને યોગ્ય વ્યવહાર કરવો.

પાપ ભીરુ હોય છે. ઇન્દ્ર જેવો સમર્થ માણસ પણ પરસ્ત્રી માટે પરગૃહમાં પ્રવેશ કરીને ભયભીત થઈ ગયો. તે જલદીજલદી ઘરની બહાર નીકળ્યો, પણ સામે જ ગૌતમઋષિ મળી ગયા. પોતાના ઘરમાં કોઈ એકલા પુરુષને નીકળતો જુએ તો તેનો શો અર્થ થઈ શકે? ગૌતમ બધું સમજી ગયા. જાણે આકાશ તૂટી પડ્યું. વીજળીનો કડાકો થયો અને એક નહિ, એકસાથે હજારો વજ્રો તૂટી પડ્યાં. દામ્પત્યવિશ્વાસ અને વફાદારીના ભુક્કેભુક્કા થઈ ગયા. આઘાતમાંથી મહાક્રોધ ભડકી ઊઠ્યો. તેમણે ઇન્દ્રને શાપ આપ્યો: ‘જા વૃષણ-રહિત થઈ જા!’ ઇન્દ્રની પૌરુષગ્રંથિ ભરેલા વૃષણ-અંડકોષ ખરી પડ્યા. હવે તે નપુંસક થઈ ગયો. જે પૌરુષની પ્રચંડતાથી તેણે અહલ્યાનું શિયળ હણી નાખ્યું હતું તે પૌરુષ જ ચાલ્યું ગયું. લે, લેતો જા, હવે જીવનભર નપુંસક થઈને જીવન જીવ!

એવું લાગે છે કે આવાં બળાત્કાર જેવાં કાર્યો કરનારા, પારકું ઘર ઉજ્જડ કરનારાને પથ્થરો મારીને, લાંબી જેલની સજા કરીને કે ફાંસી આપીને સજા કરવા કરતાં તેમને નપુંસક બનાવી દેવા એ જ ખરી સજા કહેવાય. જેણે ઘણાં ઘર ઉજ્જડ કર્યાં હોય તેવો માણસ ઇન્દ્ર જેવો મોટા હોદ્દાનો હોય તોપણ તેને આવી સજા કરવી જોઈએ. તેને મારવો નહિ, જિવાડવો, પણ કમોતે જિવાડવો—એવું જીવવું જે મોત કરતાં

પણ વધુ ભયંકર પીડાદાયક થઈ જાય. ગૌતમે આ જ કર્યું.

પણ સ્ત્રીને શી સજા કરવી? સ્ત્રીની સંમતિથી, અર્ધસંમતિથી કે પછી તેની જ પહેલથી જો આવું કાર્ય કર્યું હોય તો તેનો ત્યાગ કરી દેવો— માત્ર પતિ તરફથી જ નહિ, પૂરા સમાજ તરફથી. પતિ અને સમાજથી ત્યક્ત થયેલી સ્ત્રીને અહીં શિલા થવાનું બતાવ્યું છે. શિલા એટલે પથ્થર—ચારે તરફથી તિરસ્કૃત. ખાનદાનીવાળી વ્યક્તિ પથ્થર જેવું જડ જીવન જીવતી થઈ જાય છે. તે મરતી તો નથી પણ કમોતે જીવે છે. માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવીને પછી માન-પ્રતિષ્ઠા—હીન જીવન જીવવું એ શિલાજીવન કહેવાય. આ તો ખાનદાન સ્ત્રીની વાત થઈ. પણ જે પહેલેથી જ બદચલન સ્ત્રી હોય, રોજ નવાંનવાં ઘર ઉજાડતી હોય તેનું શું કરવું? સમજ નથી પડતી. બધા જ દંડ તેના માટે ઓછા છે. ઋષિના કોપથી નપુંસક થઈ ગયેલા ઇન્દ્ર પછી હવે અહલ્યાનો વારો હતો. ક્ષણિક સુખની ધન્યતા પછી હવે તે થરથર કાંપતી હતી. ઇન્દ્રની દુર્દશા જોઈને તેને ખ્યાલ આવી ગયો કે ઋષિ હવે મને જરૂર કોઈ દંડ આપશે. ઋષિ દંડ આપે કે ન આપે, તેનું દામ્પત્ય અને પ્રેમાળ લગ્નજીવન તો ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયું હતું. હવે તેને પશ્ચાત્તાપ થઈ રહ્યો હતો. આવી ભૂલો કરનારી સ્ત્રીઓ પોતાનું દામ્પત્ય સાચવવા માટે જીવનભર વાતને છુપાવતી રહે છે. છુપાવેલી વાત તેને શાંતિથી ઊંઘવા નથી દેતી અને પેલો લંપટ પુરુષ વારંવાર તેને બ્લેકમેઈલ કરીને દુરુપયોગ કરતો રહે છે. પછી તો તે પોતે પણ દુરુપયોગથી ટેવાઈ જાય છે. તે લોકો ભાગ્યશાળી જ કહેવાય જે પહેલી ભૂલમાં જ પકડાઈ જાય છે, જેથી આગળ બીજી ભૂલો થતી અટકી જાય છે.

અહલ્યાને જોઈને ઋષિને ધિક્કારભાવ થયો: ‘તેં આવું કર્યું? ધિક્કાર છે! જા, શિલા થઈ જા! હજાર વર્ષ સુધી પથ્થર થઈને અહીં પડી રહેજે!’

અહલ્યાને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે પોતાનો બચાવ ન કર્યો, ભૂલ સ્વીકારી. સ્ત્રીઓ હંમેશાં પોતાને નિર્દોષ બતાવતી રહે છે. તે કદી ભૂલ સ્વીકારી શકતી નથી. રંગેહાથ પકડાઈ જવાય તો દોષનો બધો ટોપલો પેલા લંપટ-શિકારી પુરુષ ઉપર ઢોળી દે છે: ‘તેણે મારી ઇચ્છાવિરુદ્ધ બળાત્કાર કર્યો, હું શું કરું?’ મોટા ભાગના બળાત્કાર આવા જ હોય છે. બળાત્કાર ક્ષણિક કામાવેગમાં થતો હોય છે. પણ જ્યાં દિવસો, મહિનાઓ અને વર્ષો સુધી કામાચાર થયો હોય તેને બળાત્કાર કહેવાય નહિ. વર્ષો સુધી પોતાની ઇચ્છાથી કામાચાર ભોગવવા પુરુષને ફસાવનારી સ્ત્રી છેવટે તેના ઉપર બળાત્કારનો આરોપ લગાવી પોતે નિર્દોષ હોવાનો દાવો કરતી હોય છે. પુરુષને ડબલ કમોતે મારી નાખતી હોય છે. કદાચ એટલા જ માટે તેની વિશ્વાસપાત્રતા હોવાનું કહેવાયું હશે!

“વિશ્વાસપાત્રં ન કિમસ્તિ નારી”

કોણ વિશ્વાસપાત્ર નથી? નારી.

“વિજ્ઞાનમહાવિજ્ઞતમોઽસ્તિ કો વા”

નાર્યા પિશાચ્યા ન ચ વંચિતો યઃ॥

આદ્ય શંકરાચાર્ય

સૌથી મોટામાં મોટો જ્ઞાની-વિજ્ઞાની કોણ છે? જે નારીરૂપી પિશાચિણીથી ઠગાયો ન હોય. કેટલા કડવા અનુભવ પછી આદ્ય શંકરાચાર્યે નારીને પિશાચિણી કહી હશે? ગૌતમને પૂછી જુઓ કે વાત સાચી છે?

અહલ્યા, ઇન્દ્ર અને ગૌતમથી સંસાર ખદબદી રહ્યો છે. ફરક એટલો છે કે બધી જગ્યાએ ખરા સમયે ગૌતમ આવી પહોંચતા નથી અને ગૌતમ જેવા બધા ત્રિકાળદર્શી નથી હોતા. પરમેશ્વરે પડદો નાખી મૂક્યો છે, તેથી એક ‘ગુપ્ત રામાયણ’ પણ ચાલતી રહે છે. ગૌતમને એટલો પ્રચંડ આઘાત લાગ્યો કે તેમણે પોતાના હાથે પોતાના આશ્રમને આગ લગાડી દીધી. સંપત્તિ અને વૈભવ ત્યાં સુધી જ સુખ આપે છે, જ્યાં સુધી તમારી લાગણીઓની હત્યા નથી થઈ જતી. વિશ્વાસઘાતથી મોટી બીજી કોઈ હત્યા નથી. જ્યારે વર-કન્યા પરસ્પર લગ્નગ્રંથિથી જોડાય છે ત્યારે બન્ને એકબીજાને પોતાનું શરીર સમર્પિત કરી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. હવે આ તન-મન તમારાં છે. મારો કશો હક્ક ન રહ્યો. આવું પારકું શરીર તે પરપુરુષ કે પરપત્નીને ક્ષણિક સુખ માટે આપતાં થઈ જાય તો તે વિશ્વાસઘાત-વચનભંગ કહેવાય. વિશ્વાસઘાતી-મહાપાપી.

આઘાતના ડિપ્રેશનમાં ગૌતમ હિમાલય ચાલ્યા ગયા. માણસને ચાલ્યા જવાની પણ એક જગ્યા જોઈએ.

અહીં અહલ્યા શિલા થઈને પડી છે. ત્યાં ઇન્દ્ર નપુંસક અને કલંકિત થઈને મહાદુઃખ ભોગવી રહ્યો છે. હા, આ બધું મર્યાદા બહારના

ક્ષણિક સુખની લોલુપતાથી થયું છે, તેથી તો કહ્યું છે કે સ્ત્રીને સાચવો. સચવાયેલી સ્ત્રી જ સુખી થાય અને સુખી કરે.

વિશ્વામિત્રઋષિ શ્રીરામને પેલા ઉજ્જડ આશ્રમમાં લઈ ગયા. હજાર વર્ષથી શિવા થઈને પડેલી અહલ્યાને બતાવી. જેના પ્રત્યે લોકો ફટ-ફટ તિરસ્કાર કરતા હતા તે અહલ્યાને શ્રીરામે સ્પર્શ કર્યો—ના—ના, અહલ્યાએ શ્રીરામનો પાદસ્પર્શ કર્યો. કદાચ આ પહેલી પધરામણી હશે. પવિત્ર મહાપુરુષોનાં પગલાં પોતાના ઘરમાં પડે તો ઘર પાવન થઈ જાય, જીવન ધન્ય થઈ જાય.

એક પ્રશ્ન થાય છે કે આવી અહલ્યાને પાંચ સતીઓમાં સ્થાન કેમ અપાયું હશે?

“અહલ્યા, દ્રૌપદી, સીતા, તારા, મંદોદરી”—આ પાંચ મહાસતીઓનું રોજ સવારે નામસ્મરણ કરવાનું કહ્યું છે. આ પાંચેમાં સૌથી પહેલું નામ અહલ્યાનું છે. વાત સમજવા જેવી છે. અહલ્યા પતિત થઈ તે વાત સાચી, પણ પછી સુધરી ગઈ. પછીની જિંદગીમાં ફરી તેણે આવી ભૂલ નથી કરી તેથી તેને સતી માનવામાં આવી છે. આમ્રપાલીનું પણ આવું જ છે. આમ્રપાલી પહેલાં ગણિકા હતી, પણ બુદ્ધના સંપર્કમાં આવ્યા પછી તે પરમ સાધ્વી થઈ ગઈ, તેથી તેને પણ મહાસતીનું પદ પ્રાપ્ત થયું. આવું જ બિલ્વમંગળ—સુરદાસ, જેસલ વગેરે અનેક સંતોનું પણ છે. વ્યક્તિના પૂર્વજીવનને આગળ રાખીને તેના પ્રત્યે સતત ઘૃણા ન કરાય. તેનું પાછળનું જીવન જો સુધરી ગયું હોય તો એને મહાન જ કહેવાય. અહલ્યાથી ભૂલ થઈ. તે કામના આવેગમાં તણાઈ ગઈ હતી, પણ પછી સુધરી ગઈ, તેથી પાછલી જિંદગીના આધારે તેને મહાસતીઓમાં સ્થાન અપાયું છે.

વિશ્વામિત્રઋષિની સાથે યજ્ઞની રક્ષા કરવા નીકળેલા શ્રીરામ—લક્ષ્મણનું પ્રથમ પરાક્રમભર્યું વ્યક્તિત્વ ઊપસ્યું અને હવે પતિતપાવનતાભર્યું બીજું વ્યક્તિત્વ નીખરી ઊઠ્યું. ભગવાન પવિત્ર છે. પણ જો તે અપવિત્રતાથી અભડાતા હોય તો તેની પવિત્રતા વ્યર્થ છે. ખરી પવિત્રતા એ છે જે અપવિત્રને પવિત્ર બનાવે. આપણા ભગવાનો વાત—વાતમાં અભડાઈ જાય છે, તેથી મંદિરો વગેરે ધર્મસ્થાનોમાં તથાકથિત પવિત્ર ગણાતા લોકોને જ પ્રવેશ મળે છે, તથાકથિત અપવિત્ર ગણાતા બીજા લોકોને દૂર રખાય છે. આવી ધારણાનું અહીં નિરાકરણ થઈ જાય છે. બુદ્ધે આમ્રપાલીની ભિક્ષા ગ્રહણ કરી હતી છતાં વટલાયા ન હતા અને શ્રીરામે પતિત થઈ ગયેલી પણ સુધરી ગયેલી અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કરી નાખ્યો, પણ રામને કશી આભડછેટ લાગી નહિ, તેથી તે પતિતપાવન કહેવાયા.

માત્ર અહલ્યાને પુનઃ સ્થાપિત કરવાથી જ કામ પૂરું થતું નથી. તપાસ કરી કે ગૌતમ ક્યાં છે? ગૌતમઋષિ તો હિમાલયમાં તપ કરી રહ્યા છે. તેમને બોલાવ્યા. હજાર વર્ષના વિયોગથી અને ઊભરો શમી જવાથી તથા પોતાના જીવનમાં પણ આવી ભૂલો થઈ છે તેવું ભાન થવાથી ગૌતમ પીગળ્યા હતા. વિયોગના અગ્નિમાં સમય જતાં પતિ—પત્ની એકબીજાની ભૂલોને ભૂલી જતાં હોય છે. માત્ર સમય જ પસાર કરવાની જરૂર હોય છે.

અહલ્યા અને ગૌતમને પુનઃ નવજીવન મળ્યું. ફરીથી જાણે લગ્ન થયાં હોય તેમ ફરીથી એકમેકમાં ભળી ગયાં. જૂની વાત કદી યાદ જ ન કરી. “પતિતપાવન સીતારામ” આટલા માટે કહેવાયું હશે. જે ઉજ્જડ થયેલાં ઘરોને ફરીથી વસાવી આપે તેને સંત કહેવાય. વસેલાં લીલાંછમ ઘરોને જે ઉજ્જડ કરી મૂકે તેને સંત ન કહેવાય. તેને તો રાક્ષસ કહેવું ઠીક રહેશે.

બે મહાન કાર્ય થયાં: એક તો યજ્ઞનું રક્ષણ થયું અને યજ્ઞ પૂરો થયો. બીજું, એક ઋષિનું ભાંગેલું ઘર ફરીથી જોડાઈ ગયું, જીવન ધબકતું થઈ ગયું. આ બન્ને પારકાં કાર્યો હતાં. જે પારકાં મહાન કાર્યો કરે તે જ મહાન કહેવાય. લોકો તેને એટલા માટે ભગવાન કહેતા હશે.

વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે “શ્રીરામ, હવે જનકપુરી નજીક જ આવી ગઈ છે. જનકરાજાના આમંત્રણથી આપણે તેમની દીકરી સીતાના સ્વયંવરમાં જઈ રહ્યા છીએ. ચાલો, ઉતાવળ કરો, આપણે વિદાય થઈએ.”

ગૌતમ અને અહલ્યાને સુખી થવાનો આશીર્વાદ આપીને ત્રણે જણા વિદાય થયા.

12. ધનુષ્યભંગ

ઘણા કવિઓએ રામાયણ-ગ્રંથની રચના કરી છે. પણ તે સૌમાં વાલ્મીકિ રામાયણને સૌથી મહત્ત્વનો અને આદિ-ગ્રંથ માનવામાં આવે છે. તુલસી-દાસજીના ‘રામચરિતમાનસ’-ગ્રંથને સર્વાધિક પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તુલનાત્મક રીતે જોઈએ તો આ બન્ને ગ્રંથોના કથાવસ્તુમાં થોડોક ભેદ પણ છે. જેમ કે ‘માનસ’માં જનકપુરમાં સીતાસ્વયંવરમાં શ્રીરામ વગેરે જાય છે, પણ વાલ્મીકિ રામાયણમાં સ્વયંવર તો પહેલે જ પતી ગયો છે. ધનુષ્યભંગ કર્યા વિના જ બધા રાજાઓ યુદ્ધ કરીને સીતાજીનું હરણ કરવા માગતા હતા, પણ જનક દ્વારા પ્રતિરોધ કરવાથી બધા નિરાશ થઈને વિદાય થઈ ગયા છે. સીતાજી કુંવારાં જ રહી ગયાં છે. જનક પણ નિરાશ છે. હજુ પરશુરામ આવ્યા નથી.

વિશ્વામિત્ર શ્રીરામને દેવોનું આપેલું ધનુષ્ય જોવા માટે લઈ આવ્યા છે, સ્વયંવરની વાત નથી. જનક ‘અટક’ જેવું નામ છે. આ વંશમાં આ ગાદી ઉપર જેટલા રાજા થયા તે બધાને ‘જનક’ ‘વિદેહી’ પણ કહેવાય છે. દક્ષ પ્રજાપતિનો યજ્ઞધ્વંસ કર્યા પછી શિવજીએ પોતાનું ધનુષ્ય દેવોને ભેટ આપી દીધું હતું. તે ધનુષ્ય દેવોએ જનકને આપ્યું હતું, જે જનકના આંગણમાં પડ્યું રહેતું હતું. તેનું વજન એટલું બધું હતું કે પાંચ હજાર માણસો તેને માંડ ઉપાડી શકતા. આવા વજનદાર ધનુષ્યનો ઘોડો કરીને બાલિકા સીતા એકલી જ રમતી, તેથી રાજા જનકે નક્કી કર્યું હતું કે જે કોઈ વીર આ ધનુષ્યની પણ છ ચઢાવી દેશે તેને જ સીતા વરાવીશ. આ પ્રમાણે સ્વયંવર થઈ ચૂક્યો હતો, પણ કોઈને કશી સફળતા મળી નહિ, તેથી જનક નિરાશ થઈ ગયા હતા. તેવામાં વિશ્વામિત્રઋષિ શ્રીરામ વગેરે ધનુષ્ય જોવા માટે આવી ચડ્યા. તેમને યજ્ઞમાં પધારવાનું આમંત્રણ હતું. વિશ્વામિત્ર જ્યારે આવ્યા ત્યારે યજ્ઞ ચાલુ થવાનો હતો. તેમને વાટિકામાં ઉતારો આપ્યો હતો.

રાજા જનકના મુખ્યમંત્રી શતાનંદ હતા. શતાનંદ ગૌતમઋષિ અને અહલ્યાના પુત્ર થાય. પોતાની માતા અહલ્યાની ઇન્દ્ર સાથેની ઘટનાને શતાનંદ જાણે છે. માતા-પિતાનો ઘરભંગ થયો તે પણ જાણે છે. તેથી દુઃખી તો છે, પણ તેમને માતા-પિતા પ્રત્યે ઘૃણા નથી, કરુણા છે. આવી જ ઘટના પ્રાચીનકાળમાં માતા રેણુકા સાથે થઈ હતી. રેણુકા નિર્દોષ હોવા છતાં પિતા જમદગ્નિની આજ્ઞાથી પુત્ર પરશુરામે માતા રેણુકાની હત્યા કરી નાખી હતી. પછી પાછી તેને સજીવન પણ કરી દેવાઈ હતી. આવી નાનીમોટી ઘટનાઓ ત્યારે પણ થતી રહેતી.

ભારતમાં કન્યાને પરણાવવાની જવાબદારી માતા-પિતા-વડીલોની છે. કન્યાના લગ્નપ્રસંગને ખૂબ ધૂમધામથી ઊજવાય છે. પહેલાં ઘણા દિવસો સુધી જાન રહેતી અને જલસા કરતી. કન્યાના પિતા આ પ્રસંગને પ્રતિષ્ઠાનો પ્રસંગ માનતા. તેમાં પણ જો ઉંબરે આવેલી જાન પરણ્યા વિના પાછી જાય તો ભારે માનહાનિ થઈ ગણાતી. આવી કોડભરી કન્યા કુંવારી રહી જતી. અત્યારે જનકની પણ આવી જ દશા થઈ છે. ધનુષ્યવિજય કરવા આવેલા બધા રાજકુમારો પાછા ચાલ્યા ગયા છે. હવે સીતાનું શું થશે તેવી ચિંતા જનકને સતાવી રહી છે.

અસ્વીકૃત થયેલી કુંવારી કન્યા, પરિત્યક્ત થયેલી (ત્યક્તા) પરિણીત કન્યા, ભરયુવાવસ્થામાં વિધવા થયેલી કન્યા—આ ત્રણે માતા-પિતા માટે ભારે ચિંતા અને દુઃખનું કારણ બનતી. આને સામાજિક દુઃખો કહેવાય. સમાજવ્યવસ્થા દૂષિત હોય તો લોકો દુઃખી થાય.

સીતાજીએ બે અવસ્થાઓ ભોગવી છે. એકમાં જનક અને બીજીમાં રામ દુઃખી થયા છે. કુંવારી રહી જવાથી જનક દુઃખી છે. પ્રશ્ન એવો છે કે આવી ધનુષ્યની શરત કેમ મૂકી? કોઈ પૂરી ન કરી શકે તો કોનો દોષ?

બીજી વાર સીતાજી ત્યક્તા થયાં છે. લોકાપવાદથી શ્રીરામજીએ સીતાજીનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. આ દુઃખ રાવણ દ્વારા હરણ કર્યા કરતાં પણ ઘણું વધારે હતું. કારણ કે રાવણે અપહરણ કર્યું તેમાં સીતાજીને કોઈ કલંક લાગ્યું નહોતું, પણ જ્યારે શ્રીરામે સીતાજીનો ત્યાગ કરી દીધો અને તે પણ કલંક લગાડીને સગર્ભાવસ્થામાં ત્યાગ કર્યો ત્યારે જે દુઃખ થયું તે કલ્પનાતીત જ કહેવાય. કલંકના દુઃખ જેવું દુઃખ તો હજાર નરકોમાં પણ નહિ હોય. પાછું આવું દુઃખ પોતાના જ પતિ દ્વારા લગાડવામાં આવ્યું હોય ત્યારે તો હદ જ થઈ જાય. જે પતિ ‘સીતે! સીતે!’ કરીને વનવનમાં ભટકતો હતો અને જે સીતા ‘રામ! રામ!’ કરીને લંકામાં રાવણની લાલચ સામે અડગ ટકી હતી તે જ રામ તેને કલંક લગાડીને ઘોર વનમાં ધકેલી દે તેથી વધારે બીજું કયું દુઃખ હોય!

પ્રેમ વિશ્વસનીય હોય છે અને નથી પણ હોતો. જે પ્રેમ બલિદાન આપનારો હોય છે તે વિશ્વસનીય હોય છે. જે બલિદાન લેનારો હોય છે

તે વિશ્વસનીય નથી હોતો. આમ જુઓ તો સીતાજીનું બલિદાન જ લીધું કહેવાય. તેમનું આખું જીવન ધૂળધાણી થઈ ગયું. પણ હમણાં એ વાતની ચર્ચા નહિ કરીએ. હમણાં તો લગ્નપ્રસંગ ચાલી રહ્યો છે. શરણાઈ વખતે મોકાણ ન હોય—ન શોભે.

વિશ્વામિત્રજીના આગ્રહથી જનકે આઠ પૈડાંવાળી મોટી પેટીમાં રાખેલું ધનુષ્ય પાંચ હજાર સેવકો દ્વારા લઈ આવવા કહ્યું.

વિશ્વામિત્રનો ઇશારો થતાં જ રામ ઊભા થયા અને જ્યાં ધનુષ્ય મૂકવામાં આવ્યું હતું ત્યાં ગયા. જોતજોતાંમાં તેમણે ધનુષ્યને ઉપાડી લીધું અને મહાપરાક્રમ કરીને તેની પણ છ ચઢાવી દીધી. પછી તેને ખેંચીને બાણ ચઢાવવા જાય છે ત્યાં તો તે ધનુષ્ય બરાબર મધ્યભાગમાંથી બે ટુકડા થઈ ગયું. સૌ જોતાં જ રહી ગયાં! જનકના આનંદનો પાર નથી અને સીતાજી પણ ભાવ-વિભોર છે. ‘માનસ’માં જે વાટિકામાં પુષ્પ વીણવા રામનું જવું અને ગૌરીપૂજા માટે સીતાજીનું આવવું તથા એકબીજાનાં નેત્રનું મિલન થવું વગેરે લખાયું છે તે વાલ્મીકિ રામાયણમાં નથી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં હજુ સુધી ક્યાંય કોઈ મંદિર આવ્યું નથી. સંધ્યા-વંદન, ગાયત્રીજાપ વગેરે તો થાય છે, પણ હજુ સુધી દેવદર્શન કે આરતીપૂજાની વાત આવી નથી. જનકનો બહુ મોટો બોજ ઊતરી ગયો. ઉંમરલાયક કુંવારી કન્યા બોજ જેવી લાગે છે. સુપુત્રની પ્રાપ્તિ કરતાં પણ સુજમાઈની પ્રાપ્તિ અતિદુર્લભ કહેવાય.

13. રામવિવાહ

શક્ય હોય તેણે લગ્ન જરૂર કરવાં જોઈએ, પણ બધાને માટે એ શક્ય નથી હોતું. શારીરિક અક્ષમતા, આર્થિક અક્ષમતા અને સ્વભાવની અક્ષમતાવાળાએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. શારીરિક અને આર્થિક બાબત તો સમજી શકાશે, પણ જેનો સ્વભાવ અક્કડ, વહેમીલો, તિતાલી હોય તેણે પણ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ, કારણ કે લગ્ન એ પ્રથમ પગથિયું છે. તેનું ખરું પગથિયું તો દામ્પત્યની સિદ્ધિથી જ પ્રાપ્ત થતું હોય છે. ઘણા લોકો લગ્ન તો કરે પણ તેમનું દામ્પત્ય જામે નહિ. જો દામ્પત્ય જામે નહિ તો લગ્નજીવન નરક બરાબર થઈ જાય. તેના કરતાં કુંવારા સારા. પણ દામ્પત્ય જામશે કે નહિ તેની પ્રથમથી ખબર પડતી નથી. ઘણી વાર બે સારાં માણસોનું પણ દામ્પત્ય જામતું નથી. જેનાં નિશ્ચિત કારણો આપી ન શકાય તેને લોકો ભાગ્ય કહેતા હોય છે. તોપણ જેનો સ્વભાવ બહુ જ અકડુ—અભિમાની હોય, જે વહેમીલું હોય અને જે તિતાલી હોય તેનું દામ્પત્ય ભાગ્યે જ સિદ્ધ થતું હોય છે. એક મુદ્દો ખાસ યાદ રાખવો: દામ્પત્ય સ્ત્રી જ જમાવતી હોય છે, પુરુષ નહિ. સ્ત્રીમાં અમાપ સહનશક્તિ, પ્રેમ અને હડાપણ હોય તો જ દામ્પત્ય જામી શકે. બધી સ્ત્રીઓમાં આ ગુણો હોતા નથી. ખાસ કરીને સુધારાવાદી—નાસ્તિક જેવી સ્ત્રીઓમાં આવા ગુણો નથી હોતા. તેઓ હંમેશાં પોતાના હક્કોની જ દુહાઈ આપ્યા કરતી હોય છે. હક્કોની કટકટ કરનારી સ્ત્રીઓ કર્તવ્યપરાયણ નથી થઈ શકતી. આ બધું પાછળથી સમજાય છે. પછી પસ્તાવા સિવાય બાકી કશું રહેતું નથી. પણ આવું થશે જ તેવો ભય રાખીને લગ્ન ન કરવું પણ યોગ્ય નથી. કુદરતી આવેગોના પ્રશ્નો, વારસદારના પ્રશ્નો અને અડીખમ સાથીની આવશ્યકતાના પ્રશ્નો અવિવાહિત માણસોને ભારે સતાવતા રહે છે.

ધનુષ્યવિજય તો થઈ ગયો, હવે લગ્ન કરવાની વાત આવી. આપણે ત્યાં સફળ લગ્ન માટે ત્રણ સંમતિઓ જરૂરી છે:

1. વડીલસંમતિ,
2. સમાજસંમતિ,
3. વર-કન્યાની સંમતિ

વડીલોના અનુભવી જીવનનો લાભ લેવો જોઈએ. ભારતમાં બે વ્યક્તિનાં લગ્ન નથી થતાં, બે પરિવારનાં લગ્ન થાય છે. જો વડીલોની સંમતિ ન હોય અને કદાચ વિરોધ હોય તો તેવાં લગ્ન પરિવાર ખોઈ બેસે છે. પરિવાર અને વડીલો વિના પણ જીવી તો શકાય છે, પણ જે સુરક્ષા અને ઓથ આ બન્ને દ્વારા મળતી હોય છે તે નથી મળતી. લગ્નવિક્ષેપ થવાની તકોમાં નર-નારી એકાકી થઈ જતાં હોય છે. તેથી વડીલોની સંમતિ મેળવાય તો સારું.

ભવિષ્યમાં થનારી પ્રજાનો વિચાર કરીને બને ત્યાં સુધી સમાજસંમત હોય તેવાં લગ્ન કરવાં. સમાજવિરુદ્ધ જનારાં પાછળથી પોતાનાં સંતાનોને ઠેકાણે પાડતાં હેરાન થતાં હોય છે. એટલે બને ત્યાં સુધી સમાજસંમત લગ્ન કરવાં. પછી નાછૂટકે સમાજવિરુદ્ધ કરવાં જ પડે તો કરવાં, પણ આવનારાં વિઘ્નો અને અડચણોને સહન કરવાની હિંમત રાખીને કરવાં.

સ્વસંમતિનો ભાવ એ છે કે વર-કન્યા બન્ને પરસ્પર સંમત હોય તો જ લગ્ન કરવાં. કેટલીક વાર વડીલો વગેરેના દબાણથી વર-કન્યાની ઇચ્છા જાણ્યા વિના લાકડે માંકડું વળગાડી દેવામાં આવતું હોય છે, જે યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમનું દામ્પત્ય ભાગ્યે જ જામતું હોય છે.

એક મુદ્દો વર-કન્યા બન્નેએ સમજી લેવો કે લગ્ન એ મીઠી ગુલામી છે. પરસ્પર એકબીજાની ઇચ્છાનો સ્વીકાર કરવો, પોતાની ઇચ્છાને જતી કરવી એ જરૂરી છે. માત્ર પોતાનું જ ધાર્યું કરવાની હઠ કરનાર દામ્પત્ય જમાવી ન શકે. પરસ્પરની ઇચ્છાનું માન રાખવું એ ગુલામી કહેવાતી હોય તો ગુલામી જ કહેવાય. પ્રેમની ગુલામી મીઠી હોય છે. પ્રેમ વિનાની ગુલામી ત્રાસદાયી હોઈ શકે છે. બન્ને એકબીજાનાં ગુલામ થઈ શકે તો જ દામ્પત્ય જામી શકે. ખાસ કરીને પત્નીનું જીવન વિશેષરૂપથી સમર્પિત જીવન હોય છે.

શ્રીરામે કહ્યું, “મારા પિતાની આજ્ઞા વિના હું એકલો મનમુખી થઈને લગ્ન નહિ કરું, એટલે સર્વપ્રથમ મારા પિતાજીને બોલાવો.” જીવનના મહત્ત્વના નિર્ણયોમાં જે યુવાનો વડીલોને પણ સામેલ કરતા હોય છે તે ઘણી ભૂલોથી બચી જતા હોય છે.

રાજા જનકે તરત જ મંત્રીઓને કંકોત્રી લઈને અયોધ્યા મોકલ્યા. જોકે આ લગ્ન દશરથને પૂછ્યા વિના થઈ રહ્યાં છે, તોપણ દશરથે હર્ષભેર લગ્નકંકોત્રીને વધાવી લીધી, કારણ કે આ પરાક્રમલગ્ન હતાં, પ્રેમલગ્ન કે બીજા પ્રકારનાં લગ્ન ન હતાં. પહેલાં પ્રેમ કરીને પછી

લગ્ન કરવાં એ પશ્ચિમની રીતિ છે. તેમાં ભય છે. ખૂબ અગાધ પ્રેમ કર્યા પછી, એકબીજાને ભરપૂર ભોગવ્યા પછી માનો કે છોકરો લગ્ન કરવા તૈયાર ન થાય અથવા છોકરી ફરી જાય તો બહુ મોટો આઘાત લાગે. તેમાં પણ જો છોકરો ફરી જાય તો કન્યાનું શું થાય? તેણે ફરી પાછો કોઈ નવો છોકરો શોધવો રહ્યો. ડાઘ લાગેલી કન્યાને કદાચ બીજો સારો છોકરો ન પણ મળે. કદાચ મળે, પણ તે પણ પહેલા છોકરાની માફક છોકરીને ચૂંથીને છૂટો પડે તો? પશ્ચિમમાં બધું ચાલે, અહીં ન ચાલે. પછી તો છોકરી ચૂંથાતી જ રહે. તેનું જીવન બરબાદ થઈ જાય. એટલે લગ્ન કરીને પછી પ્રેમ કરવો બન્ને માટે-ખાસ કરીને છોકરી માટે વધુ સુરક્ષિત ગણાય. લગ્ન પહેલાં જ જે ભોગ માટે ઉતાવળ કરે તો નક્કી સમજવું તે કોઈ ખાનદાની માણસ નથી, તે ફસાવનારો માણસ છે. તેમાં પણ જો કન્યા નિર્લજ્જ થઈને આવી અપેક્ષા રાખે તો તે નક્કી વંદી ગયેલી સ્ત્રી થવાની છે. તે તેના પતિને સુખી નહિ કરી શકે. સ્ત્રીની પાસેથી બધું પડાવી લો, પણ તેની લજ્જા ન પડાવો. લજ્જા જ સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ છે. નિર્લજ્જતા અને નાલાયકી સાથેસાથે ચાલતી રહે છે. પુત્રનાં પરાક્રમલગ્નને સ્વીકારીને રાણીઓ સાથે દશરથ જનકપુર પહોંચી ગયા. તેમનું ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. જન્મજાત સગા પછી બનાવેલા સગાઓમાં વેવાઈ વગેરે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. વેવાઈ, સાસુ, સસરા, જમાઈ, નણંદ-ભાભી વગેરે જન્મજાત નથી હોતાં, બનાવેલાં હોય છે. આમાંથી કેટલાંક એકની સગાઈથી બાકીનાં આપોઆપ સગાં થઈ જતાં હોય છે. કોઈને જમાઈ બનાવો એટલે સાસુ, સસરા, નણંદ-ભોજાઈ, દિયર, જેઠ વગેરે સગાપણું આપોઆપ પ્રાપ્ત થઈ જતું હોય છે. જે આત્મીયતા જન્મજાત સંબંધોમાં હોય છે તે ગોઠવેલા સંબંધોમાં નથી હોતી. પેલો લોહીનો સંબંધ હોય છે. લડ્યા-ઝઘડ્યા પછી પણ તેમાં એકતાનું તત્ત્વ બન્યું રહે છે.

સૌથી મોટું દુઃખ સંબંધો તૂટવાનું હોય છે અને સૌથી મોટું સુખ સંબંધો સુધારવાનું હોય છે. તેમાં પણ લાગણીના સંબંધો બહુ સુખી-દુઃખી કરતા હોય છે.

લગ્નવિધિ શરૂ થઈ. આપણી બધી વિધિઓ સમજવા જેવી છે. બને ત્યાં સુધી લગ્નાદિ કાર્યો વિધિવિધાનથી કરવાં જોઈએ. જો તેની વ્યાખ્યા અને સમજણ આપવામાં આવે તો તેમાંથી ઘણી પ્રેરણા મળી શકે છે.

વર-કન્યા અગ્નિની સાક્ષીએ જીવનભર એકબીજાની સાથે જોડાવાની સોગંધવિધિ કરે છે. “સપ્તપદી”ની વિધિ દ્વારા બન્ને એકબીજાનાં કર્તવ્યો, જવાબદારીઓ સ્વીકારે છે. આ એક પ્રકારનો ‘ધાર્મિક દસ્તાવેજ’ જ ક્યો કહેવાય. આ બધાં વિધિ-વિધાનોમાં કેટલાંક શાસ્ત્રીય હોય છે અને કેટલાંક લૌકિક હોય છે. બન્ને મહત્ત્વનાં હોય છે.

વાલ્મીકિ રામાયણમાં રામ, લક્ષ્મણ, સીતાજી અને ઊર્મિલાનાં જ લગ્નો બતાવ્યાં છે, ભરત અને શત્રુઘ્નનાં બતાવ્યાં નથી.

જનકરાજાના ભાઈ કુશધ્વજને બે પુત્રીઓ હતી: માંડવી અને શ્રુતકીર્તિ. બન્નેનાં લગ્ન ભરત અને શત્રુઘ્ન સાથે કરી દીધાં. આ પ્રમાણે ચારે ભાઈઓ એક જ ઘરની ચાર કન્યાઓથી વિવાહિત થયા.

બધી વિધિ પતાવીને દશરથરાજા પાછા અયોધ્યા આવી ગયા. નગરજનોએ ચારે વરકન્યાઓનું સ્વાગત કર્યું. આ સમાજમાન્યતા અથવા પ્રજામાન્યતા કહેવાય.

પછી તો ઘણી ઋતુઓ સુધી રામ-લક્ષ્મણ અને સીતા-ઊર્મિલાએ લગ્નજીવનનો આનંદ લીધો.

બીજી તરફ ભરત-શત્રુઘ્નનો મામો યુધાજિત ભરત-શત્રુઘ્નને તેમના મોસાળ લઈ ગયો.

અયોધ્યાકાંડ

14. યુવરાજપદ માટે ખટપટો

જીવનના પ્રશ્નો કદી પૂરા થતા નથી. પ્રશ્નોનું નામ જ જીવન છે. પ્રશ્નોને ઉકેલવા થનારા પ્રયત્નો જ સાધના છે. જીવનના પ્રશ્નોને પડતા મૂકીને જે પરલોક સુધારવા ભાગે છે તે પલાયનવાદી થઈ જતા હોય છે. પ્રશ્નો ઉકેલતાં-ઉકેલતાં જીવન જીવવું એ જીવનની સફળતા કહેવાય.

જીવનમાં ન ગમનારી બે વસ્તુઓ છે: એક વૃદ્ધાવસ્થા અને બીજી મૃત્યુ. જીવન સાથે કોઈએ પ્રોગ્રામ કરેલો છે. લાંબું જીવવું હોય તો વૃદ્ધાવસ્થા આવે જ. થનગનતી યુવાની સૌને ગમે છે. યુવાની ઢળવા લાગે, થનગનાટ ચાલ્યો જાય અને ડગુડગુ ચાલવું પડે, લાકડીનો ટેકો લેવો પડે તેવું કોને ગમે! પણ ગમે કે ન ગમે, જીવવું હોય તો ડોસા થવું જ પડે. વાળ ધોળા થઈ જાય, કરચલીઓ પડી જાય, ચામડી લબડવા લાગે, દાંત પડી જાય, બોખું મોઢું, ઊંડી આંખો, મોતિયો વળવાથી આવેલો અંધાપો—કાંઈ દુર્દશા! કાંઈ દુર્દશા! વાત જ ન પૂછો! છતાં જીવવું ગમે છે, મરવું ગમતું નથી, કારણ કે જીવનમાં જ જીવન છે. જીવનથી પર જીવનની માત્ર વાતો છે. અને મૃત્યુ અનિવાર્ય છે. પણ મરવું તો કોઈને પણ ગમતું નથી. “આત્મા અમર છે” તેવું ગમે તેટલું બોલબોલ કરો, શારીરિક જીવન આગળ એ અમરતાનું કશું મૂલ્ય નથી. મૃત્યુ પછી જો મોક્ષ જ હોય, અમરતા જ પ્રાપ્ત હોય, તો જિજીવિષા શા માટે થાય છે? એટલા માટે કે આ જીવન જ વાસ્તવિક છે, પેલી તો કલ્પના જ છે.

કેટલાક લોકોને જીવન મળ્યું હોય પણ જીવતાં આવડતું ન હોય, તે વગર કારણે રિબાઈરિબાઈને જીવતા હોય છે, તો બીજી તરફ કેટલાક લોકો બેફામ થઈને જીવનને નિયોવીનિયોવીને જીવતા હોય છે. આ બન્ને બરાબર નથી. જીવન જીવવાનું એટલે જીવન માણવાનું. જે છે, જે શક્ય છે તેને માણો—ભરપૂર માણો. પેટ ચોળીને પરલોકની પીડા ઊભી ન કરો. ખોટા રિબાઓ નહિ. મૃત્યુ અનિવાર્ય છે. કોઈએ આવો જ પ્રોગ્રામ બનાવ્યો છે, આપણે નથી બનાવ્યો. આપણે તો અમર થવા ઇચ્છીએ છીએ. અમર થવાની કેટકેટલી કથાઓ રચી છે, પણ એકે સાચી પુરવાર થઈ નથી. મૃત્યુ ન હોત તો જીવનને આટોપવાનું ન હોત. જીવનને આટોપવાનું ન હોત તો નવું જીવન ન હોત. પાંદડું પીળું થઈને ખરી પડવાનું જ ન હોત તો નવી કૂંપળો ને જીવન ન હોત. વસંત જ ન હોત તો—તો કાયમી પીળાં પાંદડાં જ હોત. માનવજીવન વૃદ્ધોથી ઊભરાતું હોત. ક્યાંય શૈશવ કે થનગનતી યુવાની જ જોવા ન મળત.

દશરથ વૃદ્ધ થઈ ગયા છે તેની પ્રતીતિ દર્પણે કરાવી. ધોળા વાળે ચાડી ખાધી. કાળા ભમ્મર જેવા વાળ હવે ધોળા થવા મંડ્યો હતા. પણ પ્રશ્નો તો હજી ઘણા બાકી રહી ગયા છે. જીવન આટોપી લેવું છે, પણ પ્રશ્નો પત્યા વિના જીવનને આટોપી શકાય જ નહિ.

સમૃદ્ધ શ્રીમંતો માટે પાછલી જિંદગીનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન વારસદારનો રહે છે. આટલો મોટો વારસો આપવો કોને? વારસો હોય અને વારસદાર ન હોય તો ચિંતા થાય જ. “ચિંતા કરવી નહિ” એવો ઉપદેશ આપવો સરળ છે, પણ સળગતો પ્રશ્ન વણઉકેલ્યો હોય તો ચિંતા થાય જ. ચિંતા પણ પરમેશ્વરની જ રચના છે. તે જરૂરી છે. ચિંતા થાય તો ઉપાય થાય. ઉપાય થાય તો ઉકેલ આવે. ચિંતા જ ન થાય તો મસ્તરામ થઈને પડ્યા રહે. મોટા ભાગના મસ્તરામો પારકા ભાણે મસ્તી અનુભવતા હોય છે. જવાબદાર માણસ મસ્તરામ ન થઈ શકે—થવું પણ ન જોઈએ. “ચતુરને ચિંતા ઘણી” એ સૂક્તિ યોગ્ય જ છે.

દશરથને પહેલાં તો વારસદાર જ ન હતો. આટલો મોટો રાજપાટનો વારસો સોંપવો કોને—એ ચિંતા કોરી ખાતી હતી. ભગવાને વારસદાર આપ્યો—એક નહિ, ચાર-ચાર વારસદારો આપ્યા. લ્યો, હવે પ્રશ્ન ઉકેલાઈ ગયો. શાંતિ થઈ. પણ હવે નવો પ્રશ્ન ઊભો થયો. આ ચારમાંથી વારસદાર બનાવવો કોને? સંપત્તિના ભાગ પડે, રાજ્યના ભાગ ન પડે. જો રાજ્યના ભાગ પડે તો રાજ્ય ટુકડેટુકડા થઈ જાય. એટલે જે મોટો પુત્ર હોય તે જ યુવરાજ થાય. યુવરાજ એટલે યુવાન રાજા. પેલો હવે વૃદ્ધ રાજા થઈ ગયો છે. એ વિદાય થાય તેના પહેલાં વ્યવસ્થા કરી જાય જેથી પાછળ ખળભળાટ ન થાય. ખૂનામરકી પણ થઈ શકે છે, એટલે વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી છે.

ચારે ભાઈઓ એક જ દિવસે—રામનવમીએ જન્મ્યા છે, એટલે ઉંમરમાં કોઈ નાનું—મોટું નથી. સૌ સરખા છે. હવે નિર્ણય કેવી રીતે કરવો? એક બીજી વ્યવસ્થા પણ છે. રાજાને ઘણી રાણીઓ છે, એટલે જે સૌપ્રથમ પરણેલી રાણી હોય તે મહારાણી કહેવાય. તે સૌથી સિનિયર કહેવાય. બીજી રાણીઓ રાણીઓ જ કહેવાય. પેલી પટરાણીના પુત્રને પ્રથમ હક્ક પ્રાપ્ત થાય. આ વ્યવસ્થા છે. આને પારંપરિક વ્યવસ્થા

કહેવાય. દશરથને પોતાના ઉત્તરાધિકારીની નિયુક્તિ કરવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર છે, તોપણ જો મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ, સામંતો, રાણીઓ, નગરજનોની સંમતિ ન હોય તો રાજાની કરેલી નિયુક્તિ અવગણતા થઈ જાય. રાજાશાહીમાં પણ જનરુચિ અને લોકચાહના મહત્ત્વ ધરાવતી જ હોય છે. જબરદસ્તી થોપી દેવાથી વિક્ષેપ થઈ શકે છે.

દશરથ કુશળ રાજનેતા છે. તેમણે બધા મહત્ત્વના માણસોની સભા બોલાવી. કુશળ નેતા પોતે જે કરવા માગે છે તેને સરદારો પાસે જ પ્રસ્તુત કરાવે છે, જેથી બધા બંધાઈ જાય. પાછળથી કોઈ વિરોધ ન થાય. સૌને બોલાવીને યુવરાજપદ કોને આપવું તેની ચર્ચા કરી લોકોનો મત જાણવો જરૂરી હોય છે. સૌએ એકમતથી યુવરાજપદ માટે શ્રીરામની પસંદગી કરી. દશરથને પણ આ જ જોઈતું હતું. પછી તો બધી તૈયારી થવા લાગી. યોગ્યતા અને ગુણોના આધારે શ્રીરામ પોતે પણ આ પદ માટે યોગ્ય જ હતા. તે સૌને ભાવતા અને ગમતા હતા. શ્રીરામ યુવરાજપદે સ્થાપિત થાય છે તેવા સમાચાર સાંભળીને પ્રજાજનો પણ હર્ષધેલા થઈ ગયા. સૌ આ નિર્ણયને સ્વીકારવા લાગ્યા. વ્યક્તિનાં અનેક ઐશ્વર્યોમાં એક ‘લોકચાહના’ નામનું ઐશ્વર્ય પણ છે. લોકચાહનાનું ઐશ્વર્ય રાતોરાત મળી જતું નથી. તેના માટે જીવનમાં લાંબી તપસ્યા કરવી પડતી હોય છે. શુદ્ધ આચાર, ઉદારતા, મિલનસાર સ્વભાવ, પરગજુવૃત્તિ અને પરાક્રમો જેવા સદ્ગુણો હોય તો જ લોકચાહના પ્રાપ્ત થતી હોય છે. શ્રીરામ લોકપ્રિય પણ છે. લોકપ્રિય હોય તે જ લોકો ઉપર રાજ કરી શકે.

યુવરાજપદની વિધિ માટે બધી તૈયારી થવા લાગી. તેવામાં આ સમાચાર રાણી કૈકેયીની દાસી મંથરાને જાણવા મળ્યા. સમાચાર જાણીને તેને આગ લાગી ગઈ. બળેલી સ્ત્રીઓના ત્રણ પ્રકાર છે:

અયોધ્યાને ભવ્ય રીતે શણગારેલી જોઈને તેને આગ લાગી ગઈ. “મારા રહેતાં રામ ગાદીએ બેસે” એ કદી શક્ય જ નથી. કેટલાક લોકોનો જન્મ જ ખટપટો કરવા થયો હોય છે. તે ખટપટ-જીવી હોય છે. ન હોય ત્યાંથી ખટપટો લઈ આવે છે. પછી લાકડાં ઉપર લાકડાં નાખીને સળગાવે છે. પરિવારોના પરિવારો તેમાં બળી જાય છે. ડાહ્યા માણસે ઘરમાં ખટપટિયા માણસને રહેવા દેવું નહિ. ખટપટની પહેલી શરૂઆત કોઈના કાન ભંભેરવાથી થતી હોય છે. કેટલાક લોકો કાચા કાનના હોય છે. કોઈ કહે તેની પૂરી તપાસ કર્યા વિના જ તેને સાચું માની લેતા હોય છે. કાચા કાનના લોકો ક્યારે સંબંધ તોડી નાખે તે કહી શકાય નહિ. તેમનો ભરોસો ન થાય.

શરૂઆતમાં તો કૈકેયી મંથરાની વાતમાં આવી નહિ, પણ મંથરાની યુક્તિ-પ્રયુક્તિ આગળ તે પલળી ગઈ. એવું મનાય છે કે સ્ત્રીઓ અદૂરદર્શી હોય છે. તેમને નજીકનું તો દેખાય છે, પણ દૂરનું પરિણામ દેખાતું નથી હોતું.

મંથરાની ચઢાવેલી કૈકેયી બધા શણગાર ફેંકી દઈને, રિસાઈને, ખાવા-પીવાનું છોડી દઈને કોપભવનમાં જઈને બેસી ગઈ.

પ્રસંગોને પાર પાડવા એ ઈંડરિયો ગઢ જીતવા જેવું કઠિન કામ હોય છે. સૌથી મોટું વિઘ્ન નજીકનાં સગાં રિસાઈને કરતાં હોય છે. પ્રસંગ તો સગાં-વહાલાંથી દીપતો હોય છે. તે જ જો રિસાઈને મોઢું ફેરવીને બેઠાં હોય તો પ્રસંગ બગડી જાય. પ્રસંગ બગડવાથી આબરૂદાર વ્યક્તિની આબરૂ ઓછી થતી હોય છે. ઘરની બાંધી મૂઠી ખુલ્લી થઈ જતી હોય છે. પ્રત્યેક આબરૂદાર ઘરની એક બાંધેલી મુઠી હોય છે, જેમાં ઘણાં રહસ્યો છુપાયેલાં હોય છે. જો તે મુઠી ખુલ્લી થઈ જાય તો રહસ્યો ખુલ્લાં પડી જાય. ઢાંકેલાં રહસ્યો જ વ્યક્તિને લાખ રૂપિયાનો રાખે છે.

કૈકેયીના રિસાવાના સમાચાર જાણીને દશરથને ફાળ પડી. તે કૈકેયીનો સ્વભાવ જાણે છે: મહા હઠીલી, પોતાનું ધાર્યું જ કરનારી! હઠીલી સ્ત્રીથી પતિ થાકી જતો હોય છે અને અંતે પ્રેમ વિનાનું દામ્પત્ય થઈ જતું હોય છે. હઠીલી સ્ત્રી આગળ સજ્જન પતિ વારંવાર નમતું જોખીને તેની હઠ તો પૂરી કરે છે, પણ સાથેસાથે તેના પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ ઓછો કરી નાખે છે. જો પતિ સજ્જન ન હોય તો હઠીલી સ્ત્રીને ધીબે છે. બધી સ્ત્રીઓ નહિ પણ મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ હઠીલી અને વહેમીલી હોવાથી પતિનો માર ખાતી હોય છે.

દશરથ દોડતા કોપભવનમાં આવ્યા. જોયું તો શણગાર વિનાની, અસ્તવ્યસ્ત વસ્ત્રો અને વાળવાળી કૈકેયી ઊંધી ફરીને બેઠી છે અને ડૂસકાં લઈ રહી છે. ઘણું પૂછ્યા પછી તે માંડ બોલી:

“યુદ્ધ વખતે મને આપેલાં બે વરદાન મને કેમ આપતા નથી?”

દશરથને જૂની વાત યાદ આવી. જ્યારે દેવાસુર-સંગ્રામમાં પોતે બાણ વાગવાથી મૂર્છિત થઈ ગયા હતા ત્યારે સાથે આવેલી કૈકેયીએ હિંમત કરીને રથને યુદ્ધક્ષેત્રથી બહાર કરીને દશરથના પ્રાણ બચાવ્યા હતા. તેનાથી પ્રસન્ન થઈને રાજાએ બે વરદાન માગવા કહ્યું હતું. કૈકેયીએ ‘પછી માગીશ’, તેમ કહીને વાત પૂરી કરી દીધી હતી. હવે મંથરાની ચડવણીથી પેલાં બે વરદાનો માગવા તે તૈયાર થઈ ગઈ

હતી.

દશરથે ખુશીથી બન્ને વરદાન માગવા કહ્યું. કૈકેયીએ પ્રથમ વરદાન માગ્યું, “મારા ભરતને યુવરાજ બનાવો.” દશરથે સ્વીકૃત કર્યું. હવે બીજું વરદાન માગવા કહ્યું, “રામને ચૌદ વર્ષ સુધી વનમાં મોકલો.” આ વરદાન દશરથ સહન કરી શક્યા નહિ. તેમને ભારે આઘાત લાગ્યો. તેમણે કૈકેયીને બહુ કાકલૂદી કરી પણ તે એકની બે ન થઈ. કૈકેયીને ડર હતો કે જો રામ અયોધ્યામાં રહેશે તો ભરતને શાંતિથી રાજ કરવા નહિ દે. એટલે જો નિષ્કંટક રાજ કરવું હોય તો રામને દૂર કરવા જરૂરી છે. મુસ્લિમ શાસકો પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની હત્યા કરી નાખતા હોય છે અથવા આંખો ફોડીને જલમાં નાખી દેતા હોય છે. અંગ્રેજો આવું નથી કરતા. આપણે પણ હત્યા જેવી ક્રૂરતા નથી આચરતા, તેથી પ્રતિસ્પર્ધીને વનમાં મોકલી દેવાનું માગવામાં આવ્યું.

હાહાકાર થઈ ગયો. એક સ્ત્રી કેવી રીતે પ્રસંગ બગાડી નાખે છે તેનો આ નમૂનો જ કહેવાય. રાજનીતિ પ્રમાણે આવાં વરદાન અપાય નહિ. રાજ્ય થયેલા અંગ્રેજો ઇલ્કાબ આપે, વરદાન ન આપે.

જોતજોતાંમાં પૂરા નગરમાં વાત ફેલાઈ ગઈ. લોકો વાતનું વતેસર કરતા હોય છે. મરચું-મીઠું ભભરાવીને વાત કરનારા ફરીફરીને અફવા ફેલાવતા રહે છે.

7-9-10

*

15. શ્રીરામનો વનવાસ

બધા માણસો એકસરખા નથી હોતા. બુદ્ધિ-બળ અને બીજા સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ ઘણો ભેદ હોય છે. તે તો ઠીક પણ માણસોમાં ‘મોરલ’ની દૃષ્ટિએ પણ ત્રણ પ્રકારના ભેદ હોય છે: (1) વચન પાળનારા, (2) વચન તોડીને પલટી ખાનારા અને (3) વચનના પાલનથી બચવા માટે છીંડાં શોધનારા. આમાં જે પ્રથમ કક્ષાના માણસો કહ્યા છે અર્થાત્ વચન પાળનારા તેમને ‘રોયલ બ્લડ’ કહેવાય છે. ફના થઈ જાય, નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ જાય, પણ વચન પાળીને જ રહે. વચન આપવું સરળ છે પણ તેને પાળી બતાવવું સરળ નથી હોતું. વચન આપવા તથા પાળવાનાં ચાર મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રો હોય છે: (ક) રાજકીય ક્ષેત્ર, (ખ) ધાર્મિક ક્ષેત્ર, (ગ) વ્યાપારિક ક્ષેત્ર અને (ઘ) પ્રેમનું ક્ષેત્ર. આ ચારે ક્ષેત્રોમાં ઇતિહાસ બેઠો હોય છે. જે લોકો કષ્ટ ઉઠાવીને કે હાનિ ભોગવીને પણ વચન પાળે છે તેમની પ્રતિષ્ઠા જામતી હોય છે. તે પ્રજા રોયલ થતી હોય છે. જે લોકો જરાક હાનિ દેખાતાં પલટી ખાઈ જતા હોય છે તે વચનભંગ થઈને હાનિથી તો બચી જતા હોય છે, પણ તેમની પ્રતિષ્ઠા નથી જામતી. તે રોયલ પ્રજા ન કહેવાય.

દશરથ રોયલ બ્લડ છે, સૂર્યવંશી છે. પ્રાણના ભોગે પણ વચન પાળનારા છે. આવા માણસોને અને દિવસમાં દશ વાર પલટી ખાનારા માણસોને એક-સમાન માની શકાય નહિ.

એક બીજો બોધપાઠ લેવા જેવો છે. કૈકેયી વફાદાર, પ્રેમાળ, પતિપરાયણ સ્ત્રી છે, તેમ છતાં પુત્રમોહી છે. પતિપ્રેમ અને પુત્રમોહમાં સંઘર્ષ થયો છે. પ્રેમ કરતાં મોહ પ્રબળ હોય છે. મોહ આંધળો હોય છે, તેથી તેને પોતાના લક્ષ્ય સિવાય બીજું કશું જ દેખાતું નથી.

એક બીજી માન્યતા પણ છે. જો તે સાચી હોય તો કૈકેયી અને મંથરાનો દૃષ્ટિકોણ સાચો ઠરી શકે છે. કૈકેયી દશરથની છેલ્લી રાણી છે. તેના માટે એવી કિંવદન્તી છે કે એક વાર દશરથ શિકાર કરવા ગયા હતા. તેમણે સિંહ જોયો. દશરથે સિંહને બાણ માર્યું. સિંહ કૂદીને ઢળી પડ્યો. ત્યારે રાજા-મહારાજા અને બીજા પણ શિકાર કરતા જેથી પશુઓનું સંતુલન બની રહેતું. શિકારીને શિકારની સફળતાનો આનંદ પુત્રજન્મ જેટલો થતો હોય છે. દશરથ તો દોડતાદોડતા પોતાના શિકાર પાસે ગયા. શિકાર મરી ચૂક્યો હતો. ત્યાં તો એક અતિ તેજસ્વી રાજકુમારી સામે આવી ગઈ અને કહેવા લાગી કે “આ શિકાર મારો છે. મારા બાણથી શિકાર મરાયો છે.” બન્ને વચ્ચે વિવાદ થયો. બંનેએ જોયું તો રાજકુમારીનું બાણ સિંહના કાળજામાં વાગ્યું હતું તેથી સિંહ મરણ પામ્યો હતો. રાજાનું તીર પૂંઠ ઉપર વાગ્યું હતું. તેથી સિંહ ઘાયલ થાય અને લંગડો ચાલે પણ મરણ ન પામે. રાજાને થયું કે “આવી મહા-પરાક્રમી રાજકુમારી કોણ હશે? એ જો મારી સાથે લગ્ન કરે અને સંતાન થાય તો કેવું પરાક્રમી થાય!” પરાક્રમી સંતાનની ઇચ્છા રાખનારા લોકોએ પરાક્રમી વર-કન્યા શોધવાં જોઈએ. ટાયડા ઘોડામાં ચેતક ન જન્મે. ટાયડા ટાંગો ખેંચે, યુદ્ધ ન કરે. છેવટે દશરથે રાજકુમારી પાસે લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. પોતાની ઓળખ આપી. કૈકેયીએ કહ્યું કે આ નિર્ણય તો મારાં માતા-પિતા જ કરી શકે. દશરથે કેકયદેશના રાજા આગળ પ્રસ્તાવ મૂક્યો. રાજા કુશળ રાજનીતિજ્ઞ હતો. તેણે શરત કરી કે “તમને જે સંતાનો થાય તેમાં મારી પુત્રીના સંતાનને જ રાજગાદી આપવાની હોય તો હું મારી દીકરી પરણાવું.” વડીલોમાં આવી દીર્ઘદૃષ્ટિ હોય છે, જે યુવાનોમાં નથી હોતી. દશરથ તૈયાર થયા. દશરથનાં કૈકેયી સાથે લગ્ન થયાં. તે પછી પણ કુશળ કેકયરાજે વિચાર કર્યો કે મારી દીકરી બહાદુર તો છે પણ રાજકારણના આટાપાટા સમજતી નથી. કદાચ તેનો હક્ક માર્યો ન જાય તે માટે તેની સાથે અત્યંત બુદ્ધિશાળી મંથરા સખીને મોકલી અને ધ્યાન રાખવા જણાવ્યું. કેકય રાજાની શંકા સાચી પડી. ભરતની જગ્યાએ શ્રીરામને ગાદીવારસો આપવાનું નક્કી થયું. કદાચ તે જ કારણસર ભરત-શત્રુઘ્નને તેમના મોસાળ મોકલી દેવાયા હશે. આટલા મોટા પ્રસંગમાં તેમની હાજરી ન હોય તે શંકા જન્માવે છે. આવા સમયે મંથરાએ કૈકેયીને સાવધાન કરી પોતાના હક્કનું રક્ષણ કરવા સમજાવી અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિ બતાવી. આ દૃષ્ટિકોણથી ઘટનાને જોતાં મંથરા અને કૈકેયી પ્રત્યે જે ઘૃણા પેદા કરવામાં આવી છે તે ન થાય. કૈકેયીનો પણ પક્ષ છે જ, જેના તરફ લોકોનું ધ્યાન જતું નથી. જે હોય તે, પણ પ્રસંગમાં ભંગાણ પડ્યું ખરું.

સૂર્યોદય પહેલાં શ્રીરામને વનમાં જવાનું છે. સમય ઝડપથી વહી રહ્યો છે. સૌથી મોટી ગૃહશાંતિ છે અને સૌથી મોટી ગૃહ-અશાંતિ છે. જ્યાં ઘરનાં બધાં માણસો સંપીને—જંપીને વડીલની આજ્ઞામાં રહેતાં હોય ત્યાં જ ગૃહશાંતિ હોય. જ્યાં આવું ન હોય અને બધાં મનમુખી થઈને પરસ્પર લડતાં-ઝઘડતાં હોય ત્યાં ગૃહ-અશાંતિ હોય. તળાવને અશાન્ત કરવા માટે માત્ર એક ઢેખાળાની જ જરૂર હોય છે. તેમ

પૂરું ઘર શાંત હોય, પણ જો ઘરનું એક માણસ ઢેખાળો થઈને ધબાકો કરે તો પૂરું ઘર અશાંત થઈ જાય. ખાસ કરીને વડીલની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થવા લાગે તો સમજવું કે હવે આ ઘર અશાંત થઈ જશે. કેકેયીએ અશાંતિ કરી દીધી છે. આગ ઓલવવા સેંકડો માણસની જરૂર પડે, પણ આગ લગાડવા માટે તો એક માણસ પણ બસ થઈ જાય. મહેલમાં લાગેલી આગને અગ્નિશમન બંબા દ્વારા ઓલવી શકાય, પણ જીવનમાં—ખાસ કરીને હૃદયમાં લાગેલી આગને હજાર બંબા ભેગા થાય તોપણ ઓલવી ન શકે.

જેનું ઘર કુટુંબક્લેશથી ધગધગ બળતું હોય તેને બાળવા માટે બીજા અગ્નિની જરૂર નથી રહેતી. તે જીવતો જ બળી રહ્યો છે. દશરથનું અત્યારે એવું જ થઈ રહ્યું છે. સૌથી વધુ પ્રિય રાણી કેકેયીએ આગ લગાડી દીધી છે. અતિપ્રિયતા જ્યારે દગાબાજ નીકળે ત્યારે વ્યક્તિને ભારે આઘાત લાગતો હોય છે. મોટા ભાગે અતિપ્રિયતા દગાબાજ નીકળતી હોય છે.

મૂર્છિત થયેલા દશરથને ભાન આવ્યું. છંછેડાયેલી નાગણની માફક કેકેયી ફૂંફાડા મારી રહી છે. કોઈ પણ ભોગે તે સવારનું ચોઘડિયું ચૂકવવા માગે છે. દશરથ ઉપર દયા ખાવાની જગ્યાએ ફરીફરીને એક જ વાતની રટ રટે છે, “રામને હમણાં ને હમણાં જ વનમાં મોકલો!” મહાપુરુષો બહાર જીતતા હોય છે પણ ઘરમાં હારી જતા હોય છે. જેને હજારો શત્રુઓ ન મારી શકે તેને ઘરની મોઢે ચઢાવેલી સ્ત્રી મારી નાખતી હોય છે.

અંતે દશરથે શ્રીરામને બોલાવ્યા અને સઘળી વાત કરી. સાંભળીને રામે તરત જ વનમાં જવાનું સ્વીકારી લીધું. રામ મહાન છે. જે પિતાની ન ગમતી આજ્ઞાને પણ સ્વીકારી લે તે મહાન જ હોય. રામે ધાર્યું હોત તો દશરથની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોત. બધા જ તેમના પક્ષમાં હતા. વિદ્રોહ કરીને પણ ગાદીએ બેસી શક્યા હોત, પણ ગાદીએ બેસવું એ પ્રથમ લક્ષ્ય નથી. પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ પ્રથમ લક્ષ્ય છે!

શ્રીરામે દશરથ અને કેકેયી બન્નેને આશ્વાસન આપ્યું: “તમે ચિંતા ન કરો. હું જરૂર વનમાં જવાનો છું, હમણાં જ તૈયારી કરું છું.” કસોટી વિનાનું સોનું ન હોય, તેમ કસોટી વિનાનો માણસ પણ ન હોય. માણસની કસોટી વિઘ્નો છે, નિષ્ફળતા છે. તેમાં પણ અડગ રહે તે મહામાનવ થઈ જાય.

શ્રીરામ સીધા જ કૌશલ્યાને મળ્યા. કૌશલ્યાના અરમાનોનો પાર નથી. પોતાનો પુત્ર યુવરાજ થશે તે વાતમાત્રથી તેને આખી રાત ઊંઘ નથી આવી. “મારો રામ! મારો રામ!” રટતાંરટતાં તેની જીભ સુકાઈ જાય છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ સફળતાને વરે છે ત્યારે તેના પ્રત્યે લાગણી ધરાવનારાંઓનું મમત્વ વધી જાય છે. સફળતા સગપણને દઢ કરે છે. નિષ્ફળતા મળતાં જ સગપણ ઢીલું થવા લાગે છે. નિષ્ફળતામાં પણ મમત્વ કે સગપણ ઘટે નહિ ત્યારે સમજવું કે સગપણ સાચું છે.

શ્રીરામે જ્યારે કૌશલ્યાને વનમાં જવાના સમાચાર આપ્યા ત્યારે પહેલાં તો તેના માનવામાં જ ન આવ્યું. એવું તે શું થયું કે રાતોરાત નિર્ણય બદલાઈ ગયો? તેણે કાળજું વલોવે તેવું રુદન કરી મૂક્યું. તેના અરમાન ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયા. વ્યક્તિની મદાનગી તેના પછડાટ વખતે મપાતી હોય છે. થોડી જ વારમાં કૌશલ્યાને કળ વળી અને મક્કમતાથી તેણે રામને પિતાની આજ્ઞાપાલન કરવાનો આદેશ આપ્યો: “મારું જે થવું હશે તે થશે, પણ તું જરૂર પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરી વનમાં જા.” કૌશલ્યાએ લાગણીઓ ઉપર વિજય મેળવી લીધો હતો. લાગણીઓના પૂરમાં ભલભલા તણાઈ જતા હોય છે. કર્તવ્યપરાયણતા માટે દઢ થયેલા—દઢ મનોબળવાળા નથી તણાતા. જે નથી તણાતા તે મહાન છે. તે લાગણીહીન નથી, વીતરાગ નથી, પણ રાગવિજેતા છે. લાગણીવિજય સૌથી મોટો વિજય કહેવાય. કૌશલ્યાએ આશીર્વાદ આપ્યા. જીવનમાં કેટલીક વાર હૃદય ઉપર પથ્થર મૂકીને નિર્ણયો કરવા પડતા હોય છે.

શ્રીરામે એક પછી એક બધાંને મળવા માંડ્યું. સૂર્યોદય પહેલાં વિદાય થઈ જવાનું છે. શ્રીરામના વનવાસની ખબર પડતાં જ લક્ષ્મણ સામે ધસી આવ્યા. વિપત્તિ સમયે જે વગર બોલાવ્યે જ આવી જાય તે ખરો સગો કહેવાય. બોલાવ્યા પછી પણ જે મોઢું ન બતાવે તે અધમ સગો કહેવાય. વિપત્તિ વિના માણસની કક્ષા મપાય નહિ.

લક્ષ્મણ ઉશ્કેરાયેલા છે. તે બંડ પોકારવા માગે છે, પણ રામે તેમને શાંત કર્યા, ધીરજ આપી અને પોતાની મક્કમતા જાહેર કરી. કેટલાંક આશ્વાસન—સગાં હોય છે, અર્થાત્ વિપત્તિમાં મીઠુંમીઠું બોલીને આશ્વાસન તો આપે, પણ તેથી વધુ કાંઈ નહિ. કેટલાંક સક્રિય સગાં હોય છે. તે માત્ર આશ્વાસન જ ન આપે, તરત જ વગર કલ્પે તમારા કામમાં લાગી જાય, તમારી સાથે પોતે પણ પરિણામ ભોગવવા તૈયાર થઈ જાય. આવાં ખરાં સગાં દુર્લભ હોય છે, પણ હોય છે ખરાં. “બધાં જ સ્વાર્થનાં સગાં છે” તે વાત સાચી નથી. કેટલાંક વિપત્તિનાં પણ સગાં

હોય છે. લક્ષ્મણે કહ્યું કે “જો તમે વનમાં જાઓ જ છો તો હું તમને એકલા નહિ જવા દઉં, હું પણ સાથે આવીશ.” લક્ષ્મણ પણ વનમાં જવા તૈયાર થઈ ગયા, એટલું જ નહિ, માતા સુમિત્રાએ પણ તેમને રજા આપી. દંડ તો રામને છે, લક્ષ્મણને નથી, તેમ છતાં લક્ષ્મણ અને સુમિત્રા તૈયાર થઈ ગયાં તે કેટલી મોટી મહાનતા! અને લક્ષ્મણપત્ની ઊર્મિલા તો સૌથી મહાન છે. તેની મૌન-સ્વીકૃતિ છે: “ભલે, મોટા ભાઈ સાથે સેવા કરવા પધારો.” કોઈ પણ જુવાન સ્ત્રી માટે 14 વર્ષ સુધી પતિસુખ જતું કરવું એ નાનો-સૂનો ત્યાગ ન કહેવાય. ગૃહત્યાગ તો કંટાળીને પણ થાય. આવો ત્યાગ કરનારને કંટાળામુક્તિનો પણ આનંદ મળતો હોય છે. પણ જે પતિ ભરપૂર પતિસુખ આપતો હોય તેવા પતિનો 14 વર્ષ સુધીનો ત્યાગ અદ્ભુત અને અલૌકિક જ કહેવાય. ઊર્મિલા ખરેખર મહાન છે. ઘણી વાર ઘરની મહાન વિભૂતિને લોકો સમજી શકતા નથી. જે સમજી શકતા નથી તે કદર પણ કરી શકતા નથી. ઘરની કદરહીનતા બહુ દુઃખદાયી હોય છે. ઊર્મિલાએ કદરહીનતાની કશી ફરિયાદ કરી નથી. કેટલાક લોકો જીવનભર મીણબત્તીની માફક ચૂપચાપ બળીને પ્રકાશ પાથરતા રહે છે—કશી જ અપેક્ષા વિના. આવા કેટલાકની લોકો નોંધ પણ લેતા નથી હોતા!

સીતા

ભારતીય લગ્નપદ્ધતિમાં પત્નીને અર્ધાંગિની માનવામાં આવી છે. સુખ-દુઃખમાં જે શરત વિના પૂરેપૂરો સાથ આપે તે જ અર્ધાંગિની થઈ શકે. પ્રત્યેક પુરુષને કાર્યની સફળતા જોઈતી હોય તો પત્નીની સંમતિ લેવી જ જોઈએ. પત્નીની સંમતિ વિના પણ હુકમના એકાની માફક મનફાવે તેવો નિર્ણય કરી શકાય, પણ તેમાં જે પીઠબળ મળવું જોઈએ તે ન મળે. પીઠબળ વિનાનું કાર્ય કદાચ પૂરું પણ પડે, પણ કર્તા થાકી જાય. જો પૂરેપૂરું પીઠબળ મળ્યું હોય તો કદાચ કાર્ય નિષ્ફળ જાય તોપણ કર્તા થાકે નહિ. શ્રીરામના પહોંચતાં પહેલાં જ સીતાજીને સમાચાર મળી ગયા હતા. નબળા સમાચારો બહુ ઝડપથી ફેલાતા હોય છે. નબળા માણસોને નબળા સમાચાર ફેલાવવામાં ભારે રસ પડતો હોય છે. તે નબળા સમાચાર શોધ્યા જ કરતા હોય છે. સીતાજી સવારે યુવરાજી થવાનાં હતાં. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને બહુ કોડ અને વધુ અરમાન હોય છે. કોડનો મહેલ કડડડભૂસ થઈ ગયો છે, તોપણ સીતાજી વિચલિત થયાં નથી. શ્રીરામના ખભા ઉપર માથું મૂકીને ઘુસકે ને ઘુસકે સીતાજી રડી પડ્યાં. પ્રત્યેક સ્ત્રીને એક માથું મૂકીને રડવા માટે ખભો જોઈએ. પતિનો ખભો સૌથી મોટું આશ્વાસન છે. બાળકને માનો ખોળો અને પત્નીને પતિનો ખભો આશ્વાસનરૂપ બનતો હોય છે. ખોળા વિનાનું બાળક અનાથ છે તેમ જ ખભા વિનાની સ્ત્રી પણ અનાથ છે.

શ્રીરામે સીતાજીના માથા ઉપર વારંવાર હાથ ફેરવ્યો, ઘણું આશ્વાસન આપ્યું ત્યારે માંડ ચૂપ થયાં, પણ તેમણે રામની સાથે વનમાં આવવાની હઠ પકડી: “જ્યાં તમે ત્યાં જ હું. તમારા વિના મારા માટે ત્રણે લોકમાં બીજી કોઈ જગ્યા નથી. વનવાસનાં બધાં દુઃખો હું હસતાંહસતાં ભોગવીશ, પણ તમારો વિયોગ, તમારી જુદાઈ મારાથી સહન નહિ થાય.” પત્નીઓના ચાર પ્રકાર હોય છે:

1. વાસનાભૂખી
2. સગવડભૂખી
3. ધનભૂખી અને
4. પ્રેમભૂખી.

ચોથી પત્ની દુર્લભ છે. સીતાજી ચોથી કક્ષાનાં છે. કોઈ વાસના, કોઈ સગવડ, કોઈ ધનના ભંડાર—કશું જ ન જોઈએ. મારે તો માત્ર ને માત્ર પતિપ્રેમ જ જોઈએ. આવી જ સ્ત્રી રાવણનાં ભય-લોભ-લાલચ સામે ટકી શકે. વાસના-ભોગી, સગવડભોગી કે ધનભૂખી સ્ત્રી તો સામે ચાલીને લપસવા તૈયાર થઈ જાય.

ઘણી આનાકાની પછી શ્રીરામે સીતાજીને સાથે લેવા સંમતિ આપી. રામલક્ષ્મણ અને સીતા ત્રણેએ વલ્કલ ધારણ કર્યાં. રાજકુમારના વેશે વન નથી ભોગવવું, તપસ્વીના વેશે વન ભોગવવું—‘જેવો દેશ તેવો વેશ.’

દશરથરાજાએ ત્રણેને વનમાં જવા માટે રથની વ્યવસ્થા કરી છે. સુમન્ત નામના પ્રધાન પોતે રથ ચલાવે છે. આખું નગર રોકકળ કરી રહ્યું છે. માત્ર કૈકેયી અને મંથરા જ રડતાં નથી. તેમને તો આ લોકો જેટલાં જલદી જાય તેટલું સારું. ઘણા લોકો જેનો વારસો મળવાનો હોય છે તેના મૃત્યુની તીવ્ર ઉત્કંઠાથી રાહ જોતાં હોય છે. “ક્યારે મરે, અને ક્યારે મને બધું મળે!”—એવી ઉતાવળથી મૃત્યુની રાહ જોયા કરતા હોય છે.

ઘણા લોકો એવું માનતા હોય છે કે કોઈના વિયોગનો શોક કે દુઃખ કરવું ન જોઈએ. વીતરાગ થઈને ઘટનાઓને શાંત ચિત્તે સ્થાણુની માફક જોયા કરવી જોઈએ. આ યોગ્ય ન કહેવાય.

1. વીતરાગને શોક ન હોય, કારણ કે તેને લાગણી ન હોય. લાગણી ન હોય તેને હૃદય ન હોય.
2. વીતરાગને પરિવારપ્રેમ ન હોય, અરે, કહોને કે તેને પ્રેમ જ ન હોય. પ્રેમહીનતાથી વીતરાગ થવાય.
3. વીતરાગને રાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્રભક્તિ કે રાષ્ટ્ર-બલિદાન ન હોય. આ બધાનો ત્યાગ કરીને તો વીતરાગ થવાતું હોય છે. વીતરાગને રાષ્ટ્રભક્તિ કે બલિદાનનો ઉપદેશ પણ ન હોય. તેના અનુયાયીઓ પણ ન હોય, કારણ કે તેને તો માત્ર આત્મા જ હોય, મોક્ષ જ હોય. મોક્ષ માટે આ બધાનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. કોઈ વીતરાગ ફાંસીએ ન ચઢે. વીતરાગનો પાળિયો પણ ન હોય. આપણે ભલા ને આપણો આત્મા ભલો. માત્ર મોક્ષ જ હોય.

4. વીતરાગને માનવતા પણ ન હોય. સૌ સૌનાં કર્મો ભોગવે છે. ભોગવી લેવા દો. વચ્ચે ડબલ ન કરો. ફરી પાછો જન્મ લેવો પડશે, માટે અત્યારે જ ભોગવી લેવા દો. વીતરાગ તો જ્ઞાન આપે, ભૂખ્યાંને રોટલા આપવાનું કામ ન કરે. વીતરાગનાં ધર્મસ્થાનો જોજો: ભૂખ્યાં વલવલતાં ગરીબો માટે કોઈ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે?

5. વીતરાગને રાષ્ટ્ર ન હોય, માનવતા ન હોય, પરિવાર ન હોય, પ્રેમ પણ ન હોય, એટલે કશાનો શોક પણ ન હોય!
રાજા દશરથ, માતા કૌશલ્યા, પરિવાર, નગરજનો, ઋષિમુનિઓ—બધાં જ ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી રહ્યાં છે, કારણ કે બધાં વીતરાગ નથી. તેમની લાગણીઓ જીવતી છે. માનો કે શ્રીરામ વનમાં જાય અને કોઈને કશો શોક જ ન થાય, કોઈ પ્રિય સ્વજન અકાળે મરી જાય અને કોઈને કશો જ શોક ન થાય, મડદું પડ્યું હોય અને સૌ જમવા બેસે તો કેવું લાગે? જીવનમાં સાચો શોક પણ જરૂરી છે. શોકહીનતા અધ્યાત્મ ન કહેવાય, લાગણીહીનતા જ કહેવાય.

રોતુંકકળતું આખું નગર શ્રીરામના રથની પાછળ દોડતું રહ્યું. ઋષિઓ, વિપ્રો, વિદ્વાનો અને અઢારે વર્ષાનાં નગરજનો ધ્રુસકા ભરતાંભરતાં પાછળ દોડી રહ્યાં છે. આને અજ્ઞાન ન કહેવાય, સંવેદના કહેવાય. અધ્યાત્મને સંવેદનાહીન ન બનાવાય. સંવેદના જ જીવન છે.

શ્રીરામે સૌને આગ્રહ કરીને પાછાં વાળ્યાં. જે કહેવા છતાં પણ પાછાં ન વળ્યાં તે બધાં તમસાનદીના તીરે રાત્રિવાસો રહ્યાં. વનવાસની આ પ્રથમ રાત્રિ હતી. કશી જ સગવડો વિના ઘોર અગવડો વચ્ચે પણ શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજીએ પ્રફુલ્લ ચિત્તથી રાત્રિવાસો કર્યો. ન ફરિયાદ, ન કૈકેયીને ગાળો. માત્ર હરિઈચ્છા! તું જેમ રાખે તેમ રહેવાય એવો શરણાગતિભાવ. મનને સમજાવી શકાય તો ઘોર અગવડોનાં દુઃખોમાં પણ માણસ પ્રસન્નતાપૂર્વક જીવન જીવી શકે છે. જુઓ, શ્રીરામ ઘસઘસાટ ઊંઘ્યા છે—છત્રીપલંગ વિના જ—દર્ભાસન ઉપર.

જીવનના મુખ્યતઃ બે ભેદ છે: (1) ચોકઠામાં જકડાયેલું જીવન અને (2) ચોકઠામુક્ત જીવન.

રાજા-મહારાજા, મોટા ધર્મગુરુઓ, સંપ્રદાયવાદીઓ વગેરે કોઈ ને કોઈ ચોકઠામાં બદ્ધ થયેલા હોય છે, તેથી તેમની બધી ક્રિયા-પ્રવૃત્તિઓ ચોકઠાની સીમા પૂરતી જ બદ્ધ હોય છે. ચોકઠા બહાર તે પગ ન મૂકી શકે. રાજા-મહારાજા શાકમાર્કેટમાં શાક લેવા જઈ ન શકે. મોટા ગુરુઓ પણ ચોકઠાની મર્યાદા બહાર કશું કરી ન શકે—કરે તો ફેંકાઈ જાય. ફેંકાઈ જવાનો સતત ડર હોય ત્યાં સત્યનું પ્રાકટ્ય ન થઈ શકે. સત્ય તાજું હોવું જોઈએ. વાસી સત્ય મડદા જેવું ગંધાઈ ઊઠતું હોય છે. સત્ય સમયની સાથે ચાલતું હોય છે. સમય કોઈની રાહ જોવા ઊભો નથી રહેતો. ઊભું રહી ગયેલું સત્ય પછાત થઈને અપ્રસ્તુત થઈ જતું હોય છે. ઊભું રહી ગયેલું સત્ય સત્ય હોય તોપણ પ્રશ્નો ઉકેલી ન શકે. તે ક્રિયાઓ તો કરાવે, પણ માત્ર કર્મકાંડરૂપથી ચેતના વિનાની ક્રિયાઓ કરાવે.

ઘાંચીનો બળદ કદી રસ્તો ભૂલે નહિ, કારણ કે તે કદી રસ્તો ચાતરતો જ નથી. નિર્ધારિત ઘરેડમાં આંખે ડાબલા બાંધીને તે યુગ-યુગથી ફર્યા કરે તોપણ હતો ત્યાં ને ત્યાં જ રહી જાય. સંપ્રદાયો કે પંથોની ઘરેડમાં ડાબલા બાંધીને ફરતા હજારો લોકો કદી પણ સત્ય શોધી શકતા નથી, કારણ કે તે ચીલો ચાતરી શકતા નથી.

કોઈ વિરલો ચીલો ચાતરે, ઘરેડ તોડે અને બહાર નીકળે તો કદાચ સત્ય પમાય. ચોકઠું સુરક્ષા તો આપે, જેમ પાંજરું પોપટને સુરક્ષા આપે તેમ, પણ ઊડવાની શક્તિનો નાશ પણ કરી નાખે. માણસનું પણ આવું જ છે. વિશાળ ગગનમાં જેણે મુક્ત મનથી ઊડવું હોય તેણે ચોકઠામુક્ત થવું અનિવાર્ય છે. પણ જેને પેટની પરાધીનતા હોય, પ્રતિષ્ઠાની પરાધીનતા હોય કે ધનની પરાધીનતા હોય તે ચોકઠામુક્ત ન થઈ શકે. સત્ય તો સ્વાવલંબી વ્યક્તિને જ મળતું હોય છે. પારકા રોટલે કે પારકા ઓટલે સત્ય ન શોધાય.

શ્રી રામ-લક્ષ્મણ-સીતા હવે ચોકઠામુક્ત થઈ ગયાં છે. હવે બત્રીસ પકવાનો અને છત્રીસ વ્યંજનો મળવાનાં નથી. હવે તો કંદમૂળ-ફળ જે મળે તે ખાઈને વલ્કલને જ ચીર માનીને જીવવાનું છે. પણ આ સ્વસ્વીકૃતિથી થયું છે તેથી જરાય રંજ નથી, ઊલટાનો આનંદ છે. હવે તો અનુભવો જ અનુભવો મળ્યા કરવાના છે. ચોકઠાવાળાના અનુભવો પૂર્વનિર્ધારિત હોય છે તેથી તેમાં જડતા હોય છે, ચેતના નથી હોતી. ક્યાં જવું, ક્યાં રહેવું, શું ખાવું—બધું જ પૂર્વનિર્ધારિત હોવાથી તેમાં ચેતના નથી હોતી.

ચોકઠામુક્ત થયેલા શ્રીરામને કશું જ નિર્ધારિત નથી. અયોધ્યાથી દક્ષિણ-દિશા તરફ ચાલચાલ કરવાનું છે. આગળ દંડકારણ્ય છે ત્યાં જવાનું છે. લ્યો ત્યારે, આ સ્વચ્છ જળવાળી વેદશ્રુતિ-નદી આવી. તેને પાર કરીને હવે ગોમતીનદીએ પહોંચ્યાં. અને હવે સ્પંદિકા-નદીએ પહોંચી ગયાં અને હવે તો દેશની સીમા પણ વટાવી દીધી. ત્યારે પણ નાનાંનાનાં રજવાડાં હશે, જેથી એક-બે દિવસના પ્રવાસમાં સીમાડે પહોંચી જવાતું હશે. હવે તો ભાગીરથી ગંગાના તટે પહોંચી જવાયું છે. નદીનું નામ તો ગંગાજી છે, પણ ભગીરથના તપથી ઊતરી હતી એટલે લોકો તેને ભાગીરથી પણ કહે છે.

ગુહરાજા: અહીં નજીકમાં જ શૃંગવેરપુરમાં નિષાદ એટલે કે ભીલોનો રાજા ગુહ રહેતો હતો. તે દશરથનો માંડલિક રાજા હતો. ત્યારે ભીલરાજાઓ પણ ઘણી જગ્યાએ રાજ્ય કરતા હતા. તે ગુહરાજા શ્રી રામચંદ્રજીને મળવા આવ્યો. રાજકુમારોને તપસ્વીવેશમાં જોઈને તેને ભારે દુઃખ થયું. તેણે કહ્યું કે “હે રામ, આ મારું નગર શૃંગવેરપુર આપનું જ છે. આપ અહીં રહીને રાજ્ય કરો. તમારા વતી હું વનમાં જઈશ. તમે અહીં રહો. અહીં બધી સગવડો છે.” ઘણી વાર પોતાનાં પારકાં થઈ જાય છે અને પારકાં એ પોતાનાં થઈ જાય છે! વિપત્તિના પ્રસંગે જ પારકાં-પોતાનાંનો ભેદ સમજાતો હોય છે.

ગુહ સાથે ઘણો વાર્તાલાપ કર્યા પછી શ્રીરામ વગેરે ગંગાજી પાર કરવા ગુહરાજાની મંગાવેલી એક સુંદર નૌકા ઉપર બેઠાં. તુલસી રામાયણમાં જે કેવટનો પ્રસંગ છે તે વાલ્મીકિ રામાયણમાં નથી. વિશાળ નદીની વચ્ચે જ્યારે નાવ પહોંચી ત્યારે સીતાજીએ ગંગાજીની પ્રાર્થના કરી, બાધા માની: જો અમે બધાં હેમખેમ ચૌદ વર્ષો વિતાવીને પાછાં ફરીશું તો, હે માતાજી! તમારું આટલું-આટલું પૂજન કરીશ. સ્ત્રીઓ વાતવાતમાં બાધા માનતી હોય છે. સ્ત્રીઓની દુનિયા જુદી છે. તેમાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમની પ્રધાનતા છે. પછી બુદ્ધિનો ક્રમ આવે. શ્રદ્ધા ગુપ્ત શક્તિ પ્રત્યે સમર્પિત ભાવ પેદા કરે. આ ગુપ્ત શક્તિ કલ્યાણ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે તેવી દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાથી તેને પ્રસન્ન કરવા

અને પ્રસન્ન કરીને પોતાનું કામ કરાવવા જે પ્રાર્થના થાય તે બાધા કહેવાય. શ્રદ્ધા ફળતી હોય છે. બધાં પેલે પાર ઊતરી ગયાં. નાવવાળાને વિદાય કર્યો. હવે માત્ર ત્રણ જ જણાં રહી ગયાં હતાં. વડનું દૂધ લાવીને વાળની જટા બાંધી દીધી. આજુબાજુ પુષ્કળ મૃગો ચરતા હતા તેમનો શિકાર કર્યો અને એક વિશાળ વૃક્ષની નીચે આરામ કર્યો. રાત્રીવાસો અહીં વનમાં આ વૃક્ષની નીચે જ કર્યો. અયોધ્યા છોડ્યાને આ બીજી રાત્રી હતી.

9-9-10

*

17. ભારદ્વાજઋષિના આશ્રમમાં

આપણી ભારતીય ધર્મધારાનાં પાંચ ઘટકો મહત્ત્વનાં છે:

(1) ઋષિઓ, (2) આચાર્યો, (3) સાધુઓ, (4) સંતો અને (5) ભક્તો.

ઋષિઓ: ઋષિઓ સૌથી મહત્ત્વનો ઘટક છે, સૌથી પ્રાચીન પણ છે. તે શાસ્ત્રો રચે છે—બધી જ ફેકલ્ટીઓવાળાં શાસ્ત્રો રચે છે, જેમાં યુદ્ધશાસ્ત્ર સંગીત—કલાશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, ધર્મ અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે જીવનને સ્પર્શતાં બધાં જ શાસ્ત્રો ઋષિઓ રચે છે અને પોતાનાં ગુરુકુળમાં છાત્રોને રાખીને ભણાવે છે. તે રાષ્ટ્ર અને સમાજનું ઉપયોગી જીવન જીવે છે. ઋષિઓને પત્નીઓ છે અને બાળકો પણ છે. તે ગૃહત્યાગી કે પત્નીત્યાગી નથી, તેમ છતાં ત્યાગી અને સંયમી જીવન જીવે છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થોનું સંતુલન રાખીને લોકોને જીવન જીવવાનું પ્રબોધે છે.

આચાર્યો: આચાર્યો એ છે જે શાસ્ત્રો રચતા તો નથી પણ તેમની વ્યાખ્યા કરે છે, દેશ—કાળ પ્રમાણે અર્થઘટનો કરે છે. શાસ્ત્ર સનાતન હોય છે, વ્યાખ્યા સનાતન નથી હોતી, દેશ—કાળ પ્રમાણે તાજી હોય છે. તાજી વ્યાખ્યા જ શાસ્ત્રને પ્રસ્તુત બનાવે છે. ભાષ્યો અને વ્યાખ્યાઓ શાસ્ત્રને સરળ બનાવે છે. આચાર્યો આ કામ કરે છે.

સાધુઓ: સાધુઓ ઋષિઓ જેટલા પ્રાચીન લાગતા નથી. હજી સુધી રામાયણમાં કોઈ સાધુની ચર્ચા આવી નથી. એવું લાગે છે કે પાછળથી શ્રમણધારાનો ઉદય થયો. તેણે સાધુ બનાવ્યા, કારણ કે તેણે ત્યાગપ્રધાન જીવન પ્રસ્તુત કર્યું. ત્યાગ એટલે ગૃહત્યાગ અને પત્નીત્યાગ. આમ તો સુખોનો જ ત્યાગ મોક્ષનું કારણ મનાયો. સાધુઓનાં ટોળેટોળાં ઊભરાવા લાગ્યાં. આગળ જતાં ઋષિમુનિઓનું સ્થાન સાધુઓએ લઈ લીધું. તે ત્યાગી હતા એટલે તેમણે ત્યાગી જીવનનો પ્રચાર કર્યો.

સંતો: સાધુ અને સંતોમાં ફરક છે. ગૃહત્યાગ કે પત્નીત્યાગ કર્યા વિના ઘરમાં રહીને કામ—ધંધો કરતાંકરતાં જે લોકો ત્યાગ—સંયમ—પૂર્વક આધ્યાત્મિક જીવન જીવતા હતા તે બધા સંતો કહેવાયા. કબીર, નાનક, નરસિંહ, તુકારામ વગેરે. લગભગ બધી જ્ઞાતિઓમાં આ સ્વયંભૂ સંતો થયા. તેમને પણ પત્નીઓ હતી, બાળકો હતાં, છતાં તે ત્યાગી હતા—સ્થૂળત્યાગી નહિ, વાસ્તવત્યાગી હતા. આ સંતો પ્રકાંડ પંડિતો ન હતા, કદાચ સંસ્કૃતના વિદ્વાનો પણ ન હતા, તેમ છતાં તેમણે લોકભાષામાં જે રચનાઓ કરી તે અમર થઈ ગઈ. આવી સંતકૃતિઓએ સામાન્ય લોકોને જીવન જીવવાની ભારે પ્રેરણા આપી.

ભક્તો: લગભગ સંતો જેવા જ ગૃહસ્થાશ્રમી ભક્તો થયા. તેમણે નવી રચનાઓ ન કરી, પણ જે સંતોએ પદોમાં ઉપદેશ રચેલા તેમને કંઠસ્થ કરીને લોકપ્રચાર કર્યો. જોળામાં રામસાગર મૂકીને બે, ચાર, પાંચ ભક્તો આખી રાત અલખ જગાવે, આંખનું મટકુંયે ન મારે અને પેલાં અમર પદોને ગાઈ, ગાઈને લોકભોગ્ય બનાવી પ્રચાર કરે. આવા ભક્તો ઘણા થયા.

સામાન્ય માણસથી માંડીને રાજા—મહારાજા સુધી સૌકોઈને પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ કોઈ વ્યક્તિની જરૂર રહેતી હોય છે, જે શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર બને, જ્યાં માથું નમાવવાનું મન થાય, જ્યાંથી જીવનની પ્રેરણા મળે. આવી પૂજ્ય વ્યક્તિ જરૂરી છે. જેના જીવનમાં કોઈ પૂજ્ય જ નથી, બધા સામાન્ય છે અથવા પોતાનાથી ઊતરતા છે એવી વ્યક્તિ સંત ન થઈ શકે, અભિમાની થઈ જાય.

શ્રીરામ—લક્ષ્મણ અને સીતાજી ભારદ્વાજઋષિના આશ્રમે પહોંચી ગયાં. ભારદ્વાજઋષિ ગોત્રપ્રચારક ઋષિ છે, અર્થાત્ ૪૮ હજાર ઋષિઓ મનાય છે, તેમાં બધાનાં ગોત્રો ચાલ્યાં નથી. ૫—૨૫ મહત્ત્વના ઋષિઓનાં જ ગોત્રો ચાલ્યાં છે. ગોત્ર એટલે આદિપુરુષ. માનો કે ભરદ્વાજ નામના આદિપુરુષ થયા. તેમનો વંશ ચાલ્યો. આ વંશના બધા પુરુષોને ભારદ્વાજ—ગોત્રીય કહેવાશે. આ રીતે ભારદ્વાજઋષિ ગોત્રપ્રવર્તક ઋષિ કહેવાય છે. આવું અમુક ઋષિઓ સુધી જ કેમ બન્યું અને બીજાનું કેમ ન બન્યું તે વિચારણીય છે.

ગોત્રની સાથે જ પોતાનો પરિચય અપાતો, જેમ કે ફલાણાનો પુત્ર, ફલાણા ગોત્રવાળો, ફલાણા નામવાળો હું આપને પ્રણામ કરું છું. તેમાં ગોત્રનો ઉલ્લેખ જરૂર થતો, તેથી આગન્તુકના ગોત્રનો ખ્યાલ આવી જતો. કાળાન્તરે ગોત્રો જ અટકો થઈ ગયાં, જેથી આપોઆપ ખબર પડે કે આ કોણ છે. ગોત્ર—વ્યવસ્થાની સાથે એક બીજી વ્યવસ્થા પણ ચાલી. સગોત્ર વિવાહ ન કરાય, કારણ કે એક જ ગોત્રમાં જન્મેલાં બાળકો ભાઈ—બહેન થાય. નવાઈની વાત તો જુઓ કે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો સિવાય મોટા ભાગના લોકોને ગોત્રની ખબર નથી હોતી. જેને

ગોત્ર ન હોય કે ગોત્રની ખબર ન હોય તેને “કાશ્યપ”-ગોત્ર અપાય છે. દા. ત., પટેલોને કાશ્યપ-ગોત્ર અપાય છે. બધા જ પટેલો કાશ્યપગોત્રીય થયા કહેવાય. હવે તેમનાં પરસ્પરમાં લગ્ન તો થાય જ છે. અરે, એક જ ગામમાં રહેનારાં છોકરા-છોકરીઓનાં લગ્ન થાય છે. વણિકો, વસવાયાં, શૂદ્રો, દલિતો વગેરેને ગોત્ર હોતાં નથી અથવા કાશ્યપ-ગોત્ર હોય છે. આવી સ્થિતિમાં તેમના વિવાહ તો અંદરોઅંદર થતા હોવાથી સગોત્ર વિવાહ થયા કહેવાય.

કેટલાક લોકોનું એવું કથન છે કે સગોત્ર વિવાહથી ઊતરતી કક્ષાની પ્રજા જન્મે છે. જો એવું જ હોય તો મુસ્લિમો તો સાવ નજીકની કન્યાઓ પરણે છે. શું મુસ્લિમો ઊતરતી કક્ષાની પ્રજા કહેવાય છે? જે મુઠ્ઠીભર લોકોએ સદીઓ સુધી સગોત્ર વિવાહ નહિ કરનારા ઉપર બેફામ રાજ કર્યું તેને ઊતરતી પ્રજા કેમ કહેવાય? જે ગુલામ થયા તેમને ઊતરતી પ્રજા કહેવી હોય તો કહેવાય. ગોત્ર સાથે આવી માન્યતાઓ જોડી દેવાઈ છે. જેને ગોત્ર જ નથી તેને આવી બધી ઉપાધિઓ પણ નથી.

ભારદ્વાજઋષિનો આશ્રમ ગંગા-યમુનાના સંગમ ઉપર રમણીય સ્થળ ઉપર આવેલો છે. ભારદ્વાજઋષિ સામે આવ્યા. શ્રીરામનો સત્કાર કર્યો. કંદ-મૂળ-ફળ વગેરેથી ભોજન કરાવ્યું. ખૂબ સત્સંગ-ચર્ચા થયાં અને પછી બધાં સૂઈ ગયાં.

કોઈએ કેવી રીતે જન્મવું તે તેના હાથની વસ્તુ નથી. કેવી રીતે મરવું તે પણ કદાચ હાથની વસ્તુ નથી. કોઈ મહેલમાં જન્મે, કોઈ ઝૂંપડપટ્ટીમાં જન્મે. કોઈને જન્મતાં જ કુન્તીમાતા ત્યજી દે, કૂતરાં ફાડી ખાય કે કોઈના હાથમાં આવી જાય. કાંઈ કહેવાય નહિ. એક બાળક જન્મતાં જ કરોડાધિપતિ થઈ જાય, બીજું કંગાળ પણ થઈ જાય! બન્નેનાં સુખ-સગવડોમાં આકાશ-પાતાળનો ભેદ રહેલો હોય છે.

આવી જ રીતે મૃત્યુ પણ ઇચ્છિત નથી હોતું. સૌને લાંબું જીવવું છે, પણ અકાળ મૃત્યુ આવીને ભરયુવાનીમાં ઉપાડી જાય. કોઈને સાવ નીરોગી જીવન જીવવું છે, પણ રોમેરોમે રોગ ભરાઈ જાય છે. કેન્સર, કિડની કે હાર્ટને લગતા જેવા કેટલાય રોગો વ્યક્તિના શરીરને હાડપિંજર બનાવી દે છે. સંયમથી જીવનારનું આરોગ્ય સારું રહે છે તે વાત સાચી, પણ સો ટકા સાચી ન કહેવાય. ઘણા પ્રખર સંયમી રોગિષ્ઠ થઈને રિબાત્તા હોય છે, તો બીજી તરફ ઘણા અસંયમી સારા આરોગ્ય સાથે લાંબું જીવન જીવતા હોય છે. ઘણી વાર તો વ્યક્તિને ભાન જ નથી રહેતું, સ્મૃતિ જ ચાલી જાય છે, કશું ઓળખાતું નથી. આ બધું કાંઈ પોતાની ઇચ્છાથી થતું નથી. કોઈ આવું ઇચ્છે નહિ, પણ થાય છે તે હકીકત છે. એટલે એમ કહી શકાય કે જન્મવું એ આપણા હાથની વસ્તુ નથી તેમ જ મરવું એ પણ પૂરેપૂરી આપણા હાથની વસ્તુ નથી, પણ જે જન્મ-મરણ વચ્ચેનું જીવન છે તેને કેવું જીવવું તે થોડુંક આપણા હાથમાં છે—તે પણ પૂરેપૂરું નહિ, થોડુંક. શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી વનવાસ ભોગવી રહ્યાં છે તે પોતાની ઇચ્છાથી થોડાં ભોગવી રહ્યાં છે? તેમને ભોગવવો પડે છે. દરિદ્રતા, ક્લેશ, વ્યથા, વિયોગ, વિરહ વગેરે માણસ પોતાની ઇચ્છાથી ભોગવતો નથી. તેને પરાધીન થઈને આ બધું ભોગવવું પડે છે.

તો પછી જીવન છે શું: આપણા પુરુષાર્થનું પરિણામ છે કે પછી કોઈનું ગોઠવાયેલું માળખું છે અથવા બન્ને છે? વિચાર માગી લે તેવી વાત છે!

મારી દષ્ટિએ વ્યક્તિએ મધ્ય-જીવન કેમ જીવવું. તેમાં તેનો પુરુષાર્થ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે, પણ સાથેસાથે બીજાં કારણો પણ ભાગ ભજવતાં રહે છે. સૌથી પહેલું કારણ વ્યક્તિની જન્મજાત ઓકાત હોય છે. ઓકાત એટલે સામર્થ્ય, ક્ષમતા. તે સૌને એકસરખી નથી મળી હોતી. આ જે ઓકાત છે એ જ ભાગ્ય છે, કારણ કે તે કેમ મળી છે તે કહેવું કઠિન છે. એક વ્યક્તિ મહાકવિ કાલિદાસ કેમ થાય છે? માત્ર પુરુષાર્થથી નહિ; પુરુષાર્થ કરનારા હજારો પહેલે પગથિયે પણ પહોંચી શકતા નથી. આવું જ કોઈ અંબાણીનું પણ કહી શકાય. આવું જ સિકંદર, નેપોલિયન, વગેરેનું પણ હોય છે. માત્ર પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત ન થાય તે નસીબ છે. ખાસ કરીને માણસને સ્વભાવ શાથી મળે છે? સ્વભાવ જ વ્યક્તિનાં સુખ-દુઃખમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો રહે છે. આ સિવાય પણ રાજવ્યવસ્થા, ધર્મવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા, પરિવારની પરિસ્થિતિ—આમ બીજાં પણ ઘણાં કારણો મધ્ય-જીવનને સફળ કે નિષ્ફળ કરવામાં ભાગ ભજવતાં હોય છે. શ્રીરામને પોતાની ઇચ્છાથી વનવાસ મળ્યો ન હતો, છતાં મળ્યો તો હસતાંહસતાં સ્વીકારી લીધો. આ તેમનો સ્વભાવ કહેવાય. માત્ર પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ મારું કર્તવ્ય છે—આવી જીવનદષ્ટિ સ્વીકારીને તેમણે વનવાસ સ્વીકાર્યો. સીતાજી અને લક્ષ્મણજીને વનવાસ ન હતો, તોપણ રામના જેવો જ આદર્શ તેમણે સ્વીકાર્યો. મોટા ભાઈને એકલા ન મુકાય. તે દુઃખી થશે તો સેવા કોણ કરશે?—આ લક્ષ્મણનો આદર્શ છે, તેથી તે સાથે થઈ ગયા છે. સીતાજીના બે દષ્ટિકોણ છે: એક તો પતિને એકલા મુકાય નહિ. આપત્તિના સમયે પત્ની સાથ નહિ

આપે તો બીજું કોણ આપશે? તેમણે ધાર્યું હોત તો તે ખસી ગયાં હોત, પણ મક્કમ રહ્યાં. બીજો દષ્ટિકોણ હતો પતિસુખનો. પત્ની માટે પતિસુખ જેવું બીજું કોઈ સુખ જ નથી. સંસારનાં બધાં સુખો એક પલડામાં મૂકો અને બીજા પલડામાં માત્ર પતિસુખને મૂકો તોપણ પતિસુખ જ નમી પડે. એટલે ભૌતિક અગવડો ભોગવીને પણ પતિસામીપ્ય પ્રાપ્ત કરવા સીતાજી મક્કમતાથી સાથે થયાં છે. આ મધ્ય-જીવન છે. ત્રણેને જીવતાં આવડ્યું છે. જેને જીવતાં ન આવડે તેનું જીવન એળે જાય. ત્રણે ત્યાગી છે, અર્કિંચન છે, છતાં સાધુ નથી, સંસારી છે.

રાત્રીરોકાણ કરીને ભારદ્વાજઋષિના આશ્રમથી સવારે વિદાય થયાં. ઋષિ પોતે ઘણે દૂર સુધી સાથે આવ્યા, ચિત્રકૂટનો રસ્તો બતાવ્યો અને પછી માંડ પાછા વળ્યા.

યમુનાકિનારે ચાલતાંચાલતાં ઓવારો આવ્યો. અહીંથી લોકો સામે કિનારે આવજા કરતા હશે. પણ અહીં તો ક્યાંય કોઈ નાવ નથી. દૂરદૂર સુધી કોઈ માણસ નથી. હવે શું કરવું? બધાંએ મળીને જંગલમાંથી સૂકાં લાકડાં ભેગાં કર્યાં. વેલીઓથી બાંધીને તરાપો બનાવ્યો. બરાબર મજબૂતાઈ ચકાસી ને પછી સીતાજીને બેસાડ્યાં અને પછી બન્ને ભાઈઓ બેસીને લાંબી લાકડી વડે તરાપાને ધકેલવા લાગ્યા. તરાપો જ્યારે મઝધારમાં આવ્યો ત્યારે સીતાજીએ યમુનાજીને હાથ જોડીને પોતાના પતિના ક્ષેમકુશળ માટે પ્રાર્થના કરી, “હે મા! જો અમે બધાં હેમખેમ પાછાં આવીશું તો આટલી ગાયો દાનમાં આપીશ, આટલા બ્રાહ્મણો જમાડીશ.” વગેરે. પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાને માટે કશું નથી માગતી, પોતાના પતિ માટે જ બધું માગતી રહે છે. પતિ જ તેનું સર્વસ્વ છે. બધાં સામે કિનારે ઊતર્યાં. ફરી ચાલવા મંડ્યાં. સૌથી આગળ લક્ષ્મણ, વચ્ચે સીતાજી અને પાછળ રામજી ધનુષ્ય-બાણ સાથે ચાલી રહ્યાં છે. ધનના રક્ષણ કરતાં પણ રૂપાળી જુવાન સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું એ બહુ કઠિન કામ હોય છે. આ વન છે અને અહીં અસુરો નિવાસ કરે છે ને માણસોને કાચા ને કાચા જ ખાઈ જાય છે. તેમને લાગણી કે ધર્મ હોતો નથી.

ચાલતાંચાલતાં એક ઘેઘૂર શ્યામ વડ પાસે આવી ગયાં. અહીં પુષ્કળ મૃગો વગેરે હતાં. તેમને હણીને આગળ ચાલતાંચાલતાં એક સુંદર જગ્યાએ બધાંએ રાતવાસો કર્યો.

18. દશરથ-મરણ અને ભરતનું આગમન

મૃત્યુના ઘણા પ્રકાર છે, પણ તેમાં સૌથી વધુ ક્રુણ મૃત્યુ વિયોગમૃત્યુ છે. વિયોગ પ્રેમનો જ હોય, પ્રેમ વિના વિયોગ ન હોય, વીતરાગને વિયોગ ન હોય, કારણ કે કોઈની સાથે પ્રેમ જ ન હોય. પ્રેમની પરાકાષ્ઠા વિયોગ છે અને વિયોગની પરાકાષ્ઠા મૃત્યુ છે. વિયોગ હોવા છતાં પણ જે મરતો નથી તેના પ્રેમમાં ક્યાશ હોવી જોઈએ. પ્રેમગાથાનું પૂર્ણવિરામ બલિદાનથી થતું હોય છે.

શ્રીરામના વનમાં ગયા પછી રાજા દશરથને એટલો બધો આઘાત લાગ્યો કે તે પુત્રવિયોગમાં ઝૂરવા લાગ્યા. ‘મારો રામ... મારો રામ!’ કહીકહીને તે લાંબાલાંબા નિસાસા નાખવા લાગ્યા. વૃદ્ધાવસ્થામાં માંડ પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ હતી. પુત્રોનાં પગલે જીવન લીલુંછમ થઈ ગયું હતું. ચારે તરફ આનંદ જ આનંદ થઈ રહ્યો હતો. તેવામાં કેકેયીરૂપી કાળી નાગણે ડંખ મારીને આનંદને ધૂળધાણી કરી નાખ્યો. હવે બધા મહેલોમાં સ્મશાનશાંતિ છવાઈ ગઈ છે. રામ વિના જીવવું કેવી રીતે? જેના વિના જીવી શકાય જ નહિ તેને પ્રેમ કહેવાય છે. માછલી પાણી વિના કદાચ જીવી શકે, પ્રેમી ન જીવી શકે. દશરથે રામવિયોગમાં ઝૂરીઝૂરીને, તરફડીતરફડીને પ્રાણ છોડી દીધા!

ઘણા લોકો સ્ત્રીઓને ટૂંકી બુદ્ધિવાળી માને છે. કેટલાક તો પાનીએ બુદ્ધિ પણ માને છે. બધી સ્ત્રીઓ તો તેવી ન હોય, પણ કેકેયીમાં તો આ બન્ને દોષો આવી જાય છે. તેણે મંથરાની ભંભેરણીથી રાજા પાસે રામનો વનવાસ માગ્યો હતો, પણ તેને તેના પછી તરત જ પોતાનું વૈધવ્ય થવાનું દેખાતું નહોતું. કેકેયી પણ પતિવ્રતા સન્નારી હતી, દશરથ પ્રત્યે તેને પણ અનહદ પ્રેમ હતો, પણ હઠીલો સ્વભાવ અને પોતાનું જ ધાર્યું કરવાની વૃત્તિથી તેણે જાતે જ સામે ચાલીને પોતાનું વૈધવ્ય માગી લીધું. પુત્રવિયોગમાં દશરથ દેવ થઈ ગયા. પૂરા નગરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. રામ વનમાં ગયાનો આઘાત હજી શમ્યો પણ નહોતો ત્યાં આ બીજો આઘાત લોકોને હચમચાવી ગયો.

હવે શું કરવું? રામ-લક્ષ્મણ વનમાં ગયા છે. ભરત-શત્રુઘ્ન મોસાળ ગયા છે. રાજા વિના રાજ કેવી રીતે ચાલી શકે? મંત્રી સુમન્તે મારતે ઘોડે રથ મોકલ્યો: ભરત-શત્રુઘ્નને તરત જ લઈ આવો. દશરથ-મરણની વાત દબાવી દીધી. જો શત્રુઓ જાણી જાય તો અયોધ્યા ઉપર આક્રમણ કરી દે. સત્તાનું ખાલીપણું આપોઆપ આક્રમણને આમંત્રણ આપતું હોય છે.

બીજી બાજુ શ્રીરામ-લક્ષ્મણને પણ સમાચાર પહોંચાડવા રથ દોડાવી દીધો. લગ્નપ્રસંગને સાચવવા કરતાં પણ મરણપ્રસંગને સાચવવો વધુ કઠિન હોય છે, જો વારસદારોનો વિખવાદ હોય તો.

વાલ્મીકિ રામાયણમાં આવું થવાનું કારણ બતાવવા માટે શ્રવણનું આખ્યાન મૂક્યું છે. શ્રવણની હત્યાથી કુપિત થયેલાં આંધળાં માતા-પિતાએ દશરથને શાપ આપ્યો હતો કે અમારી માફક તું પણ પુત્રવિયોગે ઝૂરીઝૂરીને મરીશ.

આખું નગર બેવડા શોકમાં ગરકાવ થઈ ગયું. એક તરફ રામનો વનવાસ, તો બીજી તરફ દશરથનો દેહત્યાગ.

અયોધ્યામાં સત્તાનું વેક્યુમ થઈ ગયું. વશિષ્ઠઋષિએ તરત જ બધું સંભાળી લીધું અને ભરતને તેડવા માટે ઘોડા દોડાવી દીધા.

પેલી બાજુ ભરતને પણ ભયંકર સ્વપ્નો આવવા લાગ્યાં. કેટલાંક સ્વપ્નો પૂર્વ-સૂચના-રૂપે આવતાં હોય છે. અમંગળની ઔઘાણી દેખાવા લાગી. ત્યાં તો અયોધ્યાના રાજદૂતો સંદેશો લઈને આવી પહોંચ્યા. પરિસ્થિતિને સમજીને ભરત-શત્રુઘ્ન બન્ને તરત જ અયોધ્યા જવા તૈયાર થઈ ગયા.

અયોધ્યા એકાએક બદલાઈ ગયું હતું. એક વ્યક્તિના હોવાથી અને ન હોવાથી વાતાવરણમાં બહુ મોટો ફરક આવી જતો હોય છે. માત્ર પ્રાકૃતિક વાતાવરણ જ નથી હોતું, માનવીય વાતાવરણ પણ હોય જ છે. જ્યાં સારાં માણસો વસતાં હોય છે ત્યાંનું અને જ્યાં ભૂંડાં માણસો વસતાં હોય છે ત્યાંનું વાતાવરણ જુદું જ હોય છે.

અયોધ્યા આવતાંની સાથે જ ભરત માતા કેકેયીને મળ્યો. કેકેયી ઉત્સુકતાપૂર્વક ભરતની રાહ જોઈ રહી હતી. તેને ઝટપટ ભરતને ગાદીએ બેસાડી દેવાની ઉતાવળ હતી. હવે તો યુવરાજપદ જ નહિ, પૂરી રાજગાદી જ હાથમાં આવી ગઈ હતી. જ્યારે ભરતે કેકેયીના મુખેથી બધી વાત સાંભળી અને રામ-વનવાસ તથા દશરથ-મરણના સમાચાર જાણ્યા ત્યારે ભારે આઘાત લાગ્યો. મારા પ્રત્યેના મોહના કારણે માતા કેકેયીએ આવી કઠોર પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરી દીધું તે જાણીને એને માતા પ્રત્યે ઘૃણા થઈ. માતા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હોવો જોઈએ, પણ માતા જો ઇચ્છાપૂર્વક અનર્થ કરતી રહે તો પૂજ્યભાવ ઘૃણાભાવમાં બદલાઈ શકે છે. આને હિતશત્રુ પણ કહી શકાય. તે તમારું જ

ભવું કરવા માટે તમારું જ અહિત કરી બેસે. કોધમાં ભરતે માતાને ન કહેવાનું કહી દીધું.

ભરતે કૌશલ્યાનાં દર્શન કર્યાં. કૌશલ્યાના દુઃખનો પાર ન હતો. ભરતની આંખ ઊંચી થઈ શકતી ન હતી. જાણે કે પોતે જ અપરાધી હોય તેવું લાગતું હતું. સાત્ત્વિક માણસો સ્વાપરાધવૃત્તિના હોય છે. પરાપરાધને પણ તે ઘણી વાર પોતે કર્યો હોય તેવી ગ્લાનિ અનુભવતા હોય છે. માતા કૌશલ્યાની વારંવાર કેંકેયી વતી ક્ષમા માગી. કૌશલ્યામાં ડહાપણ અને ઉદારતા બન્ને છે. તે ભરતની નિર્દોષતા જાણે છે. રામની જ માફક તેણે ભરતને પણ પોતાનો પુત્ર જ માન્યો છે.

સૌએ મળીને દશરથના શબનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. રાખમાં રાખ ભળી ગઈ. જે કાંઈ મરણોત્તરવિધિ થતી હતી તે બધી કરી. શત્રુદ્વનને શાંતિ ન હતી. તેણે બધો કોધ મંથરા ઉપર ઉતાર્યો. બધાં દુઃખોનું મૂળ આ કુબ્જા મંથરા જ છે એવું બધાં સમજવા લાગ્યાં હતાં. કેટલાંક માણસો બધાં દુઃખોનું મૂળ થઈ જતાં હોય છે, તો કેટલાંક માણસો બધાં સુખોનું મૂળ થતાં હોય છે. પ્રથમ માણસો બધાંને લડાવતાં અને રડાવતાં રહે છે, જ્યારે બીજાં માણસો હસાવતાં રહે છે.

મહેલનું વાતાવરણ ક્લેશમય થઈ ગયું છે. ક્લેશમાં વળી શાંતિ કેવી! કેટલાક નિર્ણયો ઘણા વિચાર પછી કરવાના હોય છે, જ્યારે કેટલાક નિર્ણયો તત્કાળ કરવાના હોય છે. ભરતે તત્કાળ નિર્ણય કર્યો: “મારે રાજગાદી જોઈતી નથી.” આ ધર્મત્યાગ કહેવાય. “ધર્મ પ્રમાણે આ ગાદી ઉપર મોટા ભાઈ શ્રીરામનો હક્ક છે. પિતા દશરથે તેમને જ ઉત્તરાધિકારી ચૂંટ્યા હતા. બધી રીતે તેઓ જ યુવરાજપદના અધિકારી હતા. મારી માતાએ મારા પ્રત્યેના મોહથી બાજી પલટી નાખી. પણ હું પલટાયેલી બાજીને ફરીથી પલટીને હતી તેવી જ કરી નાખીશ.”

સુમંત મંત્રી પાસેથી બધા સમાચાર જાણીને ભરત ચિત્રકૂટ જવા રવાના થઈ ગયો.

19. ચિત્રકૂટ તરફ

જીવન એક બાજી છે. તેને બાજીની માફક પલટાઈ જતાં વાર ન લાગે. આ બાજીના દાવ ઉપર હંમેશાં ત્રણ વસ્તુઓ રમાતી હોય છે: (1) સત્તા-સંપત્તિ, (2) યશ-કારકિર્દી અને (3) આયુષ્ય. શ્રીરામની બાજી પલટાઈ ગઈ છે, દશરથ અને અયોધ્યાની બાજી પણ પલટાઈ ગઈ છે. પૂરી અયોધ્યા અને અયોધ્યાવાસીઓની બાજી પલટાઈ ગઈ છે. આખી બાજી પલટનાર એક સ્ત્રી છે. નાનો માણસ પણ બાજી પલટી શકે છે, કારણ કે તેમાં બહુ મહેનત પડતી નથી. મહેનત તો બાજી જમાવવામાં પડતી હોય છે. નાનો માણસ બાજી જમાવી ન શકે. આ કામ તો મોટો માણસ જ કરી શકે. મંથરા જેવી નાની-તુચ્છ દાસીએ બાજી પલટી નાખી છે. પરિવારમાં નાના અને તુચ્છ ગણાતા માણસને કદી તુચ્છ ન ગણવો. તે પણ તમારી બાજી પલટી શકે છે.

પલટાયેલી બાજીને સવળી કરવા ભરત મેદાને પડ્યો છે. આ કામ મોટા જ કરી શકે. અહીં ત્યાગના ત્યાગની છીપકથા છે. શ્રીરામને રાજગાદી પ્રાપ્ત થઈ. પિતાની આજ્ઞા ખાતર હસતાંહસતાં તે ત્યાગી દીધી. ભરતને રાજગાદી પ્રાપ્ત થઈ. મોટા ભાઈની ખાતર તેણે પણ તે ત્યાગી દીધી. આ ખરી ત્યાગકથા છે.

ભાઈઓના ત્રણ પ્રકાર છે: (1) ભાગ માગનાર, (2) ભાગ પડાવી લેનાર અને (3) ભાગ ત્યાગી દેનાર.

પિતૃવારસામાં ભાઈઓને વારસાહક્ક હોય, એટલે ભાઈ પોતાનો વારસાહક્ક માગે તે સ્વાભાવિક અને ન્યાયોચિત છે. પણ કેટલાક ભાઈઓ તો હક્ક પડાવનારા પણ હોય છે. તેમનો સિદ્ધાંત હોય છે: “મારું મારા બાપનું અને તારામાં મારો ભાગ.” આ રીતે એ પોતાના ભાગ ઉપરાંત ભાઈનો ભાગ પણ પડાવી લેતા હોય છે. ખાસ કરીને સાવકા ભાઈ, વિકલાંગ ભાઈ કે નાદાન ભાઈનો હક્ક દબંગ ભાઈ પડાવી લેતો હોય છે. પણ એક ત્રીજો પણ પ્રકાર છે તે ભાગ ત્યાગી દેનારનો છે. તે પોતાનો હક્ક-ભાગ પણ બીજા ભાઈ માટે ત્યાગી દેતો હોય છે. દશરથના ચારે પુત્રો આવા છે. તે ભાગ માગનારા નથી, ભાગ પડાવનારા પણ નથી, તે તો ભાગ ત્યાગી દેનારા છે. પ્રથમ ત્યાગ રામે કર્યો: “મારે અયોધ્યા નહિ જોઈએ.” તણખલાની માફક ત્યાગીને ચાલી નીકળ્યા. બીજો ત્યાગ ભરતે કર્યો: “વગર માગ્યે સામે ચાલીને અયોધ્યા પ્રાપ્ત થઈ છે. પણ નહિ જોઈએ. ભલે મારા પિતાએ મારા નામે કરી હોય પણ એ તો એમની મજબૂરી હતી.” લાચારીવશ જે નિર્ણયો કરાયા હોય તે માન્ય ન થઈ શકે. ભરતે પણ અયોધ્યાને ત્યાગી દીધી અને જે રસ્તે શ્રીરામ વનમાં ગયા હતા તે જ રસ્તે તે પણ ચાલી નીકળ્યો—વનમાં જવા માટે નહિ, પણ વનમાં ગયેલા મોટા ભાઈને મનાવીને પાછા લઈ આવવા માટે. ત્યાગથી કર્તવ્યવિમુખતા પેદા ન થવી જોઈએ. બધું પડતું મૂકીને કશી વ્યવસ્થા કર્યા વિના ચાલી નીકળવું એ ત્યાગ તો છે, પણ સાથેસાથે કર્તવ્યવિમુખતા પણ છે. જતાં પહેલાં બધી જવાબદારીઓ જેને-તેને સોંપી દેવી જરૂરી છે. ટ્રેન પુરપાટ દોડી રહી હોય અને ડ્રાઇવરને વૈરાગ્ય ચઢે, કૂદકો મારીને ટ્રેન છોડીને ભાગી છૂટે તેને કર્તવ્યવિમુખ ત્યાગ કહેવાય. તેણે ટ્રેન છોડી જ દેવી હોય તો કોઈ સ્ટેશને ટ્રેન ઊભી રાખી, પોતાની જગ્યાએ નવો ડ્રાઇવર ગોઠવી, સૌની રજા લઈને પછી ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ભરતને ગાદીએ બેસવા ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ ભરત એકના બે ન થયા: “જે મારું નથી તે મારે ન જોઈએ.” તે શ્રીરામની પાછળપાછળ તેમને મનાવીને પાછા લઈ આવવા ચાલી નીકળ્યા. વ્યક્તિ મહાન આદર્શોથી બનતી હોય છે. આદર્શોનું પાલન ખાંડાની ધાર જેવું હોય છે. ખાંડાની ધાર ઉપર શ્રીરામ, લક્ષ્મણ અને સીતાજીએ ચાલી બતાવ્યું. હવે ભરતનો વારો છે. જે લોકો ખાંડાની ધારથી દૂર ભાગે છે તે દષ્ટાંતરૂપ જીવન જીવી શકતા નથી.

ભરતને સૌપ્રથમ ખંડિયો રાજા ગુહ મળ્યો. તેણે બધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. ભરતે રાત્રીવાસો કરી, આખી રાત ગુહ પાસેથી શ્રીરામની બધી વાતો સાંભળી. એવું લાગે છે કે ભરતે એક મહત્ત્વની ભૂલ કરી છે. તે વિશાળ સેના લઈને શ્રીરામને મળવા નીકળ્યો છે. આવા સમયે સાથમાં મોટી સેના લેવી યોગ્ય ન કહેવાય. શંકા-કુશંકા-ભ્રમ થઈ શકે છે. કોઈ મહત્ત્વના માણસને મળવા જતા હોઈએ ત્યારે શું લઈ જવું અને શું ન લઈ જવું તે પણ મહત્ત્વનું છે. કોઈ પતિ વિરહ-વિયોગમાં ઝૂરતી પત્નીને મળવા જતો હોય ત્યારે તલવાર લઈને ન જવાય, ત્યારે તો પુષ્પો, દરદાગીના, વસ્ત્રો વગેરે તેને ગમતી વસ્તુઓ લઈ જવાની હોય. પણ જો તમે તમારા કટ્ટર દુશ્મનને મળવા જતા હો અને તલવાર વિનાના જાઓ તો માર ખાઈ બેસશો. ત્યારે પુષ્પ વગેરે ન લઈ જવાય. પણ એક ભાઈ પોતાના બીજા ભાઈને

શરણાગતભાવથી મળવા જતો હોય ત્યારે મોટી સેના લઈને ન જવાય. આ એક પ્રકારની સંધિ કરવા સફેદ ધ્વજ ફરકાવીને જતો હોય તેવો પ્રસંગ છે. પણ ભરતે તો મોટી સેના સાથે લીધી છે.

ભરત ત્રિવેણીસંગમ ઉપર ભારદ્વાજઋષિના આશ્રમે પહોંચી ગયો. હમણાં થોડા જ દિવસ પહેલાં શ્રીરામ પણ અહીં જ આવ્યા હતા, પણ તે તપસ્વીના વેશમાં તાપસ જેવા હતા, જ્યારે ભરત તો મોટા સેનાપતિ જેવો લાગે છે. ઋષિએ સામે ચાલીને ભરતનું સ્વાગત કર્યું અને કહ્યું કે “આશ્રમ એટલો વિશાળ છે કે પૂરી સેના અંદર સમાઈ જશે. તમે બધા સુખપૂર્વક અહીં રાત વિતાવો.”

વાલ્મીકિ રામાયણમાં ભારદ્વાજઋષિના આશ્રમની જાહોજલાલીની જે વિગતો છે માન્યામાં ન આવે, ગળે ન ઊતરે તેવી અદ્ભુત છે. ત્યાં અનેક પ્રકારનાં મદ્યો છે, અપ્સરાઓ છે, જાતજાતનાં માંસ વગેરે છે. બધું લખવું ઉચિત લાગતું નથી. પણ એવું લાગે છે કે ત્યારે આવું બધું સામાન્ય રીતે લોકભોગ્ય હશે, જેનો સહજ રીતે આહાર-વિહારમાં ઉપયોગ થતો હશે, એટલે ઋષિએ બધું વિસ્તારથી લખ્યું લાગે છે. તેમના લખવા મુજબ ત્યાં સોનાચાંદીનાં વાસણો છે, છત્રીપલંગો છે. ભરત તો આશ્રમનો વૈભવ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. ઇન્દ્રના નંદનવનમાંથી વીસ હજાર અપ્સરાઓ આવી હતી. મદ્ય-માંસાદિનો ભરપૂર ઉપયોગ થવાથી કેટલાક લોકો બેભાન થવા લાગ્યા હતા. કેટલાક તો પરસ્પર કહેતા હતા કે “હવે આવું સુખ છોડીને આપણે અયોધ્યા કે દંડકવન જવું નથી. સ્વર્ગ તો અહીં જ છે. અહીં જ રહી જઈશું.”

માણસ સહજ રીતે ભોગપ્રિય હોય છે. તપ કરવું કે કરાવવું પડતું હોય છે, ભોગો કરાવવા નથી પડતા. તે સહજ થઈ જતા હોય છે. કેટલાક લોકોએ તો મદ્યાદિનું એટલું બધું સેવન કરેલું કે સૂર્ય ઘણો ચઢી ગયો તોપણ ઊઠવાનું નામ લેતા ન હતા! કદાચ તે વખતે આ બધું સામાન્ય ગણાતું હશે—જેમ પશ્ચિમમાં આજે ભોગો અને કર્તવ્યો બન્ને એકસાથે ચાલે છે તેમ. ભોગો કર્તવ્યમાં બાધક ન થતા હોય ત્યાં સુધી સ્વીકાર્ય ગણી શકાય. કર્તવ્યત્યાગ કરીને ભોગત્યાગ કરવો યોગ્ય ન કહેવાય. ભોગો પણ કર્તવ્યના પૂરક થઈ શકતા હોય તો સ્વીકારવા જોઈએ. અંતે ભરતે ભારદ્વાજજીના આશ્રમમાંથી વિદાય લીધી. હવે તેને ચિત્રકૂટ જવાની તાલાવેલી લાગી હતી.

ચાલતાંચાલતાં ભરત ચિત્રકૂટની નજીક પહોંચી ગયો હતો. દૂરથી તેણે એક પર્ણકુટિ અને તેમાંથી નીકળતો ધુમાડો જોઈ અનુમાન કર્યું કે આ મારા વડીલ ભાઈની પર્ણકુટિ હશે. બધી સેનાને દૂર જ ઊભા રહેવાની આજ્ઞા કરીને ભરતે પૂરી ખાતરી કરવા માણસો મોકલ્યા. મંત્રીઓ અને પોતે પણ પર્ણકુટિ તરફ નીકળી પડ્યા.

સેનાને દૂર ઊભી કરી દીધી તે મર્યાદા હતી. આટલી મોટી સેના સાથે પર્ણકુટિએ જવું યોગ્ય ન કહેવાય.

જીવનની અનિવાર્ય આવશ્યકતાઓમાં આવાસ પણ છે. માથું ઢાંકવા માટે આવાસ તો જોઈએ. પક્ષીઓ માળો બનાવે છે. હિંસક પશુઓ ગુફાઓ શોધે છે. લગભગ જીવમાત્રને કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો આવાસ તો જોઈએ જ. સર્પનો પોતાનો આવાસ નથી હોતો. તે ઉંદરના દરને જ પોતાનો આવાસ બનાવી લેતો હોય છે એવું કહેવાય છે. સંસારમાં પણ સાપ જેવા દબંગ લોકો પણ પારકાં ઘરોને પોતાના કબજામાં લઈ લેતા હોય છે. જો રાજવ્યવસ્થા મજબૂત ન હોય તો દબંગો કોઈને જીવવા ન દે. રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરતો હોય છે.

આદિ-માનવ ગુફામાંથી વિકસતોવિકસતો મોટા મહેલો અને પ્રાસાદો સુધી પહોંચ્યો છે. રાષ્ટ્રના વિકાસનું માપ તેના આવાસોથી કાઢી શકાય છે. ઝૂંપડપટ્ટીઓથી ઊભરાતો દેશ ઓછામાં ઓછું આવાસગૌરવ તો ન જ લઈ શકે. ઝૂંપડપટ્ટી માત્ર ગરીબાઈનું જ પ્રતીક નથી હોતી, તે અવ્યવસ્થા અને રાષ્ટ્રીય અક્ષમતાનું પણ પ્રતીક હોય છે. ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં રહેવું કોઈને ગમતું નથી હોતું, પણ લાચારીથી રહેવું પડે છે. જો રાષ્ટ્રનું વ્યવસ્થાતંત્ર યોગ્ય હોય તો ઝૂંપડપટ્ટીઓ ઊભી થાય જ નહિ.

સંસારનાં સુખો સગવડોને આધીન હોય છે, તેથી લોકો વધુમાં વધુ સગવડો મેળવવા પ્રયત્ન કરતા રહે છે. સગવડોનો અંત નથી. તેમાં કદી પૂર્ણવિરામ હોય જ નહિ. નવીનવી સગવડો વિકસતી જ રહેતી હોય છે. પણ પાયાની મૂળભૂત સગવડોમાં રોટી, કપડાં અને મકાનને ગણવામાં આવે છે. રોટીમાંથી વાનગીઓ, કપડાંમાંથી ફેશન અને મકાનમાંથી મહેલનો તંતુ ચાલતો રહે છે. તેથી તો વિકાસ થાય છે. પણ માત્ર આ બધી સગવડોથી માણસ સુખી થઈ જતો નથી. આ બધું યથાશક્ય હોય તો સારું, પણ માણસનાં સુખદુખની કરોડરજ્જુ તો માનવીય સંબંધો છે. તમને જે માણસો મળ્યાં છે તે કેવાં છે? જો માણસો સારાં મળ્યાં હોય તો ઝૂંપડામાં પણ સ્વર્ગ છે અને માણસો ખરાબ મળ્યાં હોય તો મહેલમાં પણ નરક છે. સારું માણસ મળવું એથી વધુ ઉત્તમ બીજું કશું જ નથી.

પણ કેટલાક લોકોને માણસ જ મળ્યું નથી હોતું. તે એકાકી જીવન જીવે છે. એકાકીપણું ખાલીપણાથી વીંટળાયેલું હોય છે. માણસને ખાલીપણું કોતરી ખાય છે. વિશાળ મહેલમાં કોઈ એકાકી માણસ રહેતું હોય તેવી કલ્પના કરો. તે ગાંડું થઈ જશે. વેંકયુમ માણસને મારી નાખે છે. એક ઝૂંપડપટ્ટીમાં કલ્લોલ કરતું, સમાઈ ન શકે તેટલું કુટુંબ રહેતું હોય તેની કલ્પના કરો. અડીઅડીને સૂતેલાં આ માણસો જેટલી ઘસઘસાટ ઊંઘ લેતાં હશે તેટલી ઊંઘ પેલા મહેલમાં રહેનારા માણસને નહિ આવતી હોય. અરે, તેને તો ઊંઘની ગોળીઓ ખાવી પડતી હશે. માણસનો ખાલીપો તેને નથી તો ઊંઘવા દેતો કે નથી જીવવા દેતો. પણ મનગમતું માણસ લાવવું ક્યાંથી? ન ગમતાં માણસો વચ્ચે એલર્જીભર્યું જીવન જીવવું તે સિક્કાની બીજી બાજુ છે. બન્ને દુઃખી છે. એક ખાલીપાનું દુઃખ ભોગવે છે તો બીજું કલહનું-એલર્જીનું દુઃખ ભોગવે છે. સુખી તો એ છે જેને સારું માણસ કે સારાં માણસો મળ્યાં છે. આથી મોટું બીજું કોઈ ભાગ્ય નથી.

શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી સારાં માણસો છે. પરસ્પર શુદ્ધ લાગણીઓથી માનવસુખ મળતું હોય છે. શુદ્ધ લાગણી એટલે પવિત્ર પ્રેમ. ‘તું સુખી થા’ એ જ તેનું સૂત્ર છે. સ્ત્રીની એક જ અપેક્ષા હોય છે: ભરપૂર પ્રેમ. જો ભરપૂર પ્રેમ મળે તો પત્નીને બીજું કંઈ ન જોઈએ. અપાર દુઃખો સહન કરવાની તેનામાં શક્તિ આવી જાય છે.

વિદેશમાં સહેલી વિનાની સ્ત્રી ઘરમાં ગૂંગળાતી રહે છે. તેને અવારનવાર બહાર ફરવા માટે લઈ જવી જોઈએ, જેથી તેની પ્રફુલ્લિતતા વધી જાય. એક દિવસ શ્રીરામ સીતાજીને લઈને મંદાકિનીના કિનારે ફરવા નીકળ્યા. પત્ની અને બાળકો સાથે હળવી-હસીમજાકની વાતો કરવી જોઈએ. મોઢું ચઢાવેલું રાખીને ગંભીર અને તદ્દન ઓછું બોલનારા પત્નીને રાજી રાખી શકતા નથી. મંદાકિનીનું વર્ણન કરતાંકરતાં, હળવી વાતો કરતાંકરતાં શ્રીરામ ફરીને પાછા પર્ણકુટિએ આવી ગયા.

એવામાં ચારે તરફ કોલાહલ સંભળાયો. મૃગો, પક્ષીઓ વગેરે નાસભાગ કરવા લાગ્યાં. તરત જ સાવધાન લક્ષ્મણે એક ઊંચા વૃક્ષ ઉપર ચઢીને જોયું તો એક મોટી સેના આવી રહી છે. તરત જ નીચે ઊતરીને તેણે રામચંદ્રજીને કહ્યું કે “જલદીજલદી સીતાજીને કોઈ ગુફામાં સંતાડી દો અને ધનુષ્યબાણ લઈને તૈયાર થઈ જાઓ. હું તો તૈયાર જ છું.”

લક્ષ્મી કરતાં પણ સ્ત્રીને—અને તે પણ રૂપાળી સ્ત્રીને—સાયવવી બહુ અઘરું કામ છે. લક્ષ્મી ઉપર દાનત બગાડનારા કરતાં સ્ત્રી ઉપર દાનત બગાડનારા ઘણા હોય છે. અને જો તે સ્ત્રી અસુરક્ષિત હોય તો બિંદાસ્ત થઈને અટક્યાળાં કે અપહરણ પણ કરી લેતા હોય છે.

તેથી સાવધાન રહેવું જરૂરી છે.

શ્રીરામે લક્ષ્મણને ધીરજ રાખવા સમજાવ્યો. લક્ષ્મણને ખ્યાલ આવી ગયો છે કે આ ભરત સેના લઈને અમારો કાંટો કાઢવા આવી રહ્યો છે. “હવે હું તેને છોડવાનો નથી.” એવું બોલી રહ્યો છે. રામજી તેને શાંતિ રાખવા પ્રેમથી સમજાવે છે. “ભરત કદી પણ મારું અહિંત ન કરે” તેવી શ્રીરામને દઢ ખાતરી છે.

આ બાજુ ધુમાડાના આધારે શોધ કરતાકરતા ભરત અને મંત્રીઓ શ્રીરામની પર્ણકુટિ નજીક પહોંચી ગયા. શ્રીરામને જોતાં જ ભરતે દોટ મૂકી. પ્રેમ વ્યાકુળતા વિનાનો ન હોય અને વિયોગ વ્યગ્રતા વિનાનો ન હોય. જેમનામાં ધીરજ અને શાંતિ રહે તો સમજવું કે કાં તો પ્રેમ નથી, કાં પછી ઠંડો મોળો પ્રેમ છે. ઠંડા પ્રેમમાં ઉષ્મા નથી હોતી. ઉષ્મા વિનાનું મિલન એ મડદાંમિલન કહેવાય. ભરત દોટ મૂકીને શ્રીરામનાં ચરણોમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરીને ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડવા લાગ્યો. આ હર્ષનાં આંસુ હતાં. શ્રીરામે બન્ને ખભા પકડીને ભરતને ઊભો કર્યો અને પછી બન્ને ભાઈઓ ગાઢ આલિંગનથી ભેટી પડ્યા—ક્યાંય સુધી ભેટેલા જ રહ્યા. ભરતનાં આંસુ જોઈને શ્રીરામની આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં. ભરતે માતાએ બગાડેલી બાજી સુધારી દીધી. પશ્ચિમમાં જ્યારે બે વ્યક્તિઓ મળે છે ત્યારે હાથ મેળવે છે. સ્ત્રી-પુરુષ હોય અને વધારે પ્રેમ હોય તો ‘હગ’ કરે છે અર્થાત્ ગાલથી ગાલ અડાડે છે. આપણે હાથ જોડીએ છીએ. બાળક માને કે બાપને વળગી પડે છે. આ સ્પર્શસુખ છે. માના ગળે વળગેલું બાળક માને ધન્યધન્ય કરી મૂકે છે. સુખદ્રોહી લોકો આવાં બધાં સુખોથી વંચિત રહે છે. તેમને બધામાં કામવિકાર દેખાય છે. ખરેખર તો સુખવંચિત લોકો વધુ કામવિકારી હોય છે. કામત્યાગથી કામ વકરે છે. કામસંયમથી કામ ઊર્જા બને છે. કામને બેફામ ન બનાવાય. તે વિનાશ છે. પણ કામનો નાશ પણ ન કરાય. એક તો તે શક્ય જ નથી અને બીજું છંછેડાયેલો કામ ચૂંથી નાખવાનો બદલો લે છે. તેને મિત્ર બનાવાય.

પછી તો લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન ભેટ્યા. ભરતની સાથે કૌશલ્યા, સુમિત્રા વગેરે માતાઓ પણ આવી છે. આ બધાં પરસ્પર યથાયોગ્ય ભેટ્યાં, પગે લાગ્યાં. પછી તો શ્રીરામે ભરતને રાજનીતિનો ખૂબ લાંબો અને સચોટ બોધપાઠ આપ્યો. આ બધું લાંબો સમય ચાલતું રહ્યું. છેવટે ભરતે શ્રીરામને અયોધ્યા પાછા ફરવા અને રાજ્ય સંભાળી લેવા પ્રાર્થના કરી. સાથે આવેલા વશિષ્ઠ વગેરે ઋષિઓએ પણ રામને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઘણા કાચા નિર્ણયવાળા સમજાવવાથી સમજી જતા હોય છે. તેઓ સમજાવનારાઓની રાહ જોઈને બેઠા હોય છે. આવા લોકો મક્કમ નથી હોતા. શ્રીરામ તો પૂરેપૂરા મક્કમ છે. ત્યાગીને ફરીથી સ્વીકારી લેવાથી પહેલાં જેવું માન રહેતું નથી. કેટલાક લોકો વ્યવહાર ખાતર આગ્રહ કરતા હોય છે, પણ ઢીલા માણસો તરત જ આગ્રહને સાચો આગ્રહ માનીને વશ થઈ જતા હોય છે. ઘણી સમજાવટ પછી પણ શ્રીરામ પાછા ફરવા તૈયાર ન થયા.

આ પ્રસંગે ઘણા ઋષિમુનિઓ પધાર્યા હતા. એક પછી એક સૌએ શ્રીરામને સમજાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ શ્રીરામ માન્યા નહિ. છેવટે ભરતે જ એક ઉપાય કાઢ્યો: “અત્યારે અયોધ્યાનગરી રાજા વિનાની સૂની પડી છે, એટલે હું હવે અયોધ્યા પાછો જઈશ, પણ રાજગાદી ઉપર તો હું નહિ જ બેસું. રાજગાદી ઉપર તો શ્રીરામની ચરણપાદુકાને જ સ્થાપિત કરીશ. હું તો માત્ર સેવક થઈને તમારા આવતાં સુધી રાજવ્યવસ્થા સંભાળીશ. પણ ચૌદ વર્ષ પૂરાં થતાં જ જો રામ નહિ પધારે તો બીજા જ દિવસે હું જીવતો અગ્નિપ્રવેશ કરીશ. પછી મારાથી જીવી શકાશે નહિ.” આમ કહીને ભરતે શ્રીરામ પાસેથી પાદુકા ગ્રહણ કરી, પોતાના માથે ચઢાવી, શ્રીરામ પાસેથી વિદાય લીધી. બે મક્કમ આદર્શવાદીઓના ત્યાગને સૂર્યનારાયણ પણ જોતા જ રહી ગયા.

21. ચિત્રકૂટમાં વાસ

જીવનના ત્રણ પ્રકાર છે: (1) દુઃખભર્યું જીવન, (2) સુખ-સગવડ-સાઘબીભર્યું જીવન અને (3) એક આદર્શભર્યું જીવન.

દુઃખ કોઈને ગમતું નથી, પણ દુઃખ આવે છે અને ભોગવવું પડે છે. દુઃખો છ કારણોથી આવતાં હોય છે: (1) કુદરતી હોનારતોથી, (2) રાજત્રાસથી, (3) ધર્મત્રાસથી, (4) સમાજત્રાસથી, (5) પરિવારત્રાસથી અને (6) પોતાની ભૂલોથી.

1. કુદરતી હોનારતોથી આવતાં દુઃખો

આપણે કુદરતી વ્યવસ્થામાં જીવન જીવીએ છીએ. કુદરતની પોતાની સચોટ વ્યવસ્થા છે, તેમ છતાં કોઈકોઈ વાર તેમાં અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે, જેમ કે અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, આંધી, ધરતીકંપ, રેલ, સુનામી વગેરે. આ બધું આપણા ઇચ્છવાથી નથી થતું અને રોકવાથી રોકાતું નથી. કુદરત આગળ માણસ લાચાર છે, તેમ છતાં તે પોતાના પુરુષાર્થથી થોડીક પોતાની વ્યવસ્થા ઊભી કરી શકે છે. જેમ કે દુષ્કાળ પડ્યો હોય તો નદીઓ ઉપર બંધ બાંધીને, ચેકડેમો કરીને કે બીજી વ્યવસ્થા કરીને માણસ પોતાની વ્યવસ્થા દ્વારા કુદરત સામે ટક્કર ઝીલી શકે છે. આ માનવીય પુરુષાર્થ કહેવાય. માનવને કુદરતે શું-શું આપ્યું છે તે બીજા નંબરે મહત્ત્વ ધરાવે છે, પણ માણસે કુદરતના કોપ સામે શું શું વ્યવસ્થા કરી છે તે પ્રથમ સ્થાને છે. જે પ્રદેશો અને પ્રજા ઉપર કુદરતની પૂરેપૂરી અનુકૂળતા હોય છે, કશો જ કોપ નથી હોતો તે પ્રજા ખડતલ, સાહસી અને શોધકર્તા નથી હોતી અથવા ઓછી હોય છે. જ્યાં ડગલે ને પગલે કુદરતી પ્રતિક્રિયાઓ પ્રજાને સતાવતી હોય છે ત્યાંની પ્રજા આપોઆપ ખડતલ, સાહસી અને નવીનવી શોધ કરતી થઈ જતાં કુદરતી દુઃખોને હળવાં કરી શકાય છે. આવી પ્રજા મહાન થતી હોય છે.

2. રાજત્રાસથી આવતાં દુઃખો

જો રાજા દુરાચારી, પાપી, લંપટ અને લૂંટારા જેવો હોય તો પ્રજા દુઃખી થતી હોય છે. આ દુઃખો ઈશ્વરનિર્મિત કે પોતાનાં પૂર્વનાં કર્મોથી મળતાં નથી, રાજાના ત્રાસથી મળે છે. પ્રજા દુર્બળ અને રાંક જેવી ગરીબડી હોય તો દુઃખો ભોગવતી રહે છે. કોઈ વીર પુરુષ વિદ્રોહ કરે અને રાજાને સત્તાથી ઉખાડી ફેંકે તો જ દુઃખોનું નિવારણ થતું હોય છે. રાજાશાહીમાં રાજનાં સુખ-દુઃખ રાજાને આધીન હોય છે. રાજા હંમેશાં સારો જ આવે તેની કશી ખાતરી હોતી નથી. એટલે સમયસમય ઉપર પ્રજાનાં રાજકીય સુખ-દુઃખ બદલાતાં રહે છે. પણ લોકશાહીમાં રાજનાં સુખ-દુઃખ લોકોના હાથમાં હોય છે. લોકોના પ્રતિનિધિઓ રાજ કરતા હોય છે. પણ જો લોકોને પ્રતિનિધિઓ ચૂંટતાં ન આવડે અને ખોટા લોકોને ચૂંટે તો પછી જે રાજદુઃખો થાય તેમાં પ્રજા પોતે જ કારણ બને છે. પ્રજાની ઊંચી કક્ષા વિના લોકશાહી સફળ ન થઈ શકે. પ્રજાની ઊંચી-નીચી કક્ષા મોટા ભાગે આનુવંશિક હોય છે. હલકી પ્રજા લોભ-લાલચ, સ્વાર્થ અને ભયને વશ થઈ હલકા માણસોને ચૂંટી લેતી હોય છે, જેનાં પરિણામ તેને પોતાને જ ભોગવવાં પડતાં હોય છે.

3. ધર્મત્રાસથી આવતાં દુઃખો

ધર્મ કલ્યાણકારી છે, પણ જ્યારે તે સંપ્રદાય-મજહબ બનીને કટ્ટર બને છે ત્યારે તે ત્રાસદાયી પણ થઈ શકે છે. એવું મનાય છે કે યુરોપમાં ધર્મગુરુઓએ પાંત્રીસ હજાર માણસોને ધર્મદ્રોહી ઠેરવીને તેમને જીવતા બાળી મૂક્યા હતા. કેટલાંય સ્ત્રી-પુરુષોને પથ્થરો મારીને મારી નાખ્યાં હતાં. ધર્મવ્યવસ્થાથી કરોડો લોકોને અસ્પૃશ્ય થઈને ત્રાસદાયક જીવન જીવવા મજબૂર થવું પડ્યું હતું. કેટલીયે સ્ત્રીઓને પતિ સાથે જીવતાં બળી મરવું પડ્યું હતું! કેટલીયે સ્ત્રીઓને ફરજિયાત વૈધવ્ય ભોગવવું પડ્યું હતું! આવાં બધાં અનેક કાર્યોથી પ્રજા દુઃખી થતી હોય છે. આ ધર્મદુઃખ કહેવાય. આ ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા નથી હોતી, ઈશ્વરના નામે માનવોએ કરેલી વ્યવસ્થા હોય છે. ધર્મસુધારકોના ભગીરથ પ્રયત્નોથી લોકો આ દુઃખોમાંથી બચતા હોય છે.

4. સામાજિક દુઃખો

આ દુઃખો સમાજની કુવ્યવસ્થાથી લોકો ભોગવતા હોય છે. સમાજ-સુધારકોના પ્રયત્નોથી સમાજ સુધરતો હોય છે અને લોકો દુઃખમુક્ત થતા હોય છે. સામાજિક દુઃખો પણ ઈશ્વરપ્રદત્ત નથી હોતાં અથવા પૂર્વનાં કર્મોથી નથી હોતાં, સમાજની કુવ્યવસ્થાથી હોય છે.

5. પરિવારદુઃખ

પરિવારનાં માણસો વ્યક્તિને સુખી-દુઃખી કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. તેમાં પણ સૌથી નજીકનાં માણસો વધુ ભાગ ભજવતાં રહે છે. શ્રીરામ ઉપર પરિવારદુઃખો આવ્યાં છે. સાવકી માતાના ખોટા નિર્ણયોથી પૂરો પરિવાર દુઃખી થઈ રહ્યો છે. પરિવારદુઃખોમાં અહીં જમાપાસું એ છે કે સાવકી માતા કેકેયી સિવાય પૂરો પરિવાર શ્રીરામની સાથે છે. આ બહુ મોટું આશ્વાસન કહેવાય. એ પૂરો પરિવાર વિરોધી થઈ ગયો હોત તો શ્રીરામનાં દુઃખોનો પાર ન હોત. પરિવારદુઃખો વખતે સાથ આપનાર પરિવારનાં બીજાં સભ્યો બહુ મોટું આશ્વાસન આપતાં હોય છે. તેમના સાથથી વ્યક્તિ દુઃખોને સહી શકતી હોય છે. પરિવારની ક્વોલિટી ઉપર બહુ મોટો આધાર હોય છે.

6. પોતાની ભૂલોથી આવતાં દુઃખો

આમાં વ્યક્તિ પોતે જ જવાબદાર હોય છે. ભૂલો વિનાનો કોઈ માણસ હોતો નથી. વીજળીના તારને જાણીકરીને કે અજાણતાં પકડી લો અને ઝાટકો લાગે તે ઈશ્વરપ્રદત્ત દુઃખ નથી અથવા પૂર્વનાં કર્મોનું ફળ નથી, પોતાની ભૂલનું પરિણામ છે. આવી ભૂલોને કારણે માણસ રોગી થતો હોય છે, અભણ રહેતો હોય છે, દરિદ્ર થતો હોય છે, અલ્પાયુષ્ય થતો હોય છે, અકસ્માતમાં મરતો હોય છે. આવાં બધાં અનેક દુઃખો પોતાની કે બીજાની ભૂલોથી આવતાં હોય છે. તેનું નિવારણ માણસના સાચા ઘડતરથી થતું હોય છે. ઘડાયેલો માણસ કે ઘડાયેલી પ્રજા ઓછી ભૂલો કરતી હોય છે, તેથી તે પોતાના દ્વારા ઓછાં દુઃખો પેદા કરે છે.

બહુ લાંબી વાત થઈ ગઈ. મૂળ વાત ઉપર આવીએ. શ્રીરામ ઉપર જે દુઃખો આવ્યાં છે તે પોતાની ભૂલથી નથી આવ્યાં, પરિવારના એક જ માણસની અવળચંડાઈથી આવ્યાં છે. પણ આ દુઃખમાં સામે ચાલીને ભાગીદાર થવા લક્ષ્મણ અને સીતાજી તૈયાર થયાં છે. તે દુઃખી થાય છે કે થવાનાં છે તે પોતાની ભૂલોથી નહિ, પણ આદર્શ આચારથી દુઃખી થાય છે. આદર્શ આચારો સૌથી મોટી તપસ્યા છે, સૌથી મોટું વ્રત છે. ત્રણે આદર્શને વરેલાં છે એટલે સહર્ષ દુઃખો સ્વીકારીને વનવનમાં ભટકી રહ્યાં છે. આદર્શહીન આચારહીન વ્યક્તિઓ ભલે મહેલનાં વૈભવી સુખો ભોગવે, પણ તે પ્રજાનું ઘડતર કરી શકતી નથી. તેઓ તો પ્રજાના પતનમાં કારણ બને છે. પતિત પ્રજામાંથી પતિત રાષ્ટ્ર બનતું હોય છે, મહાન રાષ્ટ્ર ન બને.

શ્રીરામ મહાન છે, ભરત પણ મહાન છે. લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન પણ મહાન છે અને કૌશલ્યા વગેરે માતાઓ પણ મહાન છે. કેકેયી અને મંથરા સિવાય બધાં જ મહાન છે. પૂરો પરિવાર મહાન છે. એટલે જ કથા પણ મહાન છે.

શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી ત્રણે ચિત્રકૂટમાં પર્ણકુટિ બનાવીને આનંદથી રહેતાં હતાં. સુખો સગવડોને આધીન હોય છે અને આનંદ સમજણને આધીન હોય છે. તમારી સમજણ કેવી છે? ત્રણેએ વનવાસ સ્વીકારી લીધો છે, તેથી અગવડોનાં દુઃખો પણ સ્વીકારી લીધાં છે. હવે સમજણથી ત્રણે જે છે, જેવું છે તેમાં સંતુષ્ટ રહી આનંદ અનુભવે છે. સમજણ ન હોય તો ભૂતકાળનો વૈભવ યાદ કરીકરીને દુઃખી થતાં હોત.

પણ ચિત્રકૂટમાં પણ એક વિકટ પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. પ્રશ્નો જીવનથી કદી અળગા થતા નથી હોતા. પ્રશ્નો વિનાનું એક જ સ્થાન છે “નિર્વાણ”-“મોક્ષ”. ત્યાં કોઈ પ્રશ્ન જ નથી હોતો, કારણ કે ત્યાં જીવન જ નથી હોતું. ચિત્રકૂટમાંથી ઋષિમુનિઓ વગેરે ઉચાળા ભરીને ભાગવા મંડ્યા છે. આખો પ્રદેશ ખાલી થઈ રહ્યો છે.

પ્રજાના ત્રણ પ્રકાર હોય છે:

(1) ભાગતી પ્રજા, (2) ભગાડતી પ્રજા અને (3) અડીખમ રહેનારી પ્રજા.

જે વધુપડતી સાત્ત્વિક પ્રજા હોય છે તે ભાગતી પ્રજા હોય છે. સાત્ત્વિકતામાં અડધોઅડધ કાયરતા રહેતી હોય છે, જેથી તેમનામાં સામનો કરવાની કે સંઘર્ષની ક્ષમતા ઓછી હોય છે.

ભગાડતી પ્રજા તામસીવૃત્તિની હોય છે. તામસિકતામાં ભારોભાર કૂરતા હોય છે. કૂર પ્રજા સાત્ત્વિક પ્રજાની કમજોરી જાણી ગઈ હોય છે. અહીં એવા રાક્ષસો રહે છે જે ઋષિઓને ભગાડતા રહે છે. તેમનો નેતા ખર નામનો રાક્ષસ છે. રાક્ષસો ઋષિમુનિઓના આશ્રમોને અપવિત્ર કરે છે, મારઝૂડ કરે છે, બીભત્સ ગાળો બોલે છે—અરે બીભત્સ ચેનચાળા કરે છે. ઋષિપત્નીઓ અને ઋષિકન્યાઓની સલામતી રહેતી નથી, તેથી આશ્રમો છોડીછોડીને સૌ ભાગી રહ્યાં છે અને પેલા ભગાડી રહ્યા છે. ભગાડનારાને મફતમાં આશ્રમો મળી જાય છે.

એક અડીખમ પ્રજા હોય છે. તે ભાગતી નથી, ભગાડતી પણ નથી, પોતાની જગ્યાએ અડીખમ રહે છે. તે કોરી સાત્ત્વિક કે કોરી તામસિક નથી હોતી પણ રાજસિક હોય છે. તેને શાંતિથી રહેવા દે તેને તે પણ શાંતિથી રહેવા દે છે, પણ જો તેને કોઈ અશાંતિ કરે તો 1:4નો હિસાબ કરી જાણે છે. ઇઝરાયેલની પ્રજા અડીખમ પ્રજામાં ગણાય. મુઠ્ઠીભર પ્રજા અને નાનો દેશ હોવા છતાં તે અનેક શત્રુઓ વચ્ચે વર્ષોથી અડીખમ ઊભી છે. તે અહિંસક નથી, શસ્ત્રધારી છે અને ઈંટનો જવાબ પથ્થરથી આપવાનું યોખ્ખું ગણિત જાણે છે. ચિત્રકૂટમાં ઋષિમુનિઓની સાત્ત્વિક પ્રજા રાક્ષસોની કૂર પ્રજા સામે ટકી શકતી નથી, તેથી તેમના ત્રાસથી બચવા માટે બધાં સ્થળાંતર કરી રહ્યાં છે. આ વાતની ખબર જ્યારે રામને પડી ત્યારે તેમને ભારે દુઃખ થયું. તેમણે સૌને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ભાગતા લોકોએ રામને જ સલાહ આપી કે તમે પણ ક્યાંક ચાલ્યા જાઓ. તમારી સાથે રૂપાળી સ્ત્રી છે. રાક્ષસો તેનું અપહરણ કરી લેશે. પછી પસ્તાશો પણ રામે સલાહ ન માની. તે તો ત્યાં જ રોકાઈ ગયા.

ભાગેલા ઋષિમુનિઓ થોડેક દૂર એક અશ્વમુનિનો આશ્રમ હતો ત્યાં ગયા અને નવાનવા આશ્રમો બાંધીને રહેવા લાગ્યા.

શ્રીરામચંદ્રજી સીતાજી અને લક્ષ્મણ સાથે થોડો સમય ચિત્રકૂટમાં રહ્યા.

22. અત્રિ-અનસૂયાનો મેળાપ

પાડોશીઓના સુખ જેવું બીજું કોઈ સુખ નથી અને પાડોશીઓના દુઃખ જેવું બીજું કોઈ દુઃખ નથી. પાડોશ વિના માણસ રહી શકતો નથી, કારણ કે તે સમૂહમાં રહેનારું પ્રાણી છે. પશ્ચિમે તેનો થોડો ઉકેલ શોધ્યો છે. પાડોશી ખરા, પણ કોઈ કોઈના જીવનમાં દખલ ન દે. દખલ તો ન દે, ઝાંખે પણ નહિ. તમે ભલા ને તમારું કામ ભલું. જ્યાં કોઈ કોઈના જીવનમાં ઝાંખી કરવાનો રસ ન લેતું હોય ત્યાં નિંદાનું પ્રમાણ આપોઆપ ઓછું થઈ જાય. નિંદાનું પ્રમાણ ઓછું થાય એટલે ઝઘડા પણ ઓછા થઈ જાય. ઝઘડા ઓછા થાય એટલે અશાંતિ પણ ઓછી થઈ જાય. નિંદાખોર વ્યક્તિ કે પ્રજા આપોઆપ ઝઘડાળુ સ્વભાવની થઈ જતી હોય છે. આપણે આવું નથી કરી શકતા. દખલગીરીને આપણો જન્મસિદ્ધ અધિકાર માનીએ છીએ. પ્રત્યેક વાતમાં—પ્રત્યેક બાબતમાં દખલ કરનારા ઘણા લોકો મળી આવશે. તે પોતે અશાંત રહેતા હોય છે અને બીજાને અશાંત કરતા હોય છે.

આદિકાળથી વિશ્વમાં બે વિરોધી પ્રકૃતિવાળી પ્રજાઓ સાથેસાથે રહેતી આવી છે. તેમાં તમોગુણી પ્રજા સત્ત્વગુણી પ્રજાને સંતાપતી રહેતી હોય છે. વનમાં ઘાસાહારી અને માંસાહારી પ્રાણીઓ સાથે જ રહેતાં હોય છે. માંસાહારી પ્રાણીઓ ઘાસાહારી પ્રાણીઓને રંજાડતાં રહેતાં હોય છે. આવું જ માણસોમાં પણ છે. તામસિક પ્રજા સાત્ત્વિક પ્રજાને રંજાડતી રહે છે. સાત્ત્વિક પ્રજા તેથી ભયભીત થઈને જીવતી રહે છે. જ્યારે રંજાડ અસહ્ય થઈ જાય ત્યારે પછી સ્થળાંતર કરી લેતી હોય છે. માંસાહારી પ્રાણીઓ સ્થળાંતર ભાગ્યે જ કરે છે. આફ્રિકાનાં જંગલોમાં જઈને જોજો. લાખો વિલ્ડવિસ્ટ વગેરે સ્થળાંતર કરતાં હોય છે, પણ ઘાસનું આકર્ષણ એટલું બધું હોય છે કે છ-બાર મહિનામાં પાછાં આવી જતાં હોય છે. ઘાસ રોજી છે. પ્રજાઓમાં પણ જ્યાં કૂર પ્રજા રહેતી હોય છે ત્યાં રોજી વધુ હોય છે, કારણ કે તે પોતે રોજી કમાતી નથી. શિકાર એ જ તેમની રોજી છે. એટલે રોજીની લાલચે પણ ઘણી શાકાહારી સાત્ત્વિક પ્રજા સમીપમાં આવીને રહેતી હોય છે અને ત્રાસ સહન કરીને પણ રોજી કમાતી હોય છે. આવી રોજી કમાનારી પ્રજા મોટા ભાગે કાયર હોય છે. અને કાયરતા લુચ્ચાઈ વિનાની ભાગ્યે જ હોય છે. તે સામી છાતીએ તો બદલો લઈ શકતી નથી, તેથી પાછળથી ઘા કરવાની કળા વિકસાવે છે. પણ બધા કાયરોને લુચ્ચાઈની કળા આવડતી નથી હોતી, તેથી તે દબાયેલી—શોષિત થઈને સહજીવન જીવતી રહે છે.

શ્રીરામ ચિત્રકૂટમાં જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં પણ આવું જ હતું. રાક્ષસોનો ભયંકર ત્રાસ હતો, પણ જવું ક્યાં? કેટલાક ઋષિમુનિઓએ હિંજરત કરી દીધી, તોપણ કેટલાક તો રહી જ ગયા હતા. શ્રીરામ પણ પોતાના નાના પરિવાર સાથે રહેતા હતા, પણ તેમના પરાક્રમથી રાક્ષસો તેમનું નામ લેતા ન હતા. પરાક્રમ વિના સ્વમાન ન હોય. શ્રીરામ વગેરે પોતાના બળે સુરક્ષિત હતા, તોપણ મોટો પ્રશ્ન સીતાજીનો હતો. સીતાજીને રાક્ષસોની કુદૃષ્ટિ અને કુક્રિયાથી સતત સાયવવાં તે કઠિન લાગવા માંડ્યું, તેથી એક દિવસ શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજીએ પણ ચિત્રકૂટથી પ્રસ્થાન કરી દીધું. તેમણે ચૌદ વર્ષ વિતાવવાનાં હતાં. એક જ જગ્યાએ રહેવું તેના કરતાં જુદા જુદા પ્રદેશોનો અનુભવ કરવો સારો. શ્રીરામ દક્ષિણદિશા તરફ ચાલવા લાગ્યા. મોટા ભાગે પ્રજાઓનું સ્થળાંતર ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં થયેલું હોય છે. ચાલતાંચાલતાં અત્રિઋષિના આશ્રમે પહોંચી ગયાં.

ત્યારે ઋષિમુનિઓ વનમાં આશ્રમો બાંધીને રહેતા હતા. બે જુદીજુદી ભિન્ન પ્રકૃતિની પ્રજા વનમાં રહેતી. એક તો ઋષિમુનિઓ અને બીજી પ્રજા રાક્ષસોની રહેતી હતી. અત્રિ અને અનસૂયા બન્ને વૃદ્ધ પતિ-પત્ની છે. ઋષિઓ પત્નીત્યાગ નથી કરતા. પત્નીનું નામ જ જીવનસહચારિણી, અર્ધાંગિની રાખ્યું હોય છે. બન્ને ત્યાગી-વૈરાગી તો છે પણ જીવનસાથનો ત્યાગ નથી કરતાં. ત્યાગમાં પણ સાથ અને હૂંફની જરૂર પડે છે. બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે, વિરોધી નથી. જામેલા દામ્પત્યની ખરી મજા તો વૃદ્ધાવસ્થામાં આવતી હોય છે, જ્યારે વ્યક્તિને વધુમાં વધુ હૂંફની જરૂર પડતી હોય છે. બન્નેના વાળ ધોળા થઈ ગયા છે, ચામડી લટકી પડી છે અને ચહેરા ઉપર કરચલીઓ પડી ગઈ છે, તેમ છતાં બન્ને તેજસ્વી છે. તપ અને પ્રેમ બન્નેના તેજથી તેજસ્વિતા આવતી હોય છે. પ્રેમ વિનાનું એકલું તપ વ્યક્તિને સૂકવી નાખે છે અને તપ વિનાનો એકલો પ્રેમ વાસનામાં બદલાઈ જાય છે. બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે. વાસનાભોગીઓનાં અને વાસનાત્યાગીઓનાં શરીર તેજસ્વી નથી હોતાં, ફિક્કાં હોય છે. પણ તપસ્યાપૂર્વકનાં પ્રેમી નર-નારીનાં શરીર તેજસ્વી હોય છે, કારણ કે પ્રેમનું ટોનિક તેમને નિરંતર મળતું રહે છે. તપસ્યા પ્રેમનું સંરક્ષણ કરે છે, તેને હાવી થતાં અટકાવે છે.

શ્રીરામે દૂરથી જ્યારે અત્રિઋષિને જોયા તો જોતા જ રહી ગયા. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આવું જાજવલ્યમાન વ્યક્તિત્વ તેની પ્રથમ છાપ છોડતું હતું. વ્યક્તિત્વની ત્રણ છાપો છે: 1. ઓજ અને આભાથી નીતરતું દેદીપ્યમાન વ્યક્તિત્વ, 2. ઊતરી ગયેલા ડાચાવાળું ફિક્કું અને નિસ્તેજ વ્યક્તિત્વ અને 3. શાંત, ધીર-ગંભીર, પ્રૌઢ વ્યક્તિત્વ. છેલ્લું વ્યક્તિત્વ ત્યાગના ભારથી દબાયેલા માણસોનું હોય છે. તે હસતા નથી, ગમ્મત કરતા નથી, ભોગો ભોગવતા નથી, ભોગોથી દૂર ભાગે છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે પ્રૌઢત્યાગની છાપ ઊભી કરવા તે સહજ જીવનને દબાવી કડક અને કઠોર છાપ ઊભી કરતા રહે છે.

ઋષિ ત્યાગી છે, પણ ત્યાગના ભારથી મુક્ત છે, એટલે તે બાળકની માફક કિલકિલાટ હસી શકે છે, સૌમાં ભળી શકે છે. પ્રૌઢતા અને સરળતાનો સુભગ મેળ થયો હોય છે. સરળતા વિનાની પ્રૌઢતા કઠોરતામાં રૂપાંતરિત થઈ જતી હોય છે.

શ્રીરામે ઋષિનો ચરણસ્પર્શ કરીને વંદન કર્યાં. લક્ષ્મણ અને સીતાજીએ પણ એ જ રીતે વંદન કર્યાં. વડીલોને વંદન કરવાં એ માત્ર શિષ્ટાચાર નથી પણ જીવનવિકાસનું પગથિયું પણ છે. વડીલોને-પૂજ્યોને વંદન કરનારા આપોઆપ આશીર્વાદ મેળવતા હોય છે. આશીર્વાદ એટલે જીવનવિકાસની શુભેચ્છા. વંદનશીલ વ્યક્તિ શુભેચ્છાઓ લેતી રહે છે, જ્યારે વંદનવિરોધી અભિમાની વ્યક્તિઓ આકોશ લેતી ફરે છે.

અત્રિઋષિ આગળ શ્રીરામે પોતાની બધી વીતકકથા કહી સંભળાવી. યોગ્ય વ્યક્તિએ યોગ્ય સ્થળે પેટછૂટી વાત કરવી જોઈએ, તેથી નિખાલસતા વધે છે અને વિશ્વાસ જામે છે. ન છુપાવવા જેવી વાતોને પણ છુપાવી રાખનારા નિખાલસ નથી હોતા. જે નિખાલસ ન હોય તે વિશ્વાસપાત્ર ન થઈ શકે. વિશ્વાસપાત્ર થયા વિના આત્મીયતા પ્રાપ્ત ન થાય. આત્મીયતા એ જ સંબંધની પરાકાષ્ઠા છે.

થોડી જ વારમાં શ્રીરામની અત્રિઋષિ સાથે આત્મીયતા થઈ ગઈ. આત્મીયતા વિના સહવાસી થનારને અજંપો રહેતો હોય છે. અત્રિઋષિએ પોતાનાં વૃદ્ધ ધર્મપત્ની અનસૂયાને બતાવીને કહ્યું કે “આ મારી જીવનસંગિની છે. છાયાની માફક તેણે પૂરા જીવનમાં મને સાથ આપ્યો છે. તેણે મને દુઃખની ખબર પડવા દીધી નથી. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં તે છાયાની માફક સાથે જ રહી છે. તેના જ કારણે હું ચારિત્ર્યવાન થઈ શક્યો છું.” જીવનમાર્ગ લપસણો લાગે છે. તેમાં સૌથી મોટું લપસી પડવાનું ક્ષેત્ર કામ છે. સ્ત્રી-પુરુષો એકબીજાના સંપર્કમાં આવતાં જ લપસવા લાગે છે. લપસતાં-લપસતાં તે ક્યારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી જાય તે કહી શકાય નહિ. આ કુદરતી ક્રમ છે. જે લોકો લપસવાના ભયથી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે કે તેમના સંપર્કોથી દૂર રહે છે—અરે, પડછાયાથી પણ ડરતા ફરે છે તે સંયમી નથી હોતા. સંયમ નિર્ભયતા આપે છે. આ તો સતત ભયભીત રહેનારા અંદરથી ભારે અજંપો ભોગવતા રહે છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિને સંયમ આપે છે, સંતોષ આપે છે, તેથી પુરુષનાં લપસવાનાં આકર્ષણો પ્રભાવહીન થઈ જાય છે. આવું જ સ્ત્રીઓનું પણ છે. પોતાના પતિમાં જ સંતુષ્ટ રહેનારી પત્ની પતિરૂપી મજબૂત ખીલે એવી બંધાઈ જાય છે કે કોઈ તેને હયમચાવી શકતું નથી. ખીલા વિનાની સ્ત્રીઓ સતત અસંતુષ્ટ અને વ્યગ્રતાથી રખડતી-ભટકતી ફરે છે. તે પોતે લપસતી રહે છે અને બીજા કેટલાયને લપસાવે છે. અત્રિઋષિ શ્રીરામને જીવનની ગૂઢતા સમજાવી રહ્યા છે: “આ અનસૂયા શું મળી—મને જીવન મળ્યું! તેણે જ મને ચારિત્રની સાથે ઉત્તમ તપસ્વી જીવન આપ્યું છે અને દત્તાત્રેય જેવો મહાન પુત્ર પણ આપ્યો છે, જે પુત્રથી હું ધન્ય ધન્ય થઈ ગયો છું. પુત્ર આપનાર પત્નીનો ત્યાગ ન હોય, તેનો ધન્યવાદ હોય. પુત્ર વિનાના એકાકી પુરુષો કે એકાકી સ્ત્રીઓ પાછલી જિંદગીમાં પુત્રલાલસા પૂરી કરવા બીજાનાં પુત્ર-પુત્રીઓને અપનાવવા મજબૂર થતાં હોય છે.” અત્રિઋષિએ માતા અનસૂયાનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં. પતિ જ્યારે પત્નીનાં વખાણ કરે અને તે પણ સૌની હાજરીમાં ત્યારે પત્ની ધન્યાતિધન્ય થઈ જતી હોય છે. કેટલાક દિવેલિયા ડાચાવાળા પતિઓ કદી પત્નીનાં વખાણ જ નથી કરતા—હડધૂત ન કરે તો બસ. આવા પતિઓ રસિક નથી હોતા. રસ જ જીવન છે. રસ વિનાનું જીવન નીરસ થઈને ભારરૂપ થઈ જતું હોય છે. ત્યાગ નીરસ ન હોય, હોય તો ભારરૂપ થઈ જાય.

પતિના મુખથી પોતાનાં વખાણ સાંભળીને આ ઉંમરે પણ અનસૂયાજી શરમાઈ ગયાં. તે પોતાના પતિને જોતાં જ રહી ગયાં: કેટલા મહાન છે! મને અપનાવીને તેમણે મારું જીવન ધન્ય કરી દીધું! જનમોજનમ આ જ પતિ મને મળતા રહે એવી ભાવના કરવા લાગ્યાં. “જનમોજનમ આ જ પતિ મળે” તેવી ભાવનાવાળી સ્ત્રી કદી લપસતી નથી. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશે તેમને લપસાવવા પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ આ અન્નપૂર્ણાએ ત્રણેને ધાવણાં બાળક બનાવી દીધાં હતાં. જ્યારે તેમની પત્નીઓ આવી અને બહુ કરગરી ત્યારે માંડ પાછા હતા તેવા કર્યા હતા. ખો ભુલાવી દીધી હતી. આવી મહાસતીઓનો સત્સંગ કરવાથી જીવન જીવવાનું બળ મળતું હોય છે.

મહાસતી અનસૂયાજી સીતાજીને પોતાની કુટિયામાં લઈ ગયાં અને પછી કલાકો સુધી પતિવ્રતાધર્મનો ઉપદેશ આપતાં રહ્યાં. વાલ્મીકિ રામાયણમાં પૂરો અધ્યાય પતિવ્રતાધર્મના ઉપદેશથી ભરેલો છે. પ્રત્યેક માતા-પિતાએ પોતાની કુમારી કન્યાઓને આ અધ્યાય વંચાવવો. કદાચ કન્યાકાળમાં વાંચવા ન મળ્યો હોય તો ગૃહસ્થકાળમાં પ્રત્યેક સૌભાગ્યશાળી સ્ત્રીએ વાંચવો જોઈએ. આમાં જીવન જ જીવન છે. નારી-સ્વાતંત્ર્યના નામે કેટલીક વાર પત્નીઓને પતિઓની છાતીમાં શીંગડાં મારવાનું શિખવાડવામાં આવે છે. તેથી સૌથી મોટું અહિત સ્ત્રીઓનું જ થતું હોય છે. શીંગડાંના ગોદા મારનારી સ્ત્રી પતિપ્રેમ પ્રાપ્ત ન કરી શકે. પતિપ્રેમ વિનાની સ્ત્રી જીવન ખોઈ બેસતી હોય છે. પતિપ્રેમ છાતીમાં શીંગડાં મારવાથી નથી મળતો, છાતીમાં પુષ્પો ચઢાવવાથી મળે છે. કાંટા ભોંકનારાને કાંટા અને પુષ્પો ચઢાવનારને પુષ્પો મળતાં હોય છે.

માતા અનસૂયાના સત્સંગથી સીતાજીનો પતિપ્રેમ વધુ ગાઢ બન્યો. જીવનવ્રત શિથિલ ન થઈ જાય તે માટે અવારનવાર એવો સત્સંગ કરતા રહેવું જોઈએ જ્યાંથી નવું બળ મળી રહે. સંધ્યા થઈ ગઈ હતી. સૌએ સંધ્યાવંદન કર્યાં અને પછી સીતાજીને ખૂબ અલંકારોથી શણગારીને માતા અનસૂયાએ શ્રીરામ પાસે મોકલ્યાં. બન્ને શુદ્ધ અને દિવ્યપ્રેમમાં તન્મય થઈ ગયાં. પતિ-પત્નીને મેળવી આપે તે મહાન કહેવાય. મળેલાંને વિખૂટાં પાડે તે અધમ કહેવાય.

અરજીકાંડ

23. વિરાધવધ

પ્રત્યેક જીવનની સાથે નાનીમોટી મજબૂરી ચાલતી હોય છે. મજબૂરી વિનાનું જીવન હોતું જ નથી. મોટા જીવનની મોટી મજબૂરી હોય છે. નાના જીવનની નાની મજબૂરી હોય છે. માણસને જ્યાં રહેવું હોય છે ત્યાં રહી શકાતું નથી અને જ્યાં નથી રહેવું હોતું ત્યાં ફરજિયાત રહેવું પડતું હોય છે. આ જીવનની મજબૂરી જ કહી શકાય.

શ્રીરામ વગેરેનું મન અત્રિઋષિના આશ્રમમાં લાગી ગયું હતું. પવિત્ર આશ્રમનાં પવિત્ર માણસોનો સહવાસ જીવનમાં પવિત્રતા પૂરે છે. પવિત્રતા પોતે જ શાંતિસ્વરૂપ છે. માણસને શાંતિ મળી હોય તો બીજું શું જોઈએ? અને બધું મળ્યું હોય પણ શાંતિ ન મળી હોય તો બધાને શું કરવાનું? અત્રિઋષિના આશ્રમથી માત્ર શાંતિ જ ન મળી, જીવન જીવવાનું ભાથું પણ મળ્યું. જીવનનું ભાથું જીવનમાં નવાં જોમ-જુસ્સો પેદા કરે છે. એટલે જ્યાંથી જીવનનું ભાથું મળતું હોય ત્યાં વગર આમંત્રણે પણ જરૂર જવું જોઈએ.

ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ શ્રીરામ-લક્ષ્મણ-સીતાજી અત્રિ-અનસૂયાને વંદન કરીને વિદાય થયાં. ભયંકર વનમાં આગળ જતાં જોયું તો એક પ્રચંડ દેહધારી મહારાક્ષસ રસ્તા વચ્ચે જ રસ્તો રોકીને બેઠો હતો. તે નરભક્ષી હતો. વનમાં રહેતા ઋષિમુનિ-બ્રાહ્મણો તેનો આહાર થઈ જતા હતા. સાત્ત્વિકતા સ્વરક્ષિત નથી હોતી. તેની રક્ષા કરનાર કોઈ રાજા જોઈએ. આ રાક્ષસના ત્રાસથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણો વન છોડીને ભાગી રહ્યા હતા. કોઈ આ વનમાં પ્રવેશ કરવાની હિંમત કરતું નહોતું. ભલે લોકો તે યુગને સત્યયુગ કે દ્વાપર કહે, પણ ત્યારે પણ રાક્ષસોનો ત્રાસ તો પ્રબળ હતો જ.

શ્રીરામ વગેરેને જોતાં જ રાક્ષસ ઊભો થઈને શ્રીરામ પાસે પહોંચી ગયો અને તરત જ સીતાજીને કેડમાંથી પકડીને ઉપાડી લીધાં. પરસ્ત્રી, પરધન અને પરમાંસ ઉપર જીવન જીવે તેને રાક્ષસ કહેવાય. આ ત્રણમાં પણ જેની નજર પરસ્ત્રી ઉપર જ મંડાયેલી રહે તે નીચ રાક્ષસ કહેવાય. રાક્ષસના હાથમાં પકડાયેલાં સીતાજી તરફડવા લાગ્યાં. પતિવ્રતા સ્ત્રીને પરપુરુષનો વાસનાભર્યો સ્પર્શ પણ શૂળ જેવો લાગતો હોય છે. કુલટાઓ પરપુરુષનો સ્પર્શ પામવા આખો દિવસ ભીડવાળા ટોળામાં ભટકતી ફરતી હોય છે. જાણીકરીને તે પુરુષોને આકર્ષતી અને ધક્કા સહન કરતી ફરે છે. બધી સ્ત્રીઓ એકસરખી ન હોય. જે સ્ત્રીએ જાણીકરીને ઘણા પુરુષોના સ્પર્શ સ્વીકાર્યા હોય અને ભીડનો લાભ લઈને ધક્કા ખાધા હોય તે સીતા ન હોય.

સીતાજીને તરફડતાં જોઈને રામ-લક્ષ્મણ ચિંતા અને કોધથી યુક્ત થઈ ગયા. તરત જ તેમણે ધનુષ્ય-બાણ તૈયાર કર્યાં. શસ્ત્રધારી શૂરવીર વ્યક્તિ જ પત્નીનું રક્ષણ કરી શકે. શસ્ત્રનો ત્યાગ કરાવે તેને ભગવાન ન કહેવાય. જે પોતે શસ્ત્ર ધારણ કરે અને લોકોને ધારણ કરાવરાવે તેને ભગવાન કહેવાય. પણ હા, સાથેસાથે ધર્મ પ્રમાણે જ શસ્ત્રનું નિયંત્રણ પણ શિખવાડે તે ભગવાન કહેવાય. રાક્ષસો સામે અહિંસા ન ચાલે, વીરતા જ ચાલે. ઉપવાસ ઉપર પણ ન ઊતરાય. તે તો તેમને ફાવતું થયું કહેવાય. તેમના પ્રત્યે તો “શઠં પ્રતિ શાઠ્યં સમાચરેત્” એ સૂત્ર જ અપનાવાય. પતિવ્રતા સ્ત્રીને કોઈ રાક્ષસ ચૂંથી નાખે ત્યાં સુધી ઉપવાસ ઉપર બેસવાથી તો તમે પોતે જ તમારી સ્ત્રી ભેટ ધરી દીધી કહેવાય.

ધનુર્ધારી રામ-લક્ષ્મણને જોઈને રાક્ષસ ખડખડાટ હસ્યો. તેણે કહ્યું કે “હું જવ નામના રાક્ષસનો પુત્ર છું. મારું નામ વિરાધ છે. મેં ઘોર તપસ્યા કરીને બ્રહ્માજીનું વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એટલે હવે મને કોઈ પણ માણસ મારી શકે નહિ. હું અમર છું. ઘણા દિવસે મને આવી રૂપાળી સ્ત્રી જોવા મળી છે. હવે હું આ સ્ત્રીને મારી પત્ની બનાવીશ અને તમને બન્નેને મારીને તમારું લોહી પીશ.” પરપુરુષના હાથમાં પકડાયેલી પત્નીને જોઈને કયો મર્દ ધૈર્ય રાખી શકે?

શ્રીરામે તરત જ ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવ્યાં. એકસાથે સાત તીક્ષ્ણ બાણ છોડ્યાં જે વિરાધના શરીરની આરપાર નીકળી ગયાં, પણ તે મર્યો નહિ. લક્ષ્મણે પણ બાણોની વર્ષા કરી મૂકી. મોટો પ્રશ્ન એ હતો કે સીતાજીને બચાવીને બાણ મારવાનાં હતાં. આતંકવાદીઓ પકડી લીધેલા માણસોનો ઢાલ તરીકે ઉપયોગ કરતા હોય છે, તેથી તેમને બચાવીને કામ કરવું ઘણું કઠિન થઈ જતું હોય છે.

લક્ષ્મણનાં અચૂક લક્ષ્યવેધી બાણોથી ઘાયલ થયેલો રાક્ષસ સીતાજીને નીચે ઉતારીને દોડ્યો અને રામ-લક્ષ્મણ બન્નેને ઊંચકીને ખભા ઉપર બેસાડીને દક્ષિણ તરફ ભાગવા મંડ્યો. શ્રીરામે લક્ષ્મણને કહ્યું: “ચિંતા ન કરતો. આપણે જે દિશામાં જવું છે તે જ દિશામાં આ

રાક્ષસ ભાગી રહ્યો છે, એટલે આપણે ચાલવાનું ઓછું થશે.”

બીજી તરફ સીતાજી એકલાં ઊભાં થઈ ગયાં અને રડવા લાગ્યાં: “હવે હું એકલી આ વનમાં કેવી રીતે જીવીશ?” એકલી સ્ત્રી અનાથ થઈ જાય છે. એકલો પુરુષ અનાથ નથી થતો—હા, અપંગ થઈ જાય છે ખરો.

શ્રીરામ અને લક્ષ્મણે ખભા ઉપર બેઠાંબેઠાં જ તેના બન્ને હાથને મૂળમાંથી જ કાપી નાખ્યા. રાક્ષસ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. હવે તેનો અંત નજીક આવી ગયો હતો. મૂળમાં આ વિરાધ રાક્ષસ તુંબુરુ નામનો ગાંધર્વ હતો, પણ કુબેરના શાપથી રાક્ષસ થયો હતો. હવે આજે શાપની અવધિ પૂરી થતાં તેનું મૃત્યુ થયું, તે રાક્ષસપણાથી છૂટ્યો અને હતો ત્યાં સ્વર્ગમાં પાછો ગયો. જતાં પહેલાં તેણે રામને સૂચના આપી: “અહીંથી 6 કોશ દૂર શરભંગઋષિનો આશ્રમ છે. ત્યાં જજો.” લક્ષ્મણે એક બહુ મોટો ખાડો તૈયાર કર્યો, જેમાં વિરાધના શબને દાટવામાં આવ્યું. ત્યારે રાક્ષસોને જમીનમાં દાટવાનો રિવાજ હતો, જ્યારે ઋષિઓ વગેરે આર્યોને અગ્નિદાહનો રિવાજ હતો. શ્રીરામ-લક્ષ્મણ પાછા ફરીને એકલાં ઊભેલાં સીતાજીને સાથે લઈને વનમાં આગળ ચાલવા લાગ્યા. હવે વન ભયમુક્ત થઈ ગયું હતું. વીર-પરાક્રમી પુરુષો લોકોને ભયમુક્ત જીવન આપતા હોય છે.

14-9-10

*

24. હિંસા-અહિંસાનો વિચાર

ભારતીય જીવનપ્રવાહમાં અહિંસાવાદની એક વિચારધારા પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવે છે. નદીની માફક કોઈકોઈ વાર આ ધારા વિશાળ રૂપ ધારણ કરી પ્રજાના મોટા ભાગને પોતાનામાં વહાવે છે, તો કોઈકોઈ વાર તે સાંકડી થઈ જાય છે. મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ રહ્યો છે કે જીવનને કોઈ વિચારધારાને સમર્પિત કરવું સારું કે જીવનના મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં સફળ થનારી વિચારધારાને સ્વીકારી પ્રશ્નો ઉકેલવા સારા? ચિંતકો અને પ્રજા જ્યારે કોઈ ધારાપ્રેમી થઈ જઈ ધારાને જ સાધ્ય માનીને ધારાને વળગી રહે છે અને જો તે વિચારધારા જીવંત પ્રશ્નોને ઉકેલી શકતી નથી હોતી તો પ્રશ્નો વધી જાય છે. વધેલા અને વણઉકેલાયેલા પ્રશ્નો પ્રજાને શાંતિથી જીવવા નથી દેતા. આવા સમયે ફરી પાછું વિચારધારાની પ્રસ્તુતતા કે અપ્રસ્તુતતા વિશે વિચારમંથન થવા લાગે છે. ભારતીય જીવનપદ્ધતિમાં એક બહુ મોટું જમા-પાસું એ છે કે અહીં વિચારોની હંમેશાં છૂટ રહી છે, તેથી જીવન બંધિયાર રહ્યું નથી. જ્યાં વિચારો ઉપર જડબેસલાક તાળું મારી દેવાયું હોય છે ત્યાં જીવન ગૂંગળામણ અનુભવતું હોય છે.

વિરાધ રાક્ષસનો વધ કરીને શ્રીરામ વગેરે શરભંગઋષિના આશ્રમે પહોંચ્યા. શરભંગઋષિ જીવનને સમેટી લઈને પરલોક જવાની તૈયારીમાં હતા. બહુ થોડા લોકો એવા ભાગ્યશાળી હોય છે જેમને જીવન સમેટી લેવાનો સમય મળતો હોય છે, કારણ કે મૃત્યુ વગર કંકોત્રીએ ઓચિંતાનું આવી પહોંચતું હોય છે, જ્યારે વ્યક્તિની કશી જ તૈયારી નથી હોતી. પથારો ઘણો મોટો કર્યો છે, પણ હવે સમેટી લેવાનો સમય જ ક્યાં રહ્યો છે? ઓચિંતું જ વિદાય થવું પડે છે. પથારો ખુલ્લો મૂકીને જનારાને શાંતિ ન હોય. પણ લગભગ આવું જ થતું હોય છે. કોઈકોઈ ભાગ્યશાળીને પથારો સમેટી લેવાની તક અને ડહાપણ મળ્યાં હોય છે. તે ધન્ય થઈ જતા હોય છે. શરભંગઋષિ આમાંના એક છે. તેમણે જીવન સમેટીને તૈયારી કરી લીધી છે. માત્ર એક જ ઇચ્છા છે: અંતિમ સમયે શ્રીરામનાં દર્શન થાય. અને તે ઇચ્છા પૂરી થઈ ગઈ! શ્રીરામ સામેથી ચાલીને શરભંગઋષિને ત્યાં પધાર્યા! ઘણાંનાં મૃત્યુ સુધરી જતાં હોય છે, તો ઘણાંનાં મૃત્યુ બગડી જતાં હોય છે. મોટા ભાગે જેનું જીવન સુધર્યું હોય છે તેનું મૃત્યુ પણ સુધરતું હોય છે. આ ચુસ્ત નિયમ નથી. આમાં અપવાદ પણ હોઈ શકે છે.

શ્રીરામનાં દર્શન કરીને ધન્યધન્ય થઈને શરભંગઋષિએ પ્રયાણ કરી દીધું, પણ જતાં પહેલાં સૂચના આપી કે “અહીંથી થોડે દૂર સુતીક્ષ્ણમુનિ રહે છે. ત્યાં તમે જરૂર પધારજો.” મહાપુરુષો એકબીજાના સમર્થક હોય છે. કદાચ વૈચારિક મતભેદ હોય તોપણ વ્યાવહારિક જીવનમાં પૂરેપૂરો સુમેળ ધરાવતા રહે છે.

શરભંગજીના બ્રહ્મલોકના મહાપ્રયાણ વખતે તેમની અંતિમવિધિ કરવા ચારે તરફથી ઋષિમુનિઓનાં ટોળેટોળાં ઊમટી પડ્યાં. બને ત્યાં સુધી અંતિમવિધિમાં માણસે જરૂર જવું જોઈએ—ભલે ને તે જીવનભરનો શત્રુ જ કેમ ન રહ્યો હોય.

બધા ઋષિઓએ શ્રીરામની આગળ રાક્ષસોના ત્રાસની ફરિયાદ કરી અને પોતાનું રક્ષણ કરવા પ્રાર્થના કરી. ઋષિઓની સાચી પ્રાર્થના સાંભળીને શ્રીરામે તરત જ હાથ ઊંચો કરીને પ્રતિજ્ઞા કરી: “હું હવે આ પ્રદેશને રાક્ષસોથી મુક્ત કરી નાખીશ. મારે હવે આ જ કર્તવ્ય કરવાનું છે.” હજારો યજ્ઞો કે હજારો સત્કર્મોનાં પુણ્ય કરતાં સાત્ત્વિક લોકોને ગુંડા અને નરાધમોના ત્રાસથી મુક્તિ અપાવવી તે સર્વાધિક મહાપુણ્ય છે.

શ્રીરામે ભીષણ પ્રતિજ્ઞા કરી શરભંગઋષિના આશ્રમથી વિદાય લીધી અને સુતીક્ષ્ણઋષિના આશ્રમ તરફ ચાલવા માંડ્યું. કેટલીક વાર કરેલી ભીષણ પ્રતિજ્ઞા જીવનની સાધના અને દિશા બન્નેનું નિરૂપણ કરતી હોય છે.

આગળ ચાલીને ત્રણે જણાં સુતીક્ષ્ણજીના આશ્રમે પહોંચી ગયાં અને રાતવાસો કર્યો. સવારે વિદાય થયાં, પણ માર્ગમાં સીતાજીને શ્રીરામજી સાથે વિચારભેદ થઈ ગયો. સીતાજી જ્યારથી વનમાં વિચરી રહ્યાં છે ત્યારથી શ્રીરામ પ્રતિદિન કોઈ ને કોઈ રાક્ષસનો વધ કરે છે, વન્ય પ્રાણીઓનો વધ કરે છે. રોજની થતી હિંસાથી સીતાજી વિચલિત થઈ ગયાં છે. જે માંસાહારી લોકોએ કદી કતલખાનું જોયું નથી તેમને માંસાહાર કરતાં અરેરાટી થતી નથી, પણ જેમણે અનેક પ્રાણીઓને તરફડી-તરફડીને, રિબાઈ-રિબાઈને મરતાં જોયાં છે તે માંસાહાર કરતાં કમકમી ઊઠે છે. સ્વાદિષ્ટ માંસાહારની અનેક વાનગીઓનો ચટાકો લેનારને ખબર પડે કે આમાં તો અનેક નિર્દોષ

પશુઓનો ચિત્કાર સંભળાય છે ત્યારે તેની સ્વાદૃષ્ટિ ઠંડી પડવા લાગે છે.

રોજની હિંસા જોઈને સીતાજી પણ ધ્રૂજી ઊઠ્યાં છે. વાલ્મીકિ રામાયણના 9મા પૂરા સર્ગમાં સીતાજીએ દલીલો અને વેદના સાથે હવેથી કોઈની પણ હિંસા નહિ કરવાની શ્રીરામને વિનંતી કરી. આખો સર્ગ વાંચવા જેવો છે.

સીતાજીની બધી દલીલો શાંતિથી સાંભળ્યા પછી શ્રીરામે સીતાજીની પ્રશંસા કરી અને પોતાની પત્ની આટલી બધી વિચારક અને સંવેદનશીલ છે તેનો ગર્વ લીધો. પણ પછી તેમણે જે જવાબ આપ્યો તે સૌએ સમજવા જેવો છે.

“1. માનો કે હું રાક્ષસોનો વધ બંધ કરી દઉં, પછી શું થશે? પછી ઋષિઓનો વધ વધી જશે. ઋષિઓ સુરક્ષિત નહિ રહે. જો તમારે આંબાવાડિયું કરવું હોય તો બાવળવાડિયું નષ્ટ કરવું જ જોઈએ. આંબા ઘણી મહેનતથી ઉછેરાતા હોય. બાવળોને ઉછેરવા નથી પડતા. તે સ્વયંભૂ વધતા-ફેલાતા રહે છે. જો સમય રહેતાં બાવળોનું નિયંત્રણ ન કરાય તો આંબા નષ્ટ થઈ જશે.

2. રાક્ષસો નિર્દોષ નથી હોતા, નિર્દોષ તો ઋષિઓ હોય છે. નિર્દોષોની હત્યા કરનારા કે તેમને સતાવનારા ઉપર દયા કરવાથી હત્યારાઓને પ્રોત્સાહન મળે છે અને પછી છડેયોક તે અત્યાચાર કરવા લાગે છે, તેથી રાક્ષસોની હત્યા એ હત્યા નથી, દંડ છે. દંડથી જ રાજ્ય ચાલતું હોય છે, દાન-પુણ્યથી નહિ, તેથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવા પ્રજાવિરોધી આતંકવાદીઓના નાશ કરવો એ હિંસા નહિ, ધર્મ છે. હું ધર્મનું આચરણ કરું છું.

3. મારે શરણે આવેલા ઋષિઓને મેં વચન આપ્યું છે કે ‘આ દંડકારણ્ય જે અત્યારે રાક્ષસોથી ઊભરાઈ રહ્યું છે તેને હું રાક્ષસમુક્ત કરીશ.’ મારે મારા વચનનું પાલન કરવું જોઈએ.

સીતાજીનો આગ્રહ હતો કે હવે શસ્ત્રત્યાગ કરી કોઈ પણ જીવની હિંસા કર્યા વિના આપણે વનવિચરણ કરીએ. તેમણે એક શસ્ત્રધારી તપસ્વીનું ઉદાહરણ પણ આપ્યું કે શસ્ત્રધારી થવાથી તે અંતે નરકે ગયો. શ્રીરામે જવાબ આપ્યો કે ઉપરનું નરક એટલું ભયંકર નથી જેટલું અહીં પૃથ્વી ઉપરનું અત્યાચારી આતંકવાદીઓ દ્વારા રચાયેલું નરક ભયંકર હોય છે. પહેલાં આ નીચેના નરકને સમાપ્ત કરવા દે. નરકની સમાપ્તિ વિના સ્વર્ગનું નિર્માણ ન થઈ શકે. આ રાક્ષસોએ નિર્મિત કરેલું નરક સમાપ્ત કરનાર કદી નરકમાં જાય જ નહિ. તે તો સ્વર્ગનો જ અધિકારી બની જાય.”

આવી ચર્ચા-વિચારણા કરતાંકરતાં ત્રણે જણાં અગસ્ત્યઋષિના ભાઈ ઇન્દ્રવાહઋષિના આશ્રમે પહોંચી ગયાં.

ઇન્દ્રવાહે ત્રણેને સત્કાર્યા અને સુખપૂર્વક રાતવાસો કરાવ્યો.

25. અગસ્ત્યઋષિના આશ્રમે

ધર્મ તથા સંસ્કૃતિને પ્રચાર-પ્રસારની બે પાંખો હોય છે. પ્રચાર પ્રચારક વિદ્વાનોની વાણીથી થતો હોય છે, પ્રસાર-વિસ્તાર આચરણોથી થતો હોય છે. આજે જેવો હિન્દુધર્મ છે તેવો તે પ્રાચીનકાળમાં નહોતો. સમયસમય પર જે ધર્માચાર્યો થયા તેમણે પૂરા ધર્મના કલેવરને બદલી નાખ્યું છે, જે કારણે હવે તેનામાં પ્રચાર-પ્રસારની ક્ષમતા ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. જેમાં આ બન્ને ક્ષમતાઓ ક્ષીણ થઈ જાય તો એ સુકાવા લાગે, ક્ષીણ થવા લાગે. પ્રચારનું માધ્યમ શાસ્ત્ર હોય છે. જેમ બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમો પોતપોતાનાં ધર્મશાસ્ત્રો લઈને ઘરેઘરે ફરીને માત્ર ભેટમાં શાસ્ત્ર આપીને પ્રચાર કરે છે તેમ હિન્દુ ધર્મના આચાર્યો નથી કરતા. આપણે શાસ્ત્રો ઉપર અધિકારવાદ દ્વારા પ્રતિબંધ મૂક્યો છે, જેથી શાસ્ત્રો માત્ર એક વર્ણ પૂરતાં જ રહી ગયાં, સર્વભોગ્ય ન થઈ શક્યાં. ઘર-ઘરમાં જેમ બાઈબલ-કુરાન પ્રસરી ગયાં તેમ વેદાદિ ન પ્રસર્યાં. ધર્માચાર્યોએ તેમને રોકી રાખ્યાં, તેથી પ્રચારક્ષમતા સમાપ્ત થઈ ગઈ. પછી ઘણા સંપ્રદાયો-પંથો પ્રગટ્યા. સૌએ પોતપોતાનાં શાસ્ત્રો રચ્યાં જે મોટા ભાગે લોકભાષામાં રચાયેલાં હતાં. લોકોએ તેમનો જ પ્રચાર કરવા મંડ્યો, તેથી સંપ્રદાયો વધ્યા અને પ્રસર્યાં, પણ ધર્મ ન પ્રસર્યો, કારણ કે શાસ્ત્રનો કબજો એક ખાસ વર્ગે કરી લીધો હતો. તેને લોકભોગ્ય જ ન થવા દીધાં.

ધર્મ અને સંસ્કૃતિના વિસ્તાર માટે પ્રચાર અને પ્રસાર જરૂરી હોય છે. એકહથ્થુ શાસ્ત્રના કારણે પ્રચાર ન થઈ શક્યો, તો બીજી તરફ આચારો એવા ગોઠવાયા કે પ્રસાર ન થઈ શકે. દાખલા તરીકે રોજ સ્નાન કરવાનું, કેટલીક વાર તો દિવસમાં ત્રણત્રણ વાર સ્નાન કરવાનું, ડગલે ને પગલે આભડછેટ, આહાર-વિહારના કઠોર નિયમો, પરસ્પર ઊંચનીચના ઘણા ભેદો—આવું બધું હોય તો પ્રસાર ન થઈ શકે. જેનો પ્રચાર કે પ્રસાર ન થઈ શકે તે આપોઆપ ક્ષીણ થવા લાગે, કારણ કે પ્રચાર-પ્રસાર કરનારા આવા ધર્મોમાં જ છીંડાં પાડતા હોય છે. હિન્દુધર્મની આ રીતે સંકુચિતતા થવા લાગી છે. સંકુચિત ધર્મ-સંસ્કૃતિ પ્રજાના વિસ્તારને સંકુચિત બનાવી દેતાં હોય છે. કુદરતી વ્યવસ્થા છે—“વિસ્તરો અને જીવો.”, “સંકુચિત બનો અને મરો.” આપણો સંકુચિત થવાનો પિરિયડ ચાલી રહ્યો છે, તેથી આપણે દિનપ્રતિદિન ઘટી રહ્યા છીએ. પણ એક સમય હતો, જેને હું ઋષિયુગ અને શ્રમણયુગ કહું છું, ત્યારે આપણો વિસ્તારક પિરિયડ ચાલતો હતો.

મહર્ષિ અગસ્ત્ય ઉત્તર-ભારતથી પોતાનું મિશન લઈને દક્ષિણ-ભારત ગયા હતા. ત્યારે દક્ષિણ-ભારતમાં માત્ર દ્રવિડ અને અનાર્યો જ રહેતા હતા. અગસ્ત્યઋષિએ દક્ષિણ-ભારતમાં આશ્રમો સ્થાપીને પ્રજાને વૈદિક ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો બોધ આપ્યો હતો. આજે દક્ષિણ-ભારતમાં જે કાંઈ હિન્દુધર્મ દેખાય છે તેનું શ્રેય અગસ્ત્યઋષિને આપવું પડે.

આવું જ કામ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ પણ કર્યું હતું. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અડધી દુનિયામાં ફરી વળ્યા. ન અભડાયા ન વટલાયા. અડધા વિશ્વને તેમણે “બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ”ના નાદથી ગજવી દીધું! જે કામ બુદ્ધ ભિક્ષુઓ કરી શક્યા તે મહાવીરના સાધુઓ ન કરી શક્યા. તેમનામાં પ્રસારક્ષમતા હતી જ નહિ. કઠોર નિયમોભર્યું જીવન, આચાર તથા વિચારથી અલગ પડી જનારું જીવન લોકસ્વીકાર્ય ન થઈ શક્યું, એટલે તેઓ સીમિત રહી ગયા. બહાર તો ન નીકળી શક્યા અને ભારતમાં પણ પ્રસરી ન શક્યા!

બૌદ્ધ પ્રવાહ દક્ષિણ-ભારતને કૂદીને છેક શ્રીલંકા પહોંચ્યો. અશોકનો રાજકુમાર મહેન્દ્ર અને રાજકન્યા બન્ને આ કામમાં લાગી ગયાં અને પૂરી લંકાને (જેને આપણે રાવણની લંકા કહીએ છીએ) બુદ્ધની લંકા બનાવી દીધી. પ્રસારક્ષમતાનો આ પ્રત્યક્ષ નમૂનો હતો.

આવું જ કાર્ય અગસ્ત્યઋષિએ વિંધ્યાચલ-પર્વત પાર કરીને (ત્યારે તે અનુલ્લંઘ્ય પર્વત હતો) છેક દક્ષિણ-ભારત પહોંચ્યા હતા અને જે હિન્દુ ન હતા તેમને હિન્દુ બનાવ્યા હતા. આ પ્રચાર-પ્રસારનો નમૂનો કહી શકાય. જોકે પાછળથી ધર્મને સંકુચિત બનાવવાનું નિમિત્ત પણ દક્ષિણ-ભારતના આચાર્યો જ થયા, જે કારણે આજે કેરળ અને બીજા કેટલાક ભાગો પરધર્મી થઈ ગયા છે. પરધર્મિકતાથી પરરાષ્ટ્રીયતા પેદા થાય છે, જેથી વિકરાળ પ્રજા પૂરા ભારતને આજે સતાવી રહી છે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. અગસ્ત્યઋષિ પોતાના પુત્ર ઇન્દ્રવાહની સાથે દક્ષિણ-ભારત ગયા હતા. આપણા શ્રીરામ આ બન્ને ઋષિઓના આશ્રમે જઈ રહ્યા છે. પ્રથમ ઇન્દ્રવાહના આશ્રમની મુલાકાત કરીએ.

ધર્મભૂતઋષિની પ્રેરણાથી શ્રીરામ વગેરે પ્રથમ પંચાસર-સરોવર ગયાં. અહીં માંડિકર્ણિઋષિ તપસ્યા કરતા હતા. તેમના તપમાં ભંગ

કરાવવા સ્વર્ગના દેવોએ પાંચ અપ્સરાઓ મોકલી હતી. ઋષિએ પાંચેને પોતાની પત્નીઓ બનાવી દીધી અને અહીં સારી રીતે રહેવા લાગ્યા, તેથી આ તળાવનું નામ ‘પંચાસર’ પડ્યું છે. આજે પણ આ સરોવરમાંથી મંદમંદ મધુર સંગીતધ્વનિ આવી રહ્યો છે. આ ઋષિમાર્ગ છે, જેણે અપ્સરાઓથી દૂર ભાગવાની જગ્યાએ તેમને પત્નીઓ જ બનાવી દીધી. જો તે દૂર ભાગ્યા હોત તો પતન થઈ જાત, કારણ કે દૂર ભાગનારની પાછળ કામવાસના પડતી હોય છે અને તેનો વેગ એટલો પ્રબળ હોય છે કે ભાગનારને વહેલોમોડો પકડી લે છે. પકડાઈ જવું એ પતન છે, પણ પકડીને તેને ધર્મમાન્ય રૂપ આપી દેવું તે સક્ષમતા-ઉદારતા છે. આવી સક્ષમતા અને ઉદારતા હોય તેનો જ પ્રસાર થાય. ભાગનારા ભાગતી પ્રજા બનાવે છે. હિન્દુ પ્રજાનું ઘડતર પાછળથી ભાગનારાઓએ કર્યું, જેથી પૂરી પ્રજા ભાગતી થઈ ગઈ.

શ્રીરામ વગેરે સરોવરથી અને માંડિકર્ણીઋષિની સક્ષમતા અને ઉદારતાથી પ્રભાવિત થયાં. સરોવરમાં સ્નાન કરીને સંધ્યાવંદન કર્યું. થોડે જ દૂર ઋષિઓના આશ્રમો હતા. આશ્રમો જળની સમીપમાં બંધાય. જળ પ્રાથમિક જરૂરિયાત કહેવાય. શ્રીરામ પણ આ આશ્રમોમાં જઈને વસ્યા. અયોધ્યા છોડ્યાને તેમને દશ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં હતાં. અહીંથી વિદાય થઈને શ્રીરામ અગસ્ત્યઋષિના ભાઈ ઇન્દ્રવાહઋષિના આશ્રમે પહોંચી ગયા. આ બધો અગસ્ત્યઋષિનો પ્રભાવ હતો. તેમણે જાતે અહીંના દૈત્યોનું દમન કરીને તેને આર્યલોકોને વસવા યોગ્ય બનાવ્યું હતું.

લક્ષ્મણની જિજ્ઞાસાના કારણે શ્રીરામે ઈલ્વલ અને વાતાપિ નામના બે રાક્ષસ ભાઈઓની કથા સંભળાવી, જે ઋષિઓને જમવાના બહાને બોલાવતો અને પછી મારી નાખતો. આ લોકો એવું કરતા કે ઋષિઓને શ્રાદ્ધ વગેરે નિમિત્તે બોલાવતા. વાતાપિ બકરો થઈને તેમનું ભોજન બનતો. પછી ઈલ્વલ તેને બોલાવતો એટલે પેટ ફાડીને વાતાપિ બહાર નીકળતો અને ઋષિઓ મરી જતા. ત્યારે માંસાહાર સામાન્ય આહાર હતો. અગસ્ત્યઋષિને પણ વાતાપિએ બોલાવ્યા અને ભોજન કરાવ્યું, પછી વાતાપિને બૂમ પાડીને બોલાવ્યો, પણ ઋષિએ મંત્રો ભણીને પેટ ઉપર હાથ ફેરવ્યો એટલે વાતાપિ પચીને વિષ્ટા બની ગયો. હવે કોણ પેટ ફાડે? પેટ ફાડનારને જ પચાવી દીધો! પછી ઈલ્વલનો વધ કર્યો. શાંતિ થઈ ગઈ. ઋષિઓ નિર્ભય થઈ ગયા. જો અગસ્ત્યઋષિ આભડછેટિયા હોત કે આહાર આદિમાં કઠોર-ચુસ્ત નિયમો પાળતા હોત તો વાતાપિને પચાવી શક્યા ન હોત.

આમ વાતો કરતાકરતા શ્રીરામ ઇન્દ્રઋષિના આશ્રમે પહોંચી ગયા. ઋષિનું અભિવાદન કરી ત્યાં જ વિશ્રામ કર્યો. સવારે રસ્તો પૂછીને ફરી પાછા શ્રીરામ આગળ ચાલ્યા. ચાલતાંચાલતાં ત્રણે જણાં ઋષિના આશ્રમ નજીક પહોંચી ગયાં. શ્રીરામે કહ્યું: “લક્ષ્મણ, આ ઋષિની એટલી ધાક છે કે હજી આજે પણ કોઈ રાક્ષસ આશ્રમ નજીક ફરકતો નથી, દૂરથી જ ચાલ્યો જાય છે.” ઋષિ એટલે માત્ર ભગતડો જ નહિ, તે માળાની સાથે તલવાર પણ ફેરવી જાણે છે. આ ઋષિમાર્ગ છે. રામે કહ્યું કે આપણે કેટલોક સમય આ આશ્રમમાં અગસ્ત્યઋષિની પાસે રહેવાનું છે.”

વિશાળ આશ્રમના દરવાજે ઊભા રહીને શ્રીરામે લક્ષ્મણને ઋષિને સમાચાર આપવા તથા આવવાની સ્વીકૃતિ મેળવવા ઋષિ પાસે મોકલ્યા. રામ અને સીતા બન્ને દરવાજે જ ઊભાં રહ્યાં. કોઈ પણ મહાપુરુષને મળવા જનારાએ સીધા ધસી ન જવાય. એ અસભ્યતા કહેવાય. પ્રથમ દ્વાર ઉપર ઊભા રહો, સમાચાર મોકલો. સ્વીકૃતિ પ્રાપ્ત થયા પછી જ મળવા આગળ જાઓ એ સભ્યતા કહેવાય.

લક્ષ્મણ અગસ્ત્યઋષિ પાસે ગયા, વિનયપૂર્વક વંદન કર્યા અને પછી કહ્યું કે “અયોધ્યાના મહારાજા દશરથના વડીલ પુત્ર શ્રીરામજી પોતાની ભાર્યા સીતાજી સાથે પધાર્યા છે અને દ્વાર ઉપર આપની આજ્ઞાની રાહ જુએ છે.” આ સભ્યતા તથા શાલીનતા કહેવાય.

અગસ્ત્યઋષિને બહુ આનંદ થયો. તરત જ તેમણે પોતાના શિષ્યને શ્રીરામનું સ્વાગત કરીને માનપૂર્વક લઈ આવવા લક્ષ્મણ સાથે મોકલ્યો. તે સત્કારપૂર્વક શ્રીરામ-સીતાજીને અંદર લઈ આવ્યો. તેમને આવતાં જોઈને અગસ્ત્યઋષિ આસન ઉપરથી ઊભા થઈને સામે લેવા ગયા, સત્કાર કર્યો. શ્રીરામે ચરણવંદન કર્યા અને યોગ્ય આસન ઉપર બેસાડ્યાં.

શ્રીરામને આ ન ગમ્યું. “અમે ક્ષત્રિય, તમે બ્રાહ્મણ. તેમાં પણ તમે ઋષિ કહેવાઓ. તમે ઊભા થઈને સામે આવીને અમારું સ્વાગત કરો તે અમને શોભે નહિ. અમે દોષમાં પડીએ.” રામે કહ્યું.

ઋષિએ જે જવાબ આપ્યો તે સમજવા જેવો છે: “તમે મારા અતિથિ છો, તેથી પૂજ્ય છો. રાજપુત્ર છો તેથી સન્માનનીય છો. ઋષિ કે સંત અહંકારી ન હોય. હું મોટો છું એવો દંભ કરી જડની માફક આસન ઉપર બેસી રહી પોતાની શ્રેષ્ઠતા ન બતાવે. એ અધમતા જ કહેવાય.

અમારે તો સૌના દાસ થઈને રહેવાનું છે. આંગણે આવેલા સમર્થ અતિથિનો આવી રીતે જ સત્કાર કરાય.” ઋષિ બોલ્યા.
પછી તો ઋષિએ શ્રીરામને કેટલાંય નવાંનવાં શસ્ત્રો ભેટમાં આપ્યાં. (માળાઓ ન આપી કે કંઠીઓ ન બાંધી.) ઋષિ પોતે શસ્ત્રધારી છે-શસ્ત્ર નિર્માતા છે અને લોકોને શસ્ત્રધારી બનાવે છે, કારણ કે દૈત્યોની વચ્ચે રહેવાનું છે. આ ઋષિમાર્ગ છે.
જ્યારથી ધર્મ અને અધ્યાત્મ શસ્ત્રવિરોધી બન્યાં, લોકોને શસ્ત્રવિમુખ કર્યા, ત્યારથી પ્રજા નિર્માલ્ય બની. રાક્ષસોને ફાવતું થયું, એકમાત્ર ગુરુ ગોવિંદસિંહજી જ થયા જેમણે વાણિયાઓને સરદાર બનાવ્યા, બહાદુર બનાવ્યા. મોગલોને હંફાવી દીધા. ક્ષત્રિયોને શસ્ત્રત્યાગી સાધુ બનાવનારે કેવી પ્રજા રચી કહેવાય! આવો દેશ ગુલામ જ થાય ને! શસ્ત્રો ગ્રહણ કરીને, આશીર્વાદ લઈને શ્રીરામ વિદાય થયા.

15-9-10

*

26. શૂર્પણખાનાં નાકકાનનું છેદન

જો તમે થોડાક પણ રૂપાળા અને સશક્ત હો તો વાસનાભોગી સ્ત્રીઓ તમને શાંતિથી જીવવા નહિ દે. કામલોલુપતા અને લંપટતા માત્ર પુરુષોમાં જ નથી હોતી, સ્ત્રીઓમાં પણ હોય છે, બલકે એમ કહો કે વધારે હોય છે. લજ્જા, નિયંત્રણ અને સંસ્કારના કવચથી ઢંકાયેલી સ્ત્રી મર્યાદામાં રહી શકે છે. જે સ્ત્રી નિર્લજ્જ, સ્વચ્છંદી અને સંસ્કાર વિનાની હોય તે બેફામ થઈને નવીનવી વાનગીઓ શોધ્યા કરતી ફરે છે. તે શિકારીની માફક પોતાના શિકારને ગમે તે રીતે ફસાવવા પ્રયત્ન કરતી રહે છે. મોટા ભાગે તે સફળ પણ રહે છે. આવી શિકારી સ્ત્રીને કોઈ લફંગો માણસ શિકાર બનાવીને તેને કઠોર નિયંત્રણમાં લઈ લે તો જ તે સ્થિર થતી હોય છે. વાલ્મીકિ રામાયણમાં આવી જ એક નિરંકુશ, વાસનાની પૂતળી એવી શૂર્પણખાની પણ કથા છે. પણ તેની ચર્ચા પછી કરીશું. પ્રથમ શ્રીરામની સાથે પ્રવાસ કરીએ.

અગસ્ત્યઋષિએ પ્રસન્ન થઈને શ્રીરામને અનેક પ્રકારનાં નવાં બનાવેલાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો આપ્યાં. વણિકને ધનની પ્રાપ્તિ, પટેલને સોનાની પ્રાપ્તિ, બ્રાહ્મણને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થવાથી જે આનંદ થાય તેથી વધુ આનંદ ક્ષત્રિયને શસ્ત્રની પ્રાપ્તિથી થાય. વણિકનું જીવનસૂત્ર હોય છે: “ધન હી જીવન હૈ.” પટેલનું સૂત્ર હોય છે: “સુવર્ણ હી જીવન હૈ.” બ્રાહ્મણનું સૂત્ર હોય છે: “વિદ્યા હી જીવન હૈ.” તેવું જ ક્ષત્રિયનું સૂત્ર હોય છે: “શસ્ત્ર હી જીવન હૈ.” શસ્ત્ર વિનાનાં ધન-સોનું અને વિદ્યા લૂંટઈ જતાં હોય છે. ઘણી કઠિનાઈથી કમાયેલું ધન, સોનું, વગેરે ક્ષણમાત્રમાં શસ્ત્રધારી લૂંટી લેતો હોય છે. એટલે ધન-સોનું, વગેરેની સાથે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ શસ્ત્રધારી થવું જરૂરી છે.

બધાં શસ્ત્રો લઈને અગસ્ત્યઋષિને વંદન કરીને તેમ જ આદેશ પ્રમાણે શ્રીરામ પંચવટી જવા રવાના થયા. રસ્તામાં એક કૌતુક થયું. એક વિશાળકાય ગીધ પાંખ ફેલાવીને રસ્તામાં પડ્યો હતો. આટલું મોટું પક્ષી તો કદી જોવામાં આવ્યું ન હતું. નજીક જતાં જ પક્ષીએ પોતાનો પરિચય આપ્યો, “મારું નામ જટાયુ છે અને હું તમારા પિતા દશરથનો મિત્ર છું.” પછી તો તેણે બધા મન્વંતરોની વાત કરી. જટાયુનાં જ્ઞાન અને સ્મૃતિ અગાધ હતાં. જટાયુ પણ શ્રીરામની સાથે થઈ ગયો. બધાંએ પંચવટીના રમણીય પ્રદેશમાં આવી સરસ મજાની પર્ણકુટિ બનાવી. પુરુષ ઘર વિનાનો રહી શકે, પણ સ્ત્રી ન રહી શકે. સ્ત્રીને ઘર તો જોઈએ જ, બલકે સ્ત્રી અને ઘર બન્ને એક જ છે, એટલે તેને ઘરવાળી કહેવાય છે. સીતાજીએ પર્ણકુટિમાં પ્રવેશ કર્યો. શાણા પુરુષો ધાર્મિક-સામાજિક કાર્યોમાં સ્ત્રીઓને આગળ રાખતા હોય છે જેથી તેનું મન ભરેલું રહે. સ્ત્રી લાગણીની ભૂખી હોય છે. ક્રિયા વિનાની કોરી લાગણી લૂખી કહેવાય. લાગણીને વ્યક્ત કરવા ક્રિયા થવી જોઈએ. ગૃહપ્રવેશની ક્રિયા શ્રીરામે સીતાજીના દ્વારા કરાવી. હવે બધાં શાંતિથી રહેવા લાગ્યાં. ઘર પણ શાંતિનો ઘટક થઈ શકે છે. ઘર વિનાના રસ્તે રઝળતા-ભટકતા લોકોની વ્યથા અને અશાંતિ ઘરવાળા ન જાણે. ઘર નાનું હોય કે મોટું હોય, તેની ચાર દીવાલોમાં ઘરસંસારની દુનિયા સમાતી હોય છે. મોટા ભાગે નાના ઘરમાં મોટો પ્રેમ વસતો હોય છે અને મોટાં ઘરોમાં—અતિ મોટાં ઘરોમાં નાનો પ્રેમ અને મોટો અસંતોષ વસતા હોય છે. અસંતોષ કદી ફરિયાદ વિનાનો નથી હોતો. જ્યાં ડગલે ને પગલે આખો દિવસ ફરિયાદો થયા કરતી હોય ત્યાં શાંતિ ન હોય. મોટું ઘર માગનારને કોણ સમજાવે કે મોટું ઘર એકલું આવતું નથી, તેની સાથે અશાંતિ, અસંતોષ, રાગ-દ્વેષ, ખટપટો વગેરે ઘણુંઘણું આવતું હોય છે—ન આવે તો સદ્ભાગ્ય.

પણ પંચવટીનો નિવાસકાળ લાંબો સમય શાંતિથી ચાલ્યો નહિ. એક દિવસ અત્યંત રૂપાળી પણ વાસનાની પૂતળી જેવી એક સ્ત્રી આવી પહોંચી. ઉંમર વીતી જવા છતાં તેણે લગ્ન કર્યાં નહોતાં. તે રોજરોજ નવાનવા મુરતિયા જોતી અને નાપાસ કરતી. ખીલા વિનાનું ઢોર જેમ રખડતું ફરે તેમ આ સ્ત્રી પણ પતિરૂપી ખીલા વિનાની હોવાથી અને કોઈનું નિયંત્રણ ન હોવાથી આખો દિવસ રખડ્યા કરતી. ધનવાનોની નબીરીઓ પણ નિયંત્રણ વિનાની થઈ જાય તો જેમ સ્કૂટર ઉપર કે કારમાં ગમે ત્યાં લોકોને હડફેટે લેતી ફરતી હોય છે તેમ આ શૂર્પણખા પણ આખો દિવસ રખડતી ફરે છે. રખડતા માણસને શાંતિ ન હોય. ભ્રમણ અને રખડવું એક નથી. ભ્રમણ જ્ઞાન માટે હોય છે, રખડવું—ભટકવું એ શિકાર શોધવા માટે પણ હોઈ શકે છે. જ્યાં વધુ પુરુષો ભેગા થતા હોય, જ્યાં હલકા માણસોનાં ટોળાં હોય ત્યાં તેમની નજરે ચઢવાનું આવી સ્ત્રીઓને વધુ ગમતું હોય છે. તે ઇચ્છતી હોય છે કે કોઈ તેને ધારી-ધારીને, તાકીતાકીને જુએ, કાંઈક દ્વિઅર્થી બોલે, હસે, મજાક-મશ્કરી કરે. આવું વાતાવરણ તેને ગમતું હોય છે. તે ઘર પકડીને બેસી શકતી નથી, કારણ કે ઘરમાં ખીલો જ નથી—કદાચ હોય તો હયમચાવી દીધો હોય. ખીલા વિનાનું હરાયું ઢોર જેમ ઓખર કરવા ઉકરડામાં રખડ્યા કરે, તેમ આવી સ્ત્રીઓ પણ બાપના પૈસે,

પતિના પૈસે ઉકરડા ફેંદા કરતી ફરે છે.

રાવણની બહેન શૂર્પણખા પણ આવી જ છે. તપસ્યા અને યુદ્ધોમાં રત રહેનારા રાવણે તેના તરફ ધ્યાન જ ન આપ્યું. જોતજોતાંમાં તે મોટી થઈ ગઈ તોયે ધ્યાન ન આપ્યું. હવે તો તે લગ્નની ઉંમર પણ વટાવી ચૂકી છે. હવે તે કોઈના નિયંત્રણમાં રહેતી નથી. મનફાવે તેમ રખડ્યા કરે છે. લજ્જા તો તેણે પ્રથમથી જ નેવે મૂકી દીધી છે. તેની વાસનાના ભડકા જવાળામુખીના ભડકાની જેમ ઊંચે ઊડી રહ્યા છે. આજ સુધી આ ભડકામાં કોણ જાણે કેટલાં પક્ષીઓ બળી ચૂક્યાં હશે!

તેણે સાંભળ્યું કે અહીં પંચવટીમાં બે રાજકુમારો આવ્યા છે, બહુ રૂપાળા છે. તે તો સજ્જધજીને પહોંચી ગઈ. સ્ત્રી જ્યારે વધુપડતા શણગાર સજે ત્યારે સમજવું કે હવે કાંઈક થવાનું છે કે પછી થઈ ચૂક્યું છે. આવતાં જ તેની દષ્ટિ શ્રીરામ ઉપર પડી. શ્રીરામને જોતાં જ તે મોહિત થઈ ગઈ: “અહા, કાંઈ પુરુષ છે! આવો પુરુષ તો મેં આજ સુધી કોઈ જોયો જ નથી. મારે હવે આ જ જોઈએ.” પ્રેમમાં પડવું અને મોહમાં પડવું એ બન્નેમાં ઘણો ફરક છે. પ્રેમ કદી મર્યાદા વિનાનો હોતો નથી. તે ધીરેધીરે પાંગરે છે, વધે છે અને પછી પ્રૌઢ થાય છે, જ્યારે મોહ તો તરત જ મોટું વૃક્ષ થઈ જાય છે. તેને મજબૂત મૂળ નથી હોતાં, કારણ કે તે રાતોરાત વધી ગયો છે. સ્ત્રી અથવા પુરુષનો મોહ તરત જ કામભૂખ જગાડે છે. પ્રેમ કામભૂખથી મુક્ત રહે છે. કામભૂખ પૂરી કરવા મોહ ઉતાવળો થાય છે અને ભૂખ મટતાં જ “હું કોણ ને તું કોણ?” કરી બેસે છે, જ્યારે પ્રેમ ધીરેધીરે લાંબા સમયે પ્રૌઢ થતો હોય છે અને જીવનભર “હું એ જ તું અને તું એ જ હું” એવું ગણિત ગણતો હોય છે. જે વૃક્ષ જલદી મોટું થઈ જાય તે મરી પણ જલદી જાય. જે જીવને જુવાની આવતાં જેટલી વાર થાય તેને મરતાં પણ તેટલી જ વાર થાય. કૂતરું બે-ત્રણ વર્ષમાં જુવાન થઈ જાય છે, એટલે 10-12 વર્ષમાં મરી જાય છે.

મોહ અને પ્રેમમાં પણ સમયની દષ્ટિએ આવું અંતર હોય છે. મોહિત થયેલી શૂર્પણખા નજીક આવી ને શ્રીરામને પૂછવા લાગી કે “તમે કોણ છો?” શ્રીરામે પોતાનો બધો પરિચય આપ્યો અને પછી કહ્યું: “આ લક્ષ્મણ મારો ભાઈ છે અને આ સીતા મારી પત્ની છે.”

પત્ની હયાત હોવા છતાં જે સ્ત્રી પરપુરુષ ઉપર મોહિત થઈ તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે તે અધમ જ કહેવાય, કારણ કે એમ કરવા જતાં એક સ્ત્રીનું ઘર ભંગાવાનું હોય છે. ઘર ભાંગીને ઘર બનાવવું તે નીચતા જ કહેવાય. આવું જ પુરુષ હયાત હોય અને કોઈ પુરુષ કોઈ પરપત્ની ઉપર મોહિત થઈને તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે તો તે પણ પરાકાષ્ઠાની નીચતા કહેવાય. ખરેખર તો આ વ્યભિચાર જ કહેવાય. શ્રીરામની વાત સાંભળીને શૂર્પણખાએ સીતાજી પ્રત્યે ઘૃણાથી જોયું: “કેટલી બેડોળ અને કુરૂપી છે! મારા જેવી સર્વાંગસુંદર તો છે જ નહિ. આને તો હું હમણાં ચટ કરી જઈશ. આમે હું ભૂખી છું. મજા આવશે ભોજન કરવામાં!” મોહિત થયેલી કામાંધ સ્ત્રી પોતાના માર્ગમાં આડે આવનાર ગમે તેનો કાંટો કાઢી નાખવા તૈયાર થઈ જતી હોય છે—પછી તે પતિ હોય, પુત્ર હોય કે માતા-પિતા હોય. કામને આંખ નથી હોતી. તેણે શ્રીરામ આગળ લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો, પણ શ્રીરામે કહ્યું: “હું તો પરણેલો છું અને એકપત્નીવ્રતવાળો છું. પણ તારે જો પરણવું જ હોય તો મારો નાનો ભાઈ લક્ષ્મણ છે તેની પાસે જા.” શૂર્પણખાએ લક્ષ્મણ સામે જોયું. રાજી થઈ ગઈ: “અરે, આ તો તેના કરતાં પણ ચઢિયાતો છે!” કામને વ્રત નથી હોતું. તે ગમે ત્યારે ગમે તેની સાથે ભોગ ભોગવી લેવા ઉત્સુક હોય છે. અને પ્રેમ વ્રત વિનાનો નથી હોતો. સીતાજી પતિવ્રતા છે, જ્યારે શ્રીરામ એકપત્નીવ્રતવાળા છે. હા, શૂર્પણખાને કોઈ વ્રત નથી, કારણ કે તે પ્રેમાળ સ્ત્રી નથી, કામાંધ સ્ત્રી છે.

લક્ષ્મણે શૂર્પણખાને સમજાવીને પાછી શ્રીરામ પાસે મોકલી. આ તેની ભૂલ હતી. આવી કામાંધ સ્ત્રી ધસી આવી હોય તોપણ વ્રતી પુરુષે તેને સમજાવીને અને ન માને તો છેવટે ધક્કો મારીને પણ કાઢી મૂકવી જોઈએ.

શૂર્પણખાએ જોયું કે મારું ખરું વિઘ્ન આ સીતા જ છે. તે હશે ત્યાં સુધી રામ મારો સ્વીકાર કરશે નહિ, માટે પ્રથમ તેને જ પતાવી દેવા દે. તે ઘુઘવાટા કરતી વાઘણની માફક સીતાજીની હત્યા કરવા ધસી ગઈ. શ્રીરામને લાગ્યું કે હમણાં આ સ્ત્રી ન કરવાનું કરી નાખશે. તેમણે લક્ષ્મણને ઇશારો કરી કહ્યું: “આપણે સ્ત્રીહત્યા કરતા નથી, એટલે તું આ સ્ત્રીનાં નાક-કાન કાપી નાખ, જેથી આ ફરીફરીને લોકોનાં વ્રત ન તોડાવે.” તરત જ લક્ષ્મણ ધસી જતી શૂર્પણખા તરફ ધસી ગયા અને તેના કેશ પકડીને તલવારથી નાક-કાન કાપી નાખ્યાં. શૂર્પણખા લોહીલુહાણ થઈ ગઈ. હવે તેનો મોહ ઊતર્યો. અપેક્ષા પૂરી ન થાય તો મોહ ઊતરી જાય, પ્રેમ ન ઊતરે, કારણ કે પ્રેમને અપેક્ષા હોતી નથી. ઊતરેલો મોહ શાંત ન હોય, તે વૈરભાવમાં બદલાઈ જાય. પોતાની અપેક્ષા પૂરી ન કરનાર પુરુષને કામાંધ સ્ત્રી ભયંકર રીતે ફસાવી પણ દેતી હોય છે. પોતાનો ત્યાગ તેને અપમાન લાગે છે. તેમાં પણ જો સ્ત્રી ધનાઢ્ય ઘરની હોય અને પુરુષ સામાન્ય હોય તો તેનું તો

આવી જ બને. તે કલંક લગાડતાં વાર નથી કરતી, જેલભેગો કરી દેતાં પણ વાર નથી કરતી. જે ધનાઢ્ય ઘરમાં જુવાન સ્ત્રીઓ હોય અને જેણે વ્રતપૂર્વકનું જીવન જીવવું હોય તેવા પુરુષે તેવા ઘરમાં નોકરી ન કરવી. મજૂરી કરીને ગુજરાન ચલાવવું, પણ ધનાઢ્ય ઘરની મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ મોટા ભાગે અતૃપ્તિ અનુભવતી હોય છે. ધનાઢ્ય લોકો ધનવૈભવથી તો સમૃદ્ધ હોય છે, પણ પૌરુષવાન ઓછા હોય છે. પૌરુષનું દારિદ્ર્ય ધનના દારિદ્ર્ય કરતાં પણ વધુ દુઃખદાયી હોય છે. જે પૌરુષ સુખ ઝૂંપડીમાં રહેનારી દરિદ્ર સ્ત્રી પોતાના પતિ પાસેથી મેળવી શકે છે તે મહેલોમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ મેળવતી હોય છે. તેથી સતત અતૃપ્ત રહેનારી આવી સ્ત્રીઓ નજીકના સહજપ્રાપ્ત નોકર-ચાકરો તરફ નજર બગાડતી હોય છે. જો સામેની વ્યક્તિ વ્રતી ન હોય તો-તો વાંધો ન આવે, પણ જો વ્રતી હોય તો મહાદુઃખી થાય. તે વશમાં આવતો નથી. તેનું પરિણામ છંછેડાયેલી ધનાઢ્ય સ્ત્રી પેલાને કલંક લગાડીને, જેલ ભોગવાવીને, હત્યા કરાવીને આપતી હોય છે.

શૂર્પણખા રાજાની બહેન છે. તે બેફામ થઈ ગઈ છે. આજ પહેલી વાર કોઈ પુરુષે તેનો તિરસ્કાર કર્યો છે. આટલેથી જ વાત ન અટકતાં તેણે તો નાક-કાન જ કાપી નાખ્યાં છે. આટલું હડહડતું અપમાન આજ સુધી તેણે જોયું નથી. લોહી-નીગળતી ને ચિત્કાર કરતી તે પર્ણકુટિથી ભાગી. જતાંજતાં કહેતી ગઈ: “હું બદલો લઈને રહીશ!” શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી તેને જોતાં જ રહી ગયાં.

15-9-10

*

રામાયણમાં બે ખલનાયિકાઓ છે: મંથરા અને શૂર્પણખા. એક પેટબળી છે અને બીજી મનબળી છે. પેટબળી કોઈનું સુખ જોઈ શકતી નથી અને મનબળી હંમેશાં વાસનાસુખ માટે તડપતી રહે છે. બન્ને કુંવારી છે, અતૃપ્ત છે. પહેલી ઘોર ઘટના મંથરા દ્વારા ચઢવણીથી થઈ. હવે બીજી ઘોર ઘટના શૂર્પણખા દ્વારા ચઢવણીથી ખર-દૂષણ અને રાવણ દ્વારા થવાની છે. મહાભારતમાં ખલનાયક શકુનિ પુરુષ છે, કોઈ સ્ત્રી નથી. પણ રામાયણમાં બે ખલનાયિકાઓ મંથરા અને શૂર્પણખા છે. નવાઈ તો જુઓ કે શ્રીરામે ન તો મંથરાનું કશું બગાડ્યું હતું, ન શૂર્પણખાનું. શૂર્પણખાનાં નાક-કાનનું છેદન છેવટના ઉપાય તરીકે અને સીતાજીના રક્ષણ માટે જ કરવામાં આવ્યું હતું.

કર્મફળની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શ્રીરામ-સીતા અને લક્ષ્મણે એવું કોઈ ઘોર કર્મ કર્યું દેખાતું નથી કે તેના ફળરૂપે ચૌદ વર્ષનો વનવાસ મળે અથવા સીતાજીનું હરણ થાય અને પછી ઘોર યુદ્ધ થાય. કેટલીક વાર જીવનમાં વ્યક્તિ પોતે નિર્દોષ હોવા છતાં પણ ઘોર પરિણામો ભોગવતી હોય છે. એટલે બધાં જ પરિણામો પોતાનાં જ કરેલાં કર્મોનાં હોય છે તેવી ધારણા ઠીક ન કહેવાય.

લંકાના સમ્રાટ રાવણનું એક સૈનિકથાણું અહીં દંડકારણ્યમાં પણ હતું. જેણે દૂરદૂર સુધી રાજ કરવું હોય તેણે દૂરદૂર સુધી અનેક સૈનિકશિબિરો બાંધવી જરૂરી હોય છે. અહીં જે સૈનિકશિબિર હતી તેનો અધ્યક્ષ ખર નામનો રાક્ષસ હતો. શૂર્પણખા રોત્તીકકળતી ખરની પાસે ગઈ. સ્ત્રી લડતી નથી, લડાવે છે. તેને ચઢાવતાં પણ આવડે છે. તે પુરુષને પાનો ચઢાવી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે તેની પાસેથી કામ લે છે. જે પુરુષને પાનો નથી ચઢતો તે પુરુષ પ્રત્યે સ્ત્રી નફરત કરતી થઈ જાય છે. આ રીતે સ્ત્રી કઠપૂતળીની માફક પુરુષને નચાવે છે.

શૂર્પણખાએ બધી વિગતવાર વાત કરી, રામ-લક્ષ્મણ અને સીતાની વાત કરી. વગર રજાએ તેમના રાજ્યમાં આવીને રહેનારા આ આર્ય પુરુષો પ્રત્યે ઠાંસીઠાંસીને ઘૃણા ભરી. પછી તો ખરે પોતાનું મોટું સૈન્ય તૈયાર કરી પંચવટી તરફ મોકલ્યું અને રામ વગેરે ત્રણેને જીવતાં પકડી લાવી બહેન શૂર્પણખાને તેમનું લોહી પિવડાવવાની વ્યવસ્થા કરી.

આ બાજુ શ્રીરામને ભણકારા વાગી ગયા કે શૂર્પણખા ચૂપ રહેવાની નથી, તે જરૂર મોટી સેના મોકલશે, એટલે પાણી આવતાં પહેલાં જ પાળ બાંધી દેવી સારી. સ્ત્રી પુરુષની કમજોરી છે. તેનું રક્ષણ કરવું એ પોતાના રક્ષણથી પણ વધુ મહત્ત્વનું અને ચિંતાનું કારણ હોય છે. જો સ્ત્રી શત્રુઓના હાથમાં પકડાઈ જાય તો તેને ચૂંથી નાખતાં વાર ન લાગે, તેથી તેના શિયળને બચાવવું એ જ મોટી કમજોરી થઈ જાય છે. રાક્ષસો-ગુંડાઓ ખાનદાન નથી હોતા. તે પહેલો બદલો સ્ત્રીઓ સાથે વાળતા હોય છે. પુરુષ લાચાર થઈને પોતાની સ્ત્રીને ચૂંથાતી જુએ તે તેના માટે મૃત્યુથી પણ વધુ દુઃખદાયી થઈ જાય છે. શ્રીરામે લક્ષ્મણને કહ્યું: “કદાચ થોડી વારમાં રાક્ષસી સેના ચઢી આવશે. તેના આવતાં પહેલાં તું સીતાજીને લઈને કોઈ ગુપ્ત ગુફામાં ચાલ્યો જા. ત્યાં તું તેનું રક્ષણ કરજે. હું એકલો જ રાક્ષસી સેનાને મારી હઠાવીશ. મારી ચિંતા ન કરીશ. સીતાજીનું રક્ષણ કરવાની ચિંતા કરજે. સ્ત્રી રક્ષિત જીવન જીવતી હોય છે. તે સ્વરક્ષિત નથી હોતી, સ્વજનરક્ષિત હોય છે.” આવું કહીને શ્રીરામે લક્ષ્મણ સાથે સીતાજીને કોઈ ગુપ્ત ગુફામાં મોકલી દીધાં. હવે રામ નિશ્ચિંત થઈ ગયા.

ધનુષ્યબાણ સજ્જ કરીને તે રાક્ષસી સેનાની આવવાની રાહ જોતા ઊભા રહ્યા. સાવધાન રહેવું એ કાયરતા નથી. સાવધાન ન રહેવું એ કાંઈ બહાદુરી નથી. પોતે અને પોતાનાં સ્વજનોને યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી બચાવવાં એ કુશળતા જ કહેવાય. કુશળતાપૂર્વકની વીરતા સફળતા આપતી હોય છે. કુશળતા વિનાની વીરતા મોટા ભાગે નિષ્ફળ થઈ જતી હોય છે.

થોડી જ વારમાં રાક્ષસી સેના ચઢી આવી. એક તરફ એકલા શ્રીરામ હતા અને બીજી તરફ રાક્ષસી સેના હતી. યુદ્ધનો વિજય સંખ્યાબળથી નથી થતો હોતો. શસ્ત્રોની ક્વોલિટી, સેનાપતિનો વ્યૂહ અને નિર્ણયશક્તિ પછી યોદ્ધાઓનું પરાક્રમ આવે. આ બધું ભેગું થાય તો નાની સેના મોટી સેના ઉપર વિજય મેળવી શકતી હોય છે.

શ્રીરામનાં સંખ્યાબંધ બાણોના પ્રહારથી રાક્ષસી સેના ભાગવા મંડી અને ખરને શરણે ગઈ. સેનાપતિ દૂષણ ધસી આવ્યો. શ્રીરામે તેને પણ ઠંડો કરી દીધો. દૂષણ અને ત્રિશરા બન્ને સેનાપતિઓનો વધ થઈ ગયો. તેના સમાચારથી ક્રુદ્ધ થઈને ખર ધસી આવ્યો, પણ તેના પણ તેવા જ હાલ થયા. આ રીતે શૂર્પણખાને નિમિત્ત કરીને દંડકારણ્યના બધા રાક્ષસોનો નાશ થઈ ગયો. ઋષિમુનિઓ હર્ષથી નાચવા લાગ્યા. ભય વિનાનું જીવન જ શાંતિદાયક થઈ શકતું હોય છે. જે રક્ષક હોય છે તે જ શાંતિદાયક થઈ શકતો હોય છે.

સીતાજી સહિત લક્ષ્મણ ગુફામાંથી નીકળી આવ્યા અને શ્રીરામને મળીને અત્યંત આનંદિત થયા. પોતાના વીર પતિ ઉપર સીતાજીને ગર્વ થવા લાગ્યો. નમાલા પતિને વરવું તેના કરતાં કુંવારા રહેવું સારું. ભર્તાનો અર્થ માત્ર ભરણપોષણ કરનાર જ નહિ પણ રક્ષક પણ થાય છે. ભક્ષકનો નાશ કરીને રક્ષણ કરી શકાતું હોય છે. ભક્ષકની સાથે ભાઈબંધી કરીને કે શરણાગતિ સ્વીકારીને રક્ષણ થઈ શકે નહિ.

15-9-10

*

યુદ્ધના બે પ્રકાર છે: એક જ વાર યુદ્ધ કરીને હાર-જીતનો નિવેડો થઈ જાય તે અને બીજું, યુદ્ધોની લાંબી પરંપરા ચાલતી રહે તે. યુદ્ધની સમાપ્તિ અથવા અંત પૂરેપૂરી હારથી અથવા સંધિથી આવતો હોય છે. અંગ્રેજોએ સતત સો વર્ષો સુધી ભારતમાં યુદ્ધો કર્યાં, પણ પછી યુદ્ધો શાંત થઈ ગયાં. પાછલાં સો વર્ષો યુદ્ધ વિનાનાં ગયાં, કારણ કે બધાં રજવાડાંઓ સાથે સંધિઓ કરી લીધી—એવી સંધિઓ કરી કે રજવાડાંઓ અંગ્રેજો સાથે તો યુદ્ધ ન કરતાં, પરસ્પર પણ યુદ્ધ ન કરતાં. ભારતદેશ લગભગ સો વર્ષ સુધી યુદ્ધ વિનાનો દેશ થઈ ગયો હતો.

જર્મની અને જાપાનને પૂરેપૂરો પરાજય આપીને યુદ્ધનો અંત થયો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી હજી સુધી ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું નથી તેનું કારણ યુદ્ધખોર માનસવાળા દેશોનો સંપૂર્ણ પરાજય. હવે કદાચ ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ થશે તો તે ચીન કરશે. ચીન અને કેટલાંક મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો એ દિશામાં આગળ વધી રહ્યાં છે.

પણ જ્યારે કોઈ રાષ્ટ્રનો સંપૂર્ણ પરાજય ન થાય અથવા સંધિ પણ ન થાય ત્યારે યુદ્ધોની પરંપરા ચાલતી રહે છે. મહમદ ગઝની અને મોગલો સતત ભારત ઉપર ચઢી આવતા રહ્યા, કારણ કે એકે વાર ભારતનો સંપૂર્ણ પરાજય ન થયો, ન કોઈ સંધિ થઈ. સંધિથી જ યુદ્ધો સમાપ્ત કરી શકાતાં હોય છે. પણ સંધિનો લાભ પ્રચંડ બળવાનને મળતો હોય છે, દુર્બળને નહિ. પ્રચંડ બળવાનો દબાવીને રાજ્ય કરતા હોય છે, જ્યારે પ્રચંડ દુર્બળો દબાઈને રાજ્ય કરતા હોય છે.

શૂર્પણખાની ઘટનાનો તણખો ખર-દૂષણને બાળીને છોક લંકા સુધી પહોંચી ગયો, કારણ કે ખર-દૂષણ વગેરે લંકાસામ્રાજ્યના ગવર્નર હતા અને શૂર્પણખા રાવણની બહેન હતી. શ્રીરામ સાથેના યુદ્ધમાં ખરના ચૌદ હજાર સૈનિકો માર્યા ગયા હતા! ખર અને દૂષણ પણ પરલોક પહોંચી ગયા હતા. માત્ર એક જ માણસ બચીને લંકા તરફ ભાગ્યો હતો. તેનું નામ હતું ‘અકિંચન.’ તે ભાગીને રાવણ પાસે ગયો અને બધી વિગત કહી સંભળાવી. જેની બહેનનાં નાકકાન કપાયાં હોય, જેના ગવર્નરો સહિત પૂરી સેના મારી ગઈ હોય તેવો રાવણ હવે ચૂપ કેમ બેસી રહે? યુદ્ધનું મંડાણ થઈ ચૂક્યું હતું. અકિંચને રાવણને શ્રીરામની શક્તિઓ વિશે સમજાવી યુદ્ધ નહિ કરવા બહુ સમજાવ્યો, પણ રાવણનું અભિમાન તેને તેમ કરતાં અટકાવતું રહ્યું. અકિંચને સીતાજીના રૂપનાં પણ ખૂબ વખાણ કર્યાં. પરસ્ત્રીનાં રૂપવખાણ ન ગાવાં જોઈએ, ન સાંભળવાં જોઈએ. લંપટ પુરુષો આવા રૂપને સહન કરી શકતા નથી. રાવણે તરત જ નિર્ણય કર્યો: “ગમે તે ભોગે મારે સીતા જોઈએ.” અપહરણ ષડ્યંત્ર વિના થઈ શકે નહિ. રાવણે ષડ્યંત્રનો વિચાર શરૂ કર્યો: “શું કરું તો સીતાજીનું અપહરણ કરી શકાય?” તેને વિચાર આવ્યો: “રામે તાડકાનો વધ કર્યો હતો. તેનો પુત્ર મારીય હજી જીવે છે. તે બહુ રૂપ ધારણ કરી શકે છે. તેનો ઉપયોગ કરીને સીતાનું હરણ કરી શકાય.”

રાવણ સીધો જ મારીયના આશ્રમમાં પહોંચી ગયો અને મારીયને પોતાનો હેતુ સમજાવ્યો: “તારી માતા તાડકાનો વધ કરનાર રામ મારા પ્રદેશમાં આવ્યો છે. તેણે મારી બહેન શૂર્પણખાનાં નાક-કાન કાપ્યાં છે. હવે મારે તેની પત્ની સીતાનું હરણ કરી અહીં લંકામાં લઈ આવવી છે. તેને હું રાણી બનાવવા માગું છું.”

હલકા પુરુષો વૈર વાળવા સ્ત્રીઓ તથા બાળકો ઉપર પણ હાથ નાખતાં અચકાતા નથી. ઉત્તમ પુરુષો આવું ન કરે. તે યુદ્ધ કરે, પણ સ્ત્રી-બાળકોનું સન્માન અને રક્ષણ પણ કરે. રાવણ જો ઉત્તમ હોત તો તેને રાક્ષસ કહેવાત જ નહિ.

મારીય ભલે તાડકાનો પુત્ર હોય, ભલે રામે તેની માતાનો વધ કર્યો હોય, તોપણ ડાહ્યો માણસ છે. તે આવેશમાં આવીને વિચારતો નથી કે આવેશમાં આવીને નિર્ણય પણ નથી કરતો. તેને ભલા-બૂરાનો ખ્યાલ આવે છે. જે માણસ વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ મગજ ઉપરનો કાબૂ ગુમાવતો નથી તે જરૂર ડાહ્યો માણસ હોય છે. તેણે અનેક પ્રકારે રાવણને સમજાવ્યો: “જે થયું તે થયું. વાતને આગળ ન વધારો.” મારીયના સમજાવવાથી રાવણ વાતને સમજી ગયો. તે શાંત થયો અને પાછો લંકામાં પોતાના મહેલમાં ચાલ્યો ગયો. કેટલાક લોકો અગ્નિ બુઝાવવાનું કામ કરતા હોય છે, તો કેટલાક અગ્નિ ભડકાવવાનું કામ કરતા હોય છે. રાવણનો અગ્નિ શાંત થયો.

પણ રાવણે લંકામાં આવીને જોયું કે બહેન શૂર્પણખા ચીસો પાડતી સભામાં ધસી આવી છે. તેણે રાવણને ખરીખોટી સંભળાવી, પોતાનાં

નાક-કાન બતાવીને તેણે રાવણને ખૂબ ધિક્કાર્યો: “હું નિર્દોષ હોવા છતાં રામે મારાં નાક-કાન કપાવી નાખ્યાં—માત્ર તારી બહેન હોવાના કારણે તને હલકો બનાવવા માટે. આ મારાં નાક-કાન નથી કપાયાં, તારાં કપાયાં છે!” કામુક સ્ત્રીઓ કદી પોતાની ભૂલ સ્વીકારતી નથી, કારણ કે વૈર અને અપમાનમાં આંધળી થયેલી તેનું એકમાત્ર લક્ષ્ય બદલો લેવાનું હોય છે. બદલો લેવા જતાં પોતાનો જ સર્વનાશ થઈ જશે તેનું ભાન તેને રહેતું નથી, કારણ કે તેટલી લાંબી દષ્ટિ તેની પાસે હોતી નથી.

શૂર્પણખાએ અનેક દલીલો આપીને તથા જૂનાં ઉદાહરણો આપીને રાવણને ઉશ્કેર્યો. તેનો હેતુ ગમે તેમ કરીને સીતાનું હરણ કરાવવાનો હતો. મારીયની શિખામણથી ઠંડો થયેલો રાવણ શૂર્પણખાનાં વચનોથી ગરમ લહાય થઈ ગયો. પરપ્રભાવમાં જીવતો રાજા ઉત્તમ રાજા થઈ શકતો નથી. તેણે ફરીથી સીતાહરણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે માટે ઉપયોગી થનાર મારીય પાસે પહોંચી ગયો.

ફરીથી પાછા આવેલા રાવણને જોઈને મારીયને ચિંતા થઈ. તેની મંછા જાણીને ફરી પાછું તેણે રાવણને સીતાહરણ નહિ કરવા સમજાવવા માંડ્યું, પણ રાવણ ન સમજ્યો. ઘણા પ્રયત્નો કરવા છતાં રાવણ મારીય પ્રત્યે ઉશ્કેરાયો અને તેની હત્યા કરી નાખવાની ધમકી આપી. અંતે મારીયે જોયું કે હવે આ રાવણ કશું સમજવાનો નથી. “વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ.” તેનો વિનાશકાળ નજીક આવી ગયો છે. જો હું તેની આજ્ઞાને નહિ માનું તો તે મને મારી નાખશે. એટલે હવે મારે તેની ઇચ્છા પૂરી કરવી જ પડશે. ઘણી વાર સંત જોવા સાત્ત્વિક પુરુષોને પણ ભયવશ કુકર્મી શાસકોને આધીન થવું પડતું હોય છે.

રાવણે પોતાની યોજના સમજાવી: “રામના આશ્રમ નજીક જઈને તારે સુવર્ણમૃગ થવાનું. રામ તારા પ્રત્યે ખેંચાશે. તેને દૂર લઈ જવાનો. પછી લક્ષ્મણને પણ કપટ કરીને બોલાવવાનો. પછી એકલી સીતા જ્યારે પર્ણકુટિમાં હશે ત્યારે હું તેનું હરણ કરી લઈશ. તને અને તેને પુષ્પક વિમાનમાં લંકા લઈ આવીશ અને તને માલામાલ કરી દઈશ.”

ષડ્યંત્રો યોજના વિનાનાં ન હોય. જો પૂરી અને વ્યવસ્થિત યોજના ઘડી શકાય અને તેમને પાર પાડી શકાય તો જ ષડ્યંત્ર સફળ થઈ શકે. કોઈની હત્યા કરવા કરતાં કોઈનું અપહરણ કરવું વધુ કપરું કામ હોય છે. બધી પૂરેપૂરી ગોઠવણ કરીને રાવણ અને મારીય શ્રીરામજીના આશ્રમ તરફ ચાલવા લાગ્યા.

29. સીતાહરણની તૈયારી

લોકકહેવતો સદંતર મિથ્યા નથી હોતી. તેમાં પણ કાંઈક તથ્ય તો હોય જ છે. ઘણા અનુભવો પછી લોકકહેવતો સ્થિર થતી હોય છે. આવી જ એક લોકકહેવત છે કે “સ્રીની બુદ્ધિ પાનીએ” એટલે કે સ્રી ટૂંકી બુદ્ધિવાળી, વગેરે. આવી કહેવતો જ્યારે જાતિવાચક હોય છે ત્યારે પૂરી જાતિને ખોટું લાગતું હોય છે. તેમાં અપવાદ હોય છે. કોઈ પણ જાતિમાં બધાંને એક ગજથી માપી શકાય નહિ. સ્રીઓમાં પણ ઘણી પ્રચંડ મેધાવી, મુત્સદ્દી, ડાહી, શાણી સ્રીઓ હોય જ છે, પણ તે અપવાદરૂપે. કહેવતો તો અપવાદોથી પડતી નથી, બહુમતીથી પડતી હોય છે. સ્રીની ટૂંકી બુદ્ધિ તેના લાગણીપ્રધાન સ્વભાવથી પડી હશે. લાગણીઓ અને ડહાપણ સાથે રહી શકે નહિ. એટલે જ્યારે સ્રી લાગણી-પ્રધાન થઈ જતી હોય છે ત્યારે તેને નજીકનું જ દેખાય છે, દૂરનું દેખાતું નથી. દૂરનું જોવા માટે દીર્ઘદષ્ટિવાળું ડહાપણ જોઈએ, જે તે સમયે નથી રહેતું હોતું—ભલે પાછળથી ગમે તેટલું પસ્તાવું પડે, પણ તે તો પાછળની વાત થઈ.

રાવણ અને મારીચ શ્રીરામની પર્ણકુટિથી દૂર ઊભા રહ્યા. પછી રાવણની આજ્ઞા પ્રમાણે મારીચે આબેહૂબ મૃગનું રૂપ ધારણ કર્યું. મૃગને જોઈને રાવણ ખુશખુશ થઈ ગયો. પછી પેલો મૃગ ચરતોચરતો પર્ણકુટિની નજીક ગયો. ત્યાં સીતાજીની દષ્ટિ તે મૃગ ઉપર પડી: “અહા...હા... કેટલો સુંદર મૃગ છે! તેનું સોનેરી ચામડું ચમકી રહ્યું છે. ગમે તે થાય પણ આ મૃગ મારે જોઈએ જ.” સ્રીઓના અરમાન ઉછાળા મારતા હોય છે. સીતાજીએ શ્રીરામને કહ્યું: “ગમે તેમ કરીને પણ મને આ મૃગ લાવી આપો. મેં કદી આવો મૃગ જોયો નથી. આવું સુંદર ચામડું ધારણ કરવાથી હું કેટલી સુંદર લાગીશ! માટે મને મૃગ લાવી આપો.”

ત્યારે ઋષિમુનિઓ ચર્મયુગમાંથી વલ્કલયુગમાં આવ્યા હતા. વલ્કલયુગ પહેલાં લોકો ચામડા દ્વારા શરીરને ઢાંકતા હતા. શ્રીરામ વગેરે પણ તાપસ-વેશમાં હોવાથી વલ્કલ પહેરતા હતા. વલ્કલ હિમાલયનાં વૃક્ષોની છાલમાંથી બનતાં હોય છે. તેમાં કોઈની હિંસા કરવી પડતી નથી. શ્રીરામ અવારનવાર શિકાર કરે છે તેવું ઘણી વાર રામાયણમાં આવ્યું છે. એટલે મૃગનો શિકાર કરવાનું કહેવું ત્યારે સહજ હોઈ શકે. શિકાર શા માટે કરતા તે કહેવાની જરૂર નથી.

વારંવારની રકઝક કર્યા પછી જ્યારે સીતાજી પોતાની હઠમાં દઢ જ રહ્યાં ત્યારે રામ શિકાર કરવા તૈયાર થયા. સમજાવવાથી સમજી જાય તેને અનુગામિની પત્ની કહેવાય. ઘણું સમજાવ્યા પછી પણ જે ન માને, પોતાની હઠને પકડી રાખે અને પોતાનું ધાર્યું જ કરાવે તેને અનુગામિની નહિ, અગ્રગામિની કહેવાય. સમર્થમાં સમર્થ પુરુષ પણ હઠીલી પત્ની આગળ લાચાર થઈ જતો હોય છે. કાં તો મારજૂડ કરે, કાં પછી શરણાગત થઈ જાય. ખાનદાન માણસો મારજૂડ નથી કરી શકતા. ખાનદાની પણ એક પ્રકારની લાચારી ઉત્પન્ન કરે છે. જેને ખાનદાની નથી હોતી એવા લાંઠ પતિને લાચારી નથી હોતી.

સુવર્ણમૃગનો શિકાર કરવા જતાં પહેલાં લક્ષ્મણને સીતાજીનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી સોંપી અને ખડેપગે સાવધાન રહેવા કહ્યું: “આ રાક્ષસોનું અરણ્ય છે. અહીં ડગલે ને પગલે સંતાયેલા રાક્ષસો કયા સમયે શું કરી નાખે તે કહી ન શકાય.”

લક્ષ્મણ ધનુષ્ય-બાણ સાથે ખડેપગે કુટિયા બહાર પહેરો ભરવા લાગ્યા. માયાવી સુવર્ણમૃગ કેટલીક વાર નજીક આવે તો કેટલીક વાર દૂર ભાગે. આમ નજીક-દૂર ભાગતાંભાગતાં તે રામને ઘણે દૂર લઈ ગયો. રામે તેને જીવતો પકડી લેવા દોટ મૂકી પણ તે ભાગી ગયો. પછી થાકીને બાણ માર્યું. બાણ વાગતાં જ તે ચિત્કાર પાડીને ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યો. તેનું રાક્ષસી રૂપ જોઈને શ્રીરામ ચિંતામાં પડી ગયા: “અરે, આ તો મૃગ નહિ, મૃગના રૂપમાં રાક્ષસ છે—મારીચ છે!” મારીચે બરાબર રામના જેવો જ અવાજ કાઢીને લક્ષ્મણને પોકારવા માંડ્યું: “લક્ષ્મણ! લક્ષ્મણ! દોડો દોડો! મને બચાવો... બચાવો!” વગેરે આર્તનાદ કરવા માંડ્યો.

મારીચનો અવાજ પર્ણકુટિએ પહોંચ્યો અને સીતાજીએ સાંભળ્યો. પ્રેમ ચિંતા વિનાનો ન હોય. પ્રિયના અશુભની તેને હંમેશાં ચિંતા રહેતી હોય છે. સીતાજી વ્યાકુળ થઈ ગયાં. શું થયું હશે? તેમણે લક્ષ્મણને જલદી જઈ મોટા ભાઈને બચાવવા આગ્રહ કર્યો. લક્ષ્મણે તેમને સમજાવ્યું: “તમે ચિંતા ન કરો. આ મારા મોટા ભાઈનો અવાજ નથી. બનાવટી લાગે છે. મારા મોટા ભાઈને કાંઈ ન થઈ શકે. હમણાં તે પાછા આવશે. મને તેમની આજ્ઞા છે કે ગમે તે કામ હોય તોપણ સીતાજીને એકલાં મૂકીને ક્યાંય જઈશ નહિ. મારાથી તમને એકલાં મૂકીને જવાય નહિ.”

લક્ષ્મણના જવાબથી સીતાજી વધુ વ્યગ્ર થયાં. તેમણે વારંવાર લક્ષ્મણને જવા કહ્યું પણ લક્ષ્મણ ખસ્યા નહિ, તેથી વધારે ક્રુદ્ધ થઈને ભાન ભૂલીને સીતાજી બોલવા લાગ્યાં: “લક્ષ્મણ, તારી દાનત સારી નથી. તું મને પ્રાપ્ત કરવા માટે ભાઈના રક્ષણ માટે જતો નથી. જો ભાઈની હત્યા થઈ જાય તો પછી તું મને પત્ની બનાવી શકે એવી તારી દાનતની હવે મને ખબર પડી ગઈ છે.” આવાં ભયંકર કટુ વાક્યો તે બોલવા લાગ્યાં.

કોમળ દેખાતી સ્ત્રી પણ જ્યારે મર્માઘાતી થઈ જાય ત્યારે ભાન ભૂલીને કઠોરમાં કઠોર અને કડવામાં કડવાં વચનો બોલતાં વાર નથી કરતી, કારણ કે તે પોતાની ભાવનાઓ ઉપર કાબૂ રાખી શકતી નથી.

જેમ રામ સીતાજીથી હાર્યા હતા તેમ જ લક્ષ્મણ પણ હારીને જવા તૈયાર થઈ ગયા. હઠીલી સ્ત્રીઓ ઘણી વાર ખોટી હઠ પૂરી કરાવવા પોતાના જ પગ ઉપર કુહાડો મારવા જેવાં પગલાં ભરી બેસતી હોય છે.

સામાન્ય રીતે લોકમાન્યતા છે કે લક્ષ્મણે જતાં પહેલાં પર્ણકુટિ આગળ લક્ષ્મણરેખા દોરી હતી. તેવી વાત વાલ્મીકિ રામાયણમાં નથી. પણ એકાકી સ્ત્રીએ નિર્જન જગ્યાએ પોતાના રક્ષણને ધ્યાનમાં રાખીને ઘરબહાર પગ મૂકવો ન જોઈએ. ઘર રક્ષણ કરે છે. સ્વચ્છંદી સ્ત્રીઓ ઘરને જેલ સમજે છે. પતિને કે પુરુષોને બહાર જતાં જ તે રઝળવા ગમે ત્યાં નીકળી પડતી હોય છે. તેમના અરક્ષણમાં તેઓ પોતે પણ કારણ બનતી હોય છે.

લક્ષ્મણ તો ગયો, પણ થોડી જ વારમાં ત્રિદંડધારી એક સંન્યાસી પર્ણકુટિએ આવી પહોંચ્યો. તેનો ભવ્ય આકાર અને પ્રભાવ જોઈને સીતાજી પ્રભાવિત થયાં. તેમણે આસન પાથરી એનું સ્વાગત કર્યું તથા જે કાંઈ હાજર હતું તે જમવાનો આગ્રહ કર્યો. કપટી-વેશ-ધારી લોકો જ્યારે પુરુષો ઘરમાં નથી હોતા ત્યારે તકનો લાભ ઉઠાવવા ઘરોમાં ભિક્ષાના નિમિત્તે ફર્યા કરતા હોય છે. દુઃખી સ્ત્રીઓ પોતાની શ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધાથી આવા કપટી-વેશ-ધારી લોકો પાસે દુઃખ દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરતી રહેતી હોય છે. ચાલાક અને લુચ્ચા લોકો તેમને ફસાવીને ધન-ધાન્ય મેળવીને ચાલ્યા જતા હોય છે. શાણા પુરુષોએ સ્ત્રીઓને અંધશ્રદ્ધામુક્ત કરવી જોઈએ, જેથી ઢોંગી-પાખંડીઓના ચક્કરથી સ્ત્રીઓ બચી જાય.

સીતાજીએ પોતાનો પરિચય આપ્યો અને છેવટે રાવણે પણ બનાવટી વેશ ત્યાગીને પોતાનો ખરો પરિચય આપ્યો. હવે સીતાજીને પોતાની બે ભૂલોનું ભાન થયું: રામને મૃગની પાછળ દોડાવવાનું અને લક્ષ્મણને કડવાં વચનો કહીને રામની પાછળ દોડાવવાનું. પણ હવે ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું. સીતાજીને માત્ર સોનેરી મૃગ જ દેખાતો હતો, કારણ કે દષ્ટિ ટૂંકી. મૃગની અંદર સંતાયેલો મારીચ અને રાવણ દેખાતો નહોતો, જ્યારે શ્રીરામને મૃગ અને મારીચ તથા રાવણ પણ દેખાતો હતો, કારણ કે તેમની પાસે દીર્ઘદષ્ટિ હતી. સ્ત્રી-પુરુષમાં આ જ મહત્ત્વનો ફરક છે. સ્ત્રીની પાસે હૃદય લાંબું છે આંખ ટૂંકી છે. પુરુષની પાસે હૃદય ટૂંકું છે પણ આંખ લાંબી છે. બન્ને એકબીજાનાં પૂરક થાય તો બન્નેનું કલ્યાણ થાય. જો બન્ને બધી બાબતોમાં એકસરખાં જ હોય તો લગ્ન કરવાની જરૂર જ ન રહે. તો-તો લગ્ન ધૂળ થઈ જાય. લગ્નની સફળતા પૂરકતાથી થતી હોય છે. એકમાં જે ખૂટે છે તે બીજું પૂરે અને બીજામાં જે ખૂટે છે તે પ્રથમ પૂરે. પ્રત્યેકમાં કશું ખૂટતું જ ન હોય તો લગ્નની જરૂર જ ન રહે.

રાવણનું રાક્ષસી રૂપ છતું થઈ ગયું. સીતાજી ગભરાયાં. સ્ત્રી ગમે તેટલી બળવાન હોય તોપણ પુરુષના બળ આગળ તે લાચાર થઈ જતી હોય છે. રાવણે જોરજબરદસ્તીથી સીતાને પકડી ઉપાડીને રથમાં નાખ્યાં. રોતી-કકળતી-તરફડતી સીતાએ ચીસો પાડીને અને રાવણે અટ્ટહાસ્યો કરીને વન ગજવી મૂક્યું. પણ કોણ સાંભળે? પોતાના રથને આકાશમાં ઉડાડીને વાયુવેગે રાક્ષસ લંકા તરફ ઉપડી ગયો.

સંસારનું સર્વોચ્ચ અને સર્વાધિક સુખ પુરુષોને સ્ત્રીઓથી પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વાધિક દુઃખ પણ સ્ત્રીઓથી જ થાય છે. કઈ સ્ત્રી કોને કેટલું સુખ કે દુઃખ આપશે તે પ્રથમથી નક્કી કરી શકાતું નથી. નીવડ્યે જ ખબર પડતી હોય છે. પણ નીવડવામાં સમય લાગે. મહિનાઓ અને વર્ષો પણ લાગે. મારી દષ્ટિએ પત્નીઓના ચાર પ્રકાર છે:

(1) અનુગામિની, (2) સહગામિની, (3) અગ્રગામિની અને (4) પ્રતિગામિની.

અનુગામિની પત્ની તે છે જે પતિના પગલેપગલે પાછળ-પાછળ ચાલ્યા કરે ‘પગલેપગલે’નો સ્થૂળ અર્થ કરવાનો નહિ, પણ આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનારી સ્ત્રી. પતિની આજ્ઞા એ જ જીવનમાર્ગ. જરા તુલના કરો. શ્રીરામે સીતાજીને વનમાં નહિ આવવાની આજ્ઞા કરી, ઘરમાં રહે તેવું કહ્યું. વનમાં ઘણાં કષ્ટો, આપત્તિઓ, વિપત્તિઓ આવતાં હોય છે. કષ્ટો એટલે ભૌતિક કષ્ટો, ખાવા-પીવા, નાહવા-ધોવા, સૂવાનાં કષ્ટો. તે તો કદાચ સહન કરી લેવાય, પણ આપત્તિ અને વિપત્તિ અસહ્ય હોય છે. રૂપાળી સ્ત્રી પોતે જ આપત્તિરૂપ હોય છે. તેને હરદમ સાચવવી પડતી હોય છે. વિરાધ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરતાં વિરાધે સીતાજીને કેડમાંથી પકડીને ઉપાડી લીધાં હતાં. શ્રીરામ તો સમર્થ હતા. તેમણે યુદ્ધ કરીને સીતાજીને પાછાં છોડાવી લીધાં હતાં, પણ કોઈ સામાન્ય માણસની પત્નીને કોઈ નીચ કક્ષાનો ગુંડો ઉઠાવે અને તેના દેખતાં જ ચૂંથવા માંડે તો પતિની શી દશા થાય?

ખર-દૂષણ સાથેના યુદ્ધ વખતે સીતાજીને કોઈ અજ્ઞાત ગુફામાં સંતાડી દેવાં પડ્યાં હતાં. લક્ષ્મણ તેમની રક્ષા કરવા રોકાઈ ગયા હતા અને શ્રીરામને એકલા હાથે ખર-દૂષણ સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું.

હવે પંચવટીમાંથી સીતાજીનું હરણ થયું. આમાં રાવણ તો દોષી હતો જ, પણ સીતાજી પણ દુરાગ્રહ માટે દોષિત જ ગણાય. રામ અને લક્ષ્મણ બન્નેને તેમણે જ ભયંકર દુરાગ્રહ કરી મોકલ્યા હતા અને પછી ભયંકર પરિણામ ભોગવ્યું હતું.

જરા વિચાર કરો કે સીતાજી વનમાં જ ન આવ્યાં હોત તો? માત્ર રામ-લક્ષ્મણ બે ભાઈઓ જ વનમાં આવ્યા હોત તો ઘણાં અનિષ્ટોથી બચી શકાત કે નહિ? સીતાજી સાથે રહેવાથી શ્રીરામને પત્નીસુખ અને સીતાજીને પતિસુખ મળ્યું તેની ના નહિ, પણ તેમના હોવા-માત્રથી કેટકેટલી વિપત્તિઓ પણ આવી!

હવે જરા ઊર્મિલાનો વિચાર કરો. ઊર્મિલા લક્ષ્મણની પત્ની છે. તેને પણ પતિસુખ જોઈએ છે. પણ પતિ લક્ષ્મણે તેને ન આવવાની આજ્ઞા કરી: “તું ઘરમાં જ રહે.” ઊર્મિલા માની ગઈ અને ચૌદ વર્ષ સુધી પતિ-વિરહની ઘોર પીડા ભોગવતી રહી. માનો કે ઊર્મિલા પણ હઠ કરીને સાથે થઈ હોત તો? ત્રણની જગ્યાએ ચાર જણાં થાત. સીતાજીને સખી મળત, પણ સાથે-સાથે વિપત્તિઓ પણ વધી જાત. એકની જગ્યાએ બે સ્ત્રીઓને સાચવવાની જવાબદારી વધી જાત. સીતાજી અને ઊર્મિલા બન્ને મહાન પતિવ્રતા સતીઓ છે. પણ ઊર્મિલા આજ્ઞાપાલક છે, હઠીલી નથી, જેથી તેના તરફથી કોઈને કશી વિપત્તિ ન આવી. જ્યારે સીતાજીની હઠ ડગલે ને પગલે દેખાય છે, તેથી શ્રીરામનો વનવાસ વધુ દુઃખમય બન્યો. ઊર્મિલાની માફક જો તેઓ પણ ઘરે રહી ગયાં હોત તો અને માત્ર બે ભાઈઓ જ વન ભોગવવા નીકળ્યા હોત તો? કલ્પના કરો.

એક પગલેપગલે ચાલનારી છે, પણ આજ્ઞાપાલકમાં પોતાની ઇચ્છાને પ્રધાનતા આપે છે. બીજી પગલેપગલેયે નહિ પણ આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલનારી છે. તેને પોતાની ઇચ્છા જ નથી. તે પતિમાં સંપૂર્ણ ભળી ગઈ છે. હવે પતિની ઇચ્છા એ જ પોતાની ઇચ્છા માનીને ચાલે છે, છતાં ઊર્મિલાને કોઈ યાદ પણ નથી કરતું. મોટી પ્રેરણા તો ઊર્મિલા પાસેથી લેવાની છે. જે અનુગામિની હોય છે તેનામાં દાસીભાવ હોય છે. તે પતિને પરમેશ્વર માને છે. તેને પોતાના પતિ પ્રત્યે એટલો બધો અહોભાવ હોય છે કે તેને તેમાં સાક્ષાત્ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે. તે સફળ પત્ની થઈને પતિમાં પૂરેપૂરી સમાઈ જાય છે. સામે પતિ પણ પોતે તેનામાં પૂરેપૂરો સમાઈને સર્વસ્વ પ્રત્યર્પિત કરી દેતો હોય છે. આવી દામ્પત્યની ધન્યતા ભાગ્યે જ જોવા મળતી હોય છે. આ દાસી જ અંતે રાણી અને મહારાણી થઈ જતી હોય છે.

સહગામિની

બીજી પત્ની સહગામિની હોય છે. તે સાથે ને સાથે ચાલે છે. સુખમાં-દુઃખમાં પૂરેપૂરો સાથ આપે છે. તે મિત્રભાવથી વર્તે છે: પતિ મિત્ર છે અને હું તેની મિત્ર છું. આમ, બન્ને એકબીજાની બરાબરીનો ભાવ રાખીને સાથે ને સાથે ચાલતાં રહે છે.

અગ્રગામિની

કેટલીક પત્નીઓ પતિથી આગળ ચાલે છે. તેમનામાં બૌદ્ધિક અને બીજી ક્ષમતાઓ પતિ કરતાં ઘણી વધારે હોય છે, તેથી તે આગળઆગળ ચાલતી રહે છે. બધા મહત્ત્વના નિર્ણયો તે કરે છે. ઘરમાં તે સર્વોપરી હોય છે. તેમનામાં બોસભાવ રહે છે. તે પતિને દબાવતી અને ડરાવતી રહે છે. આવી સ્ત્રીના પતિનાં માન ને પ્રભાવ જાહેર જીવનમાં ઓછાં થઈ જતાં હોય છે.

પ્રતિગામિની

કેટલીક પત્નીઓ પ્રતિગામિની હોય છે. પતિની દિશાથી ઊંધી દિશામાં ચાલનારી આવી પત્ની પતિને દુશ્મન જેવો ગણે છે. આવી સ્ત્રીનો પતિ કદી પણ સુખી ન થઈ શકે. ઝઘડા-ઝંઝટ કજિયા-કંકાસ થતાં જ રહે છે. પુરુષ થાકી જતો હોય છે. અરે, ધોળે દિવસે તારા દેખાઈ આવે છે. આવી સ્ત્રીના પતિઓ બાધા ન થઈ જાય તે જ નવાઈ કહેવાય.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. સીતાજી પગલેપગલે ચાલનારાં પણ કોક વાર પોતાનું જ ધાર્યું કરાવનારાં પત્ની છે. જ્યારેજ્યારે તેમણે પતિની ઉપરવટ જઈને પોતાનું ધાર્યું કર્યું છે ત્યારે કોઈ ને કોઈ આપત્તિ આવી છે. જ્યારે ઊર્મિલા તો માત્ર આશંકિત પત્ની છે. તેણે કદી પોતાનું જ ધાર્યું કરાવ્યું નથી. પતિની ઇચ્છા એ જ મારી ઇચ્છા માનીને જીવન જીવી છે. તેથી લક્ષ્મણને કદી ઊર્મિલાના નિમિત્તે કોઈ વિપત્તિ ભોગવવી પડી નથી.

સીતાજીનું હરણ કરીને રાવણ આકાશમાર્ગે જઈ રહ્યો હતો ત્યાં સીતાજીની દૃષ્ટિ વૃદ્ધ જટાયુ ઉપર પડી અને જટાયુનું ધ્યાન પણ વલવલતી સીતાજી તરફ ગયું. વૃદ્ધ અને અશક્ત હોવા છતાં જટાયુએ આકાશ તરફ ઝપાટો મારી રાવણના રથને હચમચાવી દીધો. વૃદ્ધાવસ્થા વીરતાની બાધક થતી નથી અને કાયરતા યુવાનીની સહાયક થતી નથી. વીરતા અને કાયરતા મનના ગુણો છે. આકાશમાં હચમચી ગયેલા રથથી રાવણનું ધ્યાન જટાયુ તરફ ગયું. જટાયુએ રાવણ સાથે પ્રચંડ યુદ્ધ કર્યું. પણ રાવણે પોતાની તલવારથી જટાયુની પાંખો કાપી નાખી તેથી લાચાર થઈને પક્ષી ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યું. ઘણી વાર નાના માણસો પણ ખરા સમયે મોટી મદદ કરી દેતા હોય છે, તો કેટલીક વાર ખાસ માનેલા મોટા માણસો પણ ખસી જતા હોય છે. પુરુષની કસોટી તો અવસરથી જ થતી હોય છે.

રાવણ વલવલતાં સીતાજીને લઈને સમુદ્ર પાર કરીને શ્રીલંકા પહોંચી ગયો. સીતાજીને તે પોતાના અંતઃપુરમાં લઈ ગયો અને રાક્ષસીઓના પહેરા નીચે બધી વ્યવસ્થા સાથે મૂકી દીધાં.

સ્ત્રી ઉપર બે રીતે વિજય મેળવી શકાય છે. એક તો તેના શરીરને ચૂંથી નાખીને પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરવાથી અર્થાત્ બળાત્કાર કરીને. આ કામ સમર્થ લોકો અને રાજા-મહારાજાઓ માટે સરળ હોય છે, કારણ કે સ્ત્રી શારીરિક રીતે અબળા છે. તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ તેના શરીર સાથે ધાર્યું કામ કરી શકાય છે. પણ આ ક્ષણિક વિજય કહેવાય. શરીરથી હારેલી પણ મક્કમ મનવાળી સ્ત્રી મનથી કદી હારતી નથી. તેની લાચારીનો દુરુપયોગ કરનારા પુરુષ પ્રત્યે તેને ઘૃણા થાય છે. એટલે ખરો વિજય તો મનનો વિજય જ કહી શકાય. મનથી જિતાયેલી સ્ત્રી આપોઆપ તન પણ અર્પણ કરી દેતી હોય છે. પણ તેના માટે ધીરજ સાથે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર રહે છે. રાવણે સીતાજીને મનથી જીતવા માટે બધા પ્રયત્નો શરૂ કરી દીધા. વૈભવ અને સગવડોથી તેમનું જીવન ભરી દીધું. વહાલભરી નમ્ર વાણીથી તેમનું મન જીતવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. પણ કશું જ પરિણામ ન આવ્યું. સ્ત્રીની મક્કમતાનું ક્ષેત્ર કામ છે અને પુરુષની મક્કમતાનું ક્ષેત્ર અર્થ છે. જે સ્ત્રીનો પોતાના પતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ દઢ અને અનન્ય હોય છે તેની મક્કમતાને ચલિત કરી શકાતી નથી. પ્રેમ જ સ્વયં એક મહાશક્તિ પેદા કરે છે. તે હારતો નથી, નમતો નથી—હા, બળી જાય, તૂટી જાય, નષ્ટ થઈ જાય. બધા પ્રયત્નો કરી-કરાવીને પણ રાવણ હારી ગયો. તે સીતાજીના મનને જીતી શક્યો નહિ. જે સ્ત્રી પાસે આવો દઢ પતિપ્રેમ નથી હોતો તે લાંબો સમય ટક્કર ઝીલી શકતી નથી. તે નમતું જોખીને પરિસ્થિતિને સ્વીકારી લેતી હોય છે. કેટલીક વાર તો નવી પરિસ્થિતિને વધુ રાગથી સ્વીકારી લેતી હોય છે. તેની પાસે પ્રેમબળ નથી હોતું. પ્રેમબળ વિનાની સ્ત્રી કામબળ આગળ ટકી શકતી નથી. સીતાજી પાસે એટલું પ્રચંડ પ્રેમબળ હતું કે રાવણના બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ થઈ ગયા. જેમ ‘એક મરણિયો સોને ભારે પડે’, તેમ એક મજબૂત મનની સ્ત્રી પણ કામાંધ વ્યક્તિને ભારે પડી શકે છે.

સીતાજીથી હારીથાકીને રાવણે તેમને અંતઃપુરમાંથી અશોકવાટિકામાં રહેવાનું પરિવર્તન કરાવ્યું. હવે સીતાજી અશોકવાટિકામાં રહેવા

*

31. વીતરાગ અને શુદ્ધરાગ

સાંસારિક જીવનના કેન્દ્રમાં રાગ હોય છે. માણસ ગમે ત્યાં, ગમે તે ઉંમરમાં, ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં રહેતો હોય, પણ તેને રાગની ભૂખ તો રહે જ છે. પ્રેમપ્રાપ્તિથી વ્યક્તિ ધન્ય બને છે, પણ દુર્લભ પ્રેમ સહજ પ્રાપ્ત થતો નથી. તે નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે. તેનાં મુખ્યતઃ બે નિમિત્તો છે: (1) ધન અને (2) કામવાસના-સામર્થ્ય. જેની પાસે આ બેમાંથી એક પણ નથી હોતું તેને ભાગ્યે જ રાગ મળતો હોય છે. જેની પાસે પ્રચુર ધન અને ભરપૂર જુવાની હોય છે તેને રાગ શોધવો નથી પડતો, તેની ચારે તરફ રાગ મંડરાતો રહે છે, ઊલટાનું તેને બચવાના પ્રયત્નો કરવા પડતા હોય છે. આ રાગનું મૂળ મોહ છે. મોહ ન હોય તો રાગ પણ ન હોય. મોહ સકારણ હોય છે. અપેક્ષાઓ જ કારણ બનતી હોય છે. મોહ ન હોય તો સંસાર જ ન હોય. પણ રાગના ફાંટા છે: (1) વીતરાગ, (2) શુદ્ધરાગ અને (3) વિકૃતરાગ. અહીં પહેલા બેની ચર્ચા કરીએ.

(1) વીતરાગ

આપણે ત્યાં જે મોક્ષમાર્ગ અથવા નિર્વાણમાર્ગ પ્રચલિત થયો તેની પ્રથમ અનિવાર્ય શરત હતી ‘સંસારત્યાગ.’ સંસાર રાગથી બંધાયેલો છે. એટલે પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રત્યેનો રાગ છોડી દેવો તે વીતરાગપણું છે. રાગ સુખો પ્રત્યે અને સુખોનાં સાધનો પ્રત્યે થતો હોય છે, કારણ કે સૌને સુખી થવું હોય છે. સૌને સુખો ગમે છે. દુઃખો કોઈને ગમતાં નથી. તેથી સુખત્યાગ એ જ સંસાર-ત્યાગ થઈ શકે છે. સુખ દેનારાં સાધનોમાં બે મહત્ત્વનાં સાધનો છે: (1) સ્ત્રી અને (2) ધન. ધનસુખ કરતાં પણ સ્ત્રીસુખ વધુ મહત્ત્વ રાખે છે. પશુ-પક્ષીઓને ધનસુખ નથી હોતું. તેમને બેન્ક-બેલેન્સ નથી હોતું, ન તો તેની અપેક્ષા હોય છે. તેમને માત્ર સ્ત્રીસુખ જ હોય છે અથવા પુરુષસુખ જ હોય છે. માણસ ભલે ધનની પાછળ ગાંડો બને, પણ તે જેટલો ગાંડો સ્ત્રી પાછળ બને છે તેટલો ધન પાછળ નથી બનતો. મજનૂ, ફરહાદ અને વિજાણંદ જેવા આત્મબલિદાન કરનારા ધનના ક્ષેત્રમાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે.

પણ જો તમારે મોક્ષ કે નિર્વાણ જોઈતું હોય તો આ રાગનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દેવો અનિવાર્ય છે. એટલે મોક્ષમાર્ગમાં એક વીતરાગોનો માર્ગ ચાલ્યો.

1. વીતરાગને કોઈ સ્ત્રી પ્રત્યે રાગ ન હોય. રાગનું સૌથી પ્રબળ તે જ કારણ હોવાથી કદાચ સ્ત્રી હોય તો તેનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે. વીતરાગીઓ મોટા ભાગે સ્ત્રીત્યાગીઓ હોય છે.
2. વીતરાગીને રાષ્ટ્ર ન હોય કે રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો રાગ પણ ન હોય. રાષ્ટ્ર માટે ફના થનાર કે ફાંસીએ લટકી જનાર કોઈ વીતરાગીની કથા ભાગ્યે જ સાંભળવા મળશે. તે ભલો ને તેનો આત્મા ભલો. મોક્ષ એ જ લક્ષ્ય છે, એટલે વચ્ચે આવતાં નાનાં લક્ષ્યોમાં અટવાઈ જવાનું ન હોય.
3. વીતરાગને પરિવાર ન હોય. પરિવાર બંધનનું કારણ છે, તેથી તે પરિવારમુક્ત સતત એકાકી જ રહે.
4. વીતરાગને સમાજ ન હોય, તેથી કોઈ વીતરાગી સમાજસુધારક થતો ભાગ્યે જ જોવા મળશે. સમાજ કુરૂદિઓમાં સબડતો હોય, લોકો દુઃખી થતા હોય તો થાય, મારે શું? હું ભલો ને મારો આત્મા ભલો. તે સમાજથી પર થઈને રહે છે.
5. વીતરાગને માનવતા ન હોય. લોકો ભૂખે મરતા હોય તો મરે. સૌ સૌનાં કર્મો ભોગવે છે. વીતરાગ ન અન્નક્ષેત્રો ખોલે, ન સદાવ્રતો કરે, ન અન્નવિતરણ કરે, ન વસ્ત્રવિતરણ કરે. લોકો ટાઢે ઠરતા હોય તો ઠરે. મારે શું?
6. વીતરાગને ધનનો વહીવટ ન હોય. મોટાંમોટાં કારખાનાં કરવાં, ઉદ્યોગો વધારવા, રોજીઓ ખોલવી, લોકોને રોજીઓ આપવી—આવાં બધાં કાર્યો વીતરાગ ન કરે. મારે શું? સૌ સૌનાં કર્મો ભોગવે છે.
7. વીતરાગ યુદ્ધો ન કરે, ન કરવાની પ્રેરણા પણ આપે. યુદ્ધોમાં ભયંકર હિંસા થતી હોય છે. હિંસાથી મોક્ષ ન મળે, નરક જ મળે. એટલે યુદ્ધ તો શું, મેલેરિયા ફેલાવનાર મચ્છરો, અનાજ બગાડનારા ઉંદરો, ખેતીને પારાવાર નુકસાન કરનારાં જાનવરોની—અરે, હડકાયા કૂતરાની પણ હત્યા ન કરાય. સૌને જીવવા દો. કોઈને પણ મારવાનો તમને અધિકાર નથી. જીવો અને જીવવા દો. શત્રુઓને પણ જીવવા દો. ભલે તમારું જે થવાનું હોય તે થાય!

8. વીતરાગને પોતાની રોજી ન હોય. તે પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહીને આજીવિકા ન ચલાવે. ભિક્ષા માગીને જીવે અને લોકોને પણ આ જ રીતે ભિક્ષા માગીને જીવન જીવવાનો આદર્શ બતાવે. ભારતમાં ગૌરવપૂર્વક પરોપજીવીઓનાં મોટાં ટોળાં થવાનું કારણ ભિક્ષાગૌરવ કહી શકાય.

9. વીતરાગ શસ્ત્રધારી ન હોય, શસ્ત્રત્યાગી હોય. તે શસ્ત્રધારીઓને પણ શસ્ત્રત્યાગી બનાવે. તેમ કરવાથી પ્રજા અને રાષ્ટ્ર દુર્બળ થશે તેની તેને ચિંતા ન હોય, માત્ર મોક્ષની જ ચિંતા હોય. શસ્ત્રધારીને મોક્ષ ન હોય. ભલે પ્રજા કે રાષ્ટ્રનું જે થવાનું હોય તે થાય, મોક્ષ મળવો જોઈએ. આ તો થયો વીતરાગનો મોક્ષમાર્ગ. હવે ઋષિમાર્ગને જોઈએ. અહીં આ માર્ગમાં વીતરાગ થવાનું મહત્ત્વ નથી, શુદ્ધરાગ થવાનું જ મહત્ત્વ છે. શુદ્ધરાગ એટલે રાગનો ત્યાગ નહિ પણ રાગની શુદ્ધિ. રાગના દોષોને દૂર કરવાથી રાગ શુદ્ધરાગ બને છે. આ શુદ્ધરાગ જ દૈવી પ્રેમ કહેવાય છે. દૈવી પ્રેમ અર્થાત્ શુદ્ધ પ્રેમ જીવનનું સર્વોચ્ચ અમૃત છે. તે પ્રાપ્ત કરનારને અહીં જ મોક્ષ કે નિર્વાણ છે. તેને પરલોક જવાની જરૂર નથી.

(2) શુદ્ધરાગ

શુદ્ધરાગીને કશો જ ત્યાગ કરવાનો નથી હોતો—સ્ત્રીનો કે ધનનો પણ નહિ. સ્ત્રી પ્રત્યે જો શુદ્ધરાગ કરવામાં આવે તો તે દૈવી પ્રેમ બન્નેને ધન્યધન્ય બનાવી શકે છે. અને ધનને પણ અન્યાય-અનીતિથી દૂર કરી શકાય અર્થાત્ શુદ્ધ રીતે પ્રાપ્ત કરાય તો ધન પણ કલ્યાણકારી થઈ શકે છે.

સ્ત્રી અને ધનનો દુરાગ્રહપૂર્વક ત્યાગ કરવાથી બે પ્રશ્નો વિકરાળ થઈ જાય છે. એક તો કામવાસનાનો પ્રશ્ન અને બીજો સ્વાવલંબિતાનો પ્રશ્ન. જો કામવાસનાનો ધાર્મિક અને સાચો ઉકેલ નહિ હોય, તો કામવાસના વ્યક્તિને જંપીને બેસવા નહિ દે. તેને દબાવીદબાવીને કેટલી દબાવશો? અંતે તેનો વિસ્ફોટ અનિવાર્ય છે. સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી વાસનાનો ત્યાગ થઈ જતો નથી, ઊલટાની તે વધુ વિકરાળ બને છે. ભૂખ્યા રહેવાથી પેટનો પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી, ઊલટાનું તે “ખાઉ... ખાઉ” કરવા લાગે છે. પછી તે જે હાથમાં આવે, જેવું આવે તેને ખાવા લાગી જશે. ભૂખ્યો માણસ ભાન ભૂલી જતો હોય છે. એટલે સ્ત્રીત્યાગથી વાસનાનો પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી, તે વધુ ભયંકર બને છે અને પછી ગૂંગળાયેલી વાસના વિકૃત માર્ગો તરફ વળી જાય છે. આથી મોટા અનર્થો થાય છે.

ધનત્યાગથી પરાધીનતા આવે છે, લાચારી વધે છે. પરાધીનતા અને લાચારીથી ત્યાગની ખુમારી નષ્ટ થઈ જાય. ખુમારી વિનાનું ત્યાગી જીવન મડદા બરાબર થઈ જાય છે. તેથી તો સારું કે ન્યાયનીતિથી ધન કમાવું અને ખુમારીવાળું સ્વાવલંબી જીવન જીવવું. તેથી ‘મની-પ્રોબ્લેમ’ ઉકેલાઈ જાય છે. જેના ‘સેક્સ-પ્રોબ્લેમ’ અને ‘મની-પ્રોબ્લેમ’ ઉકેલાયા ન હોય તે કદી સુખી ન થઈ શકે.

એટલે ન તો સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનો, ન તો ધનનો ત્યાગ કરવાનો, પણ આ બન્નેમાં આવતા દોષોનો ત્યાગ કરવાનો. દોષોના ત્યાગથી શુદ્ધરાગ પેદા થાય છે.

શ્રીરામ વીતરાગી નથી, શુદ્ધરાગી છે, તેથી તે સીતાજીનો ત્યાગ નથી કરતા. અપહૃત થયેલાં સીતાજીને મેળવવા તેઓ આકાશ-પાતાળ એક કરે છે. આવું જ સીતાજીનું પણ છે. જો રામ વીતરાગી હોત અને સીતાજીનું હરણ થયું હોત તો રોકકળ ન કરત. “મારે શું? હું તો આત્મા છું. ગઈ તો ભલે ગઈ. પૂર્વનાં કર્મોનો ઉદય થયો હશે તે ભોગવી લો. આપણે ભલા ને આપણો આત્મા ભલો.” એમ માનીને ધ્યાનમાં બેસી જાત. પણ શુદ્ધરાગ હોવાથી સીતા વિના જીવી શકાશે નહિ. આમ જ રામ વિના જીવી શકાશે નહિ તેવું સીતાજીનું છે. બન્નેને શુદ્ધરાગ છે, દૈવી પ્રેમ છે. આવો દૈવી પ્રેમનો ત્યાગ કરીને મોક્ષ મળતો હોય તો ભાડમાં જાય તેવો મોક્ષ. દૈવી પ્રેમ પોતે જ સાચો મોક્ષ છે.

શ્રીરામ અને સીતાની પ્રેમગાથા છે. વીતરાગને પ્રેમગાથા ન હોય, ત્યાગગાથા હોય.

શ્રીરામ અહિંસાવાદી નથી તેમ હિંસાવાદી પણ નથી. જ્યાં જે જરૂરી હોય તે કરવું જ જોઈએ તેવા વાસ્તવવાદી છે.

“જીવો અને જીવવા દો”માં શ્રી રામ પણ માને છે. પણ તેમાં એક વાક્ય ઉમેરે છે: “જે તમને જીવવા દે તેને જીવવા દો.” રાક્ષસો પ્રજાને જીવવા દેતા નથી તેથી તેમનો વધ અનિવાર્ય છે. ખેતીને હાનિ કરનારાં પ્રાણીઓ ખેતી થવા દેતાં નથી, તેથી તેવાં પશુઓનો નાશ જરૂરી છે. જો રાક્ષસોને જીવવા દેવાય તો પછી નિર્દોષ લોકો જીવી શકશે નહિ. જો ખેતીનો નાશ કરનાર જીવોને જીવવા દેવાય તો ખેતી થઈ શકશે નહિ, તેથી આવાં બધાંનો નાશ કરવો એ પાપ નહિ, ધર્મ છે.

શ્રીરામ પોતે શસ્ત્રધારી છે—અરે, વાનરો—રીંછોને પણ શસ્ત્રધારી બનાવી યોદ્ધા બનાવે છે, તેથી પ્રજા અને રાષ્ટ્ર બળવાન બને છે. બન્ને માર્ગોના આચાર-વિચાર બન્નેમાં આકાશપાતાળનો ફરક છે. એક આચાર-વિચારથી કદાચ કોઈ વ્યક્તિને મોક્ષ મળતો હશે, પણ પ્રજા અને રાષ્ટ્ર કમજોર થઈ જાય. જ્યારે બીજા આચારવિચારથી શુદ્ધ પ્રેમથી સંસાર સુધરે, દામ્પત્ય સુધરે અને પ્રજા તથા રાષ્ટ્ર બન્ને મજબૂત બને.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. લક્ષ્મણ જ્યારે રામ પાસે પહોંચ્યા ત્યારે રામ મૃગરૂપી મારીચ પાસે ઊભા હતા. મારીચ તરફડી રહ્યો હતો અને છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો. તેની માતા તાડકાનો વધ પણ રામે જ કર્યો હતો. પણ અત્યારે મારીચને સંતોષ હતો. રાવણના હાથે મરવા કરતાં તે રામના હાથે મર્યો હતો. મારનારા હાથ પણ કલ્યાણકારી હોઈ શકે છે. લક્ષ્મણને જોતાં જ રામને ચિંતા થઈ: “અરે, તું અહીં ક્યાંથી? તને તો સીતાની રક્ષા માટે જવાબદારી સોંપી હતી ને?” લક્ષ્મણે બધી વિગતથી વાત કરી અને સીતાજીનાં કઠોર અને કલંકભર્યા વચનો સાંભળીને પોતાને લાચારીથી અહીં આવવાનું થયું છે તેવું જણાવ્યું.

મારીચે કહ્યું: “જલદી જાઓ! લંકાપતિ રાવણ સીતાજીનું હરણ કરવા આવ્યો છે. કદાચ તે હરણ કરી પણ ગયો હોય.” મારીચે પ્રાણ છોડી દીધા.

શ્રીરામ અને લક્ષ્મણ હાંફળાફાંફળા પંચવટીની પર્ણકુટિ ઉપર આવ્યા. જુએ તો ચારે તરફ સન્નાટો છવાઈ ગયો હતો. તે સમજી ગયા: નક્કી સીતાજીનું હરણ થઈ ગયું છે. તેમણે જોરથી પછડાટ ખાધી: “હા સીતે!” શુદ્ધ પ્રેમ વિરહને સહન કરી શકતો નથી. જેણે વિરહનું દુઃખ વેઠ્યું નથી તેને માનસિક પીડાની પરાકાષ્ઠાનો અનુભવ પણ નથી. ચારે તરફ ફરીફરીને “સીતે! સીતે!” કરવા લાગ્યા. રામ ચોધાર આંસુએ રડી રહ્યા છે. વિરહ બે પ્રકારના હોય છે: 1. પ્રેમીના ક્યાંક જવાથી જન્મેલો અને 2. પ્રેમીના બલાત્ અપહરણથી જન્મેલો. પ્રથમ કક્ષાનો વિરહ બહુ દુઃખદાયી નથી હોતો. ‘કાલે આવશે’ તેવું આશ્વાસન હોય છે. પણ પ્રેમીનું—તેમાં પણ પ્રેયસીનું જબરદસ્તીથી અપહરણ થયું હોય તો પાછા ફરવાની શક્યતા તો રહેતી નથી અને પોતાની પ્રેયસી પર શું-શું વીતતું હશે તેની ધોર ચિંતા પણ થતી હોય છે. શ્રીરામ અને લક્ષ્મણ પણ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા. આવો શોક અને આવું દુઃખ થવાં જ જોઈએ. માનો કે શ્રીરામને જરાય શોક કે દુઃખ ન થયું હોત તો શું તે વીતરાગ થઈ જાત? “ભલે ને ગઈ! માગતી હતી! મારી પાસે હઠ કરાવીને મૃગ પાછળ મને દોડાવ્યો. લે, લેતી જા! અને બિચારા લક્ષ્મણને પણ જબરદસ્તી ધકેલ્યો. ભોગવવા દો પોતાનાં કરેલાં. આપણે ભલા અને આપણો આત્મા ભલો. કોઈ કોઈનું નથી.” આવા વિચારો કરતા હોત તો? કેવું લાગે?

અને સીતા પણ વિચારે કે “હાશ, છૂટ્યાં! વનનાં દુઃખો ભોગવી-ભોગવીને થાકી ગઈ હતી. હવે જીવનની મજા મળશે. સોનાની લંકામાં તો સુખ જ સુખ મળશે.” આવા વિચારો સીતાજી કરે તો કેવું લાગે?

શોક પણ જીવનનું અંગ છે, જરૂરી છે. દુઃખ અને પીડા પણ જરૂરી છે, જેથી આપણે જીવનને સમજી શકીએ. શ્રીરામ કાળજું ફાડી નાખે તેવો વિલાપ કરી રહ્યા છે. આ માત્ર વિરહનું જ દુઃખ નથી. વિરહ તો લક્ષ્મણને ઊર્મિલાનો પણ છે. પણ ખરું દુઃખ તો અપહરણનું છે. કોઈ ગુંડો કોઈ આબરૂદાર પુરુષની પત્ની કે કન્યાને ઉપાડી જાય તો તેના ઉપર કેવી વીતે તેની ખબર ભુક્તભોગીને જ થાય.

શ્રીરામ ‘સીતે! સીતે!’ કરીને દોડે છે અને વૃક્ષોને ભેટે છે. પ્રેમ જ્યારે કેન્દ્રિત થઈને કોઈ વ્યક્તિવિશેષમાં જ એકત્ર થઈ જાય અને તેવી વ્યક્તિ ઓચિંતી ગાયબ થઈ જાય તો જીવનમાં વેંકયુમ આવી જાય. બધાં વેંકયુમમાં પ્રેમનું વેંકયુમ ભારે પીડાદાયક હોય છે. તે માણસને મારી નાખે—નિરાશ, હતાશ અને ચેતનાશૂન્ય બનાવી દે.

શ્રીરામ અને લક્ષ્મણ સીતાજીને શોધવા માટે દક્ષિણ તરફ નીકળી પડ્યા. વિરહવ્યાકુળ રામને લક્ષ્મણ વારંવાર આશ્વાસનવચનો સાંભળાવે છે. દુઃખ વખતે એકાદ આશ્વાસન આપનારો માણસ હોય તો દુઃખ હળવાં થાય.

એવામાં શ્રીરામની નજર જટાયુ પક્ષી ઉપર પડી. રાવણની તલવારથી પાંખ કપાયેલો અને છેલ્લા શ્વાસ લેતો જટાયુ રામની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો.

જટાયુએ બધી વિગતો કહી સાંભળાવી. બધા સમાચાર આપીને જટાયુએ પ્રાણ ત્યાગી દીધા. શ્રીરામ તેની ઉત્તરક્રિયા કરી, અગ્નિદાહ આપી, વંદન કરી, આગળ વિદાય થયા.

32. સીતાજીની શોધમાં

પગપાળો પ્રવાસ અનુભવોની ખાણ છે. અનુભવોથી મોટું કોઈ શાસ્ત્ર નથી અને અનુભવોથી મોટો બીજો કોઈ ગુરુ નથી. જેણે પ્રવાસો નથી કર્યા તેણે કશું જ્ઞાન મેળવ્યું જ નથી. પુસ્તકનું જ્ઞાન વાચનથી મળે. તે જરૂરી હોવા છતાં પણ અનુભવજ્ઞાન વિના તે અધૂરું જ કહેવાય. પ્રવાસના મુખ્યત્વે ત્રણ ભેદ છે: (1) યાત્રાપ્રવાસ, (2) સાહસપ્રવાસ અને (3) વિપત્તિપ્રવાસ.

(1) યાત્રાપ્રવાસ

યાત્રાપ્રવાસ શ્રદ્ધાથી થતો હોય છે. પૂર્વજો, ઋષિમુનિઓ અને દેવ-દેવીઓ વગેરેનાં સ્થાનકો-દૈવાલયો, ધર્મસ્થાનોનાં દર્શન કરવા અને ધન્ય થવા શ્રદ્ધાળુ ભક્તો નીકળી પડતા હોય છે. આપણે ત્યાં ચારધામ, અડસઠ તીર્થ અને સપ્તપુરીઓમાં તીર્થો બિરાજે છે. જેની પાસે પૂરતો સમય અને સામર્થ્ય હોય તેણે જરૂર આ ધામોની યાત્રા કરવી. તેથી જ્ઞાન વધે છે અને શ્રદ્ધા ધન્ય બને છે.

(2) સાહસપ્રવાસ

કેટલાક લોકો સાહસ કરવા જ જન્મ્યા હોય છે. બધાં સાહસોના ક્ષેત્રમાંનું એક ક્ષેત્ર કપરો પ્રવાસ પણ છે. જો ધર્મ, સમાજ અને રાજકીય અનુકૂળતા હોય તો જ આવા પ્રવાસો થઈ શકે છે. વિચારો અને પછી આચારો ઘડવામાં ધર્મ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. જો ધર્મ સંકુચિત અને આભડછેટિયો હોય તો પ્રવાસને પ્રોત્સાહન ન મળે. ભારતના લોકોએ યાત્રાઓ તો ઘણી કરી છે અને કરી રહ્યા છે પણ પ્રવાસો નથી કર્યા—તેમાં પણ સાહસપ્રવાસો તો લગભગ નથી કર્યા.

હ્યૂ એન સાંગ, ઈત્સિંગ, ફાહ્યાન વગેરે જ્ઞાનપ્રવાસીઓ જેવા આપણે કેટલા પ્રવાસીઓ પેદા કર્યા? લગભગ કોઈ નહિ. આવી જ રીતે વાસ્કો-ડી-ગામા, કોલંબસ અને જેમ્સ કૂક જેવા કેટલા સાગરખેડુઓ પેદા કર્યા? લગભગ કોઈ નહિ, કારણ કે આપણે સમુદ્રયાત્રાથી અભડાતા હતા, લોકોના સ્પર્શથી વટલાતા હતા અને આપણી પાસે જે કંઈ હતું તેમાં પરિતુષ્ટ હતા. સંતોષી લોકો સાહસપ્રવાસ નથી કરતા હોતા. સાગરનો છોડો કે પર્વતોનાં શિખરો કે ધરતીનાં ક્ષેત્રો ખૂંદવાથી શું મળશે? કંઈ નહિ. ઘરે જ બેસી રહો ને અડધો રોટલો ખાઈને સંતોષ કરી લ્યો ને! આવી સંતોષી પ્રજા ઘરકૂકડી થઈને ઘરમાં જ પુરાઈ રહેતી હોય છે. અતિસંતોષી કે ઇચ્છાહીન થવાનું કામ ધર્મ કરે છે. ભારતમાં જે ધર્મો થયા તે અતિસંતોષ આપનારા, મહેચ્છા વિનાના, આભડછેટિયા થયા, તેથી પ્રજાએ સાહસપ્રવાસો ન કર્યા. સાહસપ્રવાસો ન કરવાથી નવ ખંડમાં વિસ્તાર પામવાનું કાર્ય ન થઈ શક્યું. જે વિસ્તરતા નથી તે આપોઆપ સંકુચિત થઈ જતા હોય છે.

(3) વિપત્તિપ્રવાસ

આપણે વિપત્તિપ્રવાસ ઘણા કર્યા છે. ખાસ કરીને પ્રજા જ્યારે રાજકીય વિપત્તિઓમાં આવે છે ત્યારે તેને ઘર-બાર-દેશ છોડીને ભાગવું પડતું હોય છે. જે દેશો ઉપર કૂર બર્બર લોકોનાં વારંવાર આક્રમણો થતાં રહે છે ત્યાંની પ્રજા ભાગતી પ્રજા થઈ જાય છે. જેનામાં ટક્કર લઈને અડીખમ રહેવાની ક્ષમતા નથી હોતી તેને ભાગવું પડતું હોય છે. હિન્દુ પ્રજા ભાગતી પ્રજા છે. ઉત્તરમાંથી એક પછી એક કૂર આક્રાન્તાઓનાં ધાડેધાડાં ચઢી આવતાં રહેવાથી અને પ્રથમ આક્રમણ ન કરવાથી, થયેલા આક્રમણનો સામનો ન કરી શકવાથી પ્રજા ભાગતી રહી છે. આને વિપત્તિપ્રવાસ કહેવાય.

છેલ્લો વિપત્તિપ્રવાસ કાશ્મીરના પંડિતોનો કહી શકાય. પોતાના જ દેશમાં પોતાની જ સરકાર પોતાની વફાદાર મૂળ પ્રજાનું રક્ષણ ન કરી શકી. શું કરે બિચારા? બિસ્તરા-પોટલાં લઈને ભાગ્યા. પૂરો ઇતિહાસ ભાગતા રહેવાનો કહી શકાય. શું કારણ છે કે આપણે અડીખમ રહી શકતા નથી? યાદ રાખો, ધર્મ ઘડતર કરે છે.

શ્રીરામ અને લક્ષ્મણ વિપત્તિપ્રવાસ કરી રહ્યા છે. સીતાજીનું હરણ થઈ ગયું છે અને ડગલે ને પગલે ચિંતા થાય છે કે તેના ઉપર શું વીતતું હશે? કોની ભૂલથી આવું થયું તેનું પોસ્ટમોર્ટમ કરવાનો આ સમય નથી. ભૂલો તો થઈ જ છે. ભૂલોને સુધારે તે ભવિષ્યની વિપત્તિઓથી બચી જાય છે. ભૂલોની ઉપેક્ષા કરે તે વારંવાર વિપત્તિઓને નોતરે છે. પણ જે ભૂલોનું જ ગૌરવ લે તેની તો મહાદુર્દશા થતી હોય છે. આપણે છેલ્લી કક્ષામાં પણ આવીએ છીએ.

જટાયુના અગ્નિસંસ્કાર કરીને શ્રીરામ-લક્ષ્મણે દક્ષિણ તરફ આગળ વધતાંવધતાં કૌંચ નામના ગહન વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે પૂરો

ભારતદેશ વનોથી છવાયેલો રહેતો હતો. ચારે તરફ વન જ વન હતાં. વસ્તી ઓછી હતી. દૂરદૂર ગામો અને નગરો હતાં. વનો પાર કરવાં જરૂરી હતાં. અને વનનો રસ્તો ભયંકર અને ત્રાસદાયી હતો. વનવાસી અને નગરવાસીઓની રહેણીકરણી જુદી હતી. બન્ને પ્રજાઓ વચ્ચે કોઈ સેતુ બંધાયો ન હતો. સેતુ વિનાના પ્રજાસમૂહો એકબીજાથી અલગઅલગ રહી જતા હોય છે અને પરસ્પર લડતા-ઝઘડતા રહેતા હોય છે. ધર્મનો સેતુ બધાને નજીક લાવે છે. આવો કોઈ ધર્મ-સેતુ બંધાયેલો દેખાતો નથી. રાજા શાસન કરે, પણ પ્રજાની એકતા માત્ર રાજશાસનથી ન લાવી શકાય. જે ધર્મ પ્રજામાં રોટી-બેટી-વ્યવહારની ઉદારતા ફેલાવતો હોય છે તે પ્રજામાં સમીપતા લાવવામાં વધુ સમર્થ થતો હોય છે. જે લોકો રોટી-બેટી-વ્યવહારમાં વધુ ને વધુ ચુસ્ત અને કટ્ટર હોય છે તે સમીપતા લાવી શકતા નથી હોતા. આપણે એવા જ હતા અને છીએ, તેથી પ્રજાના વર્ગોને એકબીજાની સમીપ લાવી શકતા નથી.

શ્રીરામ-લક્ષ્મણ બન્ને વનમાં ચાલી રહ્યા છે તેવામાં ઓચિંતા લક્ષ્મણને કોઈએ કેડથી પકડીને ખેંચી લીધો. લક્ષ્મણે જોયું તો તે એક રાક્ષસી હતી. તેનું નામ અયોમુખી હતું. તે આ વનમાં એકલી રહેતી હતી. આહારાદિથી પૂર્ણ સુખી હોવા છતાં તે પરણી ન હોવાથી કામભૂખી રહેતી હતી. અહીં પુરુષો જ ન હતા. શું કરવું? ખાઈ-પીને મદમસ્ત થયેલી અયોમુખીની દષ્ટિ રૂપાળા અને યૌવનભર્યા લક્ષ્મણ ઉપર પડી. પ્રેમ કરવાની લાંબી પ્રક્રિયામાંથી કોણ પસાર થાય? ત્યાં સુધીમાં કેટલો બધો સમય લાગે! કામમાં ધીરજ નથી હોતી. પહેલાં શૂર્પણખા નામની સ્ત્રીએ શ્રીરામ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું અને હવે આ અયોમુખીએ લક્ષ્મણ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. કામભૂખ્યા પુરુષ કરતાં કામભૂખી સ્ત્રી વધુ વિહ્વળ અને ભયંકર હોય છે. ભલે પુરુષો કુંવારા રહી જાય, બહુ વાંધો નહિ આવે, પણ જો સ્ત્રીઓ કુંવારી, ત્યક્તા કે વિધવાઓ રહી જશે તો સમાજ મર્યાદાહીન થઈ જશે. સ્ત્રીઓ તો પુરુષો સાથે જ સારી. પુરુષોની તુલનામાં આઠગણો વધુ કામ તેમને સતાવતો હોય છે. આરે આવેલી ગાય જેમ ખીલા તોડાવે તેટલું જોર કરતી હોય છે, તેવું જ આરે આવેલી સ્ત્રીનું પણ હોઈ શકે છે. જે લોકો આ કુદરતી પ્રક્રિયાને સમજી શકતા નથી અને સ્ત્રીઓને ગમે ત્યાં રખડતી મૂકી દે છે તે પોતાની સ્ત્રીઓને ખોઈ બેસે છે. સ્ત્રીઓ તો સચવાયેલી જ સચવાય છે. તેમને સાચવવા માટે ઊંચી દીવાલો ચણવી જરૂરી નથી. ગમે તેવી દીવાલોમાં પણ તે છીંડાં પાડી શકે છે. તેમને સાચવવા માટે મહત્ત્વનો રસ્તો છે તેમને ઠેકાણે પાડી દેવી. ઠેકાણે પાડી દેવી એટલે પરણાવી દેવી. જો યોગ્ય સમયે તેને પુરુષનો સાથ મળી રહે અને ધર્મસંસ્કારો પ્રબળ હોય તો સ્ત્રી આપોઆપ સચવાઈ જાય છે.

અયોમુખી હજી ઠેકાણે પડી નથી. પુરુષ વિનાનું તેનું એકાકી જીવન ઉત્પાત મચાવી રહ્યું છે. કેટલાય સમયથી તે કોઈ પુરુષની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી. તેવામાં આજે રામ-લક્ષ્મણ નજરે ચઢી ગયા. હવે ધીરજ ક્યાં? ઝટ દઈને તેણે લક્ષ્મણને પકડી લીધો. તેનો આકાર વિકરાળ અને પડછંદ છે. રામ તો જોતા જ રહી ગયા. હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરે છે ત્યાં તો લક્ષ્મણે ગમે તેમ કરીને હાથ ઢીલો કરીને કમરે બાંધેલી તલવાર ખેંચી કાઢી. શસ્ત્ર દીવાલે નહિ કમરે શોભે. દીવાલનું ટાંગેલું શસ્ત્ર ખરા સમયે લટકતું જ રહી જાય. કમરે બાંધેલું શસ્ત્ર તરત જ કામ આવે. લક્ષ્મણે ઝડપથી અયોમુખીનાં નાક-કાન અને સ્તન કાપી નાખ્યાં. આવું બીજી વાર તેમણે કર્યું હતું. સ્ત્રીને જેમ પોતાનું શિયળ રક્ષવાનું હોય છે તેમ વ્રતધારી પુરુષોને પણ પોતાનું શિયળ રક્ષવાનું હોય છે. હા, જે વ્રત વિનાના હોય છે તેમને કશું રક્ષવાનું નથી હોતું. જેને કશું જ રક્ષવાનું નથી હોતું તે રાક્ષસ જ કહેવાવા જોઈએ.

નાક-કાન અને સ્તન કપાવાથી લોહીલુહાણ થયેલી અયોમુખી લક્ષ્મણને પછાડીને ચીસો પાડતી વનમાં દોડી ગઈ. હાશ, છૂટ્યા! પુરુષથી છૂટવા કરતાં પણ સ્ત્રીની પકડમાંથી છૂટવું અતિકઠિન હોય છે.

બન્ને ભાઈઓ સ્વસ્થ થયા. રામાયણ પરાક્રમોનો ગ્રંથ છે, કોરા ત્યાગ-વૈરાગ્યનો ગ્રંથ નથી. ત્યાગ-વૈરાગ્ય તો પૂરી કથાના પ્રાણ છે, પણ તે પરાક્રમના પગે ચાલે છે. પગ વિનાના લૂલા ત્યાગ-વૈરાગ્ય મડદા બરાબર હોય છે. પરાક્રમોમાં જોમજુસ્સો ભર્યા હોય છે. જોમજુસ્સા વિનાનું જીવન મડદાલ જ હોઈ શકે.

બન્ને ભાઈઓ ગાઢ વનમાં ચાલી રહ્યા છે. ત્યાં ફરી પાછી એક વિપત્તિ આવી ગઈ. આ વનમાં કબંધ નામનો એક રાક્ષસ રહેતો હતો તે એકદમ ધસી આવ્યો. તેણે બન્ને ભાઈઓને પકડી લીધા. પણ બન્ને પરાક્રમી ભાઈઓએ પોતપોતાનાં શસ્ત્રો વડે કબંધના હાથ કાપી નાખ્યા. છેવટે તેનો વધ કરી નાખ્યો. કબંધ તો પૂર્વનો કોઈ શાપયુક્ત હતો અને હવે શાપથી મુક્ત થયો. પણ તેણે મરતાં પહેલાં ઋષ્યમૂક-પર્વત તરફ જવાનું રામને સૂચન કર્યું. બન્ને ભાઈઓ ઋષ્યમૂક પર્વત તરફ ચાલવા લાગ્યા. આગળ જતાં પંપા-સરોવરના કિનારે એક શબરી નામની તાપસીનો આશ્રમ હતો ત્યાં પહોંચ્યા.

વનમાં ઋષિ-મુનિઓ તપસ્વી થઈને તપ કરતા હોય છે, પણ કોઈકોઈ વાર કોઈ એકલદોકલ તાપસી સ્ત્રી પણ તપ કરતી હોય છે. જોકે તેનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું જોવા મળે છે. શબરી માત્ર તાપસી જ નથી, તે ભક્તિમાર્ગી ભક્ત પણ છે. ધાર્મિક જગતમાં જ્યાં અનેક માર્ગો બતાવવામાં આવ્યા છે તેમાં એક ભક્તિમાર્ગ પણ છે. ભક્તિમાર્ગમાં પરાકાષ્ઠા શરણાગતિભાવ છે. શરણાગતિભાવથી પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રત્યે તન્મય થઈને શબરી અહર્નિશ ભક્તિ કરતી હતી. તેણે સાંભળ્યું હતું કે દશરથપુત્ર રામ આ રસ્તેથી સીતાજીને શોધવા માટે નીકળવાના છે. તે તીવ્ર લગનીથી શ્રીરામની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી. “ક્યારે આવે? ક્યારે આવે?” એવી તીવ્ર લગન તેને લાગી હતી. કર્મકાંડ હાથ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોથી થાય, જ્ઞાન મસ્તિષ્કથી થાય, પણ ભક્તિ તો હૃદયથી થાય. હૃદયમાં લાગણીઓ ભરી હોય. આ બધી લાગણીઓ જ્યારે પરમાત્મા તરફ વળે ત્યારે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું પ્રાકટ્ય થાય. શબરીનાં રોમેરોમે રામભક્તિ પ્રગટી ચૂકી હતી. તે વૃદ્ધ થઈ ગઈ હતી. તેના ચહેરા ઉપર કરચલીઓ પડી ગઈ હતી, આંખે બરાબર દેખાતું નહોતું, તેમ છતાં તેનું હૃદય શ્રીરામની ઝંખનાથી વાટ નિહાળતું હતું. એવામાં રામ આવી પહોંચ્યા.

આતિથ્યસત્કારનો ખરો આનંદ દરિદ્રતામાં આવતો હોય છે. જેના ઘરમાં ઘી-દૂધની બરણીઓ ભરી હોય, જેની પાસે કાજુ-બદામ-કિસમિસના ડબ્બા ભર્યા હોય, તેવા ઘરમાં કોઈ વસ્તુઓનો ઢગલો કરી સત્કાર કરે તો તેમાં કોઈ વિશેષતા ન કહેવાય. પણ જેના ઘરમાં કશું જ નથી, ઘોર દરિદ્રતા છે—આવી સ્થિતિમાં પણ લૂખું-સૂકું જે મળે તે ભાવવિભોર થઈને ચરણે ધરવામાં આવે તે જોતા જ રહી જાઓ તેવું હોય છે. વ્યક્તિનો વૈભવ જોવાનો ન હોય, તેનો ભાવ જોવાનો હોય. શબરી ભાવવિભોર થઈને ઘરમાં કશું જ ન હોવાથી વીણેલાં બોર ખવડાવવા લાગી. શ્રીરામે શબરીએ ભાવથી આપેલાં બોર તેટલા જ ભાવથી ખાવા મંડ્યાં. આજ સુધી આવો સ્વાદ કોઈ વસ્તુમાં આવ્યો નહોતો. શબરી અને રામ બન્ને ધન્યધન્ય થઈ ગયાં. રામ-મિલનની ઇચ્છા પૂરી થવાથી હવે શબરીને વધુ જીવવાની ઇચ્છા રહી નહિ. તેણે યજ્ઞવેદીમાં પ્રચંડ અગ્નિ પ્રગટાવી રામને વંદન કરી પોતાના દેહની આહુતિ આપી દીધી અને નવું દિવ્યરૂપ ધારણ કરીને અન્તરિક્ષમાર્ગે વિદાય થઈ ગઈ.

૩૩. સુગ્રીવ સાથે મૈત્રી

સક્રિય જીવનની ત્રણ કથાઓ હોય છે: (૧) સંઘર્ષ, (૨) સંગ્રામ અને (૩) મહાસંગ્રામ. આ ત્રણમાંથી એક કક્ષા જેના જીવનમાં ન હોય તે મડદાલ જીવન જીવતો હશે. મોટા ભાગે શાંતિપ્રિય પ્રજા સંઘર્ષ વિનાનું જીવન પસંદ કરતી હોય છે. આવા લોકો પ્રવાહમાં તણાતું જીવન જીવવાની આદતવાળા થઈ જતા હોય છે. સંઘર્ષમાં થોડીક તો અશાંતિ હોય જ છે. અશાંતિ કોઈને પણ ગમતી નથી. અશાંતિથી છૂટવા માટે લોકો ઘર-બાર છોડીને ત્યાગી જીવન સ્વીકારી લેતા હોય છે. ત્યાગી જીવનમાં ખાસ સંઘર્ષ કરવાના નથી હોતા. ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો અને તે પણ પારકા લોકોએ પૂરી પાડેલી હોવાથી જીવન માટે કશો જ સંઘર્ષ કરવો પડતો નથી હોતો. આમાં શરત એટલી જ હોય છે કે ઇચ્છા-હીનતા અને આવશ્યકતાઓની હીનતાથી ટેવાવું જોઈએ. લોકો ત્યાગી-વૈરાગી-વિરક્તના મહિમાથી પ્રતિષ્ઠા આપે. લોકો જ્યાં એક નાનીનાની વસ્તુઓ માટે સંઘર્ષ કરતા હોય ત્યાં આવી વ્યક્તિને કોઈ વસ્તુની જરૂર જ ન હોય, તો લોકોને નવાઈ જ લાગે. એક દોહરો જાણવા જેવો છે:

ચાહ ગઈ, ચિંતા મીટી, મનવા બેપરવાહ,

જાકો કછુ ન ચાહિએ સોહિ શહનશાહ.

જેના જીવનમાંથી ચાહ એટલે રાગ-અપેક્ષાઓ ગયાં એટલે હવે કશી ચિંતા પણ ન રહી. હવે તો મન બેપરવાહ થઈ ગયું. લોકો મસ્તરામ કહે, કારણ કે કોઈ ટેન્શન જ નથી. જેને કશું જ જોઈતું નથી તેવો માણસ જ ખરેખર તો બાદશાહ કહેવાય. ત્યાગી લોકો આ અને આના જેવા બીજા અનેક દોહાઓ લોકોને સંભળાવી ત્યાગી જીવનનો મહિમા અને મસ્તી સમજાવતા રહે છે. હું પોતે પણ આ કક્ષામાંથી પસાર થયો છું. ત્યાગની મસ્તીમાં મસ્ત થઈને જીવન જીવવાનો આનંદ આવતો હોય છે. પણ પછી લાંબા સમયે સમજ આવી કે આ ત્યાગ એટલે કે સંઘર્ષ વિનાનું જીવન પારકા ખભા ઉપર બેસીને જીવવાનું હોય છે, પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહીને નહિ. કોઈ જમાડે તે જમી લેવાનું, કોઈ પહેરાવે તે પહેરી લેવાનું. (પહેરવાનું બંધ કરો તો-તો મહાત્યાગી થયા કહેવાઓ!) કોઈ છત્ર આપે તો ત્યાં રહી લેવાનું. કશું જ પોતાનું નહિ. બધું જ પારકું, કારણ કે લોકો આવું જીવન જીવી શકતા નથી, તેથી તેમને અહોભાવ થાય છે. લોકો પ્રભાવિત થાય છે. આ પ્રભાવ ગૂડવિલ થઈને જયજયકાર કરાવે છે. લોકો વધુમાં વધુ આવા બને તેવા પ્રયત્નો થાય છે. તેમાં જ જીવનનું કલ્યાણ છે તેવી ધારણા દઢ કરાવાય છે. ભારતની પ્રજાને આ રસ્તે વાળવામાં આવી, તેથી આ દેશ ત્યાગીઓનો દેશ બની ગયો. પણ કોઈએ એ ન જોયું કે આ રસ્તામાં કશાનું જ નિર્માણ થતું નથી. નિર્માણ જ ત્યાગી દેવાય છે. આ રસ્તે તો દેશ નિર્ધન, દરિદ્ર અને પછાત થઈ જતો હોય છે. આવી શાંતિપ્રિય પ્રજા ગુલામ થઈ જાય છે. પરદેશીઓ અને વિધર્મીઓ આરામથી રાજ કરતા રહે છે, કારણ કે પ્રજા શાંતિપ્રિય છે. શાંતિપ્રિય એટલે માથું નહિ ઊંચકનારી. જે છે, જેવું છે તેને સહી લેનારી પ્રજાનો ગૌરવભર્યો ઇતિહાસ ન હોય. પણ આ ધારણા કુદરત સાથે મેળ નથી ખાતી. કુદરતી વ્યવસ્થામાં ત્રણ તત્ત્વો રહેલાં છે:

૧. વધુમાં વધુ સુખ-સગવડો મેળવવાની ઇચ્છા.
૨. પોતાના ક્ષેત્રની ઊંચી જગ્યા મેળવવાની ઇચ્છા.
૩. યશભર્યું લાંબું જીવવાની ઇચ્છા.

આ કુદરતી પ્રેરણા હોય છે. આ ત્રણેનું અસ્તિત્વ બધા જ જીવનમાં જોવા મળશે. જ્યાં નથી દેખાતું ત્યાં સંઘર્ષપૂર્વક રોકી દેવાયેલું હોય છે, બાકી હોય તો છે જ. એમ કહી શકાય કે ત્યાગી જીવનમાં પણ સંઘર્ષ તો હોય જ છે, પણ તે 'રિવર્સ' સંઘર્ષ હોય છે. વસ્તુ મેળવવાનો નહિ, વસ્તુથી દૂર રહેવાનો સંઘર્ષ. આ નકારાત્મક સંઘર્ષ કહેવાય. કોઈ સ્ત્રી તરફ ખેંચાઈ ન જવાય, લક્ષ્મી તરફ આકર્ષણ ન થઈ જાય, સુખ-સગવડો તરફ રુચિ ન વધવા લાગે, કારણ કે આ બધું કુદરતી છે. અને પેલાને કુદરતી પ્રક્રિયાથી ઊંધું જીવન જીવવું છે, જેને ત્યાગી જીવન કહેવાય છે. એટલે સંઘર્ષ તો કરવો જ પડશે. પણ કુદરત સાથેના સંઘર્ષમાં અંતે તો કુદરત જ જીતતી હોય છે. કુદરત કદી હારતી નથી તે ધ્રુવતત્ત્વને સમજતાં અને સ્વીકારતાં ઘણો સમય લાગતો હોય છે.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ: સંઘર્ષ, સંગ્રામ અને મહાસંગ્રામ.

બાળક જન્મતાં જ સંઘર્ષ કરે છે. અરે, જન્મવા માટે પણ તેણે સંઘર્ષ કરવો પડે છે. એકલી માતાના જોરથી જ બાળક જન્મતું નથી. બાળક પોતે પણ જોર કરતું હોય છે. જો તે ઉપર જવાનું કે પડ્યા રહેવાનું જોર કરે તો પ્રસૂતા થાકી જાય, બાળક ન જન્મે. બાળકને જન્મવું છે તેથી જોર કરે છે. તેને રોકી શકાતું નથી. ઘણી વાર ચાલુ બસમાં, ચાલુ ટ્રેનમાં કે ઊડતા વિમાનમાં પણ તે ટપકી પડતું હોય છે! તેને જન્મવું છે. તેને રોકી શકાતું નથી. આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે.

પણ જન્મ્યા પછી વાત પૂરી થઈ જતી નથી. તે રડારડ કરે છે. તેને સ્તનપાન કરવું છે, કારણ કે જીવવું છે. તેનું જીવન માતાના સ્તનમાં છે. તરત જ પ્રસૂતિ કરેલી હરણીના બચ્ચાને જોજો. કોઈ શિકારી આવી જાય તેના પહેલાં તેને ઊભા થઈ જવું છે. અને આમતેમ માથાં મારતાંમારતાં તે માનાં સ્તન શોધી કાઢે છે. જુઓ, ચપચપ ચપ ધાવવા લાગ્યું. હજી તો દશ મિનિટે નથી થઈ ત્યાં તો તે ચાલતું-દોડતું થઈ ગયું છે, કારણ કે શિકારીથી બચવું છે. તેને જીવવું છે. આ સંઘર્ષ છે. તેની આવશ્યકતા માતાનું દૂધ, માતાનું સામીપ્ય, પછી ઘાસ અને પછી પ્રજનન. બસ વાત પૂરી થઈ ગઈ.

માણસની વાત આટલી જલદી પૂરી નથી થતી, કારણ કે તેની આવશ્યકતાઓ વધુ છે—વધતી રહે છે, તેથી તેને વધુ સંઘર્ષો કરવા પડે છે. તેને બેસતાં શીખતાં, ભાંખોડિયે ચાલતાં, ઊભા થતાં, ચાલતાં જ મહિનાઓ લાગી જાય છે. પછી બોલતાં, પછી તો લખતાં-વાંચતાં, પાસ થતાં વર્ષો લાગી જાય છે. પછી નોકરી મેળવતાં, રળતાં—કમાતાં ફરી પાછાં વર્ષો લાગી જાય છે. પછી લગ્ન કરતાં, ઘર બાંધતાં, ઠરીકામ થતાં ફરી પાછાં વર્ષો લાગી જાય છે. આમ જુઓ તો મરણ પર્યંત તે સંઘર્ષ કરતો રહે છે.

જરા વિચાર કરો: જેને જન્મતાં જ માનું દૂધ ન મળ્યું, માનો વહાલભર્યો ખોળો ન મળ્યો, રમકડાં ન મળ્યાં, કોઈની આંગળી પકડવાની ન મળી, તેનું જીવન કેવું હશે?

જેને નિશાળ જોવા ન મળી, ભણવા ન મળ્યું, નોકરી-ધંધો ન મળ્યો, મકાન ન મળ્યું, કન્યા ન મળી તેનું જીવન કેવું હશે? સંઘર્ષ તો તે પણ કરતો હશે, પણ કોઈની હૂંફ વિનાનો સંઘર્ષ બહુ જલદી પરિણામ નથી આપતો.

ચારેતરફ જુઓ સંઘર્ષ જ સંઘર્ષ દેખાય છે. આજે પાણી નથી આવતું, વીજળી નથી, દૂધ નથી આવ્યું, કામવાળી નથી આવી, મોંઘવારી વધી ગઈ છે, દેવું વધી ગયું છે, તબિયત સારી નથી, છોકરું વંદી ગયું છે, સ્ત્રી વંદી ગઈ છે. કોને કહેવું? પાડોશીઓ પાછળ પડી ગયા છે. ક્યાં જવું? આવા બધા અસંખ્ય સંઘર્ષો જીવનમાં આવતા જ રહે છે. આમાંનો કોઈ જ સંઘર્ષ ન હોય તેવું જીવન ભાગ્યે જ હશે. પણ આ બધા સંઘર્ષો માત્ર જીવન જીવવા માટેના છે. કેટલાક લોકો ઓછામાં ઓછા સંઘર્ષો કરીને જીવન જીવતા હોય છે, જેમને આપણે ભાગ્યશાળી કહેતા હોઈએ છીએ, જ્યારે કેટલાકને માથું ઊંચું કરવાનો સમય નથી મળતો. સંઘર્ષ જ સંઘર્ષ. માણસ થાકી ન જાય તો જ નવાઈ કહેવાય. આવા લોકો ત્યાગી જીવન પ્રત્યે આકર્ષાય તો નવાઈ ન કહેવાય. કોઈ સંઘર્ષ જ નહિ. હાશ! શાંતિ જ શાંતિ. આ તો વાત થઈ જીવન જીવવા માટેની. જવાબદારીઓ છોડીને પોતાની જવાબદારીઓ બીજાના માથે નાખે અને શાંતિ અનુભવે તેને પલાયનવાદ કહેવાય. આપણે પલાયનવાદના પૂજક બની ગયા છીએ.

કેટલાક લોકોને તો જીવન એક સંગ્રામ જ થઈ પડતું હોય છે. જીવનભર તે યુદ્ધો જ કરતા રહે છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં, રાજકીય ક્ષેત્રમાં, સામાજિક ક્ષેત્રમાં, આર્થિક ક્ષેત્રમાં તેમનાં નાનાં-મોટાં યુદ્ધો ચાલતાં રહે છે—માત્ર પોતાને માટે નહિ, ઘણાંને માટે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી ધાર્મિક ક્ષેત્રના યોદ્ધા છે. રાજા રામમોહનરાય સામાજિક ક્ષેત્રના યોદ્ધા છે. છત્રપતિ શિવાજી, મહારાણા પ્રતાપ, ગાંધીજી વગેરે રાજકીય ક્ષેત્રના યોદ્ધા છે. કાર્લ માર્ક્સ વગેરે આર્થિક ક્ષેત્રના યોદ્ધાઓ છે. આ બધાનું જીવન સંગ્રામરૂપ હતું. તે લડતા જ રહ્યા—માત્ર પોતાને માટે નહિ પણ ઘણા લોકોને માટે. માનો કે આ બધા ન થયા હોત તો? ત્યાગી થઈ ગયા હોત તો? પ્રજા ક્યાં હોત? એમના સંગ્રામના કારણે આપણે આજે આટલા સારા થઈ શક્યા છીએ.

જે લોકો સત્ય માટે, ન્યાય માટે, લોકહિત માટે સંઘર્ષ કરતા રહે છે તે જ મહાપુરુષો છે. ભલે તે સફળ થાય કે ન થાય, તેમનું અનુસરણ કરવું જોઈએ.

એક મહાસંગ્રામ હોય છે. હજારો નહિ પણ લાખો લોકોના હિત માટે જે મહાયુદ્ધો કરે છે તે મહાસંગ્રામ કરનારા હોય છે. મહાભારત અને રામાયણમાં મહાસંગ્રામ છે. દુઃખદ એ છે કે આપણે મોટા ભાગે સ્ત્રીઓ માટે લડ્યા છીએ. દ્રૌપદી અને સીતા ન હોય તો યુદ્ધ પણ ન હોય. પ્રથમ અને બીજું વિશ્વયુદ્ધ મહાસંગ્રામ કહેવાય. જો મિત્રરાષ્ટ્રો અને અમેરિકા આ મહાસંગ્રામમાં કૂદી પડ્યાં ન હોત તો વિશ્વ ઉપર

હિટલરનું જ રાજ્ય સ્થાપિત થઈ જત. યુરોપનાં યુદ્ધો સ્ત્રીઓ માટે ન હતાં, સિદ્ધાંતો માટે પણ ખાસ ન હતાં, પણ મોટાં લક્ષ્યો માટે હતાં. પરાજિત જર્મનીને બે ભાગમાં વહેંચી લેવામાં આવ્યું. ઘણુંબધું મેળવી લેવાયું. આપણે રામાયણના મહાસંગ્રામમાં સીતાજીને પાછાં મેળવ્યાં. જોકે પછી ત્યજી દીધાં. બીજું કાંઈ ન મેળવ્યું. મહાભારતના સંગ્રામમાં દ્રૌપદીની ઈચ્છા પૂરી કરી બદલો લીધો. આ નાની અપેક્ષાઓ કહેવાય, કારણ કે આપણે અર્થપ્રધાન જીવન જીવનારી પ્રજા ન હતા.

હવે સીતાજીને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે એક મહાસંગ્રામ રચવાનું વાતાવરણ જામી રહ્યું છે, કારણ કે શ્રીરામ યુદ્ધરાગ છે, વીતરાગ નથી. વીતરાગ હોત તો યુદ્ધનો વિચાર જ માંડી વાળત. વીતરાગને યુદ્ધ ન હોય.

નાનું કે મોટું યુદ્ધ કરવું હોય તો ઓછામાં ઓછું બે વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ:

1. આપણી ઓકાત કેટલી છે?

2. શત્રુની ઓકાત કેટલી છે?

ઓકાતની દૃષ્ટિએ રામ અને રાવણની કોઈ તુલના જ ન થઈ શકે. રામની પાસે કશું જ નથી, જ્યારે રાવણની પાસે તો બધું સામર્થ્ય છે. આવી બાથ ભિડાય જ નહિ. પણ યુદ્ધ માત્ર સેના અને શસ્ત્રોથી જ નથી લડાતું. તેમાં એક ત્રીજું મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે મુત્સદ્દીગીરી. તે જો હોય તો થોડી ઓકાતને મોટી કરી શકાય છે અને મોટી સેના સાથે લડીને વિજય મેળવી શકાય છે. બ્રિટનના પ્રધાનમંત્રી ચેમ્બરલેન હતા ત્યારે જર્મની સામે હાર્યા જ કરતા હતા, પણ જ્યારે ચર્ચિલ પ્રધાનમંત્રી પદે આવ્યા કે તરત જ બાજી બદલાઈ ગઈ. પરાજય વિજયમાં બદલાવા લાગ્યો અને અંતે સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો. ચર્ચિલે પ્રથમ ઉપાય એ કર્યો હતો કે તેણે બધાં રાષ્ટ્રોની એકતા કરી મિત્ર-રાષ્ટ્રોનો સંઘ બનાવ્યો. હવે શક્તિ વધી ગઈ. આઝાદી પછી આપણે તટસ્થ નીતિ અપનાવી, અર્થાત્ કોઈ મિત્ર જ નહિ. તેનાં માઠાં પરિણામ આપણે પાકિસ્તાન અને ચીન સાથેનાં યુદ્ધોમાં મેળવ્યાં. 1975ની લડાઈ સિવાય આપણે બધાં યુદ્ધોમાં હારતા રહ્યા, કારણ કે યુદ્ધ એકલા હાથે લડતા રહ્યા. યુદ્ધ એકલા હાથે લડાય નહિ. રાષ્ટ્રોનો સમૂહ ભેગો થઈને યુદ્ધ કરે તો જ મોટી શક્તિ સાથે લડી શકાય. શ્રીરામને રાવણ સાથે યુદ્ધ કરવું જ છે. તે માટે શક્તિ વધારવી જરૂરી છે.

પંપાસરોવરથી વિદાય થતાં શબરીએ ઋષ્યમૂક-પર્વત ઉપર જવા અને સુગ્રીવ સાથે મૈત્રી કરવાની સલાહ આપી હતી. તે પ્રમાણે શ્રીરામ ઋષ્યમૂક-પર્વત પહોંચી ગયા. ત્યાં સુગ્રીવ નામનો વાનરરાજા રહેતો હતો. તે પોતાના મોટા ભાઈ વાલીથી પરાજિત થઈને ભયભીત દશામાં રહેતો હતો.

વાલી અને સુગ્રીવની ટૂંકમાં કથા સાંભળવા જેવી છે. આ પ્રદેશ ઉપર વાલી રાજ્ય કરતો હતો. તેને તારા નામની પત્ની હતી. એક વાર એક રાક્ષસ સાથેના યુદ્ધમાં બંને ભાઈઓ રાક્ષસની પાછળ પડ્યા. રાક્ષસ ગુફામાં ઘૂસી ગયો. તેને મારવા વાલી ગુફામાં ગયો, પણ સુગ્રીવને ગુફાના દરવાજે ઊભા રહીને પ્રતીક્ષા કરવા કહ્યું. ઘણો સમય વીતી ગયો છતાં વાલી પાછો ન આવ્યો, પણ રક્તની ધારા આવી. સુગ્રીવ સમજ્યો કે વાલીનો વધ થઈ ગયો છે તેની આ રક્તધારા છે. હવે પેલો રાક્ષસ આવીને મને મારી નાખશે—આવા ભયથી તેણે વિશાળ શિલા લાવીને ગુફાનું દ્વાર બંધ કરી દીધું અને પછી પોતે કિષ્કિન્ધાનગરી આવી વાલીની પત્ની તારા સાથે લગ્ન કરીને રાજગાદીએ બેઠો.

હવે બન્યું એવું કે પેલી રક્તધારા વાલીના લોહીની નહિ પણ રાક્ષસના લોહીની હતી! રાક્ષસને મારીને વાલી જ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે ગુફાનું દ્વાર બંધ થયેલું જોયું. તેને શંકા થઈ. બળ કરીને શિલા હટાવીને તે કિષ્કિન્ધાનગરી પહોંચ્યો અને જોયું તો પોતાનો નાનો ભાઈ ગાદીએ બેસીને રાજ્ય કરતો હતો અને સુગ્રીવની પત્ની તારા રાણી થઈને તેની સાથે બેઠી હતી. તેના ક્રોધનો પાર ન રહ્યો. તેણે સુગ્રીવને લલકાર્યો. બન્ને વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ થયું. વાલી મહાબળવાન હતો તેથી સુગ્રીવને મારીમારીને અધમૂઓ કરી નાખ્યો. સુગ્રીવ માંડ જીવ બચાવીને ભાગ્યો અને અહીં પર્વતમાં આવીને સંતાઈ ગયો. વાલીને એવો શાપ હતો કે તે અહીં આવી ન શકે, તેથી ચેનથી અહીં રહેતો હતો; પણ ધનુર્ધારી રામલક્ષ્મણને જોતાં જ તેને શંકા થઈ કે કદાચ વાલીએ મારા નાશ માટે મોકલેલા એ બે પુરુષો લાગે છે. રાજકારણ શંકા વિનાનું નથી હોતું. જલદી વિશ્વાસ કરી લેનારા ભોટ સાબિત થતા હોય છે, તેથી ભયનો માર્યો સુગ્રીવ પોતાના વાનરયૂથ સાથે આડોઅવળો સંતાઈ જવા લાગ્યો. પછી એક વિચાર આવ્યો કે પૂરી તપાસ તો કરવી જોઈએ. તપાસ કર્યા વિના જ કશું માની લેવું એ અધૂરાપણાની નિશાની કહેવાય. બધા વાનરોએ મળીને હનુમાનજીને પૂરી તપાસ કરવા માટે મોકલવાનું નક્કી કર્યું. મહત્ત્વના નિર્ણયો બધી

અને પૂરી તપાસ કર્યા પછી જ કરવા હિતાવહ હોય છે. ક્યાંક કાચું ન કપાઈ જાય. ઉતાવળિયા નિર્ણયો અનર્થ પેદા કરી શકતા હોય છે. હનુમાનજી તપસ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરીને શ્રીરામની પાસે જવા નીકળ્યા. સામાન્ય રીતે હનુમાનની ઓળખ એક પરાક્રમી વીર યોદ્ધા તરીકેની છે, પણ હનુમાન માત્ર યોદ્ધા જ નથી, સર્વગુણસંપન્ન છે. તે મહાજ્ઞાની અને પ્રખર કૂટનીતિજ્ઞ પણ છે. આવી વ્યક્તિ જ દૂતકર્મ કરી શકે. રામ-લક્ષ્મણની નજીક આવીને તેમણે બન્નેને વંદન કરી પરિચય પૂછ્યો, પણ કશો જવાબ મળ્યો નહિ. વારંવાર પૂછવા છતાં કશો જવાબ ન મળવાથી હનુમાને પોતે જ પોતાનો પરિચય આપવા મંડ્યો. હનુમાનની ભાષા અને શબ્દોના ઉચ્ચારણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું કે આ રાક્ષસવંશનો નથી પણ કોઈ કુલીન ખાનદાનનો માણસ છે. વ્યક્તિની ભાષા અને તેનું ઉચ્ચારણ વ્યક્તિનો અડધો પરિચય આપી દેતાં હોય છે. હનુમાને વાલી અને સુગ્રીવની બધી વાત કહી તથા ભાઈભાઈ વચ્ચે વેર બંધાયું છે તે પણ કહ્યું.

ઘણી ચર્ચા પછી એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ થવાથી શ્રીરામ-લક્ષ્મણ સુગ્રીવને મળવા તૈયાર થઈ ગયા. ઋષ્યમૂક-પર્વત ઉપરથી રામ-લક્ષ્મણ બન્નેને મલયશિખર ઉપર લઈ ગયા, સુગ્રીવને બધી વાત કરી અને પછી બન્નેનો મેળાપ થયો. બન્ને સમાનધર્મી છે. સુગ્રીવની પત્નીનું હરણ વાલી કરી ગયો છે, જ્યારે રામનાં પત્ની સીતાજીનું હરણ રાવણ કરી ગયો છે. સમાન ધર્મમાં મૈત્રી શીઘ્ર થતી હોય છે. બન્ને પત્નીવિયોગી છે. પત્ની પુરુષની મર્દાનગીનું પ્રતીક પણ હોય છે. તેનું રક્ષણ ન કરી શકનાર પતિનું માન રહેતું નથી. સુગ્રીવની નજર સામે જ તેની પત્નીને વાલી ચૂંથી રહ્યો છે. ખબર નહિ સીતાજીનું શું થતું હશે! હરાયેલી પત્નીનો પતિ કદી સુખ-શાંતિથી જીવી શકે નહિ. એવામાં સુગ્રીવે કહ્યું: “રાવણ જ્યારે સીતાજીને હરીને આકાશમાર્ગે લઈ જતો હતો ત્યારે સીતાજીએ અમને જોઈને પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણો જમીન ઉપર ફેંક્યાં હતાં, જેથી શોધ કરનારને નિશાની મળે.” એ વસ્ત્રાભરણો લાવીને શ્રીરામને બતાવ્યાં. વસ્ત્રો ઓળખીને શ્રીરામ બેભાન થઈ ગયા. “હા, આ એ જ વસ્ત્રો છે.” તેવું કહેવા લાગ્યા. પ્રિયના વિયોગમાં પ્રિયની નિશાનીઓ પણ સાંત્વના આપતી હોય છે.

શ્રીરામે જ્યારે સીતાજીનાં આભૂષણો લક્ષ્મણને બતાવ્યાં ત્યારે વાલ્મીકિ ઋષિએ ચારિત્ર્યનિર્માણની ઊંચી વાત લખી બતાવી:

નાહં જાનામિ કેયૂરે નાહં જાનામિ કુણ્ડલે।

નૂપુરે ત્વમિ જાનામિ નિત્યં પાદાભિવંદનાત્॥

અર્થાત્ કેયૂર અને કુંડલ તે તો હું જાણતો નથી, માત્ર નૂપુરને જ ઓળખું છું, કારણ કે હું રોજ સીતાજીને ચરણવંદન કરતો હતો, અર્થાત્ મેં કદી કમરથી ઉપરનો દેહભાગ જોયો નથી, માત્ર ચરણો જ જોયાં છે. જેણે શીલ અને શિયળ સાચવવું હોય તેણે દષ્ટિમર્યાદા તો રાખવી જ જોઈએ. જે લોકો દષ્ટિમર્યાદા નથી રાખતા તે પછી સ્પર્શમર્યાદાભંગ કરે છે અને પછી બધું ભંગ થઈ જાય છે. સંયુક્ત પરિવારમાં કે બીજી રીતે સાથે રહેનારાં સ્ત્રી-પુરુષોએ લક્ષ્મણ પાસેથી આદર્શ ગ્રહણ કરવા જેવો ખરો.

શ્રીરામ વસ્ત્રાભરણો જોઈને વિહ્વળ થઈ ગયા: “હે સુગ્રીવ, જલદી આ હરણ કરનારની શોધ કરો. હું તેનો નાશ કરી નાખીશ.” સુગ્રીવે રામનું સમાધાન કર્યું અને કહ્યું: “મારા વાનરો પાતાળમાંથી પણ અપહર્તાને શોધી કાઢશે. તમે ચિંતા ન કરો.” એવું આશ્વાસન આપ્યું. બન્નેને એકબીજાની ગરજ હતી અને બન્ને એકબીજાના પૂરક થઈ શકે તેમ હતા તેથી બન્ને વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ. રાજકારણ ઉપયોગિતાના આધારે ચાલતું હોય છે. તેમાં દાન-ધર્માદાનો સંબંધ નથી હોતો. ઉપયોગિતા સમાપ્ત થતાં જ મૈત્રી શિથિલ થઈ જતી હોય છે.

શ્રીરામ અને સુગ્રીવની મૈત્રી તો થઈ, પણ ખરેખર રામમાં પૌરુષ કેટલું છે તે તો માપવું જ રહ્યું. પોતાનું પૌરુષ સિદ્ધ કરવા શ્રીરામે એક જ બાણ વડે સાત તાલવૃક્ષોને છેદી બતાવ્યાં. હવે સુગ્રીવને ખાતરી થઈ કે આ મહાપરાક્રમી રામ ખરેખર મને સાચી મદદ કરશે. પૌરુષનો પરચો મેળવ્યા પછી મૈત્રીસંબંધ વધુ ગાઢ થતો હોય છે. શ્રીરામ અને સુગ્રીવ બન્ને ગાઢ મિત્રો બન્યા.

ଡିଜିଟାଲିଜ

ધર્મનિર્ણય એક જટિલ વિષય છે. જે લોકો માત્ર શાસ્ત્રના આધારે નિર્ણયો કરે છે તે ભૂલ કરી શકે છે, કારણ કે શાસ્ત્ર સંદર્ભસાપેક્ષ હોય છે. માનો કે ‘સત્યં વદ’—સાચું બોલો એ શાસ્ત્રવાક્ય છે, પણ સંદર્ભ બદલાતાં સત્ય બોલવું એ અધર્મ થઈ શકે છે. શાસ્ત્રવાક્ય કદી પણ સંદર્ભમુક્ત નથી હોતું. એટલે માત્ર શાસ્ત્રના આધારે જ ધર્મનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

તો પછી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ધર્મનો નિર્ણય પણ ન કરી શકાય. મનુષ્યની ઈચ્છા રાગ-દ્વેષ-મુક્ત હોતી નથી. રાગ-દ્વેષ સત્યનિર્ણયમાં બાધક બનતા હોય છે, એટલે વ્યક્તિ પોતાને ગમતું કરવા પ્રેરાય છે. તેથી પોતાની ઈચ્છા કિંવા ધારણા પ્રમાણે નિર્ણય કરવો પણ યોગ્ય નથી.

તો પછી પોતાના અનુભવો પ્રમાણે નિર્ણય કરવો પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે સૌના અનુભવો એકસરખા નથી હોતા. એક જ વ્યક્તિના પૂર્વાવસ્થાના અને ઉત્તરાવસ્થાના અનુભવો એકસરખા નથી હોતા. એટલે માત્ર અનુભવોના આધારે નિર્ણય કરવો પણ કઠિન છે.

તો પછી મહાપુરુષોના કથન પ્રમાણે ધર્મનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. આ પણ યોગ્ય નથી. મહાપુરુષો ઘણા છે અને બધાનાં મંતવ્યો એકસરખાં નથી. સૌ અલગઅલગ વિચારો અને આચારો ધરાવે છે. તેમાંથી કયા મહાપુરુષને સર્વોચ્ચ માનવા તે જટિલ પ્રશ્ન થઈ જાય છે. આમ, અનેક રીતે જોતાં ધર્મનો નિર્ણય કરવો બહુ જ કઠિન છે.

ધર્મનાં ત્રણ ક્ષેત્રો છે: ૧. વિચાર ૨. આચાર અને ૩. કર્તવ્યો. ધર્મ પ્રજાને સામૂહિક વિચારો આપે છે. એક મુસ્લિમ અને એક જૈનના વિચારોમાં જે ફરક છે તે ધર્મે આપેલા વિચારોથી છે. બન્નેની પાપ-પુણ્યની વ્યાખ્યા જુદી છે, કારણ કે વિચારો જુદા છે. વિચારોમાંથી આચારો જન્મતા હોય છે. આચારો એટલે રોજનાં થનારાં વિધિવિધાનો, કર્મકાંડો, વગેરે, પણ સૌથી મહત્ત્વનું તત્ત્વ કર્તવ્યોનું છે. કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય ધર્મ નક્કી કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં જ ઘણી વાર વિસંવાદિતા થાય છે. તેવું એક ઉદાહરણ અહીં વાલ્મીકિ રામાયણમાં બતાવાયું છે. સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી કરીને તેને તેનું રાજ્ય પાછું અપાવવાની ખાતરી શ્રીરામે આપી. તેને દઢ પ્રતીતિ કરાવવા શ્રીરામે એક જ બાણથી સાત તાડોને વીંધી નાખ્યાં. હવે સુગ્રીવને ખાતરી થઈ ગઈ કે રામ જરૂર વાલીને પહોંચી વળશે.

એક દિવસ રામે સુગ્રીવને વાલી સાથે યુદ્ધ માટે તૈયાર કર્યો. બરાબર તૈયાર થઈને હોકારા-પડકારા કરતો, તાલ ઠોકતો સુગ્રીવ કિષ્કિન્ધાનગરીના દરવાજે પહોંચી ગયો. તેની ગર્જના સાંભળીને વાલી ચમક્યો. તે તો તૈયાર જ હતો. તે પણ દરવાજા બહાર આવી ગયો. બન્ને ભાઈઓ ખૂબ લડ્યા. વાલીએ મારીમારીને સુગ્રીવનું કચુંબર કરી નાખ્યું. સુગ્રીવ માંડ બચીને ભાગ્યો અને જ્યાં રામ હતા ત્યાં પહોંચી ગયો અને રામને ફરિયાદ કરવા લાગ્યો કે “વચન પ્રમાણે તમે મને મદદ કેમ ન કરી?”

શ્રીરામે સમાધાન કર્યું કે તમે બન્ને ભાઈઓ એકસરખા દેખાતા હોવાથી કોણ વાલી અને કોણ સુગ્રીવ એ ઓળખવું કઠિન થઈ ગયું હતું. માંડ સમજાવીને સુગ્રીવને માળા પહેરાવીને ફરી મોકલ્યો. હવે સુગ્રીવ માળા દ્વારા ઓળખાવા લાગ્યો. ફરી બન્ને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. આ વખતે વાલીની પત્ની તારાએ વાલીને યુદ્ધ ન કરવા અને રામને શરણે જવા બહુ સમજાવ્યો, પણ વાલી માન્યો નહિ. તારા ડાહી અને શાણી પત્ની છે. જરૂર પડે ત્યારે તે પતિને સાચી સલાહ પણ આપી શકે છે. આવી પત્ની દુર્લભ કહેવાય.

ફરીથી બન્ને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. સુગ્રીવ હારવા લાગ્યો અને માર ખાવા લાગ્યો ત્યારે રામે બરાબર તાકીને વાલીને બાણ માર્યું. ઓચિંતું આવેલું બાણ કાળજું વીંધી ગયું. વાલી ધરતી ઉપર પટકાઈ પડ્યો અને મરણનાં તરફડિયાં મારવા લાગ્યો. આ વખતે રામ પ્રગટ્યા અને વાલી પાસે ગયા. વાલીએ રામને જોઈને ખૂબ ધિક્કારભર્યાં વચનો કહ્યાં: “મેં તમારું કશું બગાડ્યું નહોતું, તેમ છતાં તમે મને સંતાઈને કાયરતાપૂર્વક તીર માર્યું. આ તમને શોભે નહિ.” વગેરે વગેરે. આ વખતે વાલીએ એક કુશળ વકીલની માફક લાંબી દલીલો કરી છે તે સમજવા જેવી છે. જ્યારે તેની દલીલો પૂરી થઈ ત્યારે શ્રીરામે જે દલીલો આપી છે તેનો નમૂનો લઈએ:

औरसीं भगिनी वापि भार्या वाप्यनुजस्य यः।

प्रयरेत नरः कामात्तस्य दंडो वधः स्मृतः॥

પોતાની પુત્રી, પોતાની સગી બહેન અથવા નાના ભાઈની પત્ની (અને પુત્રવધૂ) આ સ્ત્રીઓ સાથે જે કામવાસના ભોગવે છે તેનો વધ કરવો

જોઈએ—આવું શાસ્ત્રવિધાન છે.

આ કર્તવ્ય—અકર્તવ્યનું ક્ષેત્ર થયું. બે ભાઈઓ રાજ્ય માટે યુદ્ધ કરે છે. તેમાં એકનો પક્ષ લેવો, બીજું, સંતાઈને બીજાને મારવો—ધર્મની દૃષ્ટિએ આ ઉચિત ગણાય કે અનુચિત—આ મુદ્દો છે. આવી બાબતમાં તટસ્થ રહેવું જોઈએ એ વાલીનો પક્ષ છે. પણ રામનું કથન છે કે વાલી મહાપાપી છે. તેણે પોતાના નાના ભાઈ સુગ્રીવની પત્ની રુમાને જબરજસ્તી પત્ની બનાવી છે. આ મહાપાપ છે. પોતાની દીકરી, બહેન, નાના ભાઈની પત્ની અને પુત્રની પત્ની—આ ચારે સાથે વિષયભોગ ભોગવાય તો નહિ જ, પણ કામદૃષ્ટિથી જોવાય પણ નહિ. પણ જો કોઈ સત્તાના મદમાં આમાંના કોઈની પણ સાથે કામભોગ ભોગવે તો તેવા પાપીને મારી નાખવામાં પાપ ન લાગે. તે તારા નાના ભાઈની પત્ની રુમાને ભોગવી છે. આ મહાપાપ કહેવાય એટલે મારે તારો વધ કરવો પડ્યો.

જીવનની બે મહત્ત્વની મર્યાદાઓ છે: 1. અર્થમર્યાદા અને

2. કામમર્યાદા. આ બે મર્યાદાઓનું બરાબર પાલન કરી શકાય તો હજાર અનર્થોથી બચી શકાય.

અર્થમર્યાદા એટલે પારકું ધન કે સંપત્તિ જે વગર હક્કની હોય તે મારે ન ખપે. આવા મક્કમ લોકો અત્યંત વિશ્વાસુ અને નેકીવાળા હોય છે. મન લાલચુ છે. પારકું ધન કે વૈભવ જોતાં જ લલચાઈ જાય છે. પોતાની શક્તિનો દુરુપયોગ કરીને કાવાદાવા કે જોર—જબરદસ્તીથી તેને મેળવી લેવા માટે પ્રયત્નો થાય છે, જેમાંથી ચોરી—લૂંટ, લાંચ—રુશવત વગેરે અનેક અનર્થો પેદા થાય છે. માણસ એક વાર મક્કમતાથી નક્કી કરે કે વગર હક્કનું પારકું ધન, વગેરે મારે ન ખપે, તો તે કદાચ ધનથી દરિદ્ર રહેતો હોય છે પણ ચારિત્રથી મોટો ધનવાન થઈ જતો હોય છે. આવી મક્કમતા આનુવંશિકતાથી, સંસ્કારોથી અને સત્સંગથી આવતી હોય છે.

બીજી મર્યાદા કામમર્યાદા છે. સૌથી વધુ લાલચુ અને લપસણું ક્ષેત્ર કામનું છે. જીવનભર માણસ લપસતો જ રહે, જો મર્યાદાની પાળ ન બાંધી હોય તો પાળ બાંધવાનું કામ ધર્મ કરે છે. ધર્મ જ પતિ—પત્નીના પવિત્ર સંબંધ બંધાવે છે, બન્નેને એકબીજામાં સંતોષ કરાવે છે. પરસ્પર સંતુષ્ટ અને તૃપ્ત થયેલાં દંપતી વફાદાર બને છે. આવા લોકો જલદી લપસતા નથી. પણ જો ધર્મની પાળ ન બંધાઈ હોય, લગ્નસંબંધ ન થયો હોય, લગ્ન થયું હોય પણ દામ્પત્ય ન જામ્યું હોય, બન્ને એકબીજાથી સંતુષ્ટ ન હોય, તો પાળ તૂટી શકે છે, કારણ કે આ બહુ જ લપસણી જગ્યા છે. લપસનારને વફાદારી હોતી નથી. આવાં માણસો સુખી થતાં નથી હોતાં, દુઃખી થાય છે અને દુઃખી કરે છે. મોટા ભાગે બધી કામવાસનાની જ કથાઓ હોય છે. કેટલીકવાર ખૂનામરકી થઈ જતી હોય છે. એટલે કામમર્યાદા જરૂરી છે. પણ તેમ છતાં કોઈને લપસવું જ હોય તો લપસવાની ઘણી જગ્યાઓ છે.

ઓછામાં ઓછી આટલી જગ્યાએ તો મર્યાદા રાખવી જ જોઈએ: પુત્રી, પુત્રવધૂ, બહેન અને નાના ભાઈની પત્ની. સંયુક્ત જીવનમાં રહેનારાં માણસો આ ચારેના વારંવાર સંપર્કમાં આવે છે અને રહે છે. કયા સમયે કોણ જાણે કોની સાથે શું થઈ બેસે તે કહી શકાય નહિ. પણ જો માનસિક રીતે પ્રથમથી જ મર્યાદા બાંધી હોય તો રક્ષણ થઈ જાય. યાદ રહે, આ મર્યાદા માત્ર પુરુષો માટે જ નથી, સ્ત્રીઓ માટે પણ છે. આ ચારે ક્ષેત્રમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ મર્યાદાભંગ કરતી હોય છે. સગો બાપ, સગો ભાઈ, જેઠ અને સસરાને પણ નિશાન બનાવનારી સ્ત્રીઓ પણ હોય છે. આ બધાં મર્યાદાભંગ કરનારાં હોવાથી મોટા દંડનાં અધિકારી છે.

છેવટે વાલીએ પોતાની ભૂલ સ્વીકારી. ગેરસમજથી સુગ્રીવ સાથે વેર બંધાયું. સુગ્રીવ તો ભાગી ગયો, પણ તેનો બદલો તેની પત્ની રુમા સાથે લેવાયો. નીચ લોકો શત્રુઓની પત્નીઓ સાથે કુકર્મો કરીને બદલો લીધાનો આનંદ મનાવતા હોય છે. માણસની ખાનદાની પરસ્ત્રીઓ સાથેના વ્યવહારથી પ્રગટતી હોય છે. આંગણે આવેલો અતિથિ જો સ્ત્રીઓ સામે આંખ ઉપાડીને જોતો ન હોય, વધુ બોલતો ન હોય, જરૂર પૂરતો જ વ્યવહાર કરતો હોય તો સમજવું કે તે ખાનદાન છે. પણ આંગણે આવેલો મહેમાન સ્ત્રીઓને તાકીતાકીને જોતો હોય, વધુપડતી વાતો કરતો હોય, ટોળટપ્પાં કરતો હોય તો તેનાથી સાવધાન થઈ જવું.

વાલીના સમાચાર કિષ્કિન્ધાનગરીમાં વાયુવેગે ફેલાઈ ગયા. રોતી—કકળતી, છાતી કૂટતી તારા દોડી આવી. વાલીની અંતિમ દશા જોઈને તે ચીસ પાડી ઊઠી. પોતાની સલાહ ન માનીને યુદ્ધે ચઢેલા પતિ પ્રત્યે તેની પ્રેમધારા છૂટી ગઈ. માત્ર સંયોગમાં જ નહિ, વિયોગમાં અને વિપત્તિમાં પણ પ્રેમનો ધોધ ઊછળતો રહે છે. કદાચ સંયોગમાં તો વાસનાનો ધોધ પણ જોર કરતો હોય, પણ ખરો પ્રેમ તો વિયોગ અને વિપત્તિમાં પ્રગટતો હોય છે.

મરણપથારીએ પડેલી વ્યક્તિની મનોભાવના વિકૃત થઈ જતી હોય છે. તે ગમે તેમ બડબડ કરવા લાગતી હોય છે. પણ મરણપથારીએ

પણ જે પૂર્ણ સ્વસ્થ રહેતો હોય છે તે યોગી જ કહેવાય. ભલે રામે વાલીનો સંતાઈને વધ કર્યો તોપણ વાલી માનસિક રીતે પૂર્ણ સ્વસ્થ છે. તેણે પોતાના પુત્ર અંગદને સારી રીતે સાચવવાની રામ તથા સુગ્રીવ બન્નેને ભલામણ કરી. મરણકાળ ભલામણનો કાળ હોય છે. માણસે ગમે તેટલી તૈયારી કરી હોય તોપણ કાંઈક તો બાકી રહી જ જતું હોય છે, તો પછી જેને તૈયારીનો સમય જ નથી મળ્યો, ઓચિંતું જ મરણ આવ્યું હોય તેને તો કેટકેટલી ભલામણો કરવાની હોય!

મુમૂર્ષુ વ્યક્તિએ પોતાના આશ્રિતોની યથાસંભવ વ્યવસ્થા અને ભલામણો કરવી જ જોઈએ. ન કરનારો કર્તવ્ય ચૂકી જાય છે. જીવન એક જવાબદારી છે અને તે મૃત્યુ પછી પણ રહે છે. પશ્ચિમના લોકો વિલ કરે છે. આપણે ત્યાં વિલપદ્ધતિ દેખાતી નહોતી, તેથી અવ્યવસ્થા થતી. વાલીએ અંગદ અને તારાની પણ ભલામણ કરી. મુમૂર્ષુ માણસે ત્રણ કામ કરવાં જોઈએ: વિરોધીઓની ક્ષમા માગવી, દેવું ચૂકતે કરવું અથવા વ્યવસ્થા કરવી અને ઈશ્વરસ્મરણ કરવું. વાલીએ પ્રાણ ત્યાગી દીધા. તારા માટે આ દૃશ્ય અકલ્પનીય હતું. તે પોતે પણ મરી જવા તૈયાર થઈ ગઈ. “મારા વિના એકલો વાલી ક્યાંય સુખી નહિ થાય. સ્વર્ગમાં પણ તેને મારી જરૂર તો પડવાની જ છે, માટે રામ! તમે મારો પણ વધ કરીને મારા પતિની સાથે મોકલી આપો!” તારા ઘોર વિલાપ કરી રહી હતી. પ્રેમમાં ઉત્સર્ગબળ હોય છે. ઉત્સર્ગથી આત્મબલિદાન થઈ શકતું હોય છે. હનુમાને માંડમાંડ તારાને સમજાવી અને રોકી રાખી. તારાને કેવી ખાતરી છે કે “સ્વર્ગમાં મારા પતિ વાલીને ગમે તેટલી અપ્સરાઓ મળશે તોપણ તે કદી તેમની સામે જોશે પણ નહિ...” આ પ્રેમના દૃઢ વિશ્વાસની પ્રતીતિ છે. પત્ની પ્રેમાળ હોય પણ વહેમીલી હોય તો તેને સતત શંકા-કુશંકા થયા જ કરે. પ્રેમ અને વહેમ સાથે રહે તો વ્યક્તિ પ્રેમનું પૂરું સુખ ભોગવી ન શકે. કોઈ વાર મહા અનર્થ પણ થઈ જાય. કાંઈ કહેવાય નહિ!

વાલીને જે કાંઈ વ્યવસ્થા કરવી હતી તે કરી દીધી. રાજ્ય તો હવે સુગ્રીવ સંભાળશે, તેની ચિંતા નથી, પણ વિધવા થનારી તારા અને પુત્ર અંગદની ચિંતા છે. તેની પૂરેપૂરી ભલામણ કરી સૌની ક્ષમા માગી વાલીએ પ્રાણ છોડી દીધા. શ્રીરામ-લક્ષ્મણ-સુગ્રીવ વગેરેએ મળીને તેના અગ્નિસંસ્કાર કર્યા. ભલે વાલીએ ગેરસમજથી ભૂલ કરી હતી તોપણ તેણે અંતસમય સુધારી લીધો અને સૌનાં મન જીતી લીધાં. જેને મરણ સુધારતાં આવડે તેને બધું સુધારતાં આવડ્યું કહેવાય. વાલીએ મરણ સુધારી લીધું.

35. સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક

રાજગાદી, ધર્મગાદી અને વ્યાપારગાદી ખાલી રહેવી ન જોઈએ. આ ગાદીઓ વ્યવસ્થાનું કેન્દ્ર છે. અહીંથી પૂરી વ્યવસ્થા થાય છે. જો આ ગાદીઓ ખાલી રહે તો અવ્યવસ્થા થઈ જાય. અવ્યવસ્થા દુઃખદાયી હોય છે. ખાસ કરીને રાજગાદી તો ખાલી ન જ રહેવી જોઈએ. આ જ કારણસર યુવરાજપદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. યુવરાજ એટલે રાજાનો ઉત્તરાધિકારી. રાજાનું અવસાન થાય કે તરત જ કશા જ વિવાદ વિના યુવરાજ ગાદીએ બેસી જાય. પૂરું રાજતંત્ર હતું તેવું જ ચાલતું રહે.

વાલીના મરણ પછી તરત જ સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો અને અંગદને યુવરાજપદ સોંપાયું. સુગ્રીવે પોતાની પત્ની રુમાનો સ્વીકાર કર્યો. ભલે તે થોડો સમય વાલીના અંતઃપુરમાં રહી હતી તોપણ શું થયું? એ તો તેની લાચારી હતી. સ્ત્રીને બળજબરીથી ભોગવી શકાય છે. ત્યારે તો ઠીક, આજે પણ કેટલીયે સ્ત્રીઓને તેમની ઇચ્છાવિરુદ્ધ પરણાવી દેવાય છે અને બાળકોની માતા બનાવાય છે, કારણ કે સ્ત્રી અબળા છે. પણ સુગ્રીવે કાંઈ જ પૂછ્યા વિના રુમાનો સ્વીકાર કરી અભિષેકનો લહાવો તેને પણ આપ્યો. રાજ્યાભિષેક થતાં જ સુગ્રીવનું કામ પૂરું થયું. હવે રામનું કામ બાકી રહ્યું.

માણસના સ્વભાવમાં એક તત્ત્વ રહેલું હોય છે. જ્યાં સુધી કામ પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી ચિંતા રહે. કામ પૂરું થતાં જ ચિંતા મટી જાય. ચિંતા વિનાનું જીવન આપોઆપ ભોગો તરફ વળતું હોય છે. જે લોકો ચિંતા વિનાના હોય તે જો ભરપૂર ભોગો પ્રાપ્ત હોય તો તે તરફ વળી જતા હોય છે. ભોગોમાં રસતરબોળ થઈને ચોટી સુધી ડૂબી જતા હોય છે. જે લોકોની જવાબદારીઓ મોટી હોય છે તેમને ટેન્શન પણ મોટું હોય છે. જવાબદારીવાળું જીવન ટેન્શન વિનાનું નથી હોતું. જે જવાબદારીઓ પૂરી ન કરી શકાતી હોય અને પૂરી કરવી જરૂરી હોય તેનું ટેન્શન રહે જ. આવું ટેન્શન વ્યક્તિને ભોગોથી દૂર રહેવાની સ્થિતિ સર્જતું હોય છે. ટેન્શન અને ભોગો એકસાથે ભાગ્યે જ રહેતાં હોય છે. એટલે ભારે ટેન્શનવાળી વ્યક્તિને ખાવું-પીવું-ઊંઘવું—કશું જ ગમતું નથી. સુગ્રીવના માથા ઉપર બહુ ભારે ટેન્શન હતું. શ્રીરામે તે દૂર કરી દીધું. બસ, હવે શાંતિ થઈ ગઈ. ટેન્શન એ જ અશાંતિ છે અને તેની નિવૃત્તિ એ જ શાંતિ છે. ટેન્શન ન હોવા છતાં પણ જે લોકો ધ્યાન-ધારણા-યોગની સાધના કરે છે તે વગરજોઈતી પેટ ચોળીને પીડા ઊભી કરે છે. અને જેને ટેન્શન છે તેણે તેનો ઉકેલ શોધવાનો હોય. ઉકેલથી શાંતિ મળે, હોમ-હવનથી ન મળે.

સુગ્રીવ હવે રાજા થયો છે. હવે કશું ટેન્શન રહ્યું નથી. ભોગો ભરપૂર છે. તે તો ભોગો ઉપર તૂટી જ પડ્યો. ભાન ભુલાવે તેને ભોગો કહેવાય. જે ભાન વધારે તેને ભોગો નહિ ઔષધ કહેવાય અથવા યોગ કહેવાય. ભોગ પણ યોગ થઈ શકે છે—જો ભાન વધારનારા હોય તો! રોગો વધારે તે ભોગો અસંયમ કહેવાય, કુપથ્ય કહેવાય. આરોગ્ય આપનારા ભોગો ઔષધ કહેવાય. ભોગોને ઔષધ અને યોગનું રૂપ આપે તેને ઋષિ કહેવાય.

સુગ્રીવ ભાન ભૂલ્યો છે, કારણ કે તે ભોગમાં ગળાડૂબ ડૂબી ગયો છે. રામ-લક્ષ્મણની ઉપેક્ષા થઈ છે. પોતાનું કામ તો થઈ ગયું, પણ હજી શ્રીરામનું કામ તો બાકી છે. પણ કોને પડી છે!

ઋષ્યમૂક-પર્વત ઉપરથી રામ-લક્ષ્મણ પ્રસન્નવણિગિરિ ઉપર નિવાસ કરવા લાગ્યા. ત્યાંથી માલ્યવાન-પર્વત ઉપર વર્ષાઋતુ ગાળવા ગયા. વાલ્મીકિ-ઋષિએ અહીં મન મૂકીને વર્ષાઋતુનું વર્ણન કર્યું છે. એક જ નમૂનો બસ થશે.

“લક્ષ્મણ! એ આકાશરૂપી સ્ત્રી સૂર્યનાં કિરણો વડે સમુદ્રોનાં જળનું પાન કરી નવ માસ સુધી તેના ગર્ભને ધારણ કરે છે અને હવે નવ માસ પછી જળરૂપી ગર્ભને પ્રસવે છે.” કેટલું નવાઈ લગાડે છે! ત્યારે પણ ઋષિ જાણતા હતા કે આ વાદળાં સૂર્યની ગરમીથી સમુદ્રમાં બંધાય છે અને પછી પૃથ્વી ઉપર વરસે છે.

આ રીતે આખું વર્ષ વીતી ગયું. પણ સુગ્રીવને યાદ ન આવ્યું કે રામનું કામ હવે તો કરવું જોઈએ. એક વાર શ્રીરામે હનુમાનને થોડી ચેતવણી પણ આપી, સુગ્રીવ થોડું જાગ્યો પણ ખરો, પણ પાછો હતો એવો ને એવો!

વર્ષાઋતુ પૂરી થઈ. હવે શરદઋતુ આવી. છેવટે લક્ષ્મણની ધીરજ ખૂટી. એક વાર લક્ષ્મણ કિષ્કિન્ધા ગયા અને સુગ્રીવને ખખડાવી નાખ્યો. લક્ષ્મણનો પ્રકોપ જોઈને સુગ્રીવ ધ્રુજ ઊઠ્યો. જીવનમાં કોઈ વાર કોઈ પણ જરૂરી તત્ત્વ થઈ જતો હોય છે. સતત ઉપેક્ષા કરનાર

નાદાન માણસોને ઠેકાણે લાવવા ફૂંફાડો જરૂરી છે.

હનુમાનજીએ સુગ્રીવને ફરી સમજાવ્યો. લક્ષ્મણના કોધથી વાત બગડતી જોઈને તારા દોડી આવી. સ્ત્રીઓ ઝઘડા કરાવનારી તથા વધારનારી હોય છે. પણ કોઈકોઈ ડાહી સ્ત્રી ઝઘડો ઠંડો પાડનારી પણ હોય છે. તારા આમાંની છે. તેણે હવે સુગ્રીવને પતિ તરીકે સ્વીકારી લીધો છે. સંસ્કૃતિ અને તેનાં મૂલ્યો કોમવાર અને પ્રદેશવાર જુદાંજુદાં હોય છે. વાનરજાતિમાં દિયરવટું કરવાનો રિવાજ હશે, તેથી વાલીના મરણ પછી વાલી પાછળ પ્રાણ આપવા તૈયાર થયેલી તારા કાળાન્તરે સુગ્રીવની પ્રિય રાણી થઈ ગઈ! સમયની સાથે માણસ અને માણસના વિચારો પણ બદલાય છે. તેમાં પણ વાસનાના ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી જલદી બદલાઈ જતી હોય છે. એટલે તો કેટલાક લોકો તેનો ભરોસો ન કરવાની શીખ આપતા હોય છે. તારાએ આવીને સુગ્રીવ વતી લક્ષ્મણની ક્ષમા માગી. ક્ષમા ગંગાજળ છે. ગમે તેવા કોધ ઉપર સમયસર છાંટવામાં આવે તો કોધાગ્નિ શાંત થઈ શકે છે. લક્ષ્મણનો કોધ શાંત થયો. પછી બન્નેએ મળીને સુગ્રીવને સમજાવ્યો. સમજાવવાની કળા પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં વધારે હોય છે. એટલે ડાહ્યા નોકરો સીધા જ શેઠની પાસે માગણી કરવા કરતાં પ્રથમ શેઠાણીને રીઝવી તેની આગળ માગણી મૂકે છે. પછી શેઠની તાકાત નહિ કે તે શેઠાણીની વાતનો અસ્વીકાર કરી શકે.

સુગ્રીવે તત્કાળ સૈન્ય એકતું કરવાનો હુકમ કર્યો. હુકમ કરનારનું પદ અને મહત્ત્વ સર્વોચ્ચ હોય છે, કારણ કે પરિણામ તેને ભોગવવાનાં હોય છે. જોતજોતાંમાં સૈન્ય ભેગું થઈ ગયું! સુગ્રીવ સામે ચાલીને શ્રીરામ પાસે ગયો, ક્ષમા માગી અને વિશાળ સૈન્ય બતાવી કહ્યું કે હવે આજ ને આજ આ સેના સીતાજીની શોધ કરવા નીકળી પડે છે. તેણે સેનાના ચાર વિભાગ કર્યા અને ચારેને એકએક દિશા તરફ મોકલી દીધા. દક્ષિણદિશા તરફ હનુમાનના નેતૃત્વમાં સેના મોકલી. હનુમાનજી રામજીને પગે લાગવા આવ્યા ત્યારે રામજીએ તેમના હાથમાં પોતાની નિશાની તરીકે મુદ્રિકા આપી. મુદ્રિકા જોઈને સીતાજીને વિશ્વાસ થાય કે આ વાનર મારા પતિનો દૂત છે. ચારે સેનાઓ વિદાય થઈ ગઈ, પણ થોડા જ દિવસોમાં નિરાશ થઈને ત્રણ દિશાની સેના પાછી આવી. ક્યાંય સીતાજીનો પત્તો નથી. સૌ નિરાશ હતા. કાર્યની નિષ્ફળતા નિરાશા જન્માવે છે. નિરાશાથી હતાશા આવે છે. હતાશાથી ડિપ્રેશન થાય છે. ડિપ્રેશન વ્યક્તિને મારી નાખે છે. હજી દક્ષિણની સેના પાછી આવી નથી.

દક્ષિણદેશમાં રાક્ષસોનો વાસો વધારે છે. અંગદ બધાને પ્રોત્સાહન આપીને સેનાને આગળ ને આગળ ધપાવી રહ્યો છે. સેનાપતિની હિંમત અને દૃઢતાથી સેના દૃઢ થતી હોય છે. અંગદ અને હનુમાનના નેતૃત્વવાળું કપિદળ દક્ષિણદિશા તરફ આગળ વધવા લાગ્યું. આગળ એક વિશાળ બિલ (દર) આવ્યું. બધાએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. કદાચ સીતાજી આમાં હોય તેવી સંભાવના હતી. આગળ જતાં ગાઢ અંધકાર થઈ ગયો. હવે ક્યાં જવું? તોપણ આશરે-આશરે બધા ચાલતા રહ્યા. અંતે તેમને પ્રકાશ દેખાયો અને સૌ બીજા દ્વારે નીકળ્યા. ત્યાં તો સુંદર નગર હતું! સાતસાત માળનાં ભવ્ય મકાનો હતાં! તે વખતે પણ સાત માળનાં બહુમાળી મકાનો બંધાતાં હશે. ત્યાં એક વૃદ્ધ તાપસી રહેતી હતી, જેનું નામ સ્વયંપ્રભા હતું. તેને મળીને હનુમાને બધી વાત કરી. વિકટ પ્રવાસમાં પણ કોઈકોઈ જગ્યાએ સહાય કરનારાં માણસો મળી આવતાં હોય છે. વાનરો પાસેથી બધી વાત સાંભળ્યા પછી વૃદ્ધ સાધ્વી સ્વયંપ્રભાએ બધાને આંખ બંધ કરાવીને પોતાના પ્રભાવથી બધા વાનરોને પેલા બિલના દરવાજે પહોંચાડી દીધા. પાછા હતા ત્યાં ને ત્યાં આવી ગયા. પણ હવે કરવું શું? સુગ્રીવે આપેલી મુદ્રત પૂરી થઈ રહી હતી. જો સીતાજીની શોધ કર્યા વિના જ પાછા કિષ્કિંધા જઈશું તો સુગ્રીવ બધાને મારી નાખશે તેવા ભયથી બધા ત્યાં જ મરવા માટે બેસી ગયા!

ઘણી વાર કથાનો છેડો આવતો હોય ત્યાંથી જ પાછો બીજો છેડો શરૂ થાય અને કથા આગળ ચાલે.

વાનરોએ જોયું તો એક મહાકાય ગીધ પર્વત ઉપર બેઠેલો છે. આ સંપાતિ નામનો ગીધ જટાયુનો ભાઈ હતો. તેણે અંગદના મુખેથી જટાયુના મરણની કથા સાંભળી. પોતાના ભાઈની સીતાહરણ વખતે રાવણે હત્યા કરી નાખી છે તે જાણીને તેને ભારે વેદના થઈ. સંપાતિની પાંખો બળી ગઈ હોવાથી તથા વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી હવે તેનામાં ઊડવાની તો ક્ષમતા ન હતી તોપણ તેણે વાનરોને રાવણની બધી વિગત કહી સંભળાવી. તેણે એક વિમાન આકાશમાર્ગે જતું જોયું હતું, જેમાં એક સ્ત્રી વિલાપ કરી રહી હતી, વગેરે વાતો કહી.

સંપાતિનો પુત્ર સુપાર્શ્વ હતો. તેણે પણ સીતાહરણની જોયેલી બધી વાતો કહી સંભળાવી. બન્નેએ મળીને વાનરોને આશ્વાસન આપ્યું અને સીતાજીની શોધ માટે પૂરો સહકાર આપવાનું વચન આપ્યું. હારેલા-થાકેલા માણસોને ખરા સમયે કોઈ હિંમત અને આશ્વાસન આપનાર મળી રહે તો ફરીથી ઉત્સાહ જાગતો હોય છે. વાનરો ફરીથી ઉત્સાહમાં આવી ગયા! બધા વાનરો છેક સમુદ્રતટે પહોંચી ગયા. સામે લંકા

છે, પણ જવું કેવી રીતે? સૌકોઈ પોતપોતાની કૂદવાની ક્ષમતા બતાવવા લાગ્યા. એક પણ વાનર એવો ન નીકળ્યો, જે જઈને પાછો આવી શકે. છેવટે જામ્બવંતે હનુમાનને તેમના સામર્થ્યની યાદ અપાવવા માંડી. કેટલાક લોકો સામર્થ્ય વિનાના હોય છે, પણ ચૂપ રહે છે. તે કશું બોલતા નથી. કેટલાક સામર્થ્ય વિનાના હોવા છતાં મોટી મોટી વાતો કરી બણગાં ફૂંકે છે, તો કેટલાક પૂરેપૂરું સામર્થ્ય હોવા છતાં મૌન સેવે છે. તેમને આગ્રહ કરીને કોઈ કામમાં પ્રેરણા આપે તો જ કામ કરે છે. હનુમાનજી આ પ્રકારના છે. તેમનામાં અપાર સામર્થ્ય છે, પણ ચૂપ રહે છે. જ્યારે કોઈ તેમને પ્રેરે છે, જગાડે છે ત્યારે જ તે કાર્યરત થાય છે! આ મહાપુરુષનાં લક્ષણ કહેવાય. હનુમાનજી મહેન્દ્રાચલ-પર્વત ઉપર ચઢ્યા અને જોરથી કૂદકો મારી જોતજોતાંમાં સમુદ્રને પેલે પાર લંકા પહોંચી ગયા!

21-9-10

*

સુન્દરકાંડ

36. હનુમાનનું લંકાગમન

જીવનની ચાર ગતિ હોય છે: 1. પાછી ગતિ, 2. ચાલુ ગતિ, 3. દોડની ગતિ અને 4. કૂદકો મારતી ગતિ. જીવનનો અર્થ જ ગતિ છે. જેનામાં ગતિ છે તેને જ જીવન છે. ગતિ વિના જીવન હોતું જ નથી. મડદાને ગતિ હોતી નથી, તેથી તે સડવા લાગે છે. જેના જીવનમાંથી ગતિ સમાપ્ત થઈ જાય છે તે ગતિહીન થઈને સડવા લાગે છે. જેમ સડતી વસ્તુ દુર્ગંધ ફેલાવે છે તેમ અટકી ગયેલું જીવન પણ દુર્ગંધ ફેલાવતું થઈ જાય છે. જરા ચાર ગતિનો વિચાર કરીએ.

1. પાછી ગતિ:

કેટલાક લોકો પાછી ગતિએ જીવન જીવતા હોય છે. પાછી ગતિ એટલે ઊંધા પગે પાછળપાછળ ચાલવું તે. આ લોકો માત્ર ભૂતકાળમાં અને તે પણ કાલ્પનિક ભૂતકાળમાં જીવતા હોય છે. જીવન પોતાની ગતિમાં આગળ દોડતું હોય છે. તે કદી ઊભું નથી રહેતું. પૃથ્વી સૂર્યની પરિક્રમા કરતી જ રહે છે, કદી થાક નથી ખાતી, કારણ કે તેને થાક લાગતો જ નથી. ગતિને થાક નથી હોતો, અટકી જવાને થાક હોય છે. કેટલાક લોકો માત્ર અટકી જ નથી જતા પણ ઊંધા ચાલે છે. ઊંધા ચાલવામાં બમણું જોર કરીને પણ આગળ જવાતું નથી. હવાઈ મથકો ઉપર લાંબો રસ્તો પૂરો કરવા પટ્ટા ચાલતા હોય છે. તેમાં ગતિ હોય છે. માત્ર ઊભા રહેવાથી તે ઝડપથી આગળ લઈ જતા હોય છે. તમારે તો માત્ર સંતુલન રાખીને ઊભા જ રહેવાનું. જો તમે આ ગતિશીલ પટ્ટા ઉપર ઊંધા ચાલો તો થાકી તો જાઓ જ, ઉપરાંત પાછળ પડતા રહો. કેટલાક લોકો પણ આવી જ રીતે પાછળ પગે ચાલતા હોય છે. તેમની પ્રેરણા માત્ર ભૂતકાળની કાલ્પનિક વાતો હોય છે. જે લોકો કટ્ટર સંપ્રદાયવાદીઓ હોય છે, જે ચુસ્ત રીતે ગ્રંથબદ્ધ કે વ્યક્તિબદ્ધ થઈ ગયા હોય છે તે આગળ નથી ચાલતા, પાછળ જ ચાલતા રહે છે.

2. સામાન્ય ગતિ અથવા ચાલુ ગતિ

બીજા કેટલાક જીવનની સાથે સામાન્ય ગતિથી તાલ મેળવીને ચાલતા રહે છે. તે ભૂતકાળથી પ્રેરણા તો લે છે પણ જીવે છે વર્તમાનમાં. આવા લોકો નવા વિચારો, નવા આચારો, નવી શોધો, સગવડો વગેરેનો સ્વીકાર કરે છે, જેથી તેમના જીવનમાં ગતિશીલતા રહે છે.

3. દોડતી ગતિ

કેટલાક લોકો જીવન સાથે દોડે છે—પેલા પટ્ટાની સાથે જેમ કેટલાક માણસો ચાલતા રહે છે તેમ. આવા લોકો ભવિષ્યકાળમાં જીવતા હોય છે. તેમનાં જીવનમાં બુદ્ધિની—જ્ઞાનની—પ્રધાનતા રહે છે. બુદ્ધિ અગ્રગન્તા હોય છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તેઓ બુદ્ધિનો ભરપૂર ઉપયોગ કરે છે, જેથી તેમનું જીવન દોડવા લાગે છે. ધર્મને પણ બુદ્ધિની કસોટીએ કસે છે. બુદ્ધિ વિનાનો માત્ર શ્રદ્ધા—આધારિત ધર્મ બહુ જલદી અંધશ્રદ્ધા—આધારિત થઈ જતો હોય છે. અંધશ્રદ્ધાથી ધર્મ લોકોને પછાત અને અનર્થકારી બનાવે છે. રાજકીય, સામાજિક, શૈક્ષણિક, આર્થિક વગેરે બધાં ક્ષેત્રોમાં તે બુદ્ધિનો ભરપૂર ઉપયોગ કરે છે, જેથી તે દોડતું જીવન જીવતા થઈ જાય છે.

4. કૂદકો મારતી ગતિ

કેટલાક લોકો જીવનને કૂદકો મરાવે છે. વિજ્ઞાનની શોધોથી જીવનમાં કૂદકો આવે છે. આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધો પશ્ચિમે કરી અને જોતજોતાંમાં વિશ્વવિજેતા થઈ ગયું! જરા વિચાર કરો કે 15મી શતાબ્દીમાં આફ્રિકા ક્યાં હતું, એશિયા ક્યાં હતું, ભારત ક્યાં હતું અને પશ્ચિમ ક્યાં હતું? આફ્રિકા સર્વાધિક પછાત જીવન જીવતું હતું. ભારત ભૂતકાળના પુષ્પક—વિમાનમાં ઊડતું હતું! હજી પણ કેટલાક લોકો પુષ્પક—વિમાનમાંથી ઊતર્યા નથી. કલ્પનાનાં બણગાં ફૂંકવાના કારણે ધરાતલ ઉપર તે ગુલામ થઈ ગયું હતું, અન્નજળ અને આવાસ માટે વલવલતું હતું. તેનાં દુઃખોનો પાર ન હતો. બુદ્ધિ તો હતી પણ ભૂતકાળમાં લાગી ગઈ હતી.

પશ્ચિમે કૂદકા મારવા મંડ્યો હતા. તેણે પ્રથમ તો સાત સમુદ્રો ડખોળવા મંડ્યો. આપણે સમુદ્રથી દૂર ભાગતા હતા—અભડાતા હતા! વાસ્કો—ડી—ગામા, કોલંબસ, જેમ્સ કૂક જેવા સાહસિક સાગરખેડુઓ સમુદ્રને ખૂંદી વળ્યા અને જોતજોતાંમાં તેમણે વિશ્વ ઉપર કોલોનીઓ સ્થાપિત કરી દીધી! તે પછી કૂદકા ચાલુ જ રહ્યા. તેમનું જીવન વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળામાંથી નીકળવા માંડ્યું. એશિયાએ વિજ્ઞાનવિરોધી વલણ અપનાવ્યું, જેથી ત્યાંના લોકો વધુ ને વધુ પછાત થતા ગયા. વિજ્ઞાન વિના કૂદકો ન હોય. કૂદકા વિના અગ્રગન્તા ન થવાય. જોકે

હવે આપણે પણ પ્રયોગશાળા તરફ વળ્યા છીએ—વળવું પડ્યું છે, તેથી આપણે પણ ગતિશીલ થયા છીએ. એમાં શંકા નહિ કે આપણી ગતિ વધી છે, તોપણ સહગામીઓમાં આપણે હજી પણ પાછળ છીએ. જે ઝડપથી પશ્ચિમ, જાપાન, અમેરિકા, ચીન વગેરે કૂદકો મારી રહ્યાં છે તે ગતિ હજી આપણે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. કેટલાક ધર્મગુરુઓ તો હજી પણ ભૂતકાળમાં જ જીવી રહ્યા છે. તે લોકોને ભૂતકાળમાં જીવવાની પ્રેરણા આપી રહ્યા છે. પણ હવે તેમનું બહુ ઊપજતું નથી.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. જામ્બવન્ત વગેરે વૃદ્ધ સેનાપતિઓએ હનુમાનને શૌર્ય ચઢાવ્યું. શૌર્ય તો હતું જ, માત્ર તેને પાનો ચઢાવવાની જ જરૂર હતી. લાંબા કૂદકા માટે ઉપર ચઢવું જોઈએ અને થોડું પાછું પણ પડવું જોઈએ, જેથી દોડીને વધુ જોરથી કૂદી શકાય.

હનુમાન આકાશમાં તરવા લાગ્યા. એવામાં એક ભયંકર વિઘ્ન આવી ગયું. સુરસા નામની રાક્ષસીને લંકાની રક્ષા માટે રાવણે સમુદ્રમાં નિયુક્ત કરી હતી. તેની દષ્ટિ હનુમાન ઉપર પડી. રાષ્ટ્રની રક્ષાસીમાઓ બે હોય છે: એક તો જ્યાં રાષ્ટ્ર પૂરું થતું હોય ત્યાં અને જ્યાંથી રાષ્ટ્ર શરૂ થતું હોય ત્યાં અને બીજી તેથી પણ દૂર, જ્યાંથી ભય આવવાની શક્યતા હોય ત્યાં. આ બીજી રક્ષાસીમા જેને નથી હોતી તેના શત્રુઓ છોક સીમાડે પહોંચી જતા હોય છે. સીમાડે પહોંચેલા શત્રુઓ સરળતાથી રાષ્ટ્રમાં પહોંચી જતા હોય છે. તેમને દૂર જ રાખવા સીમાપંક્તિ સીમાથી દૂર રાખવી જોઈએ. જો આવું ન કરી શકાય તો વચ્ચે ‘બફર’ભૂમિ રાખવી જોઈએ.

રાવણે લંકાની સીમાથી દૂર સુરસાની નિયુક્તિ કરી હતી, જેનું કામ હતું શત્રુ લંકા પહોંચે તેના પહેલાં જ તેને સમાપ્ત કરી દેવાનું. તેની ચક્રોર દષ્ટિ હંમેશાં ચારેતરફ મંડરાતી રહેતી હતી. રક્ષકને ઊંઘ ન હોય. ઊંઘે તે રક્ષા ન કરી શકે. તેણે તરત જ પોતાના વિકરાળ મુખમાં હનુમાનને પકડી લેવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ હનુમાને પોતાનો આકાર એટલો મોટો કરી નાખ્યો કે તેના મુખમાં સમાય જ નહિ. રાક્ષસી જેમજેમ પોતાનું મોઢું વધુ ને વધુ પહોળું કરતી ગઈ તેમતેમ હનુમાન પણ પોતાનો આકાર વિશાળ કરતા ગયા. પછી એકદમ પોતાને સૂક્ષ્મ રૂપ બનાવી, મુખમાં પ્રવેશ કરી, તરત જ બહાર નીકળી ગયા! રાક્ષસીની ઇચ્છા પૂરી કરી દીધી. સુરસા તેના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈ ગઈ અને કાર્યની સફળતા માટે આશીર્વાદ આપ્યા. પરાક્રમી ગુણવાન વ્યક્તિ શત્રુનું મન જીતીને તેની પાસેથી પણ આશીર્વાદ મેળવતી હોય છે!

હનુમાન ફરીથી ઊડવા લાગ્યા. રાવણે માત્ર એક સુરસાની જ રક્ષાપંક્તિ ગોઠવી ન હતી, તેણે બીજી પણ એક રક્ષાપંક્તિ ગોઠવી હતી! ‘સિંહિકા’ નામની એક વૃદ્ધ રાક્ષસી સમુદ્રમાં ગમે તેની છાયાને પકડી પાડતી અને ઉપર ઊડનારને પકડી પાડતી! આવી અદ્ભુત શક્તિ તેની પાસે હતી. તેણે હનુમાનની છાયા પકડી લીધી. તરત જ હનુમાનનો વેગ અટકી ગયો. તે સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ હનુમાન આગળ વધી શકતા ન હતા! તેમણે સિંહિકાને જોઈ. મહાપરાક્રમી હનુમાને સિંહિકા ઉપર હુમલો કરી તેનાં અંગેઅંગ જુદાં કરી નાખ્યાં. બિચારી સિંહિકા મરી ગઈ!

હવે સામા કિનારાનો મલયપર્વત દેખાવા લાગ્યો હતો. હનુમાને તરત જ પોતાનું સામાન્ય નાનું રૂપ ધારણ કરી લીધું, જેથી કોઈને કશી શંકા ન થાય. હનુમાન હવે લંકાનગરી પહોંચી ગયા હતા અને ફરીફરીને લંકા જોઈ રહ્યા હતા. લંકાની ભવ્યતા અને વૈભવ જોઈને હનુમાન છક થઈ ગયા. આવું સુંદર અને ભવ્ય નગર તેમણે પહેલી વાર જ જોયું હતું. રાષ્ટ્રનું ગૌરવ તેની રાજધાની હોય છે. વિદેશી પ્રવાસીઓ આખું રાષ્ટ્ર નથી જોતા હોતા, પહેલાં રાજધાની જોતા હોય છે. રાજધાનીની જેવી છાપ પડે તેવો જ દેશ હશે તેવું માની લેતા હોય છે. એટલે ઓછામાં ઓછું રાજધાની તો ભવ્ય અને સુંદર રાખવી જોઈએ જ. લંકામાં ચારે તરફ સોનું જ સોનું દેખાતું હતું. સમૃદ્ધિ અને વૈભવ જ્યાં સુરક્ષાની પાકી વ્યવસ્થા હોય ત્યાં જ હોય. જ્યાં આવી ખાતરી ન હોય ત્યાંથી સમૃદ્ધિ ખસવા લાગે છે.

લંકામાં પણ એક લંકાદેવીને સુરક્ષા માટે રાવણે નિયુક્ત કરી રાખેલી. તેની સાથે યુદ્ધ કરીને હનુમાને તેને જીતી લીધી. પછી હનુમાન લંકામાં પ્રવિષ્ટ થયા. મહાકવિ વાલ્મીકિએ રામાયણના કેટલાય અધ્યાયોમાં લંકાનગરીનું અત્યંત અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે, જેમાં રાવણના રાણીવાસનું વર્ણન તો કલ્પનાતીત અદ્ભુત છે. અહીં રાવણની સેંકડો પત્નીઓ છે. તેમાં કેટલીક કન્યાઓ રાજર્ષિઓની છે, કેટલીક બ્રાહ્મણોની છે, કેટલીક દૈત્યોની છે, કેટલીક ગાંધર્વોની છે, કેટલીક રાક્ષસોની છે. આ બધી કન્યાઓ રાવણ ઉપર મોહિત થઈને તેને વરી હતી! કન્યાઓ વર્ણ, વંશ કે કુળ નથી જોતી, માત્ર પૌરુષ જુએ છે. બીજી કેટલીક કન્યાઓ યુદ્ધ કરીને હરી લાવેલી હતી. કેટલીક કામવશ થઈને પોતાની મેળે આવી હતી! તેણે કોઈની સાથે બળાત્કાર કર્યો નહોતો. સૌ રાજાજીવીથી તેના ઉપર વારી ગઈ હતી. માત્ર એક સીતાજી જ એવાં હતાં જેમને તે જબરદસ્તી હરી લાવ્યો હતો. હનુમાને એ બધી સ્ત્રીઓમાં સીતાજીને શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ક્યાંય સીતાજી

દેખાયાં નહિ.

હનુમાનજીએ રાવણની ભોજનશાળા જોઈ. તેમાં મૃગો, મહિષો, વરાહો વગેરેનાં માંસના ઢગલા કરી રાખ્યા હતા! મયૂરો અને કૂકડાઓને તો સોનાના પાત્રોમાં મૂકી રાખ્યા હતા! આ સિવાય બીજાં કેટલાંય પ્રાણીઓનાં માંસ ત્યાં ભરેલાં હતાં.

અનેક વસ્તુઓમાંથી બનાવેલાં જુદાંજુદાં મદ્યો ભરેલાં હતાં. ભોગોની બધી ઉત્તમ સામગ્રીથી ભરપૂર ભોજનગૃહ જોઈને હનુમાનજીને નવાઈ લાગી. એકસાથે આટલા બધા ભોગો અને ભોજ્ય પદાર્થો તેમણે બીજે ક્યાંય જોયા ન હતા. ભોગો મેળવવા કઠિન હોય છે, પણ મેળવેલા ભોગોને ભરપૂર ભોગવવા તેથી પણ વધુ કઠિન હોય છે. સામર્થ્ય વિના ભોગ ભોગવી શકાય નહિ. મગનું પાણી અને ખાખરો ખાનારા બિયારા શું ભોગવે!

વિશ્વનું નિરીક્ષણ કરનારને વિશ્વની સાચી સ્થિતિ સમજાતી હોય છે. હનુમાને લંકાનો ખૂણેખૂણો જોઈ લીધો, પણ ક્યાંય સીતાજીને ન જોયાં. તે નિરાશ થઈ ગયો. અહીં આવીને પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. પણ હનુમાન હજી થાક્યા નથી. છેવટે તે લંકા બહાર અશોકવાટિકામાં પહોંચી ગયા.

21-9-10

*

ચાર અવસ્થાઓ મનને બાળે છે. મન બળે એટલે તન પણ બળે. મનની અસર તન ઉપર અને તનની અસર મન ઉપર થતી હોય છે. પણ જો મન મજબૂત હોય તો મનની અસરને ખાળી શકે છે. મજબૂત મનોબળ હોય તે જ મહાપુરુષ હોય. પણ મારી દષ્ટિએ ચાર અવસ્થાઓ મનને બાળ્યા કરતી હોય છે: ચિંતા, શોક, ઈર્ષ્યા અને વિરહ.

ચિંતાવસ્થા

જવાબદારીભર્યું જીવન કદી પણ ચિંતા વિનાનું હોતું નથી. જે જવાબદારીઓ પૂરી ન થઈ હોય કે ન થતી હોય તે ચિંતા કરાવે જ. ચિંતા થવાથી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થતી હોય છે. જો ચિંતા જ ન થાય તો લોકો કાર્ય જ ન કરે. જવાબદારી વિનાનું જીવન જીવનારને લોકો ‘મસ્તરામ’ કહે છે. મસ્તરામ પણ મર્યાદામાં રહે તો સારું. મર્યાદા બહારની મસ્તી કરવા જાય તો મુશ્કેલી થાય. ખરેખર તો મસ્તરામના નામ હેઠળ ઘણા લોકો ઉદ્દંડ જીવન જીવતા હોય છે. આ બરાબર નથી. માણસે જવાબદારીભર્યું જીવન જીવવું જોઈએ. ચિંતાનાં કારણો હોય તો ચિંતા કરવી જોઈએ જેથી ઉકેલ માટે પ્રયત્નો થાય, પણ હાવવોય ન કરવી જોઈએ. જેની-તેની પાસે જઈને દીનતાથી રોકકળ ન કરવી જોઈએ. ધીરજ રાખીને યથાસંભવ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. સાથેસાથે પ્રભુપ્રાર્થના પણ કરતા રહેવાથી ચિંતાનો બોજ હળવો થાય છે. ચિંતા હોવા છતાં પણ જેનું મુખ મ્લાન નથી થતું તે મહાપુરુષ છે.

શોકાવસ્થા

પ્રિયનો નાશ થવાથી શોક થાય છે. સૌને પ્રિય-અપ્રિય તો રહેવાનાં જ. વીતરાગને પ્રિય-અપ્રિય ન હોય તે વાત સાચી નથી. તેને પણ અનુકૂળ રહીને સેવા-શુશ્રૂષા કરનાર, આહારાદિ આપનાર પ્રત્યે પ્રિયતા રહે છે. અને પ્રતિકૂળ થઈને હેરાન-પરેશાન કરનાર પ્રત્યે અપ્રિયતા રહેલી હોય છે. જો ન રહે તો ‘ટકે શેર ભાજી અને ટકે શેર ખાજા’ થઈ જાય!

પ્રિયની કક્ષાઓ હોય છે. કેટલાક સામાન્ય પ્રિય હોય છે, કેટલાક વિશેષ પ્રિય હોય છે. કેટલાક તો અતિવિશેષ પ્રિય હોય છે, તો કેટલાક આત્મસમાન અદ્વિતીય પ્રિય હોય છે. આ પ્રિયનો વિયોગ જ્યારે થાય ત્યારે શોક થાય છે. જેવી કક્ષા તેવો શોક. શોક મનને બાળ્યા કરે છે. આત્મકક્ષાનો નાશ થયો હોય તો તે અસહ્ય થઈ પડે. આવી શોકાવસ્થા આત્મહત્યા સુધી પહોંચાડી દેતી હોય છે. વીતરાગને-જ્ઞાનીને પણ શોક થાય પણ તે પ્રગટ થવા ન દે. મન બળતું હોય પણ મુખ હસતું હોય! આ પણ એક જીવનકળા છે. માનો કે તમારા ઘરમાં પૂજ્ય માતા, પૂજ્ય પિતા કે વહાલા પતિનું મડદું પડ્યું હોય અને તમે ખડખડાટ હસતાં રહો, ખાન-પાન, નાચ-ગાન કરો તો કેવું લાગે? આ સમયે શોક થવો જ જોઈએ, શોક કરવો જ જોઈએ. લાગણીહીન વ્યક્તિ હોય તો શોક ન થાય. પણ લાગણીહીનતા એ જીવન નથી, જડતા છે.

ઈર્ષ્યાવસ્થા

માણસની બહુ મોટી કમજોરી ઈર્ષ્યા છે. તે પોતાના કરતાં પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને આગળ જતાં જોઈ શકતો નથી. પોતે પાછળ રહી ગયો તેનું તેને એટલું દુઃખ નથી હોતું, જેટલું કોઈ આગળ નીકળી ગયો હોય તેનું દુઃખ થાય છે. આ ઈર્ષ્યા છે. તે મનને બાળતી રહે છે. ખરો સંત ઈર્ષ્યામુક્ત હોય છે અથવા બહુ ઓછી—દેખાય નહિ તેવી ઈર્ષ્યા હોય છે. માણસ સાધના, ભજન, સત્સંગ કરે તો તેની ઈર્ષ્યા ઓછી થવા લાગે. સામાન્ય માણસો તો ખરા, પણ ત્યાગી-વીતરાગીઓ સુધ્ધાં પ્રતિસ્પર્ધીથી ઈર્ષ્યાગ્નિમાં બળતા શેકાત્ત રહે છે!

વિરહાવસ્થા

કામાગ્નિ અને વિરહાગ્નિને કોઈ એક ન સમજી લે. વિરહ તો પ્રેમ હોય તેને જ થાય, જ્યારે કામ તો પ્રેમ ન હોય તોપણ થાય. કામ શરીરનો ધર્મ છે. જેમ ભૂખ લાગે અને માણસ આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય અને ભૂખ શાંત થતાં જ શાંતિ થઈ જાય, તેમ કામ પણ તેનો સમય થતાં જ ભૂખ લગાડે. જેમ બધાંનો જઠરાગ્નિ સરખો નથી હોતો તેમ બધાની કામભૂખ પણ સરખી નથી હોતી. કેટલાકને એક પત્ની અથવા એક પુરુષ પણ વધારે થઈ પડે, તો કેટલાકને ઘણી પત્નીઓ પણ ઓછી પડે! ધર્મચિંતનનું ક્ષેત્ર પુરુષોનું હોવાથી આ બાબતમાં તેમણે કદી પણ સ્ત્રીપક્ષનો સાચો વિચાર કર્યો નથી. સ્ત્રીઓએ ક્યારે, કેટલો, કોની સાથે કામ ભોગવવો તે પુરુષોએ નક્કી કર્યું

છે, સ્ત્રીઓએ નહિ. તેથી પુરુષોએ બહુપત્નીત્વ ધર્મસિદ્ધ માન્યું છે. જો આ નિર્ણય સ્ત્રીઓએ કર્યો હોત તો તેમણે બહુપતિત્વને પણ ધર્મસિદ્ધ માન્યું હોત! પણ સારું થયું કે સ્ત્રીઓની અધિકારસીમા શાસ્ત્ર સુધી વિસ્તરી નહિ. નહિ તો બહુ મોટો અનર્થ થઈ જાત, કારણ કે સ્ત્રીઓ તો શોક્યોને સહન કરે છે અને સ્વીકારી શકે છે. પુરુષો પુરુષ-શોક્યોને સહન ન કરી શકે. એટલે તો પુરુષ-શોક્ય માટે કોઈ શબ્દ નથી. પણ પુરુષોએ આ નિર્ણય કરતાં માનવતાને વિસારી દીધી. સ્ત્રી ત્યક્તા થાય કે વિધવા થાય, હવે તેનો કામ બંધ. હા, પુરુષ વિધુર થાય તો તેનો કામ ચાલુ રહે—કશો વાંધો ન આવે. પણ પુરુષોએ કદી વિચાર ન કર્યો કે પુરુષોના ફરમાન કરવા-માત્રથી સ્ત્રીઓનો કામ બંધ થઈ જાય ખરો? જેમ ત્યક્તા કે વિધવાની ઉદરભૂખ બંધ નથી થતી તેમ જ કામભૂખ પણ બંધ થતી નથી. ઉદરભૂખ કરતાં પણ કામભૂખ વધુ અસહ્ય હોય છે. ઉદરભૂખ વ્યક્તિને ભાન ભુલાવતી નથી, પણ કામભૂખ તો ડાહ્યા માણસોને પણ ભાન ભુલાવે છે. ભૂખ્યા માણસે અન્ન-બળાત્કાર કર્યો હોય તેવા ઓછા કેસ થતા હશે, પણ કામભૂખ્યા માણસોએ આવા બળાત્કાર કર્યાના અસંખ્ય કેસ સંભળાય છે. કામાંધ વ્યક્તિ કશું જ ભાન રાખ્યા વિના બે-પાંચ વર્ષની બાળકી, પશુઓ, સજાતીયો—ગમે તેની સાથે કામાગ્નિ હોલવવા કૂદી પડે છે. આ તેની પ્રબળતા અને અસહ્યતાનું પ્રમાણ કહેવાય. પણ તથાકથિત ઉચ્ચવર્ગોએ પોતાની સ્ત્રીઓ માટે આ માનવીય દષ્ટિકોણ સ્વીકાર્યો નહિ. વાત આટલેથી જ અટકી નહિ. કેટલાક મોક્ષવાદી ગુરુલોકોએ કામેચ્છાને મોક્ષની ભયંકર વિરોધી બનાવી, ધરમૂળથી તેનો વિરોધ કર્યો. તેમણે અખંડ, આજીવન બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. આવાં વ્રતધારી હજારો, લાખો સાધુ-સાધ્વીઓનાં ટોળાં ઊભાં કર્યાં, પણ કોઈએ વિચાર ન કર્યો કે આ કુદરતી ધારાનો વિરોધ છે. બસ, અહીંથી હિન્દુધર્મ અને તેની શાખાઓ દંભ, પાખંડ અને આડંબરની શિકાર થવા લાગી. જે શક્ય જ નથી તેની શક્યતાની ગૂઢવિલ લેવાવા લાગી! ઋષિમાર્ગમાં આવું ન હતું. ઋષિઓએ કામનો સંયમ શિખવાડ્યો, નિગ્રહ નહિ, મુસ્લિમોને ત્યાં બ્રહ્મચર્ય શબ્દ જ નથી! બાદશાહો, સુલતાનો અને નવાબો તો ઠીક, સામાન્ય મુસલમાનને પણ ચાર-ચાર પત્નીઓ કરવાની છૂટ અપાઈ. પરણ્યા વિનાના કુંવારા પુરુષને મોક્ષની મનાઈ ફરમાવી. હજ કરવી હોય તોપણ પત્ની તો જોઈએ જ. મુસ્લિમો અને ઋષિઓએ જે સ્થાન સ્ત્રીને પત્ની તરીકે છેક સુધી આપ્યું તે ત્યાગી-વીતરાગી ધારાવાળાઓએ ન આપ્યું. પરિણામ જુઓ: બ્રહ્મચર્યવાળા ગુલામ થયા! પેલાએ રાજ કર્યું! મનોબળ કે શરીરબળ કોનું વધારે? હવે તો આંખ ઊઘડે તો સારું. પણ શરૂઆતમાં જેમ કહ્યું તેમ કામાગ્નિ દેહને બાળે છે. કામાગ્નિમાં બળેલો દેહ જોજો, નિસ્તેજ, પીળો, ફિંક્કો, હડપચીઓ દેખાતો. આ નિગ્રહવાદીઓની નિશાની છે. કુદરતનો દ્રોહ કર્યાનો દંડ ભોગવે છે. કામાગ્નિ ઠરે જ નહિ. તે દેહ બાળે છે.

આપણે મનની ચર્ચા કરીએ છીએ. વિરહ મન બાળે છે. પ્રેમ વિના પણ કામ તો હોય, પણ આવા કામનો વિરહ ન હોય. ગમે ત્યારે ગમે તે લોજમાં જમી શકાય છે. પેટ ઠારવું બહુ અઘરું નથી, પણ ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં પ્રેમ નથી કરી શકાતો. મનને ઠારવું સરળ કામ નથી. પ્રેમ મનનો વિષય છે. સામાન્ય કક્ષામાંથી પ્રૌઢ થતાંથતાં પ્રેમ જ્યારે પૂર્ણ અને પ્રૌઢ કક્ષાએ પહોંચી જાય ત્યારે ચંદ્રની માફક તે સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે. તેને કામની એલજી નથી હોતી, પણ તે કામનો દાસ પણ નથી હોતો. કામ તેનો પૂરક બને છે, બાધક નહિ. કામ પણ જીવનસાધનાનું અંગ છે. આ ઋષિમાર્ગ છે. શ્રીરામ ઋષિમાર્ગી છે, ત્યાગી-વીતરાગી નથી. વીતરાગી નિગ્રહમાર્ગી હોય છે. તેને પ્રેમ હોતો જ નથી, તેથી તેને વિરહ પણ હોતો નથી. તેથી તેની બધી કથાઓ ત્યાગની હોય છે, પ્રેમની કથા હોતી નથી. જ્યાં પ્રેમગાથા ન હોય ત્યાં શૌર્યગાથા પણ ન હોય. નિગ્રહીઓની શૌર્યગાથા ન હોય, નિગ્રહીઓના પાળિયા ન હોય—હા, સમાધિઓ હોય. સમાધિઓ પૂજ્યતા અને ભવ્યતાની નિશાની બની હોય છે, જ્યારે પાળિયા બલિદાનોની નિશાની બન્યા હોય છે. દેશ, ધર્મ, સત્ય, ન્યાય માટે માથું આપનારા આ શહીદો ભલે ધૂળમાં રગદોળાતા હોય, પણ એમના જ પ્રતાપે આપણી અસ્મિતા જળવાઈ હતી, તે ભૂલી જનારી પ્રજા કૃતદ્વની હોય છે. પોતાને સતત મહાન હોવાનાં બણગાં ફૂંકનારા બણગાંખોરોને પૂછો કે તમે કેટલા પાળિયા પેદા કર્યા? છપ્પન ગજની ધજા અને સોનાનાં કળશવાળાં ભલે હજારો મંદિરો બાંધ્યાં—બાંધો, હજી વધુ બાંધો, પણ હૃદય ઉપર હાથ મૂકીને જવાબ આપો: ગામની ભાગોળે તમારો કોઈ પાળિયો છે? સોનાનો ઇતિહાસ નથી હોતો—કદાચ હોય તો લૂંટાઈ જવાનો હોય. ઇતિહાસ તો પેલા પાળિયાઓનો જ હોય છે.

ફરી યાદ કરો: જ્યાં પ્રેમગાથા હોય છે ત્યાં જ શૌર્યગાથા હોય છે. જ્યાં પ્રેમગાથા નથી હોતી ત્યાં શૌર્યગાથા પણ નથી હોતી, ત્યાં કાયરગાથા હોય છે. કાયરતા લુચ્યાઈ વિનાની ભાગ્યે જ હોય છે. કાયરતાની આગળ અને પાછળ સોનાના વરખમાં લપેટાયેલી લુચ્યાઈ હોય છે.

શ્રીરામની શૌર્યગાથા છે, એટલે જ તેમની પ્રેમગાથા પણ છે. સીતારામનો અનન્ય પ્રેમ છે. પ્રેમની પરાકાષ્ઠા વિયોગ-વિરહમાં ખીલી ઊઠે છે. રામ વિરહમાં ઝૂરે છે. સીતાજી વિરહમાં ઝૂરે છે. ભક્ત પણ ભગવાનના વિરહમાં ઝૂરતો ફરે છે. જે ઝૂરે છે તેને જ ભગવાન મળે છે, કારણ કે ભગવાન દિલબર છે. તે બુદ્ધિથી, કર્મકાંડોથી, હોમ-હવનથી, તપથી, ઉપવાસોથી, દેહદમનથી નથી મળતો. તે તો માત્ર ને માત્ર તેની પાછળ ઝૂરવાથી મળે છે. ઝૂરવું એ પણ એક સર્વોચ્ચ યોગ છે. મન લગાડવા માટે તેને નાક નથી પકડવું પડતું. મન આપોઆપ લાગી જાય છે. રામનું સીતામાં અને સીતાનું રામમાં મન આપોઆપ લાગેલું છે. આ પ્રેમનો ઘા છે, જે રૂઝાતો નથી. વીતરાગીને આવો ઘા ન હોય તેથી તે પ્રેમપીડા કે ઝૂરવાની વેદના પણ જાણતો ન હોય. તેની પાસે તેની દવા પણ ન હોય. સૂંઠના ગાંગડે ગાંધી થનારા હજાર રોગોની એક જ દવા બતાવે: “સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દો, દીક્ષા લઈ લો!”

સીતાજીની શોધ કરતાંકરતાં હનુમાનજી અશોકવાટિકામાં પહોંચી ગયા. એકેએક વૃક્ષ જોઈ લીધું, ક્યાંય સીતાજીનાં દર્શન ન થયાં. ક્યાં હશે? શું થયું હશે? તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા. એવામાં એમને એક વૃક્ષ નીચે પર્ણકુટિની બહાર, રાક્ષસીઓના ચોકી-પહેરા નીચે સુકાઈ ગયેલા શરીરવાળી પણ તેજસ્વી સ્ત્રીનાં દર્શન થયાં. જરૂર આ સીતાજી જ હશે એવું માનીને હનુમાનજી દૂરથી જોવા લાગ્યા.

એવામાં બહુ મોટા ઠાઠમાઠથી, અનેક દાસીઓ સાથે, રાવણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પતિવિયોગમાં સુકાઈ ગયેલાં સીતાજીએ તેની સામે પણ ન જોયું! વ્યક્તિનું અપમાન કરવાના ઘણા પ્રકાર છે. ઊઠીને ઊભા ન થવું, કોઈની સામે ન જોવું, આગળ વધીને આવકાર ન આપવો, આડું જોવું—આ બધું આવનાર મહાન વ્યક્તિનું અપમાન કરવાના પ્રકાર છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ ચહેરાના હાવભાવ અને વ્યવહાર-વર્તણૂકથી સમજી જાય કે અહીં મારું માન નથી. માન ન હોવું એ પણ અપમાનનો જ એક પ્રકાર કહેવાય.

રાવણને સીતાજી પ્રત્યે મોહભાવ થયેલો છે. આજ સુધી તેણે સેંકડો યુવતીઓને, ઇચ્છા કે અનિચ્છાથી, પોતાના વશમાં કરેલી છે. પણ આ એક જ સ્ત્રી એવી છે, જે હજાર પ્રયત્નો પછી પણ વશમાં નથી આવતી! આવો પ્રસંગ તેના માટે અપમાનજનક લાગે છે. કેટલીક વાર અનેક યુદ્ધો જીતનાર બહાદુર યોદ્ધો સામાન્ય સ્ત્રી આગળ હારી જતો હોય છે. આવી હાર તેને મર્માઘાત પહોંચાડનારી થઈ જતી હોય છે. આજે પણ એવું જ થયું. સામ, દામ, દંડ, ભેદ—એમ બધા પ્રયત્નો કર્યા પછી પણ સીતાજી જરાય વિચલિત ન થયાં, તેથી તે હારીને, નિરાશ થઈને, પગ પછાડતો-પછાડતો પાછો ચાલ્યો ગયો. હનુમાને સીતાજીની અડગતા જોઈને મનોમન વંદન કર્યાં. સીતાજીની ચોકી કરવા માટે જે રાક્ષસીઓ રાખી હતી તેમાં ત્રિજટા નામની એક રાક્ષસી ભક્તિભાવવાળી હતી. સીતાજીએ હજુ સુધી રામે પોતાની સૂધ લીધી નથી તેવું માનીને વિરહથી તરફડતી દશામાંથી છૂટવા આત્મહત્યા કરી લેવા વિચાર કર્યો. મોટા ભાગની આત્મહત્યાઓ ભારતમાં લાગણીના ક્ષેત્રમાં થતી હોય છે, જેમાં પ્રેમભંગ, વિશ્વાસઘાત મુખ્ય કારણો હોય છે. પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓ વધુ આત્મહત્યા કરતી હોય છે. વિરહવેદના હવે સહી જતી નથી. વળી, તેની કોઈ સીમા પણ નથી. સીમા હોય તો વિરહી જન રોજ દિવસ ગણે: હવે આટલા દિવસ બાકી રહ્યા, પણ અહીં તો કોઈ સીમા જ નથી. દંડકારણ્યથી લંકા એટલી બધી દૂર અને વિકટ રસ્તા ઉપર છે કે કોઈ આવવા ધારે તોપણ આવી જ ન શકે. અહીં આવ્યાને બે વર્ષ વીતી ગયાં છે, પણ હજી રામની તરફથી કશા જ સમાચાર નથી. “કદાચ તે મને ભૂલી ગયા હશે” તેવી લાગણી પણ થવા લાગી. પ્રેમવિયોગમાં પ્રેમીઓને સૌથી મોટો પ્રશ્ન “તે મને યાદ કરે છે કે નહિ” એ રહે છે. જો યાદ કરતા હોય તો જીવનની આશા અતૂટ રહે છે. પણ જો યાદ જ ન કરતા હોય તો આશાભંગ થઈ જાય છે. આશાભંગ આત્મહત્યા તરફ દોરી જાય છે.

હનુમાને જોયું કે હવે વધુ વાર વિલંબ કરવો ઠીક નથી. કોઈની આત્મહત્યાને રોકવી એ મહાપુણ્ય છે. કદાચ બધી વસ્તુઓના દ્રષ્ટા થઈ શકાય, પણ બળાત્કાર અને આત્મહત્યાના દ્રષ્ટા ન થઈ શકાય. આવા સમયે ધ્યાન-સમાધિ ન કરાય, તરત જ સક્રિય થઈને અટકાવવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

હનુમાને ધીરેધીરે મધુર કંઠથી રામાયણ ગાવા માંડી. એક પછી એક બધી ઘટનાઓ પદ્યરૂપથી ગાતા જ રહ્યા. સીતાજીને નવાઈ લાગી: આ કોણ હશે? રાવણની કોઈ ચાલાકી તો નહિ હોય? અંતે હનુમાન પ્રગટ થયા. પોતે રામદૂત છે તેનાં પ્રમાણ આપ્યાં. સીતાજીને પ્રતીતિ થઈ કે ખરેખર આ રામદૂત જ છે. પછી તો બધા વિસ્તારથી સમાચાર જાણ્યા. પ્રિયનો સંદેશો અને સમાચાર મરતાંને જિવાડનારી અમર ઔષધિનું કામ કરે છે. રામે મોકલેલી મુદ્રિકાથી સીતાજીને ઘણું આશ્વાસન અને હિંમત મળ્યા. છેવટે તેમણે નક્કી સમયમાં આવીને સીતાજીને લઈ જવાની મુદત પણ આપી. સીતાજીએ કહ્યું: “જો આટલા સમયમાં નહિ આવો તો હું જીવતી રહીશ નહિ!” પ્રિય પત્નીને

તીવ્ર વિયોગમાં અસહ્ય યાતના થતી હોય ત્યારે આત્મહત્યાની ધમકી આપવા સિવાય બીજું કશું સાધન ન હોય. વિયોગી પ્રેમાળ પતિ પત્નીની આત્મહત્યાની ધમકીથી ધ્રૂજી ઊઠે. “ભલું પૂછો, આ તો આવું કરી બેસે તેવી છે!” તેવી છાપ તેને આકુળવ્યાકુળ કરીને પ્રવૃત્તિમાં વેગ વધારી દેવડાવે છે. કર્કશા અને કુટિલ પત્ની વારંવાર કોર્ટે જવાની ધમકી આપતી હોય છે ત્યારે સરળ પતિ ધ્રૂજી ઊઠતો હોય છે: “ભલું પૂછો, આ તો કોઈની ચઢાવેલી કોર્ટમાં પણ જાય! કાંઈ કહેવાય નહિ!”

હવે પાછા શ્રીરામ પાસે જવું જોઈએ. તે પણ સીતાવિરહમાં તડપી રહ્યા હશે. પ્રેમવિરહમાં તડપતા માણસોને આશ્વાસન આપવું એ તરસ્યાને પાણી પિવડાવવા જેવું કહેવાય. પણ જતાં પહેલાં રાવણને કાંઈક પરાક્રમ તો બતાવવું જોઈએ—એવો વિચાર કરીને તે અશોકવાટિકાનાં વૃક્ષો ઉજાડવા લાગ્યા. તેમણે પ્રમદાવનને ઉજ્જડ કરી નાખ્યું. તેના રક્ષકોનો નાશ કરી નાખ્યો. હાહાકાર થઈ ગયો. સમાચાર રાવણને મળ્યા. રાવણે યોદ્ધા મોકલ્યા તો તેમનો પણ નાશ કરી નાખ્યો. અશોકવાટિકામાંથી હવે નગર તરફ વળ્યા અને એક પછી એક મોટામોટા પ્રાસાદોનો નાશ કરવા મંડ્યો. જાંબુમાલી, મંત્રીપુત્રો, સેનાપતિઓ, અક્ષયકુમાર, વગેરેનો નાશ કરી નાખ્યો. પછી તો રાવણનો પુત્ર ઇન્દ્રજિત સામે આવ્યો. હનુમાનજી પકડાઈ ગયા. તેમને મુશ્કેટાટ બાંધીને રાજસભામાં ઉપસ્થિત કર્યા. તેમણે રાવણ અને રાવણની સભા જોઈ. બહુ પ્રભાવિત થયા. તેમણે રાવણને સાચી શિખામણ આપી: “સીતાજીને પાછાં સોંપી દે. રામ સાથે વેર ન કરાય.” વગેરે વગેરે. પણ રાવણને મદ ચઢ્યો હતો તેથી કશી અસર ન થઈ. રાવણ વધારે કુદ્ધ થયો. વિભીષણે પણ રાવણને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ રાવણ ન સમજ્યો. પછી તો હનુમાનના પૂંછડે ગોદડાં બાંધી, તેલ ભરીને આગ ચાંપી. તેમને જીવતા સળગાવવા હતા. હનુમાને બધું થવા દીધું. જ્યારે આગ બરાબર ભડકવા લાગી ત્યારે હનુમાનજીએ ઓચિંતો કૂદકો માર્યો અને જોતજોતાંમાં મહેલની છોક ઉપર પહોંચી ગયા. યોદ્ધાઓ જોતા જ રહી ગયા. પછી તો આ મહેલ અને પેલો મહેલ—એમ કૂદાકૂદ કરવા લાગ્યા. જ્યાં જાય ત્યાં આગ લાગે. ધૂ-ધૂ કરતી લંકા બળવા લાગી. લોકો ભાગંભાગ કરવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ તો ચીસાચીસ કરવા લાગી. “રામનો એક જ વાનર આવીને આખી લંકા બાળી શકે છે, તો પૂરી વાનરસેના કેવી હશે? આ બધું સીતાને લાવવાથી થયું છે. કોઈ જલદીજલદી રાવણને સમજાવો કે સીતાજીને પાછાં આપી આવો.” લોકમાનસમાં સ્થિરતા નથી હોતી. પ્રસંગનાં પરિણામ પ્રમાણે તે પલટાતું રહે છે. વ્યક્તિ અટલ હોય, લોકમાનસ અટલ ન હોય. લોકમાનસમાં ભરતી અને ઓટ આવતાં હોય છે. ભરતી વખતે નાવ હંકારી લે તેને રાજનેતા કહેવાય—અરે, એમ કહો કે જેને લોકમાનસની ભરતી ચઢાવતાં આવડે તે ખરો રાજનેતા કહેવાય.

લંકાનું લોકમાનસ લંકાદહન જોઈને રાવણની વિરુદ્ધ થવા લાગ્યું હતું. વિરોધી લોકમાનસમાં લાંબો સમય શાંતિથી રાજ કરી શકાય નહિ. આખી લંકાનગરી ધૂ-ધૂ સળગી રહી છે. હનુમાનને શંકા થઈ કે ક્યાંક આ આગમાં સીતાજી તો બળી ગયાં નહિ હોય? તેમણે ફરીથી અશોકવાટિકામાં ચક્કર માર્યું. સીતાજી હેમખેમ હતાં. હવે શાંતિ થઈ. ફરી મળ્યા, વંદન કર્યા અને અરિષ્ટ-પર્વત ઉપર ચઢીને સમુદ્રના પેલા કિનારે જ્યાં અંગદ વગેરે વાનરો તેમની રાહ જોતા હતા ત્યાં મહેન્દ્ર-પર્વત ઉપર પહોંચી ગયા. બધા આનંદવિભોર થઈ ગયા. હનુમાને બધા વિસ્તારથી સમાચાર કહ્યા. સીતાજી શોધાઈ ગયાં હતાં. હવે બધા દંડકારણ્ય જવા ઉતાવળા થયા.

પુણકાંડ

38. સમુદ્રકિનારે વાનરસેના

યુદ્ધ જીવનનું અનિવાર્ય અંગ છે. વ્યક્તિ, પ્રજા અને રાષ્ટ્ર જીવનભર સતત લડતાં જ રહે છે. કેટલાંક યુદ્ધો દેખાય છે, તો કેટલાંક દેખાતાં નથી, પણ યુદ્ધો તો થતાં જ હોય છે. આપણા શરીર ઉપર રોગનાં જંતુઓ અંદર-બહારથી હુમલા કરતા જ રહે છે. શરીરની અંદરના આપણા યોદ્ધાઓ તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને તેમનો નાશ કરતા રહે છે. આ સતત ચાલનારી પ્રક્રિયા છે. જ્યાં સુધી આપણા યોદ્ધાઓ આક્રમક રોગશત્રુઓના હુમલાને મારી હઠાવે છે ત્યાં સુધી જ આપણે આરોગ્યસુખ ભોગવી શકીએ છીએ. જ્યારે આપણા યોદ્ધાઓ શિથિલ થઈ જાય છે ત્યારે આકાન્તાઓ ફાવી જાય છે. જોતજોતાંમાં તેઓ આખા શરીરને રોગથી ભરી દે છે. એક સમયનું રૂપ-યૌવનથી ચળકતું શરીર હવે હાડપિંજર જેવું થઈને જુગુપ્સા ઉપજાવે તેવું થઈ જાય છે. જે શરીર પાછળ હજારો દીવાના થતા હતા તે શરીરથી લોકો હવે દૂર ભાગે છે, ઘૃણા કરે છે. આકર્ષણનું કારણ આરોગ્ય હતું. હવે રોગોનાં થાણાં સ્થાયી થઈ ગયાં છે. શરીર બેડોળ અને દુર્ગંધ મારતું થઈ ગયું છે. વ્યક્તિ પોતે જ પોતાના શરીરથી ત્રાસ અનુભવે છે. અંદરના યોદ્ધાઓ હારી ગયા છે, બહારના આકાન્તાઓ જીતી ગયા છે. હવે તો આ યુદ્ધ પ્રાણ લઈને જ પૂરું થશે.

શરીરની માફક મનનું પણ યુદ્ધ ચાલતું રહે છે. ગમતા વિચારો અને ન ગમતા વિચારો વચ્ચે મલ્લકુસ્તી ખેલાતી રહે છે. વિચારો ત્રણ પ્રકારના હોય છે: 1. ગમતા વિચારો, 2. ન ગમતા વિચારો અને 3. ત્રાસદાયી વિચારો. વિચારો ક્યાંથી આવે છે? કોણ મોકલે છે? આપણી ઇચ્છાથી જ વિચારો આવતા હોય તો વ્યક્તિને વૈચારિક ત્રાસ ન થાય.

વ્યક્તિ જ્યારે કાર્યરત હોય છે ત્યારે કાર્યના વિચારો આવે છે. કાર્યમાં તન્મયતા જેટલી વધારે, વિચારો પણ તેટલા જ, તે પ્રમાણે જ આવતા રહે છે. જે લોકો તન્મયતાવાળાં કાર્યો નથી કરતા તેમને વિચારો સારા નથી આવતા. માનો કે એક વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળામાં તન્મય થઈને નવી શોધ કરી રહ્યો છે. હવે તેને તત્સંબંધી વિચારો આવતા રહેશે. તેને ધ્યાન કરવાની જરૂર જ નથી. તેનું કાર્ય જ તેનું ધ્યાન છે. એક વ્યક્તિ તન્મયતાવાળું કશું કામ નથી કરતી ત્યારે તેને આવનારા વિચારો ઉપર તેનું નિયંત્રણ નહિ રહે. સારા-ખરાબ એમ બન્ને પ્રકારના વિચારો આવશે. મન નવરું છે તેથી તળેટી તરફ જતા અને શિખર તરફ જતા એમ બન્ને પ્રકારના વિચારો આવશે. માણસનું મન સૌથી વધુ નવરું નિદ્રા વખતે અને ધ્યાન વખતે હોય છે. ત્યારે જાતજાતના વિચારો આવતા રહે છે. ખાસ કરીને આવેગો અને લાગણીઓના વિચારો વધુ આવતા રહે છે. આવેગોમાં કામનો આવેગ સૌથી પ્રબળ હોય છે અને લાગણીઓમાં રાગ-દ્વેષની તેમાં પણ દ્વેષની લાગણી વધુ પ્રબળ હોય છે, એટલે તેના વિચારો વધુ આવે છે.

પણ ઘણી વાર તદ્દન ન ગમતા ત્રાસદાયી વિચારો પણ આવતા રહે છે. વ્યક્તિ પોતે જ પોતાના વિચારોથી ત્રાસી જાય છે. આ યુદ્ધ ચાલતું રહે છે. જે લોકો વધુ ને વધુ નકારાત્મક જીવન જીવતા હોય છે, તેમને ત્રાસદાયી વિચારો વધુ આવતા હોય છે. આરોગ્ય, આહાર, સંગ-કુસંગ-સત્સંગ, ભજન-જપ વગેરેનો વિચારો ઉપર પ્રભાવ પડતો હોય છે.

આવું જ બૌદ્ધિક યુદ્ધ ચાલતું રહે છે. આ કરવું જોઈએ, આ ન કરવું જોઈએ—નિર્ણય નથી કરી શકાતો. આ બધાં આંતરિક યુદ્ધો કહેવાય, જે લોકોની જાણમાં નથી આવતાં. આંખ મીંચીને ધ્યાનમાં તન્મય થયેલા માણસની અંદર કેવું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તે બહાર કોઈને જણાતું નથી. સારું છે કે માણસ અંતર્યામી નથી, નહિ તો દુઃખીદુઃખી થઈ જાત. ત્રાસદાયી વિચારો માત્ર વિચારો જ ન રહેતાં જ્યારે પોતાનું ધાર્યું પણ કરાવે છે ત્યારે વ્યક્તિ લાચાર થઈને દુઃખી થતી હોય છે.

જે લોકો જવાબદારીભર્યું ટેન્શનવાળું જીવન જીવતા હોય છે તેમને જવાબદારીના વધુ વિચારો આવતા હોય છે. જે લોકો કશી જ જવાબદારી વિનાનું જીવન જીવતા હોય છે તેમને ત્રાસદાયી વિચારો વધુ આવતા હોય છે—જો તે સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના હોય તો.

આપણે બાહ્ય યુદ્ધની ચર્ચા કરવાની છે. માણસ ઝઘડતો રહે છે. સૌથી વધુ ઝઘડા નજીકના માણસો સાથે થતા હોય છે. પતિ-પત્ની, પરિવાર અને પાડોશી, વગેરે તેમાં આવે. જો પત્ની આજ્ઞાકારી ન હોય, નમતું જોખે જ નહિ, પોતાનું જ ધાર્યું કરાવે, તો ઝઘડા થવાના જ, પણ જો પતિ શરણાગત ધર્મ સ્વીકારી લે તો કદાચ ન થાય, પણ તે સ્વાભિમાન વિનાનો હોવો જોઈએ. કારણ હોવા છતાં પણ ઝઘડા ન કરનારા, થયા હોય તો શાંત કરનારા મહાન હોય છે. તે પતિ હોઈ શકે, પત્ની હોઈ શકે, પરિવારનો સદસ્ય હોઈ શકે, પાડોશી હોઈ શકે

—જે હોય તે મહાન કહેવાય, વંદનીય કહેવાય.

સીતાહરણ થયું—રાવણે કર્યું. સીતાજીની ભાળ મળી. સીતાજી વિલાપ કરી રહ્યાં છે. રામ વિલાપ કરી રહ્યા છે. અયોધ્યાવાળાને તો ખબર પણ નથી. તે તો સમજતાં હશે કે રામ વનમાં ફરતા હશે. પણ અહીં કેટલી મોટી ઘટના થઈ ગઈ છે! હવે શું કરવું? યુદ્ધ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો ખરો? હા, સીતાજીને જતાં કરવાં. સૌ સૌનાં કર્મો ભોગવે, આપણે શું? આપણે તો મોક્ષ મેળવી લેવાનો. ઘોર યુદ્ધ કરીને ઘોર હિંસા કરવી અને નરકે જવું તેના કરતાં એક માણસ દુઃખ ભોગવી લે તે વધુ ઇચ્છનીય છે. આવું ત્યાગી-વીતરાગી વિચારે. વીતરાગીને યુદ્ધ ન હોય. ન તે યુદ્ધ કરે, ન યુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા આપે.

પણ રામ તો ત્યાગી-વીતરાગી નથી. તે તો શુદ્ધરાગી છે. શુદ્ધરાગ એટલે દૈવી પ્રેમ. પ્રેમ સંઘર્ષ વિનાનો હોય જ નહિ, તેથી કાયરો પ્રેમ નથી કરી શકતા. તે માત્ર તૈયાર ભાણે પીરસાયેલી વાસના ભોગવી જાણે છે. તેથી એક કવિએ કહ્યું છે કે—

“પ્રેમપંથ પાવકની જ્વાળા ભાળી પાછા ભાગે જો ને,

માંડી પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનહારા દાઝે જો ને.”

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, કાયરનો નહિ. રામાયણ પ્રેમગ્રંથ છે અને યુદ્ધગ્રંથ પણ છે. જે ધર્મ કે ધર્મગુરુ પ્રજાને અન્યાય-અત્યાચાર સામે ઝઝૂમતાં નથી શિખવાડતા તે ધર્મ અને ધર્મગુરુઓ કાયરોનું કારખાનું બની જતા હોય છે. કાયરતાનું જથ્થાબંધ ઉત્પાદન કરનારા ગુલામીની ભૂમિકા રચે છે. રામાયણમાં છઠ્ઠા કાંડનું નામ જ યુદ્ધકાંડ છે.

શ્રીરામે નક્કી કર્યું કે હવે યુદ્ધ વિના બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. ઇચ્છા કરવા-માત્રથી યુદ્ધ નથી થઈ જતું. તેના માટે ભરપૂર તૈયારી કરવી પડતી હોય છે. પૂરી તૈયારી અને પૂરા વ્યૂહ રચ્યા પછી જ યુદ્ધ કરી શકાતું હોય છે. તમારી પાસે શું-શું સાધનો છે તેનું મહત્ત્વ બીજા નંબરે છે. પ્રથમ નંબરે તો શત્રુ પાસે શું-શું છે તે જાણી લેવું જરૂરી હોય છે. હનુમાનજીએ રાવણની સેના, કિલ્લા, શસ્ત્રો વગેરે બધી વિગતો પૂરી પાડી. ગુપ્તચરો વિના યુદ્ધ કરી જ ન શકાય. શત્રુપક્ષની શક્તિ જાણ્યા પછી તુલનાત્મક રીતે પોતાની તૈયારી થાય. હંમેશાં સેનાપતિ, સેના અને શસ્ત્રોમાં પોતાને ચઢિયાતાં રાખવાં જોઈએ. જે લોકો આ ત્રણેની ઉપેક્ષા કરે છે તે વગર મોતે મરી જતા હોય છે. યુદ્ધખોર ન થવું જોઈએ, પણ યુદ્ધવિરોધી પણ ન થવું જોઈએ. “યુદ્ધથી કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી” તેવી ધારણા ખોટી છે. કોઈ રીતે ન ઉકેલાતો પ્રશ્ન છેવટે યુદ્ધથી જ ઉકેલાતો હોય છે. યુદ્ધસામર્થ્ય હોય તે જ રાષ્ટ્ર બળવાન હોય. યુદ્ધસામર્થ્ય વિનાનું રાષ્ટ્ર નમાલું જ હોય. તે પ્રભાવહીન થઈ જાય.

હાકલ પડતાંની સાથે જ સુગ્રીવે વાનરસેના તૈયાર કરી દીધી. આક્રમણ માટે જેટલી ઝડપથી સેના તૈયાર કરી શકાય તેટલી જ તેની વિજયસંભાવના વધી જાય. ધીરેધીરે, ઢીલા-ઢીલા, લાંબા સમયે જે તૈયાર થાય તે હારવાની નિશાની કહેવાય. વાનરસેના હૂકાહૂક કરતી લંકા તરફ ઊપડી. આ વાનરો કોણ છે? ખરેખર તે વાનરો નથી પણ કૂર્ગપ્રદેશમાં સદીઓથી વસેલી કૂર્ગજાતિ છે. કોઈ સમયે યુરોપથી કોઈ યોદ્ધાઓ ક્યાંક જતાં-આવતાં અહીં સમુદ્રમાં અટવાઈ ગયા હશે અને પછી પાછા જઈ શક્યા નહિ હોય તેવા લોકો અહીં વસી ગયા હશે. તે ગૌરવર્ણના હોવાથી વારંવાર સુવર્ણરંગી બતાવાયા છે. સ્થાનિક દ્રવિડ પ્રજાથી તે અલગ તરી આવતા હોવાથી ભળી શક્યા નહિ હોય, તેથી અહીંના લોકોએ તેમને વાનર કહ્યા હશે. ખરેખર આ બહાદુર યોદ્ધા પ્રજા આજે પણ કૂર્ગમાં વસે છે. તેણે ભારતને કેટલાય સેનાપતિઓ આપ્યા છે, જેમ કે કરિઅપ્પા, થિમૈય્યા વગેરે.

શ્રીરામ પૂરી વાનરસેના લઈને છેક સમુદ્રકિનારે પહોંચી ગયા. પણ સામે જવું કેવી રીતે? હનુમાન તો કૂદીને લંકા ગયા હતા, પણ પૂરી સેના તો કૂદી ન શકે. ઘુઘવાટા મારતો સમુદ્ર જરાય મચક આપતો નહોતો. રસ્તો આપવા માટે શ્રીરામે સમુદ્રને વારંવાર પ્રાર્થના કરી, પણ સમુદ્ર માન્યો નહિ. રામ ત્યાં જ દર્ભાસન લગાવીને પ્રાર્થના કરવા બેસી ગયા.

૩૯. યુદ્ધની તૈયારી

રાષ્ટ્રની બૌદ્ધિક સધ્ધરતાનું માપ તેનાં સ્થાપત્યો અને શિલ્પોથી કાઢી શકાતું હોય છે. આર્થિક સધ્ધરતા કરતાં પણ બૌદ્ધિક સધ્ધરતા ઘણી મોટી અને ઘણી પ્રભાવશાળી હોય છે. બૌદ્ધિક સધ્ધરતા પૂરી પ્રજાથી આવતી નથી, પણ પ્રજામાં રહેલી પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓથી આવતી હોય છે. પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓને ખીલવવાનું કામ રાજા કરે છે. રાજા વીણી-વીણીને પ્રતિભાનો સંગ્રહ કરે છે અને તેને પ્રશ્રય આપી તેનો લાભ ઉઠાવે છે. પ્રતિભાનું મૂલ્ય સોના કરતાં, હીરા-માણેક કરતાં પણ વધારે છે. જર્મની-જાપાન અને અમેરિકા પ્રતિભા દ્વારા મહાન બન્યાં છે.

પ્રતિભા પડકારમાંથી પ્રગટતી હોય છે. જે દેશ પડકાર વિનાનું સીધું-સાદું જીવન જીવતો હશે ત્યાં પડકાર નથી હોતો. ખાવું-પીવું ને મરી જવું-પડકારની વાત જ ક્યાં રહી? સૌથી મોટો પડકાર કુદરતી આપત્તિઓ અને યુદ્ધોથી થતો હોય છે. જે પ્રજા કુદરતી આપત્તિઓને દૈવેચ્છા માની સહન કરી લે છે, સામે ઝઝૂમતી નથી, તેની પ્રતિભા કામે લાગતી નથી. તે પ્રજા સદીઓ સુધી કુદરતી પ્રકોપથી જીવતી-મરતી રહે છે. પણ કુદરતી આપત્તિઓને રોકી શકાય છે. આ કોઈ દૈવેચ્છા નથી તેમ માનીને તેની સામે ઝઝૂમે છે તેની પ્રતિભા કામે લાગે છે અને રસ્તો કાઢે છે.

આવી જ રીતે જે પ્રજા યુદ્ધ નથી કરતી, જે આવે તેને શરણે થઈ જાય છે તેની પ્રતિભા પણ ખીલતી નથી. યુદ્ધ જ પ્રતિભાવિકાસનું સર્વોત્તમ ક્ષેત્ર છે. યુદ્ધવિરોધી દર્શન કે માનસ પ્રતિભાને ગૂંગળાવી દેતું હોય છે. જે રાષ્ટ્રો લડ્યાં નથી, તે વિકસ્યાં નથી, કારણ કે વિકાસ માટે પડકાર જ થયો નથી. યુદ્ધ વિકાસનું મૂળતત્ત્વ છે, કારણ કે પડકાર વિનાનાં યુદ્ધો હોતાં નથી. આ પડકારનો ઉકેલ પ્રતિભાથી લાવી શકાતો હોય છે.

શ્રીરામ વાનરસેના સહિત આવીને સમુદ્રકિનારે અટકી ગયા. હવે જવું કેવી રીતે? ઘણી પ્રાર્થના કરી પણ સમુદ્રે રસ્તો ન આપ્યો. પ્રાર્થના-વિનંતી એ નમ્રતા, સભ્યતા અને કુલીનતાનું પ્રતીક છે. પણ જો તમારામાં બળ-સામર્થ્ય ન હોય તો પ્રાર્થના વાંઝણી થઈ શકે છે. બળ-સામર્થ્ય પૂરું હોય અને પછી પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો તે નિષ્ફળ જતી નથી. જ્યારે કોઈ ઉપાયે સમુદ્ર માર્ગ આપવા તૈયાર ન થયો ત્યારે રામ કુપિત થયા. ચહેરો લાલઘૂમ થઈ ગયો. નેત્રોમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. તેમનું રૌદ્ર રૂપ જોઈને બધા ભયથી કાંપવા લાગ્યા. સમય ઉપર કોપ કરતાં આવડે તે જ રાજ કરી શકે. ઢીલા ઘેંસ જેવા માણસો રાજ ન કરી શકે. શાસકત્વના ગુણોમાં કોપ પણ જરૂરી છે. પણ જો તે વગર સમજ્યે, ખોટી જગ્યાએ, ખોટા હેતુ માટે કરવામાં આવે તો અનર્થકારી થઈ શકે છે. જેમ કામશક્તિ વિનાનો માણસ પૌરુષહીન થઈને નારીવર્ગથી ત્યાજ્ય થઈ જતો હોય છે, તેમ કોપશક્તિ વિનાનો માણસ ગુંડા-બદમાશો, રાક્ષસો, આતંકવાદીઓ, અત્યાચારીઓથી ત્યાજ્ય થઈને હાંસીને પાત્ર થઈ જતો હોય છે. શાસન ધાકથી ચાલતું હોય છે, માત્ર દંડથી નહિ. માત્ર દંડથી અત્યાચારો થઈ જતા હોય છે. પ્રજા ત્રાસી જતી હોય છે. પણ ધાકથી વગર દંડે રાજ ચાલતું રહે છે—હા, ધાક બેસાડતાં આવડતું હોય તો. જે લોકો કામકોઠાદિથી સદંતર મુક્ત થવાના ઉપદેશ આપે છે તે વ્યાવહારિક નથી હોતા. આ શત્રુઓ છે તે વાત સાચી, પણ તેમને મિત્ર પણ બનાવી શકાય છે. જો મિત્ર બનાવો તો આ જ શત્રુઓ ઊર્જારૂપ થઈ શકે છે.

શ્રીરામના કોપથી સમુદ્ર ભયભીત થઈ ગયો, હાથ જોડીને ઊભો રહ્યો, ક્ષમા માગી, પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો: “હુકમ કરો... હુકમ કરો...” શ્રીરામે લંકા જવાનો રસ્તો માગ્યો. સમુદ્રે કહ્યું કે “તમારી સેનામાં વિશ્વકર્મા ઋષિનો પુત્ર ‘નલ’ છે તે મોટો સ્થપતિ છે. તેને પુલ બાંધતાં આવડે છે. તેને કહો તો મારા ઉપર પુલ બાંધી આપશે.”

શ્રીરામે સુગ્રીવને બોલાવી નલને શોધી કાઢ્યો. પ્રતિભા હીરાની માફક શોધવી પડતી હોય છે. નલને કામ સોંપ્યું. જોતજોતાંમાં પૂરી વાનરસેના કામે લાગી ગઈ. પહેલા દિવસે ચૌદ યોજન, બીજા દિવસે વીસ યોજન, ત્રીજા દિવસે એકવીસ યોજન, ચોથા દિવસે બાવીસ યોજન અને પાંચમા દિવસે ત્રેવીસ યોજન એમ પાંચ જ દિવસમાં પૂરા સો યોજન સમુદ્ર ઉપર પુલ બંધાઈ ગયો. સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. આ પ્રતિભાનું પરિણામ હતું.

શ્રીરામ-લક્ષ્મણ આગળ ચાલ્યા. પાછળપાછળ પૂરી વાનરસેના સમુદ્ર ઊતરીને પેલા કિનારે પહોંચી ગઈ. જ્યારે રાવણને સમાચાર મળ્યા

કે પુલ બાંધીને રામ છેક આ કિનારે આવી ગયા છે ત્યારે તેના હૃદયના ધબકારા વધી ગયા. ધાક પરાક્રમથી જામતી હોય છે. રામે સમુદ્ર નાથવાનું પરાક્રમ માત્ર પાંચ જ દિવસમાં કરી બતાવ્યું તેથી તેમની ધાક જામી ગઈ.

વાનરસેના છેક લંકાનગરીના કિલ્લા સુધી પહોંચી ગઈ. યુદ્ધમાં ગતિનું મહત્ત્વ પ્રહાર કરતાં પણ વધારે હોય છે.

રાવણે તત્કાલીન આપાતકાલીન સભા બોલાવી. અણધારી ગતિએ ઓચિંતા આવેલા સંકટથી કેમ પાર ઊતરવું તે માટે સૌ ચર્ચાવિચારણા કરવા લાગ્યા. જે તજજ્ઞોની સલાહ લઈને કામ કરે તે જ રાજવી મોટાં કાર્યોમાં સફળતા મેળવતો હોય છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં મુખ્યતઃ બે ધારાઓ કામ કરતી હોય છે: 1. અભિમાની છીછરા માણસોની અને 2. ડાહ્યા-શાણા સમજુ માણસોની. કોનું વધુ ઊપજે છે તેના આધારે રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય નિર્ધારિત થતું હોય છે.

ગર્વોન્મત્ત રાક્ષસો યુદ્ધ કરી લેવાના મૂડમાં હતા. આજ સુધી અહીં લંકા સુધી કોઈ શત્રુ ચઢી આવ્યો નથી. આપણે હંમેશાં વિજયી જ રહ્યા છીએ. હવે આજે પણ વિજયી જ રહેવાના, માટે યુદ્ધ કરી લેવું જોઈએ તેવા હોકારા-દેકારા કરવા લાગ્યા.

બીજી ધારાનું નેતૃત્વ વિભીષણ કરતો હતો. તેણે રાવણને સલાહ આપી: “દોષ આપણો છે. આપણે સીતાહરણ કર્યું છે. રામની શક્તિને ઓછી ન માનો. ભૂલ સુધારો. સીતાજીને પાછાં આપી આવો. સંધિ કરી લો.” વિભીષણે વિસ્તારથી હિતની વાતો કરી પણ રાવણને ન ગમી. રાવણનો પુત્ર ઇન્દ્રજિત પણ લડી લેવાના મૂડમાં હતો. વિભીષણ એકલો પડી ગયો. આર્ષ પુરુષો ટોળાવાદી નથી હોતા. ટોળું જોઈને અભિપ્રાય બાંધનારા અને પ્રગટાવનારા ઋષિ નથી હોતા. તે ચાલુરામ હોય છે. ચાલુરામોની સલાહથી યુદ્ધ ન કરી શકાય, રાજ્ય પણ ન કરી શકાય.

રાવણે વિભીષણનું અપમાન કર્યું, તિરસ્કાર કર્યો, લાત મારી જતા રહેવાની આજ્ઞા આપી. ચાલુ પ્રવાહ અને ટોળાથી જુદા પડનારે આવાં પરિણામ સહેવાની તૈયારી રાખવી જ જોઈએ. સત્યને જ સહન કરવાનું હોય છે. ભલે અંતે સત્યનો વિજય થાય, પણ શરૂઆતમાં તો તેને પારાવાર સહન કરવું પડતું હોય છે. વિભીષણને ધક્કા મારીને લંકાનગરીની બહાર કાઢી મૂક્યો.

હવે ક્યાં જવું? વિભીષણ સામેની રામની છાવણીમાં પહોંચી ગયો. તેણે શરણાગતિ સ્વીકારી. થોડી સ્પષ્ટતા કર્યા પછી રામે તેનો સ્વીકાર કર્યો અને તરત જ, ત્યાં ને ત્યાં જ તેનો લંકાના મહારાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરી દીધો. આને મુત્સદ્દીગીરી કહેવાય. શત્રુપક્ષમાં ભેદ પાડવો, સમાનાન્તર એક નવી સરકાર બનાવવી, તેને માન્ય કરવી અને તેના દ્વારા જ યુદ્ધ કરાવવું એ પરાકાષ્ઠાની મુત્સદ્દીગીરી કહેવાય. વિભીષણનું માનસન્માન રાજા તરીકે જ થવા લાગ્યું.

રામ-વિભીષણે સંધિ કરી. રાવણનો પરાજય તથા વધ કરવાનો વ્યૂહ રચાયો.

બીજી તરફ રાવણે પણ પોતાના ગુપ્તચરોને વાનરસેનાની પૂરી માહિતી લેવા માટે મોકલ્યા છે. તે રોજેરોજની ગુપ્ત માહિતી લાવી આપે છે. બન્ને પક્ષો પૂરી તૈયારી કરી રહ્યા છે.

રાવણને એક યુક્તિ સૂઝી. તેણે સીતાજીની આગળ રામનું કપાયેલું મસ્તક મૂક્યું અને કહ્યું કે “લે, આ તારો રામ તો યુદ્ધમાં મરાઈ ચૂક્યો છે.” રાવણને આશા હતી કે “રામમાં તન્મય થઈ ગયેલી સીતા રામનું મરણ જોઈને હવે વિચારો બદલી નાખશે. હવે તે જરૂર મારી થઈ જશે.”

કામાંધ લંપટ પુરુષ સ્ત્રીને પામવા માટે ગમે તેવા નીચ ઉપાયો કરતાં પણ અચકાતો નથી. શ્રીરામનું કપાયેલું મસ્તક જોઈને સીતાજી વિહ્વળ થઈ ગયાં, છાતીફાટ રુદન કરવા લાગ્યાં. પણ સત્ય ઘોર કારાગારમાં હોય તોપણ ત્યાં તેને મદદ કરનાર કોઈ ને કોઈ તત્ત્વ હોય જ છે. સીતાજીની રક્ષા માટે રખાયેલી રાક્ષસીઓમાં એક સરમા નામની રાક્ષસી હતી. તેણે સીતાજીના કાનમાં કહ્યું કે “ચિંતા ન કરો. આ કૃત્રિમ મસ્તક છે, સાચું નથી. તમને છળવા માટે રચાયેલું નાટક છે.”

સીતાજીને આશ્વાસન મળ્યું. સરમા સીતાજીની સખી થઈ ગઈ. તમારો સ્વભાવ સારો હોય અને પક્ષ પણ સાચો હોય તો શત્રુવર્ગમાં પણ તમને મિત્ર મળી રહે છે.

બીજી તરફ રાવણનો પ્રધાનમંત્રી માલ્યવાન રાવણને સમજાવવા લાગ્યો કે “સીતાજીને પાછાં આપી આવો. યુદ્ધ કરવું હિતાવહ નથી.” તમારો સ્વભાવ અને પ્રભાવ એટલા કઠોર ન હોવા જોઈએ કે સમય ઉપર તમારા માણસો પોતાની સાચી અને હિતકારી વાત પણ તમને કહી ન શકે. અંગત માણસોમાં એટલી આત્મીયતા ભરી હોય કે સમય આવ્યે ભય વિના તે હિતકારી સાચી વાત કરી શકે.

રાવણે માલ્યવાનનો તિરસ્કાર કર્યો, એટલું જ નહિ, સભા વચ્ચે તેણે રામવધની પ્રતિજ્ઞા પણ કરી નાખી. મુત્સદ્દી પુરુષો પ્રતિજ્ઞા નથી કરતા, કામ કરી બતાવે છે. મૂર્ખાઓ પહેલેથી જ પ્રતિજ્ઞાઓ કરીને પછી કામ ન કરી શકવાની સ્થિતિમાં હાસ્યાસ્પદ થતા હોય છે. શ્રીરામે પણ પોતાના ગુપ્તચરો લંકામાં ફેલાવી દીધા. પોતે પણ એક ઊંચા પર્વતશિખર ઉપર ચઢીને લંકા જોવા લાગ્યા. યુદ્ધ માટેની બન્ને તરફની પૂરી તૈયારી થઈ ગઈ.

22-9-10

40. કુંભકર્ણવધ

યુદ્ધના ત્રણ પ્રકાર છે: (1) કિલ્લાયુદ્ધ, (2) મેદાનયુદ્ધ અને (3) ગેરીલા યુદ્ધ.

કિલ્લાયુદ્ધ

પ્રાચીનકાળમાં રાજાઓ પોતાની રક્ષા માટે નગરને ફરતે કિલ્લો બંધાવતા. તેની સાથે પાણીની ઊંડી પહોળી ખાઈ બનાવતા. કિલ્લાના દરવાજા રહેતા અને થોડાથોડા અંતરે બુરજો રહેતા. કિલ્લામાં ભરાઈને યુદ્ધ કરવાનું સરળ રહેતું. આક્રમણ કરનાર કિલ્લાની નજીક ન જઈ શકે તે માટે તેમને દૂર રાખવા ઉપર તોપો, બંદૂકો અને તીરોની વ્યવસ્થા રહેતી. કિલ્લાથી રક્ષિત થોડા સૈનિકો પણ સામેના ઘણા સૈનિકોનો સામનો કરી શકતા.

આકાન્તાઓ કિલ્લાથી દૂર—જ્યાં તોપ-બંદૂકો તીર ન પહોંચી શકે ત્યાં પોતાની છાવણી નાખતા, પછી કિલ્લા ઉપર હલ્લો લઈ આવતા. કિલ્લો તોડવાના પ્રયત્નો થતા. તોપો વગેરેથી ગોળા હોમીને નગરમાં હાહાકાર મચાવવામાં આવતો. સર્વપ્રથમ તો કિલ્લો ઘેરી લેવાતો. નગરમાં આવવું—જવું બંધ થઈ જતું. અન્ન—પાણીની વ્યવસ્થા નગરમાં જ કરવી પડતી. આ રીતે મહિનાઓ અને વર્ષો સુધી યુદ્ધ ચાલતાં. સિદ્ધરાજે જૂનાગઢના કિલ્લાને બાર વર્ષ સુધી ઘેરો ઘાલ્યો હતો. રાજસ્થાનમાં ચિતોડ વગેરે સ્થળે કિલ્લાયુદ્ધો થયાં હતાં. કિલ્લો કોઈ ઊંચી પહાડી ઉપર મજબૂત બાંધવામાં આવતો. લંકાનો કિલ્લો પણ આવો જ મજબૂત હતો.

મેદાનયુદ્ધ

મહાભારતનું કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ, પાણીપતનું યુદ્ધ, પ્લાસીનું યુદ્ધ વગેરે યુદ્ધો કિલ્લામાં નહિ, મેદાનમાં થયાં હતાં. મેદાનમાં બન્ને પક્ષોની સેનાઓ પોતપોતાના મોરચા સંભાળીને વ્યૂહ બનાવીને લડતી હોય છે. તેમાં ગજસેના, અશ્વસેના, પાયદળસેના વગેરે પોતપોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈને યુદ્ધ કરતી હોય છે. આ યુદ્ધનો જલદી નિવેડો આવી જતો હોય છે, જ્યારે કિલ્લાનું યુદ્ધ મહિનાઓ અને વર્ષો સુધી પણ ચલાવી શકાતું હોય છે.

ગેરીલા યુદ્ધ

આ યુદ્ધ ઘણું પાછળથી આવ્યું લાગે છે. શિવાજી મહારાજ આ યુદ્ધના કારણે મોગલોની મોટી સેનાને હચમચાવી મૂકતા હતા. આ યુદ્ધમાં કોઈ મૂલ્યો સાચવવાનાં નથી હોતાં. ઓચિંતા હુમલો કરો, મારો—લૂંટો, ખેદાનમેદાન કરો અને ભાગી જાઓ. સ્ફૂર્તિ રાખો. મોટો શત્રુ પણ થાકી જશે. પણ આમાં ભાગવાની અને સંતાવાની જગ્યા હોવી જોઈએ.

આધુનિક સમયમાં યુદ્ધ કરવાની પૂરી પદ્ધતિ જ બદલાઈ ગઈ છે. હવે બટન દબાવવાનાં યુદ્ધો આવી ગયાં છે. વિમાનો, મિસાઈલો અને ઉપગ્રહોની ટેકનોલોજી એટલી બધી વધી છે કે તલવાર—ભાલા—ધનુષ્યબાણ વગેરે ભૂતકાળની વસ્તુ બની ગયાં છે.

વાનરસેનાએ સર્વપ્રથમ લંકાનગરીને ઘેરો ઘાલી લીધો છે. ચકલુંચે આવજા નથી કરી શકતું! એટલે રાવણ કિલ્લાયુદ્ધ લડે છે. તેમ છતાં તેના સેનાપતિઓ અવારનવાર દરવાજા ખોલીને બહાર મેદાનમાં પણ આવી જાય છે. આ ધર્મયુદ્ધ છે, અર્થાત્ યુદ્ધનાં મૂલ્યોને માન્ય રાખીને યુદ્ધ કરાય છે.

રણશિંગું વાગી ચૂક્યું છે. મહાભારત યુદ્ધમાં શંખધ્વનિ કરાય છે. અહીં રણશિંગું ફૂંકાય છે, અર્થાત્ બધા તૈયાર થઈને હવે યુદ્ધ કરો. પહેલા જ દિવસે રાવણ અને સુગ્રીવનું મલ્લયુદ્ધ થયું. બન્ને લંગોટ બાંધીને અખાડામાં ઊતર્યા અને તાલ ઠોકીને બાખડી પડ્યા. ભારતનાં લગભગ બધાં યુદ્ધોમાં રાજા—મહારાજા વગેરે જાતે યુદ્ધ કરતા. મોટા હાથી ઉપર સોના—ચાંદીની અંબાડી ઉપર બેસીને સૌથી આગળ રહીને યુદ્ધ કરતા. જો કોઈ વાર રાજા મરાઈ જાય કે ઘાયલ થઈ જાય તો પૂરી સેના હારી જાય, ભાગી જાય.

પશ્ચિમનાં યુદ્ધોમાં રાજા—મહારાજા તો નહિ, યુદ્ધના મોરચે તો સેનાપતિ પણ ન જાય. યુદ્ધ તો સૈનિકો અને અમલદારો લડે. દૂર બેઠેલો સેનાપતિ વ્યૂહ ઘડે અને સેનાનું સંચાલન કરે. આવા યુદ્ધમાં રાજા—મહારાજા મરતા નથી. ઓચિંતું યુદ્ધ પૂરું થઈ જતું નથી. હવે આપણે ત્યાં પણ પશ્ચિમની પદ્ધતિથી યુદ્ધ લડાય છે. સુગ્રીવ અને રાવણ બરાબર બાખડ્યા. સુગ્રીવે રાવણને થકવી દીધો અને કૂદીને પાછો

પોતાની વાનરસેનામાં આવી ગયો.

રણશિંગું વાગી ચૂક્યું હોવાથી વાનરસેનાએ ચારે તરફથી લંકા ઉપર આક્રમણ કરી દીધું. જેના હાથમાં જે આવ્યું તે લઈને રાક્ષસી સેના ઉપર તૂટી પડ્યા.

હવે તો રાવણનો પુત્ર ઇન્દ્રજિત પણ યુદ્ધના મેદાનમાં આવી ગયો હતો. વાલીપુત્ર અંગદ અને ઇન્દ્રજિત લડી પડ્યા. ઇન્દ્રજિતે ચાલાકી કરીને અંગદને નાગપાશમાં બાંધી દીધો. નાગપાશથી પૂરી વાનરસેના બંધાઈ ગઈ હતી. ચારેતરફ રોકકળ થઈ ગઈ. રામ-લક્ષ્મણ પણ મૂર્છિત થઈ ગયા. જ્યારે સીતાજીને ખબર પડી ત્યારે તે પણ વિલાપ કરવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં રામ જાગ્યા. તેમણે નાગપાશનું વારણ કર્યું. ગરુડાશ્ર મૂકીને સૌને બંધનમુક્ત કર્યા.

યુદ્ધ બરાબર જામ્યું હતું. ધૂમ્રાક્ષ નામનો રાક્ષસ ચઢી આવ્યો. હનુમાનજીએ તેની બરાબર ખબર લીધી અને છેવટે તેનો વધ કરી નાખ્યો. પછી વજ્રદંષ્ટ્ર આવ્યો. અંગદે તેને પૂરો કરી નાખ્યો. પછી વારો આવ્યો અકંપનનો. તેનો પણ વધ થઈ ગયો. પછી તો મુખ્ય સેનાપતિ પ્રહસ્ત ચઢી આવ્યો. પ્રહસ્તની સાથે સેનાપતિ નીલ ભીડી ગયો. પ્રહસ્તનો પણ વધ થઈ ગયો. પોતાના અનેક સેનાપતિઓનો વિનાશ જોઈને સ્વયં રાવણ ચઢી આવ્યો. તેણે સુગ્રીવ વગેરેને ઘાયલ કરી દીધા. પણ રામે એવી બાણવર્ષા કરી કે સાંજ પડતાંપડતાં રાવણને પાછા કિલ્લામાં જતું રહેવું પડ્યું. હવે રાવણને સાચી સ્થિતિનું ભાન થયું. રામ અને વાનરસેના આગળ ટકવું ઘણું કઠિન છે તે વાત સમજાઈ. તે ચિંતાતુર થઈ ગયો.

કુંભકર્ણ

રાવણને એક કુંભકર્ણ નામનો ભાઈ હતો, જે મહાબળવાન પણ ખૂબ ખાઉધરો હતો. તે છ મહિના જાગતો અને છ મહિના સૂતો. અત્યારે તે ઊંઘી રહ્યો હતો. તેને એવું વરદાન હતું કે કાચી ઊંઘમાંથી કોઈ જગાડે તો તેનું મૃત્યુ થાય. પણ રાવણને આપત્તિનો સમય હોવાથી નહૂટકે તેને જગાડ્યો. તે પરિસ્થિતિને પામી ગયો. તેણે રાવણને સાચી સલાહ આપી: “સીતાજીને પાછાં આપી દે, સંધિ કરી લે.” પણ રાવણ ન માન્યો. તે કુંભકર્ણ ઉપર કુપિત થઈ ગયો. અભિમાની માણસ વાતવાતમાં કુપિત થઈ જતો હોય છે. કુંભકર્ણે શાંતિ રાખી. તેણે કહ્યું: “ભલે તે ભૂલ કરી, પણ હવે હું તને સાથ આપીશ. તારા વતી યુદ્ધ કરીશ. વિભીષણની માફક શત્રુપક્ષમાં ભળી નહિ જાઉં.” આટલું કહીને કુંભકર્ણ યુદ્ધે ચઢ્યો. તેણે વાનરસેનામાં હાહાકાર મચાવી દીધો! કુંભકર્ણ તો વાનરોને મુઠ્ઠીમાં ચોળાફળીઓની માફક એકસાથે પાંચ-પચીસને પકડીને સીધો જ મુખમાં મૂકી દે અને ચાવ્યા વિના જ પેટમાં ઉતારી દે તેવી વિશાળ કાયાવાળો હોવાથી, તેને જોતાં જ વાઘને જોઈને બકરાં ભાગે તેમ વાનરો ભાગવા લાગ્યા! જ્યારે પરિસ્થિતિ અસહ્ય થઈ ગઈ ત્યારે બધા વાનરોએ શ્રીરામને પ્રાર્થના કરી કે આ મહા દૈત્યથી અમને બચાવો, ત્યારે હનુમાન વહારે ધાયા. બળવાન અને પડછંદ શરીર જો આહાર અનેકગણો કરતું હોય તો પરાક્રમ પણ અનેકગણું કરી શકે છે. રેંજુપેંજી, દુર્બળ અને વામનકદની પ્રજા સારા યોદ્ધા તો ન થઈ શકે, સારા પ્રભાવશાળી નેતા પણ ન થઈ શકે. પ્રજાની શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક કક્ષાઓને સુધારી શકાય. જો ફળફળાદિ, પશુપક્ષીઓને સુધારી શકાય તો માણસને કેમ ન સુધારી શકાય? મહાન રાષ્ટ્રના નિર્માણ માટે સર્વપ્રથમ પ્રજાની કક્ષાને સુધારવી જરૂરી છે. માનસિક રીતે મોરલવાળી, બૌદ્ધિક રીતે સૂક્ષ્મદર્શી અને શારીરિક રીતે કદાવર—પડછંદ બનાવી શકાય. આમાંથી માત્ર મોરલવાળી બનાવાય તોપણ રાષ્ટ્રનું ઘડતર કર્યું કહેવાય. યાદ રહે, મોરલવાળા લોકો જ મોરલવાળી પ્રજાનું ઘડતર કરી શકતા હોય છે. મોરલના ઠીંગુજીઓ રાષ્ટ્રનિર્માતા ન થઈ શકે. રાષ્ટ્રની જ્યારે દુર્દશા થવાની હોય ત્યારે સત્તા ઉપર બધા ઠીંગુજીઓ ગોઠવાઈ જાય.

કુંભકર્ણે હાહાકાર મચાવી દીધો. તેણે સુગ્રીવને બે હાથમાં પકડી લીધો અને ભાગવા લાગ્યો. લક્ષ્મણ તેની વહારે ધાયા. યુદ્ધમાં કે જીવનમાં ખરા સમયે જે વહારે ધસી આવે તેને ભ્રાતા કહેવાય—મિત્ર કહેવાય.

છેવટે શ્રીરામચંદ્રને આવવું પડ્યું. આજ સુધીના યુદ્ધમાં આવું પરાક્રમ કોઈએ બતાવ્યું નહોતું. શ્રીરામે એક પછી એક તીક્ષ્ણ બાણ મારીને કુંભકર્ણના હાથ-પગ કાપી નાખ્યા. છેવટે તેનું વિશાળ ધડ અને માથું જુદાં કરી નાખ્યાં. મોટા ધડાકા સાથે કુંભકર્ણનું ધડ સમુદ્રમાં પડ્યું. કુંભકર્ણ મરાયો. ચારે તરફ જયજયકાર થઈ ગયો. કુંભકર્ણ મનથી રાવણના પક્ષે નહોતો. તે જાણતો હતો કે સીતાહરણ કરીને રાવણે મોટી ભૂલ કરી છે, પણ હવે અત્યારે કોણ સાચું અને કોણ ખોટું તે નક્કી કરવાનો સમય નહોતો. “સાચું-ખોટું જે કર્યું હોય તે, પણ આખરે રાવણ મારો ભાઈ જ હતો ને! ખરા સમયે મારે તેની ભુજા થઈને તેને સાથ આપવો જોઈએ.”

એક તરફ સત્ય અને ન્યાય છે, તો બીજી તરફ બ્રાતૃપ્રેમ છે. આવી સ્થિતિને વિડંબના કહેવાય. ન્યાયાધીશ હોય તે માત્ર ન્યાય આપે, પણ કુંભકર્ણ ન્યાયાધીશ તો નથી ને! તે ન્યાય-અન્યાયને તોળવાનો ધંધો નથી કરતો; તે માત્ર બ્રાતૃપ્રેમ અને કર્તવ્યને જ મહત્ત્વ આપે છે. તેણે રાવણને એક વાર સાચી સલાહ આપી દીધી હતી કે “સીતાજીને પાછાં આપી આવ.” પણ રાવણે ન માની. તેણે કહ્યું: હવે મારે વિભીષણની માફક શત્રુપક્ષમાં ભળી જઈને શત્રુ થવાનું કામ નથી કરવું. હવે તો જીવીશ તોય રાવણ માટે અને મરીશ તોયે રાવણ માટે.” કેટલાક સંબંધો મરણપર્યન્તના હોય છે જે દીપી ઊઠતા હોય છે. કુંભકર્ણે બ્રાતૃપ્રેમ અને કર્તવ્ય પૂરેપૂરાં નિભાવી દીધાં. તમને ગમતું હોય તેવું કામ કરે અને તમે તેની સાથે સંબંધ રાખો તો તે સ્વાર્થની જ વાત થઈ કહેવાય. તમને ન ગમતું હોય તેવું કામ કરે તોપણ તમારો સંબંધ ન કપાય કે ન ઘટે ત્યારે સંબંધની ગાઢતા કહેવાય.

કુંભકર્ણ કાયમ કાયમ માટે પોઢી ગયો!

41. ઇન્દ્રજિતનો વધ

યુદ્ધ શરૂ કરવું એ કદાચ આપણા હાથની વાત હોઈ શકે, પણ યુદ્ધને સમાપ્ત કરવું એ પોતાના હાથની વાત રહેતી નથી. યુદ્ધ જિજીવિષુ લોકો જ કરતા હોય છે. જે જિજીવિષુ નથી હોતા તે યુદ્ધનો આરંભ તો નથી કરતા પણ તેમના ઉપર યુદ્ધ થોપાતું જરૂર હોય છે. તિબેટની પ્રજા જિજીવિષુ ન હતી. તેમને યુદ્ધ કરવું જ ન હતું, પણ ચીને થોપી દીધું. લામાઓ ભાગ્યા, કારણ કે તે યુદ્ધવિમુખ પ્રજા હતી. યુદ્ધવિમુખ હોવાથી તે શસ્ત્રવિમુખ હતી, તૈયારી વિનાની હતી. તેમનું ચિંતન માળા ફેરવવાનું હતું. હજારો લામાઓ પ્રતિદિન દિનરાત માળાઓ ફેરવતા હતા. અત્યાર સુધી તેમની આઝાદી અંગ્રેજોના કારણે હતી. અંગ્રેજોએ લ્હાસામાં અને બીજે પોતાનાં સૈનિક થાણાં સ્થાપ્યાં હતાં, તેથી ચીન તિબેટથી દૂર જ રહ્યું હતું. તેનો લાભ ભારતને મળતો હતો. અંગ્રેજોના ભારતમાંથી ખસતાં જ ટૂંકી દષ્ટિવાળા અહીંના પ્રધાનમંત્રીએ લ્હાસામાંથી થાણાં ઉપાડી લીધાં. ચીનને મોકળું મેદાન કરી આપ્યું. ચીન માત્ર લ્હાસામાં જ ન આવ્યું, છેક ભારતની સીમાએ પહોંચી ગયું અને હજારો ચોરસ માઈલ ક્ષેત્ર પચાવી પાડ્યું. પ્રધાનમંત્રીને હજી પણ ભાન થયું નહિ. તેમનો એક જ રાગ હતો: “હિન્દી-ચીની ભાઈભાઈ!” લામાઓને ભાગવું પડ્યું. તિબેટ લામામુક્ત થઈ ગયું. યુદ્ધ ન કરવાનો આ દંડ હતો. જો લામાઓ યુદ્ધક્રુશળ હોત તો અંગ્રેજોના જવાથી ખાલી થયેલી જગ્યાને ભારત દ્વારા ભરી દેત. જો ભારત તે જગ્યા ભરવા તૈયાર ન થયું હોત તો પછી બીજી કોઈ મહાશક્તિને બોલાવત, પૂરી તૈયારી કરત. તિબેટ તો મર્યું, ભારત પણ મર્યું. બન્નેનાં ચિંતન અને નેતૃત્વ સત્યવિમુખ હતાં. તેઓ મિત્રને શત્રુ અને શત્રુને મિત્ર સમજતાં હતાં! હજી આજે પણ દશા બહુ સુધરી નથી. યુદ્ધ ન કરવાથી યુદ્ધ ટળતું નથી. યુદ્ધને ટાળવાનો સચોટ ઉપાય પૂરી શક્તિથી યુદ્ધ કરી લેવું તે જ છે. પણ તે ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે તમે પૂરેપૂરા તૈયાર હો. તૈયારી ત્યારે થાય જ્યારે તમારું ચિંતન વાસ્તવિક હોય. અવાસ્તવિક ચિંતનથી રાષ્ટ્ર મરી જતું હોય છે. ભારતને હજારો વર્ષોથી આવા અવાસ્તવિક ચિંતનનો રોગ લાગુ પડ્યો છે. તે રોગને જ આરોગ્ય માને છે અને ભૂલોનું ગૌરવ લે છે! અહીં આત્મશ્લાઘી બણગાખોરો પ્રજા પાસે પોતાનો જયજયકાર કરાવે છે—અરે, ભગવાન થઈને પૂજાય છે. હવે દેશ હારે અને ગુલામ ન થાય તો બીજું શું થાય?

કેટલાય દિવસોથી રામ-રાવણ-યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. રોજ હજારો સૈનિકો અને સેનાપતિઓ મરતા રહે છે. યુદ્ધનું મેદાન મડદાંઓથી અને કપાયેલાં અંગોથી છવાઈ ગયું છે. આજે કોણ મરશે તેની ખબર નથી. બધા યોદ્ધાઓ મરણિયા થઈને લડે છે. જાણે એક વિશાળ યજ્ઞકુંડમાં હજારો યોદ્ધાઓ સ્વાહા થઈ રહ્યા છે.

કુંભકર્ણવધના સમાચાર જાણીને રાવણ કકળી ઊઠ્યો. રોજ તેના પક્ષના મોટામોટા સેનાપતિઓ મૃત્યુ પામી રહ્યા છે. પોતાનો પક્ષ હારતો જ જાય છે તેનું અને ભાઈના વધનું તેને ભારે દુઃખ થાય છે. તે વિલાપ કરે છે. બળવાન સેનાપતિને પણ લાગણીઓ તો હોય છે. જેને હૃદય હોય તેને લાગણીઓ હોય જ. જ્યારથી આપણે લાગણીહીનતાને અધ્યાત્મભૂમિ માની ત્યારથી આપણું પતન શરૂ થઈ ગયું લાગે છે. રાવણ ઘોર વિલાપ કરતો “મારો ભાઈ... મારો ભાઈ...” એમ ચીસો પાડે છે. તેની વ્યથા જોઈને તેના પુત્રો ભેગા મળીને યુદ્ધે ચઢ્યા. રાવણે તેમને ઉત્તેજિત કરીને વિદાય કર્યા. બધાએ ઘનઘોર યુદ્ધ કર્યું, પણ સાંજ પડતાંપડતાં બધા યમધામ પહોંચી ગયા. નરાંતક, દેવાંતક, ત્રિશિરા મહોદર અને મહાપાર્શ્વ પણ મરાયા!

યુદ્ધનું મેદાન આજે જોગણીનું ખપ્પર બની ગયું હતું. રાક્ષસો તેમાં પડતા રહ્યા અને જોગણી મન ભરીને સૌનું લોહી પીતી રહી. યુદ્ધના મેદાનમાં માથાના સોદા થાય છે, લોહીના ફુંવારા ઊછળે છે. તેની વચ્ચે ચલિત થયા વિના જે અડગ રહે છે તેને વિજયમાળા મળે છે. યુદ્ધની વિજયમાળા સન્માનસમારંભની વિજયમાળા નથી હોતી જે મલકાતાં-મલકાતાં પહેરી લેવાય.

એક પછી એક અનેક સેનાપતિઓ મરાયા પછી સ્વયં રાવણપુત્ર ઇન્દ્રજિત યુદ્ધે ચઢી આવ્યો. ઇન્દ્રજિતે યુદ્ધ જીતવા માટે યજ્ઞ કર્યો હતો. ભલે આપણે રાવણ અને તેના પરિવારને રાક્ષસ કહીએ, પણ તે યજ્ઞો કરતા હતા, યજ્ઞોનો ધ્વંસ કરતા નહિ. એવું લાગે છે કે તેઓ પણ વૈદિક પરંપરાના બ્રાહ્મણ રાજાઓ હતા.

ઇન્દ્રજિતનું યુદ્ધ વધુ ભયંકર રહ્યું. તેનામાં અંતર્ધાન થઈ જવાની શક્તિ હતી, એટલે જરૂર પડે ત્યારે તે યુદ્ધભૂમિ ઉપર લુપ્ત થઈ જતો. તેના ત્રાસથી કંટાળીને લક્ષ્મણે બ્રહ્માસ્ત્ર છોડવાનું નક્કી કર્યું. બ્રહ્માસ્ત્ર એક એવું અસ્ત્ર છે કે તેના છોડવાથી કશું જ બચે નહિ.

શ્રીરામે તેનો વિરોધ કર્યો. એક ઇન્દ્રજિત માટે બધા રાક્ષસોનો નાશ કરવો ઉચિત ન કહેવાય. શસ્ત્રની સંહારક્ષમતા જેટલી વધતી જાય, તેટલી જ ધારકની ગંભીરતા પણ વધવી જોઈએ. ચંચળ અને છીછરા માણસોના હાથમાં જો પરમાણુ બોમ્બ આવી જાય તો સર્વનાશ કરતાં વાર ન કરે. માટે શસ્ત્રધારકની પ્રૌઢતા ઘણી મહત્ત્વની છે. શ્રીરામમાં જે પ્રૌઢતા છે તે લક્ષ્મણમાં નથી. લક્ષ્મણની ઉગ્રતા રામના નિયંત્રણમાં છે, તેથી મહાઅનર્થ થઈ શકતો નથી.

તો પછી ઇન્દ્રજિતને જીતવો કેવી રીતે? શ્રીરામ પાસે તેનો ઉપાય છે. પણ ત્યાં તો ઇન્દ્રજિતે માયાજાળ રચી. યુદ્ધ માત્ર બળથી જ નથી લડાતું, કળ અને છળથી પણ લડાય છે. કળ અને છળ જેને ન આવડે તે કાચો સેનાપતિ કહેવાય. ઇન્દ્રજિતે એક માયાવી સીતાની રચના કરી. હૂબહૂ સીતા જ જોઈ લો! પોતાના રથમાં તે મારતોઝૂડતો તેને લઈ આવ્યો. તે જોઈને સૌ વાનરો વગેરે ચકિત થઈ ગયા. ઇન્દ્રજિતે તલવાર કાઢીને તે બનાવટી સીતાની હત્યા કરી નાખી. વાનરસેનામાં હાહાકાર થઈ ગયો. શત્રુપક્ષનું મોરલ તોડવાના પ્રયત્નો પણ કરાતા હોય છે. “જે સીતા માટે તમે યુદ્ધ કરી રહ્યા છો તે સીતા તો તમારા દેખતાં જ મૃત્યુ પામી છે. હવે યુદ્ધ કરવાનો કશો અર્થ નથી.”—આવો સંદેશો ઇન્દ્રજિતે મોકલ્યો. સેના ઝનૂનથી યુદ્ધ કરતી હોય છે. ઝનૂન ઉતારી દેવાય તો સેનાના યુદ્ધમાં વીરતા ન રહે. ઇન્દ્રજિતની યુક્તિ સફળ રહી. સીતાવધના સમાચાર જાણતાં જ રામ મૂર્છિત થઈને ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યા. અતિપ્રિયના મૃત્યુનો શોક મૂર્છા નોતરે કે મૃત્યુ નોતરે તેટલો પ્રબળ હોય છે. એવામાં વિભીષણ આવ્યો અને તેણે રામને સમજાવ્યું કે સીતાવધ થયો જ નથી, આ તો ઇન્દ્રજિતની માયા છે, ત્યારે રામને શાંતિ થઈ. યુદ્ધકાળમાં સાચા સમાચારો કરતાં ખોટા સમાચારો ઘણી વાર વધુ અનર્થ કરતા હોય છે. તેનાથી બચવા—બચાવવાના કારગર ઉપાયો પણ થવા જોઈએ.

ઇન્દ્રજિત એક દેવીમંદિરમાં યુદ્ધવિજય માટે બીજો યજ્ઞ કરી રહ્યો છે. રામે વિભીષણની સલાહથી તે યજ્ઞ ઉપર જ હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. લક્ષ્મણ, હનુમાન, વિભીષણ વગેરે મોટી સેના લઈને તે દેવીમંદિર તરફ ઊપડ્યા. જ્યારે લાંબું યુદ્ધ ચાલવાનું હોય ત્યારે સાથે ને સાથે નવાંનવાં શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન પણ થતું રહેવું જોઈએ. પરાક્રમને વિજ્ઞાનની ભરપૂર સહાય મળે તો વિજય સરળ થઈ શકે. વિજ્ઞાન વિનાનું પરાક્રમ થોડા જ સમયમાં બાપડું થઈ જતું હોય છે.

ઇન્દ્રજિત અને લક્ષ્મણ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. બન્નેની પાસે મહાશક્તિશાળી પ્રહારક શસ્ત્રો છે. અંતે મોટા યુદ્ધ પછી લક્ષ્મણના હાથે ઇન્દ્રજિતનો વધ થયો. તેની લાશ ધરતી ઉપર ઢળી પડી. ચારે તરફ જયજયકાર થઈ ગયો. જ્યારે શત્રુસેનાનો પ્રચંડ સેનાપતિ મરણ પામે છે ત્યારે મોટો વિજય મળ્યાનો આનંદ થાય છે. વાનરો જયજયકાર કરવા લાગ્યા.

ઇન્દ્રજિતના વધ નિમિત્તે કેટલાક પ્રસંગો વિચારવા જેવા છે. જોકે આ પ્રસંગો વાલ્મીકિ રામાયણમાં નથી આપ્યા, બીજી રામાયણમાં આપેલા છે, તોપણ ધ્યાન આપવા જેવા હોવાથી સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

ઇન્દ્રજિતની પત્ની સુલોચના પોતાના પતિનું મસ્તક લેવા રામની પાસે ગઈ. તે સતી થવા માગતી હતી તેથી તેણે પોતાના પતિનું મસ્તક માગ્યું. શત્રુપક્ષમાંથી એકલી આવેલી સુલોચનાને જોઈને સૌને નવાઈ લાગી. સ્ત્રીને જ્યારે સતનું ઝનૂન ચઢે છે ત્યારે તે અકલ્પનીય સાહસ કરી બતાવે છે. શ્રીરામે સુલોચનાને કહ્યું: “ખુશીથી તું તારા પતિનું મસ્તક લઈ જા, પણ જો તારું સત હોય તો તેને હસાવીને લઈ જા.” સુલોચનાએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ પેલું મસ્તક હસ્યું નહિ. છેવટે તેણે કહ્યું: “હે પતિદેવ, જો મને પહેલેથી ખબર હોત કે રણમાં તમારું મૃત્યુ થવાનું છે તો હું મારા પિતા શેષનાગને તમારું રક્ષણ કરવા જરૂર બોલાવત.”

સુલોચનાના પિતા શેષનાગ હતા. આ વાત સાંભળતાં જ મસ્તક ખડખડાટ હસી પડ્યું, કારણ કે લક્ષ્મણ પોતે જ શેષનાગનો અવતાર હતા. મસ્તક એટલા માટે હસ્યું કે “મને મારનાર લક્ષ્મણ સ્વયં તારો પિતા શેષનાગ છે. તે કેવી રીતે મારું રક્ષણ કરે?”

બીજો પ્રસંગ એવો છે કે ઇન્દ્રજિતના વધ પછી રાવણની પ્રેરણાથી અહિરાવણ અને મહિરાવણે મળીને રામ-લક્ષ્મણનું હરણ કરી લીધું અને પોતાના નગરમાં લઈ જઈને ભદ્રકાળીને ભોગ આપવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

હનુમાનજી, રામ-લક્ષ્મણને શોધતાશોધતા એક ગુફા પાર કરીને છેક સમુદ્રકિનારે પહોંચી ગયા. અહીં મહિરાવણનો એક ચોકીદાર મકરધ્વજ પહેરો ભરતો હતો. મકરધ્વજે હનુમાનને પડકાર્યો. બન્ને વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. મકરધ્વજ જ્યારે હારવા લાગ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું: “આ સમયે જો મારા પિતા હનુમાન હોત તો મને જરૂર બચાવી લેત.” હનુમાનજીને નવાઈ લાગી કે “હું તો બાળબ્રહ્મચારી છું. મેં તો કદી લગ્ન કર્યા નથી, મારે પત્ની નથી, તો પછી આ હનુમાનજીનો પુત્ર એવું કેમ કહે છે?” તેમણે ખાતરી માગી તો મકરધ્વજની માતા મકરી

આવી. તેણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું: “તમે જ્યારે લંકાદહન કર્યું હતું અને પછી આ સમુદ્રમાં ફૂંદકો માર્યો હતો ત્યારે હું આ સમુદ્રમાં હતી. તમારા શરીરમાંથી નીકળેલા પ્રસ્વેદને હું ગળી ગઈ હતી. તેનાથી મને આ પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આ રીતે હું તમારી પત્ની અને આ મકરધ્વજ તમારો પુત્ર કહેવાય.” સેકસની બાબતમાં કદી પણ કોઈના ઉપર સોએસો ટકા ભરોસો રાખી ન શકાય. ગુપ્ત જીવનમાં ક્યારે કયો માણસ શું કરે છે તે ખાતરીથી કહી ન શકાય. લેખક કદાચ હનુમાનજીની લોકમાન્ય ઊંચાઈને અક્ષુણ્ણ રાખવા પ્રસ્વેદની વાત કરે છે. પ્રસ્વેદથી કાંઈ ગર્ભ ધારણ ન થાય. જે થયું હોય તે, પણ મકરધ્વજ હનુમાનજીનો પુત્ર હતો. બાપ-દીકરો બન્ને ભેટી પડ્યા અને હવે રામ-લક્ષ્મણને કેમ બચાવવા તેના ઉપાય શોધવા લાગ્યા. બન્ને કાળીમાતાના મંદિરે ગયા અને રામ-લક્ષ્મણને જોયા. પણ મહિરાવણને મારવાનો કોઈ ઉપાય સૂઝતો નહોતો, તેથી ફરી પાછા મકરી પાસે આવ્યા. મકરીએ કહ્યું: “તમે મહિરાવણની પત્ની ચંદ્રસેના પાસે જાઓ. તે તેનો ઉપાય બતાવશે.”

હનુમાનજી ચંદ્રસેના પાસે પહોંચ્યા. ચંદ્રસેના ત્રણ દિવસથી હરી લાવેલા રામના સૌંદર્યને જોઈને મુગ્ધ થઈ ગઈ હતી. તેની એક જ ઇચ્છા હતી કે કોઈ પણ રીતે રામ પોતાને પ્રાપ્ત થાય. તે તેને ભોગસુખ આપે તેવી તીવ્ર ઇચ્છાથી તે વિદ્વળ અને વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી. ચંચળ સ્ત્રીઓ નોકર-ચાકર—અરે શત્રુઓ પ્રત્યે પણ ક્યારે આકર્ષાઈ જાય તે કહેવાય નહિ. ચંદ્રસેનાએ પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરવાની શરત હનુમાન પાસે મૂકી. હનુમાને રામને પૂછ્યા વિના જ સ્વીકારી લીધી. પછી તો ચંદ્રસેનાના બતાવ્યા પ્રમાણેના ઉપાયો કરીને મહિરાવણનો વધ થયો. હનુમાને ચંદ્રસેના સાથેની શરતની વાત કરી. રામે કહ્યું: “અરે, હનુમાન, આ તે શું કર્યું? હું તો એકપત્નીવ્રતમાં માનનારો છું. મારાથી આવું ન થાય.” હનુમાન માટે ધર્મસંકટ આવી ગયું. હનુમાન મહાન મુત્સદ્દી છે. જે મુત્સદ્દી હોય તેના હાથમાં બધા ઉકેલો હોય. તેણે ચંદ્રસેનાને કહ્યું: “તારી ઇચ્છા પૂરી કરવા રામ અહીં આવશે, પણ જો જરાજેટલો વિક્ષેપ થશે તો પાછા ચાલ્યા જશે.” મુત્સદ્દીગીરી શરતો વિનાની ન હોય. શરતો આવડે તેને ફસાવતાં આવડે અને ફસાયા હોય તો છોડાવતાં પણ આવડે.

શ્રીરામ ચંદ્રસેનાને ત્યાં ગયા, પણ જેવા પલંગ ઉપર બેસવા ગયા કે તરત જ પલંગ તૂટી પડ્યો! રામ પાછા વળી ગયા. વાત એમ બનેલી કે હનુમાનજીએ ભ્રમરોને સાધીને પલંગનાં લાકડાં અંદરથી કોતરાવી નંખાવેલાં, જે ભાર ઝીલી ન શક્યાં અને તૂટી ગયાં. બન્ને તરફથી પ્રતિજ્ઞાઓ સચવાઈ ગઈ. શ્રીરામે ચંદ્રસેનાને આશ્વાસન આપ્યું: “હવે પછી કૃષ્ણાવતારમાં તું સત્યભામા થઈશ અને તારા બધા કોડ પૂરા થશે.”

કહેવાની જરૂર નથી કે આ કોઈ ઐતિહાસિક કથા નથી, કિંવદન્તી છે. કદાચ કવિકલ્પના પણ હોય, ક્ષેપક પણ હોય. જે હોય તે, જાણવા પૂરતી જ લખી છે. અને વ્રતનિષ્ઠ જીવન જીવનારા પુરુષોને પણ વ્રતભંગ કરનારા પ્રસંગો જીવનમાં આવતા હોય છે તે બતાવવા લખી છે. પુત્ર ઇન્દ્રજિતનું મરણ થવાથી રાવણને ભારે આઘાત લાગ્યો. બધું છિન્નભિન્ન થવા લાગ્યું છે. કુંભકર્ણ જેવો ભાઈ મરાયો, વિભીષણ શત્રુપક્ષમાં ભળી ગયો, ઇન્દ્રજિત હણાયો, મોટા સેનાપતિઓ હણાયા, રાક્ષસસેનાનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો છે, ચારે તરફ બધો વિનાશ જ વિનાશ થઈ ગયો છે. આ બધું ભેગું કરતાં વર્ષો લાગ્યાં હતાં અને ઘણી તપસ્યા પછી બધું મળ્યું હતું, પણ નષ્ટ થતાં દિવસોયે ન લાગ્યા. સત્તા અને સંપત્તિથી છકી જનારાએ બોધ લેવો જોઈએ કે જુઓ, જતાં વાર લાગતી નથી.

પ્રાચીનકાળથી માણસ પોતાનાં સુખ-દુઃખનાં કારણોમાં પોતે નહિ પણ કોઈ બીજું જ કારણ છે તેવું માનતો આવ્યો છે. તેમાંનું એક કારણ પગલાં છે. “મારા ઘરમાં કોઈનાં પગલાં થયાં અને હું દુઃખી થયો છું.”—તેવી માન્યતા પણ લોકમાનસમાં હોય છે. લોકમાનસની ધારણાઓ સાચી હોય કે ખોટી, વિદ્વાનો પણ ઘણી વાર તેમાંથી મુક્ત નથી હોતા! શતપ્રતિશત તર્કવાદી કોઈ નથી હોતો. તર્કવાદીઓમાં પણ થોડાક અંશમાં તો વહેમવાદ હોય જ છે. રાવણને થયું: “જ્યારથી આ સીતા અહીં આવી છે ત્યારથી મારી દશા બેઠી છે.” વાત પણ સાચી જ કહેવાય. બધા જ હિતેચ્છુઓએ તેને સમજાવ્યો હતો કે સીતાને પાછી આપી આવ, પણ તે ન માન્યો. હવે તેને સમજાયું કે દુઃખનું મૂળ તો સીતા જ છે, પણ પાછી આપવાની વાત નહિ. બુદ્ધિ સુધરે તો જ પાછી આપવાની સદિચ્છા થાય. હજી રાવણની બુદ્ધિ સુધરી નથી. તેને થયું કે આ સીતાનો વધ કરી નાખવો જોઈએ. આવો દઢ વિચાર કરીને રાવણ હાથમાં ખડગ લઈને અશોકવાટિકા તરફ ધસી ગયો.

ક્રોધભર્યા રાવણને આવતો જોઈને સીતાજી સમજી ગયાં કે નક્કી તે પોતાના પુત્રના વધનો બદલો લેવા મારો વધ કરવા આવી રહ્યો છે. સીતાજી વિલાપ કરવા લાગ્યાં. તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો: “હનુમાન જ્યારે અહીં આવ્યો હતો ત્યારે તેણે મને કહ્યું હતું કે મારી પીઠ ઉપર

બેસી જાઓ, હું તમને સીધાં જ રામ પાસે પહોંચાડી દઈશ. જો મેં તેનું કહેવું માન્યું હોત તો અત્યારે હું રામની સાથે હોત અને પતિસુખ ભોગવતી હોત! પણ મેં જ ના પાડી, હું જવા તૈયાર ન થઈ. જો ગઈ હોત તો રામને યુદ્ધ કરવા છેક અહીં સુધી આવવું પડ્યું ન હોત. પણ મેં જ ભૂલ કરી.”—આવું માનીને સીતાજી ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડવા લાગ્યાં.

ગંભીર ચારિત્રવાળી સ્ત્રીઓ પણ એવી ભૂલો કરતી હોય છે, જેનાં પરિણામ આવે ત્યારે જ તેમને ભાન થતું હોય છે. ત્યારે રડવા સિવાય તેમની પાસે બાકી કશું હોતું નથી. સ્ત્રીઓની ભૂલોનાં પરિણામ પુરુષોએ ભોગવવાં પડતાં હોય છે. જુઓ, રામ-લક્ષ્મણ આવાં જ પરિણામ ભોગવી રહ્યા છે.

કોધે ભરાયેલો રાવણ ધસમસતો સીતાજી તરફ જઈ રહ્યો છે. કોઈ તેને વારી કે રોકી શકતું નથી, પણ સુપાર્શ્વ નામના મંત્રીએ હિંમત કરી અને ઘણી નમ્રતાથી રાવણને સમજાવ્યો. કોઈ અભિમાની વ્યક્તિને તોછડાઈથી સમજાવી શકાય નહિ. તેને નમ્રતા અને તેની મોટાઈની વાતો કરીને જ સમજાવી શકાય. સુપાર્શ્વે એનાં વખાણ કર્યાં. પુલસ્ત્ય ઋષિનો વંશ, કુબેરનો ભાઈ, મહાવિદ્વાન, વગેરે વાતો કહી અને પછી કહ્યું: “સ્ત્રીહત્યા આપણા હાથે ન કરાય. આવું રૂપ જીવતું હશે તો યુદ્ધ પછી રામનો વધ કરીને તમારે જ ભોગવવાનું થશે, માટે પાછા વળો.” સુપાર્શ્વના સમજાવવાની અસર રાવણ ઉપર થઈ ને પાછો વળી ગયો.

સીતાજી બચી ગયાં!

યુદ્ધની કરુણાન્તિકાનું વજ્ર સ્ત્રીઓને ભોગવવું પડતું હોય છે. પુરુષો લડતા હોય છે અને મારતા-મરતા હોય છે. સ્ત્રીઓ રણમેદાનમાં યુદ્ધ કરવા નથી જતી, હા, કિલ્લામાં રહીને મદદગાર થઈ શકે. સેના અને પોલીસ જેવા વિભાગોમાં સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ યોગ્ય ન ગણાય. તેમની શારીરિક સ્થિતિ અને માનસિકતાનો વિચાર કરવો જોઈએ. માનો કે સેનાની સ્ત્રી કે પોલીસ વડા તરીકેની કોઈ સ્ત્રી અધિકારી શત્રુના હાથે કીડનેપ કરી લેવાય તો શું થાય? પુરુષકેદી કરતાં સ્ત્રીકેદીની સ્થિતિ જુદી હોય છે. સ્ત્રીઓને ખુરશી-ટેબલવાળી જોબ આપી શકાય. આ તો રાવણ જ છે કે સીતાજીને કીડનેપ કરીને અંતઃપુરમાં રાખવા છતાં તેમનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી. રાવણવિરોધીઓએ પણ તેની આટલી ઊંચી મૂલ્યનિષ્ઠા વખાણવી જોઈએ.

જ્યારેજ્યારે ભયંકર યુદ્ધો થાય છે ત્યારેત્યારે હજારો—કદાચ લાખો સ્ત્રીઓ વિધવા થતી હોય છે. લાખો બાળકો અનાથ થઈ જતાં હોય છે. આ કરુણાન્તિકા છે. આ ઢગલાબંધ વિધવાઓનું કરવું શું? તેમના આહાર-આવાસનો પ્રશ્ન તો હોય જ છે, પણ સૌથી મોટો પ્રશ્ન તેમની જુવાનીનો ઊભો થાય છે. થોડા દિવસ રોકકળ કર્યા પછી જુવાની એના મૂળ રૂપમાં છતી થવા લાગે છે. પતિ વિનાની સ્ત્રીની જુવાની સાચવવી એ સૌથી વધુ દુષ્કર કાર્ય થઈ જતું હોય છે. કદાચ એકલદોકલ હોય તો સાચવી શકાય, પણ જ્યાં ટોળેટોળાં ભેગાં થઈ જાય ત્યાં કોઈ ઉપાય ન રહે. સતીપ્રથા કે જૌહરપ્રથા માનવીય ઉપાય ન કહેવાય. સાચો ઉપાય તો તેમનાં પુનર્લગ્નનો જ કહી શકાય. પણ પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધી જાય તો શું કરવું? કદાચ આ જ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે બહુપત્નીત્વનો રિવાજ થયો હતો. જે લોકો વિધવાવિવાહ કે બહુપત્નીત્વ-પ્રથા સ્વીકારે છે તે પ્રશ્નને ઉકેલે છે. જે આમાંનું કશું નથી કરી શકતા તે પ્રશ્ન ઉકેલતા નથી. વીરસ્ત્રીઓ ફળદ્રુપતા વિનાની રહી જાય તો વીરપુરુષોની ઉત્પત્તિ ઘટી જાય. પરિણામે સૈનિકોની તંગી થઈ જાય. ભારતમાં મધ્યકાળમાં આવું જ થયું હતું. તેથી રાજાઓ આરબ વગેરે બહારના સૈનિકોની સેના બનાવતા, જે પાછળથી પીઠારા થઈને પ્રજાનું પીડન કરતા.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ, બીજું વિશ્વયુદ્ધ અને સામ્યવાદી સત્તાના સ્થાનમાં યુરોપમાં સાત કરોડ માણસો માર્યા ગયા હતા. તેથી સાત કરોડ સ્ત્રીઓ પુરુષો વિનાની થઈ ગઈ હતી. આ સ્ત્રીઓએ સ્વચ્છંદી થઈને યૌનાચારના ક્ષેત્રે ભીષણ અવ્યવસ્થા કરી દીધી હતી, જે હજી પણ ઠીક થઈ શકી નથી. મોટાં અને ભીષણ યુદ્ધો સ્ત્રીઓ માટે પણ મોટા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન કરે છે.

રામ-રાવણના ભીષણ યુદ્ધની પણ આવી જ અસર સ્ત્રીજીવન ઉપર થવા લાગી. હજારો યોદ્ધાઓના મરણથી વિધવા થયેલી હજારો સ્ત્રીઓનું કંદન હૃદયફાટ થવા લાગ્યું. કેટલાક લોકો આવાં કારણોસર યુદ્ધવિરોધી ચિંતન કરતા થઈ જતા હોય છે. યુદ્ધની ભીષણતાનો ઇન્કાર નહિ, પણ તેના ત્યાગથી તો તેથી પણ વધુ ભીષણ પરિસ્થિતિ નિર્મિત થઈ શકે છે. યુદ્ધવિરોધી માનસે અહિંસાવાદનો ઉદય કરાવ્યો. વિશ્વમાં ભારતમાં જ આવો અહિંસાવાદ ખૂબ ફૂલ્યોફાલ્યો અને વિકસ્યો છે, જેના પરિણામે પ્રજા સંઘર્ષક્ષમતા વિનાની થઈ ગઈ અને વિદેશી અને વિદર્ભી આક્રાન્તાઓએ સરળતાથી વિજયો મેળવી રાજ્ય કર્યું. એકંદરે જોઈએ તો અહિંસાવાદથી ભારતની પ્રજાને નુકસાન સિવાય કશું જ પ્રાપ્ત થયું નથી. અહિંસા શત્રુમનોરંજિની હોય છે. શત્રુઓ તો ઇચ્છે કે સામો પક્ષ હિંસક ન હોય, અહિંસક જ હોય, જેથી સરળતાથી શિકાર કરી શકાય. આપણે સરળ શિકાર થતા રહ્યા છીએ—આજે પણ થઈ રહ્યા છીએ.

શ્રીરામે અદ્ભુત પરાક્રમ કરીને રાક્ષસદળનો સમૂળગો સફાવો કરી દીધો. પોતાના પતિઓના વધના સમાચાર સાંભળીને રાક્ષસીઓ કલ્પાંત કરવા લાગી. તેમના ઘોર રુદનથી કાળજું કાંપી જાય તેવી સ્થિતિ સર્જાઈ. અને બધાં પરિણામોનો દોષ તેમણે રાવણ ઉપર ઢોળ્યો. પૂરી લંકા શાંતિથી જીવતી હતી, પણ રાવણે સીતાહરણ કર્યું અને હવે ઘોર અશાંતિ થઈ ગઈ છે. પરાજય નિંદા વિનાના ભાગ્યે જ હોય છે. કૂડ-કપટ કરીને તમે વિજય મેળવ્યો હોય તોપણ સામાન્ય લોકો વિજયી પક્ષની જ જય બોલતા હોય છે. ઘણી વાર તો ઇતિહાસકારો પણ વિજયનો જ ઇતિહાસ લખતા હોય છે.

રાક્ષસી સેનાનો નાશ થયેલો જોઈ સ્વયં રાવણ યુદ્ધભૂમિ ઉપર ધસી આવ્યો. જે કાંઈ બચી ગયેલા રાક્ષસો હતા તે બધાને લઈને રાવણ હાહાકાર મચાવવા લાગ્યો. સામા પક્ષે વાનરસેના પણ એટલા જ ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવા લાગી. વિજયી સેના વધુ ઉત્સાહિત હોય છે. રાવણનો મુકાબલો કરવા સુગ્રીવ સામે આવી ગયો. તેણે રાક્ષસ સેનાપતિ વિરુપાક્ષનો વધ કરી દીધો.

વિરુપાક્ષ પછી મહોદરનો વારો આવ્યો. સુગ્રીવે તેનો પણ વધ કરી નાખ્યો. પછી મહાપાર્શ્વ આવ્યો. અંગદે મહાપરાક્રમ કરીને તેનો વધ કરી નાખ્યો. એક પછી એક રાવણના સેનાપતિઓ મરાવા લાગ્યા. આથી દુઃખી અને ક્રુદ્ધ થયેલા રાવણે વધુ ઉગ્ર થઈને યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. રાવણના ભયથી વાનરસેના ભાગવા લાગી, એટલે રામ સ્વયં રાવણની સામે આવી ગયા. હવે ખરેખરી લડાઈ જામી. બન્ને મહાબળવાન છે. એક પત્નીહરણનો અપરાધી છે, તો બીજા અપરાધીને દંડ દેવા ઉત્સુક છે. બન્ને વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ જામ્યો. બન્ને તરફથી એક પછી એક ભયંકર બાણોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. રાવણના શક્તિપ્રહારથી લક્ષ્મણ મૂર્છિત થઈ ગયા. લક્ષ્મણને જોઈને રામ વ્યાકુળ થઈ ગયા. તે વિલાપ કરવા લાગ્યા. યુદ્ધક્ષેત્રમાં આજે તો પૂરી તબીબી સારવારની વ્યવસ્થા હોય છે. ત્યારે પણ સુષેણ નામના વૈદરાજે રામને કહ્યું: “અહીંથી અમુક અંતરે મહોદયપર્વત છે. ત્યાં એક ખાસ પ્રકારની ઔષધિ ઊગે છે. તે મંગાવો.” આવું કામ તો હનુમાન જ કરી શકે. હનુમાનજીને તરત તે પર્વત ઉપર મોકલ્યા. હનુમાન પર્વત ઉપર પહોંચ્યા પણ ખરા. પણ ઔષધિ ઓળખાઈ નહિ એટલે પૂરું શિખર જ ઉપાડી લાવ્યા! પર્વતશિખર ઉપાડેલું હનુમાનજીનું ચિત્ર આજે પણ તેમનાં અતુલિત બળ, પરાક્રમ અને સ્વામીભક્તિની પ્રેરણા આપે છે. પર્વતશિખર જોઈને સૌને નવાઈ લાગી. સુષેણ વૈદરાજે તેમાંથી જોઈતી ઔષધિ મેળવીને તેનો લક્ષ્મણ ઉપર પ્રયોગ કર્યો એટલે લક્ષ્મણ મૂર્છામાંથી જાગૃત થયા. મહત્વના માણસોની રક્ષા માટે વૈદકીય સેવાઓ તૈયાર રાખવી જોઈએ. પછી તો રામ-રાવણ વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ જામ્યો. એવામાં અગસ્ત્યઋષિ આવી પહોંચ્યા. તેમણે શ્રીરામને વિજયમંત્ર આપ્યો. ઋષિઓ યુદ્ધવિમુખ ન હોય. રાષ્ટ્ર જ્યારે યુદ્ધે ચઢ્યું હોય ત્યારે સૌ રાષ્ટ્રપ્રેમી ઋષિમુનિજનોએ પોતાનાથી બનતી શક્તિનો ઉપયોગ કરીને રાષ્ટ્રને જિતાડવાના કામે લાગી જવું જોઈએ. યુદ્ધવિમુખ થવું કે લોકોને યુદ્ધવિમુખ કરવા તે રાષ્ટ્રદ્રોહ જ કહેવાય. અધ્યાત્મ કદી રાષ્ટ્રદ્રોહી ન હોય. કદાચ તેવું થાય તો સમજવું કે તે સાચું અધ્યાત્મ નથી. આવા સમયે નિષ્ક્રિય થવું કે નિષ્ક્રિય રહેવાનો ઉપેદશ આપવો તે પણ ગદ્ગારી જ કહેવાય. ‘રાષ્ટ્ર પહેલો અને મોક્ષ પછી’ની દૃષ્ટિ વિકસાવે તે જ સાચું અધ્યાત્મ કહેવાય. અગસ્ત્યઋષિના આવવાથી યુદ્ધની બાજી પલટાઈ ગઈ. લાંબા ઘોર સંગ્રામ પછી શ્રીરામે બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. રાવણનો વધ થઈ ગયો. તેનું ભારે-વિશાળ શરીર ધરણી ઉપર ધડામ દઈને ઢળી પડ્યું. દેવોએ જયજયકાર કર્યો. કેટલાંક મરણથી પ્રજા રાજી થતી હોય છે. જે લોકોને પીડનારા હોય છે તેમના મૃત્યુની રાહ લોકો જોતા રહે છે અને જ્યારે પણ કોઈ વીરપુરુષ એવી અધમ વ્યક્તિને યમસદન પહોંચાડે છે ત્યારે ચારે તરફ આનંદ છવાઈ જાય છે. રાવણને ઘણી રાણીઓ હતી. ખબર પડતાં જ બધી રાણીઓ કલ્પાંત કરવા લાગી. મંદોદરી પૂર્ણ પતિવ્રતા અને વિશ્વાસુ વફાદાર પત્ની હતી. તે પણ હૈયાફાટ રુદન કરવા લાગી. લંકામાં ચારે તરફ શોકનું વાતાવરણ છવાઈ ગયું.

43. સીતાજીની અગ્નિપરીક્ષા

સત્ય અને ન્યાયની પ્રાપ્તિ માટે યુદ્ધ કરવું એ કર્તવ્ય છે—કહો કે મહાકર્તવ્ય છે. યુદ્ધવિમુખ પ્રજા કર્તવ્યવિમુખ થતી હોય છે. કદાચ કાયરતાથી કોઈ યુદ્ધવિમુખ થાય તો તે ક્ષમ્ય ગણાય, તે બહુ નુકસાન પણ ન કરે, પણ કોઈ ધાર્મિક કારણોસર અથવા આદર્શોના કારણે યુદ્ધવિમુખ થાય તો તે રાષ્ટ્ર તથા પ્રજાને ભયંકર નુકસાન પહોંચાડે. વિચારોની વ્યાપકતાથી પ્રજાનું માનસ ઘડાતું હોય છે. જે લોકો ધર્મ, આદર્શ કે અધ્યાત્મના નામે પ્રજામાનસને યુદ્ધવિરોધી બનાવે છે તે રાષ્ટ્રનું પતન નોતરે છે. યુદ્ધમાં ઘોર હિંસા થાય છે તે વાત સાચી, પણ યુદ્ધ ન કરવાથી તેના કરતાં પણ વધુ ઘોર હિંસા થાય છે. ફરક એટલો છે કે યુદ્ધમાં મરનારા લોકો સિંહના મોતે મરાતા હોય છે, જ્યારે યુદ્ધવિમુખ થયેલા લોકો કૂતરાના મોતે મરતા હોય છે. પેલા સિંહો તો મારીને મરતા હોય છે, જ્યારે કૂતરા તો જીવ બચાવવા ભાગીને કમોતે મરતા હોય છે. કૂતરાના મોતે કમોતે મરવું તેના કરતાં સિંહની માફક ત્રાડ પાડીને સામે જઈને મારીને મરવું એ ખરો ધર્મ કહેવાય. લોકોને માર ખાતાં નહિ, મારતાં શિખવાડવું જોઈએ, જેથી મારનારનો નશો ઓછો થાય. ઋષિમાર્ગ વીરતા અને પરાક્રમનો માર્ગ છે. પરાક્રમ વિના ધર્મ અને સત્યની સ્થાપના થઈ શકે નહિ. પરાક્રમ વિના શાંતિ પણ ન સ્થપાય. પલાંઠી નિષ્ક્રિયતાનું અને પલાયનવાદનું પ્રતીક છે. તેનાથી પ્રજાને બચાવવી જોઈએ. જો પ્રજા પલાંઠીપૂજક થઈ જશે તો નિષ્ક્રિયતા અને કાયરતા વધી જશે. રામ-કૃષ્ણ પલાંઠી નથી વાળતા, શસ્ત્રો લઈને ઝઝૂમે છે. તેમના ઝઝૂમવાથી રાક્ષસોથી પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે. આ સાચો આદર્શ છે. અન્યાય, અસત્ય અને અત્યાચારો સામે ત્યાં સુધી ઝઝૂમતા રહો જ્યાં સુધી તમારો પૂર્ણ વિજય ન થઈ જાય.

શ્રીરામનો વિજય થઈ ગયો. હવે ત્રીજો પ્રશ્ન ઊભો થયો. લંકાનું શું કરવું? લંકા તો સોનાની નગરી છે. આવી અને આટલી સમૃદ્ધિ તો અયોધ્યામાં પણ નથી. આવો સમૃદ્ધ દેશ જતો કેમ કરાય? પણ ના, અહીં જ શ્રીરામની કસોટી છે. તેમણે લંકાને લૂંટવા કે સમૃદ્ધિ મેળવવા યુદ્ધ કર્યું નહોતું. રામ અત્યારે પદચ્યુત થયેલા રાજકુમાર છે. તેમને તો આવો ભવ્ય દેશ વિજયમાં મળી ગયો એટલે હવે તો અયોધ્યા કરતાં પણ મોટા ચક્રવર્તી રાજા થઈ શકાય. પણ ના, જરાય લોભ-લાલચમાં પડ્યા વિના તેમણે વિભીષણને બોલાવીને તત્કાલ રાજ્યાભિષેક કરાવી દીધો. આવી વિધિમાં વિલંબ ન કરાય. જેટલું મોડું કરો તેટલી ખટપટો વધે. રાજગાદી કે ધર્મગાદી ખટપટો વિનાની નથી હોતી. વિલંબ કરવાથી ખટપટિયા લોકોને તક મળી જાય અને ગૂંચવાડો ઊભો કરે, એટલે તરત જ વિધિ થઈ જવી જોઈએ.

હવે વિભીષણ લંકાધિપતિ થઈ ગયો છે. વ્યક્તિનાં પરાક્રમોમાં અનાસક્તિ અથવા ન્યાયવૃત્તિ અને નિર્લોલુપતા પણ એક ભાગ છે. રામે ધાર્યું હોત તો લંકાનું રાજ્ય પચાવી પાડ્યું હોત, પણ જરાય લોભ-લાલચ કે આસક્તિ રાખ્યા વિના તેમણે તરત જ તેની સત્તા વિભીષણને સોંપી દીધી. ખરેખર તો જે દિવસે વિભીષણ રામના શરણે આવ્યો હતો તે જ દિવસે તેને રાજા બનાવી રાજ્યાભિષેક કરી દીધો હતો. આ રામની ત્યાગવૃત્તિ છે.

જેમના માટે આટલું મોટું યુદ્ધ કર્યું હતું તે સીતાજીને તેડી લાવવા વિભીષણને સીતાજી પાસે મોકલ્યો. સીતાજી તો મળવા માટે તલપાપડ થઈ રહ્યાં હતાં. વિયોગી પુરુષ કરતાં વિયોગી સ્ત્રી વધુ વ્યાકુળ હોય છે. “મારા માટે—માત્ર મારા જ માટે રામ અહીં ચઢી આવ્યા, ભયંકર યુદ્ધ કર્યું. મારું હરણ કરી મને રોજ અપમાનિત કરનાર રાવણનું કુળ સહિત નિકંદન કાઢી નાખ્યું!” આવા પરાક્રમી અને પ્રતાપી પતિને મળવા તે અધીરાં થઈ ઊઠ્યાં હતાં. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં અપમાનવૃત્તિ વધુ હોય છે, એટલે બદલો લેવાની વૃત્તિ પણ વધુ પ્રબળ હોય છે. પોતાનો બદલો લેવાઈ ગયો હતો. અબળા સ્ત્રી પતિ દ્વારા કે પરિવાર દ્વારા બદલો લેવડાવતી હોય છે. બદલો લીધા પછી જ તેને શાંતિ થતી હોય છે. તેમાં પણ પોતાના શિયળ ઉપર હાથ નાખનાર લંપટ પુરુષને સ્ત્રી ક્ષમા નથી કરી શકતી. તેની વેદનાનો ડંખ ત્યાં સુધી નથી નીકળતો જ્યાં સુધી બદલો ન લેવાઈ જાય. સમાધાનવાદી પ્રજા બદલો નથી લેતી, તે સમાધાન કરી લેતી હોય છે. આ તેની ઉદારતા નથી હોતી પણ કાયરતા અને દુર્બળતા જ હોય છે. સમાધાન જરૂર કરવું જોઈએ, પણ તે તેની સાથે, જેણે નાદાનીથી ભૂલ કરી હોય અને જેને પૂરેપૂરો પશ્ચાત્તાપ થતો હોય. આમ હોય તો જરૂર સમાધાન કરવું જોઈએ.

સીતાજી તો પતિને મળવા માટે તૈયાર જ હતાં. પોતાના અપમાનનો બદલો લેનાર પતિ સ્ત્રીને સર્વાધિક પ્રિય લાગતો હોય છે. પતિમાં ત્યારે તેને મદાનગીનાં દર્શન થવા લાગે છે. સ્ત્રીનું મુખ્ય આકર્ષણ જ મદાનગી છે. પોતાના અપમાનનો બદલો ન લેનાર, દબાઈ જનાર અને

શત્રુને વશ થઈ જનાર પતિ દાગીનાનો ઢગલો કરી આપે તોપણ પત્નીને જીતી શકતો નથી. ભલે બોલે નહિ, પણ અંદરઅંદર ઊંડેઊંડે તેની કાયરતા પ્રત્યે નફરતનો ડંખ રહ્યા કરતો હોય છે.

વિભીષણે સીતાજીને કહ્યું કે શ્રીરામનો આદેશ છે કે પૂર્ણ રીતે સ્નાનાદિ કરીને સીતા આવે. ખરેખર તો પ્રેમનો આવેગ અને ઊભરો સમયની રાહ જોતા નથી. પણ સીતાજીએ તેમ કયું. હરખમાં ને હરખમાં સીતાજીએ સોળે શણગાર સજ્યા: “મારા પતિ... મારા પતિ... મારા ભગવાન મારા ભગવાન!” એમ તેમનું રોમેરોમ પોકારી રહ્યું હતું.

પાલખીમાં બેસીને સીતાજી રામચંદ્રજીની પાસે આવ્યાં. લાંબા સમય પછી વિયોગમાં તડપતાં પતિ-પત્નીનું મિલન થતું હોય ત્યારે ડાહ્યા માણસોએ તેમને તરત જ એકાંત કરી આપવું જોઈએ. પશ્ચિમમાં સૌની વચ્ચે આલિંગન-ચુંબન કરવામાં કશો વાંધો હોતો નથી, પણ ભારતમાં ભારે મર્યાદા હોવાથી ગમે તેટલી તડપ હોય તોપણ પતિ-પત્ની એકબીજાનો સ્પર્શ પણ કરી શકતાં નથી. આવા સમયે તેમને એકાંત ન આપીને ત્યાં જ હાજર રહેનારા લોકો વિવેકશૂન્ય જ કહેવાય.

વિભીષણે તરત જ બધા વાનરોને દૂર ખસેડવા મંડ્યા, પણ રામે વિભીષણને રોકીને કહ્યું: “આ બધા મારાં સ્વજનો જ છે. તેમને દૂર ન કરશો, ભલે અહીં જ રહે.”

સીતાજીને જોઈને રામ હર્ષિત થવાની જગ્યાએ ગંભીર થઈ ગયા. તેમનો ચહેરો ભારે થઈ ગયો. એકાએક ભાવ બદલાઈ ગયા. પ્રેમ મહાન છે, પણ જો શંકાની માખી તેમાં પડી હોય તો કેસર-ઘોળેલું દૂધ પણ પીવા તૈયાર ન થવાય. માખી પડ્યા વિનાનો પ્રેમ ભાગ્યે જ જોવા મળતો હોય છે. કેટલાક લોકો પ્રેમના કટોરામાં માખી નાખી આપવાનું કામ કરતા હોય છે. આ લોકો હજારો પ્રેમી-જીવનને બરબાદ કરી નાખતા હોય છે. બહુ થોડા લોકો માખી કાઢી આપવાનું કામ કરતા હોય છે. આવા લોકો જીવનને સુધારી આપતા હોય છે.

રામને માખી દેખાવા લાગી. આટલો સમય રાવણ સાથે રહેલી સીતા શુદ્ધ ન રહી શકે. જરૂર તે અશુદ્ધ થઈ હશે. આપણી શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનાં ત્રણ ક્ષેત્રો છે: 1. સ્પર્શ, 2. મુખ અને 3. ગુપ્તાંગ.

આપણે સ્પર્શમાત્રથી અપવિત્ર થઈ જઈએ છીએ. સદીઓ સુધી સ્પર્શની આભડછેટ ભોગવીને આપણે આપણા જ ભાઈઓને દૂર કર્યાં. હવે કાંઈક સુધારો થયો છે. પણ હવે ઘણું મોડું થઈ ગયું છે.

આપણે ખાવા-પીવાથી અભડાતી પ્રજા છીએ. તેવી પવિત્રતા કોણ કોનું નથી ખાતો તેના આધારે કઢાય છે. કેટલાક લોકો સગી પત્નીના હાથની રસોઈ પણ ન ખાય તેવા ચુસ્ત સ્વયંપાકી હોય છે.

ત્રીજું ગુપ્તાંગની પવિત્રતા છે. આ પવિત્રતા મુખ્યતઃ સ્ત્રીઓની હોય છે. સ્ત્રીનું ગુપ્તાંગ અન્ય કોઈ પુરુષના દ્વારા અભડાય નહિ તે માટે તેને જીવનભર વૈધવ્ય પળાવતા હતા અથવા સતી થવાની પ્રથા હતી. હેતુ એક જ રહ્યો કે સ્ત્રી પવિત્ર રહેવી જોઈએ. સ્ત્રીની પવિત્રતાનો આધાર તેનું ગુપ્તાંગ છે. તે કોઈના દ્વારા વટલાયેલું ન હોવું જોઈએ. આની પરાકાષ્ઠા તો જુઓ કે સીતાજીએ હનુમાનના ખભે બેસીને લંકામાંથી ભાગી છૂટવાની ના પાડી દીધી હતી, કારણ કે તેમ કરવા જતાં હનુમાનરૂપી પરપુરુષનો સ્પર્શ થઈ જતો હતો!

આ ત્રણે આભડછેટો મુસ્લિમોને ત્યાં નથી. તે ગમે તેનો સ્પર્શ કરી શકે છે. તે ગમે તેના હાથની રસોઈ જમી શકે છે અને તે ગમે તેની ભોગવેલી સ્ત્રીની સાથે નિકાહ પઢી શકે છે. તેને કશી જ આભડછેટ લાગતી નથી. આ વિશાળતાના કારણે તે વિશ્વવ્યાપી થઈ શક્યા છે. આપણે આપણી જ સંકુચિતતાના કારણે સીમિત થઈ રહ્યા છીએ.

આ બધામાં પણ જ્યારે કોઈ સ્ત્રી સાથે કોઈ ગુંડો જબરદસ્તી બળાત્કાર કરે છે તોપણ આપણા માટે તે સ્ત્રી અભડાયેલી થઈ જાય છે, તેનો સ્વીકાર નથી કરી શકતા. સ્ત્રીનો કશો જ દોષ ન હોય છતાં પણ આપણે તેને ત્યાગી દઈને પેલાની ગુંડાગીરીને પ્રોત્સાહન આપીએ છીએ. આવી કેટલીયે નિર્દોષ સ્ત્રીઓને આપણે ખોઈ દીધી છે. આપણી તથાકથિત કાલ્પનિક પવિત્રતા આપણને ડુબાડી રહી છે તેનું ભાન થાય તો સારું.

સીતાજીની સામે પણ આ જ પવિત્રતાનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો છે. રામ તેમને શંકાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. વફાદારી શંકાને સહન કરી શકતી નથી. પોતાનો સ્વજન પોતાને શંકાથી જુએ તેના કરતાં મરી જવું સારું. તીવ્ર લાગણીવાળાં આવી જ પરિસ્થિતિમાં આત્મહત્યા પણ કરી બેસતાં હોય છે.

શ્રીરામે સીતાજીનો સ્વીકાર કરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો: ના... ના... આ સ્ત્રી હવે મારા કામની ન રહી. મારે ન જોઈએ. રામે ન કહેવાનું

કહી દીધું: “તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જા.” એમ કહીને રામે તો નામ પણ ગણાવી દીધાં: લક્ષ્મણ, વિભીષણ, સુગ્રીવ: વગેરે વગેરે. સીતાજીની ઉપર તો આકાશ તૂટી પડ્યું. ઘરમાં જ બેઘર થઈ ગયાં. સ્ત્રી આખી દુનિયાનો તિરસ્કાર સહન કરી શકે, પણ ખુદ પતિ જ તેનો માત્ર શંકાના આધારે તિરસ્કાર કરે તો તે અસહ્ય થઈ જાય. પણ જીવન તો અસહ્યને સહન કરવા માટે જ રચાયું હોય છે. સીતાજીએ ઘણી આજીજી કરીને રામને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો: “હું નિર્દોષ છું! પવિત્ર છું! શુદ્ધ છું!” પણ રામનું સમાધાન ન થયું. ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનો ત્રાસ ખાનદાન સ્ત્રીઓને સહન કરવો પડતો હોય છે. જેમની પાસે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ નથી હોતી તેમની સ્ત્રીઓને તેવો ત્રાસ પણ નથી હોતો. તેવી સ્ત્રી કદાચ પરપુરુષથી અશુદ્ધ થઈ પણ ગઈ હોય તોપણ તેને બહુ વાંધો નથી આવતો હોતો. તે બધું સ્વીકારી શકે છે અને જીવી શકે છે. પણ જેમ-જેમ ખાનદાની ઊંચી થતી જાય અને સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ થતી જાય તેમતેમ મૂલ્યોનું દબાણ પણ વધતું જાય. આ દબાણ નીચે જીવનારા લોકો ભારે દુઃખી હોય છે. સીતાજી બહુ દુઃખી છે! રામ પણ દુઃખી છે!

છેવટે સીતાજીએ પોતાની પવિત્રતાની ખાતરી કરાવવા અગ્નિપ્રવેશનો નિશ્ચય કર્યો. જીવનનાં બધાં દુઃખો એક તરફ કરવામાં આવે અને બીજી તરફ માત્ર કલંકનું દુઃખ રાખવામાં આવે તો સાચા માણસ માટે કલંકનું દુઃખ વધુ અસહ્ય થઈ જાય. તેમાં પણ આવું કલંક પોતાનાં જ સ્વજનો દ્વારા લગાવવામાં આવે તો-તો અસહ્યતાની સીમા પાર થઈ જાય. રામનું વલણ સખત છે. લક્ષ્મણને રામનું વલણ જરાય ગમતું નથી, પણ મોટા ભાઈની મર્યાદાના ભાનમાં તે ચૂપચાપ બધું જોઈ રહ્યા છે. રામે લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરી: “ચિતા સજાવી આપ.” લક્ષ્મણે ચિતા સજાવી દીધી. લોકો બધા “હવે શું થશે? શું થશે?” એવી કુતૂહલવૃત્તિથી જોઈ રહ્યા છે. સીતાજીએ રડવાનું બંધ કર્યું. તે ગંભીર થઈ ગયાં. તેમનો ચહેરો સખત થઈ ગયો. તેમણે રામની પ્રદક્ષિણા કરી, મનોમન પ્રાર્થના કરી: “જો મેં તનથી, મનથી—સર્વ રીતે માત્ર ને માત્ર તમને જ પતિ માન્યા હોય તો આ અગ્નિ મારા માટે શીતળ થઈ જાઓ.”

ભડભડતી ચિતામાં સીતાજીએ પ્રવેશ કરી દીધો. હાથ જોડીને ક્યાંય સુધી બેસી રહ્યાં પણ તેમનો વાળ પણ બળ્યો નહિ. બ્રહ્માદિ દેવો પ્રગટ થયા. સૌએ જયજયકાર કરી દીધો. સૌએ રામને ખાતરી આપી કે સીતાજી નખશિખ શુદ્ધ છે. શ્રીરામે સીતાજીનો સ્વીકાર કર્યો.

એવું કહેવાય છે કે ત્યારથી સ્ત્રીઓની અગ્નિપરીક્ષા ચાલુ થઈ છે, જે હજી પણ ચાલી રહી છે.

પ્રેમાળ સ્ત્રી પ્રેમાળ પતિને સંપૂર્ણ સમર્પિત થઈ જાય, પણ પતિ દ્વારા જ સંપૂર્ણ બહિષ્કૃત થવાનું થાય તો તે વેદના વર્ણન બહારની વસ્તુ બની જાય. પણ આવું થયું છે અને થાય છે. ત્યારે કોઈ ‘માનું ઘર’, ‘બાપનું ઘર’, ‘વનિતા આશ્રમ’, ‘નારીનિકેતન’ જેવી સંસ્થાઓ નહિ હોય. આટલી હદે હડધૂત થયેલી નિર્દોષ સ્ત્રી પતિના ઘરમાં સ્થાન ન પામી શકે, તો પછી અગ્નિ જ તેને સંઘરે. અગ્નિએ સીતાજીની લાજ રાખી લીધી. તેણે સીતાજીને નિષ્કલંક સાબિત કરી દીધાં. પહેલાં કલંકિત થઈને પછી નિષ્કલંકિત થવું એ પણ જીવનની ધન્યતા જ કહેવાય. કેટલાક લોકો પછી થનારી નિષ્કલંકતાની રાહ જોતા નથી.

વાલ્મીકિ રામાયણમાં આ પ્રસંગે સ્વર્ગથી દશરથ રાજાનું આવવું તથા સીતાજીને આશીર્વાદ આપવાનું બતાવ્યું છે. એક પ્રેમીજોડું ખંડિત થતું થતું માંડ બચી ગયું તેનો સૌને આનંદ થયો.

મહાકાર્યનો પ્રારંભ મહાપુરુષો જ કરી શકે, નાના માણસો તો વિચાર પણ ન કરી શકે. મહાપુરુષનો નિર્ણય મહાકાર્યોથી જ થવો જોઈએ. મહાકાર્યો કર્યા વિના પણ જો કોઈને મહાપુરુષ માની લેવાય તો તેવી પ્રજાનું પતન થઈ જતું હોય છે.

મહાકાર્યના આરંભ કર્યા પછી તેને સાંગોપાંગ પૂરું કરવાનું ઘણું જ મુશ્કેલ હોય છે. કેટલાંક મહાકાર્યો પૂરાં નથી કરી શકાતાં, અધૂરાં જ રહી જતાં હોય છે. કાર્યનું અધૂરાપણું બે રીતે થતું હોય છે: 1. પોતાની અક્ષમતાથી અને 2. કાર્યની પ્રચંડતાથી.

પોતાની અક્ષમતાથી અધૂરા રહેલા કાર્યને વારસદારો પૂરું કરે તોપણ ધન્ય થવાય. ભગીરથના પૂર્વજો ગંગાવતરણ ન કરી શક્યા તોપણ તેમણે પ્રયત્નો ન છોડ્યા. છેવટે ભગીરથે કાર્ય પૂરું કર્યું. આ રીતે પણ કાર્યપૂર્તિ કરી કહેવાય. પણ જે લોકો અડધે આવીને કાર્યની ભીષણતા જોઈને પડતું મૂકીને ભાગી જાય તે યશસ્વી નથી થઈ શકતા, તે હાંસીને પાત્ર બને છે, તોપણ જે લોકો મહાકાર્યોનો પ્રારંભ જ નથી કરતા તેમના કરતાં સારા કહેવાય.

કેટલાક લોકો મહાકાર્યના જ વિરોધી હોય છે. તેમની દલીલ હોય છે કે નાનું કાર્ય પણ કેટલી બધી ઉપાધિઓ પછી પૂરું થતું હોય છે! તો પછી મોટું અને પ્રચંડ કાર્ય તો ઉપાધિઓનો પાર જ ન રાખે! ઉપાધિમાં પડવું તેના કરતાં શાંતિથી જેમ છે તેમ જીવી લો ને! આ લોકો તો નાનાં કાર્યોનો પણ ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. તેના માટે તેને ત્યાગનું રૂપાણું નામ આપે છે. ‘નિવૃત્તિ-માર્ગ’ તો ઉપાધિનો માર્ગ છે, તો મહાપ્રવૃત્તિ માર્ગ તો મહાઉપાધિઓનો ભંડાર જ કહેવાય. એટલે ત્યાગી-વીતરાગી જીવન જીવી લો. શાંતિ પામશો. જો પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા તો અશાંતિનો પાર નહિ રહે—આવી ધારણાના કારણે ત્યાગી-વીતરાગી પોતે તો પારાવાર શારીરિક દુઃખો સહન કરી લે, પણ બીજાંનાં દુઃખોને દૂર ન કરે. તે ભૂખ વેઠી લે પણ ભૂખ્યાંને જમાડે નહિ. તે ટાઢ-તડકો વેઠી લે, પણ બીજાંને ધાબળા-કાંબળા આપે નહિ. આવો નિવૃત્તિમાર્ગ પાછો ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતા કહેવાય! ભારતની પ્રજા આ રીતે ગુમરાહ થઈ.

પશ્ચિમથી મિશનરીઓ આવ્યા. તેમણે અછૂતો, આદિવાસીઓ, દલિતોના ઘરેઘરમાં ફરીને લોકોનાં દુઃખો દૂર કરવા મંડ્યો. લાખોને નાહતાં-ધોતાં કર્યાં, કપડાં પહેરતાં કર્યાં, ભણતાં-ગણતાં કર્યાં, નોકરી-ધંધે લગાવ્યાં. બધાં સુખી થયાં, બધાંને સુખી કર્યાં. હવે પેલાં બધાં તેમનાં થઈ ગયાં.

આપણા ત્યાગી-વીતરાગીઓએ ન તો આ કામ કર્યું, ન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. બસ એક જ વાત: બધાં દુઃખો સહન કરી લો, ભોગવી લો. ભોગવી લેશો તો જ મોક્ષ મળશે. “તું તારું કર.”—આ મહાસૂત્રથી સૌને લોકોનાં દુઃખો દૂર કરવાના કામથી હતોત્સાહ કર્યા. આપણે સુકાતા ગયા. પેલા દીન-દુઃખી ટળવળતા લોકો આપણને છોડીને પેલી તરફ ચાલ્યા ગયા, કારણ કે તેમની અપ્સરા જેવી સાધ્વીઓ અને સાધુઓ ઘણાં દુઃખો સહન કરીને પણ પરદુઃખભંજનની પ્રવૃત્તિને તપસ્યા માનતાં હતાં. તે દુઃખોને સહી લેવાનો નહિ, દુઃખોને દૂર કરવાનો આદર્શ પાળતાં હતાં. હવે મોડેમોડે આપણે કાંઈક જાગવા મંડ્યા છીએ. પણ બ્લૂપ્રિન્ટ તો હજી તેની તે જ છે: “પ્રવૃત્તિરૂપી ઉપાધિથી દૂર રહો. નિવૃત્તિરૂપી શાંતિને વરો.” જ્યાં સુધી આ ધારણાને પ્રજા સ્વીકારતી રહેશે ત્યાં સુધી તે સુકાતી જ જશે.

શ્રીરામે સીતાજીને શોધવા અને પ્રાપ્ત કરવા માટે મહાકાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. જોતજોતાંમાં તેમને સહાયક બળો મળતાં ગયાં. પોતાના જ ભાઈથી પીડિત સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરે મળ્યા. જોતજોતાંમાં મોટી-વિશાળ વાનરસેના ઊભી થઈ ગઈ. ચારે તરફ શોધ ચાલુ કરી અને અંતે સીતાજીને શોધી કાઢ્યાં. હવે મેળવવાનું મહાકાર્ય કરવાનું બાકી હતું. તે પણ આરંભ્યું. અનેક વિઘ્નો પાર કરીને વાનરસેના લંકાના દરવાજે પહોંચી ગઈ. સમજાવટના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં છેવટે યુદ્ધ કર્યું અને સર્વનાશ કરીને વિજય પણ મેળવ્યો. પણ હવે શું?

કાર્ય સફળ રીતે પૂરું થયા પછી તેના આયોજનને સંકેલી લેવું પણ જરૂરી હોય છે. આ વખતે કાર્યની સફળતાનો ગર્વ કે ઉન્માદ ચઢ્યો હોય તો સંકેલો કરતાં બધું કરેલું ધૂળધાણી થઈ શકે છે. વિજય પછી ગર્વ કે ઉન્માદ ન ચઢે તો જ યોગ્ય સમાપન કરી શકાય.

શ્રીરામે બધા સેનાપતિઓ અને વાનરસેનાનો ખૂબ આભાર માન્યો અને સૌને યથાયોગ્ય ભેટો આપી. ઉદાર વ્યક્તિઓ આવતાં અને જતાં બન્ને વખતે કાંઈ ને કાંઈ ભેટો આપતા જ હોય છે. જે ભેટો આપે છે, તેમનું ફરીફરીને કામ કરવા લોકોમાં ઉત્સાહ રહે છે. જે લૂખા રહે છે, કશું જ આપતા નથી તેમની કંજૂસાઈ તેમને જ હાનિ પહોંચાડે છે. ફરીથી કોઈ કામ કરવા તૈયાર થતું નથી.

સેનાપતિઓ અને વાનરસેનાને વિદાય કરી પછી બધા દેવો પોતપોતાના વિમાનમાં પોતાના ધામ તરફ વિદાય થયા. હવે અયોધ્યા પહોંચવા માટે રામને ઉતાવળ થવા લાગી. વનવાસની મુદત પૂરી થઈ રહી હતી. ભરતે કહેલું કે “એક દિવસ પણ મોડા પડશો તો અગ્નિમાં દેહ અર્પણ કરી દઈશ!” એટલે અયોધ્યા જલદીજલદી પહોંચાય તે માટે પુષ્પક વિમાન હાજર કરવામાં આવ્યું. રામે વિમાનમાં સુગ્રીવ, હનુમાન, વિભીષણ વગેરેને સાથે લીધા. વારંવાર હાથ હલાવીને સૌની વિદાય લઈને વિમાન આકાશે તરત ઊડી નીકળ્યું.

વિમાનમાંથી નીચે દેખાતી ધરતી અને પોતાનાં સ્થાનો વગેરે જોતાં, બતાવતાં-બતાવતાં રામ આગળ વધવા લાગ્યા. થોડી જ વારમાં કિષ્કિન્ધાનગરી પહોંચી ગયા. સુગ્રીવ વગેરેની ઇચ્છા હતી કે અમારી પત્નીઓને પણ સાથે લીધી હોય તો તે પણ અયોધ્યા જુએ. વિમાન નીચે ઊતર્યું અને ઊભું રહ્યું. બધા મહાવાનરો પોતપોતાની પત્નીઓને તૈયાર કરીને લઈ આવ્યા. પત્ની સાથેનો પ્રવાસ રસદાયી થઈ શકે છે. બધી પત્નીઓ ચઢી ગઈ કે તરત જ વિમાન ફરીથી આકાશમાં ઊડ્યું અને ઋષ્યમૂક-પર્વત આગળ પહોંચ્યું. રામને બધાં સંસ્મરણો યાદ આવી ગયાં. આ પંપાસરોવર છે. અહીં શબરીને જોઈ હતી અને આ ગોદાવરીનદી. અહીં અગસ્ત્યઋષિનો આશ્રમ છે. પેલો અત્રિ અને અનસૂયાજીનો આશ્રમ છે અને આ ત્રિવેણીસંગમના કિનારે ભારદ્વાજઋષિનો આશ્રમ છે.

શ્રીરામ સીતાજીને બધું બતાવતા બતાવતા જઈ રહ્યા છે. “અને જો... જો, આ દેખાય તે અયોધ્યાનગરી છે. નમસ્કાર કરો.” બધા વાનરો વિમાનમાંથી જ અયોધ્યાનગરી જોઈને હર્ષવિભોર થઈ ગયા.

વિપ્રનું રૂપ ધારણ કરીને હનુમાનજી ભરતને મળવા ચાલ્યા. જ્યારે ભરતને સમાચાર મળ્યા કે રામ આવી રહ્યા છે ત્યારે તેના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. વીજળીવેગે સમાચાર અયોધ્યામાં ફેલાઈ ગયા. પૂરી નગરી હર્ષની હેલીએ ચઢી છે. હર્ષના પ્રસંગે હર્ષ થવો જ જોઈએ. સુખનો ઊભરો ચઢે ત્યારે હર્ષ કહેવાય. પૂરી નગરી રામનાં દર્શન કરવા નીકળી પડી છે. જીવનમાં ગંભીરતા જરૂરી છે, પણ હર્ષના પ્રસંગે પણ દિવેલિયું ડાચું રાખવું તે ગંભીરતા ન કહેવાય. ખીલેલું કમળ જ કમળ કહેવાય. સૂર્યોદય થાય તોપણ કમળ ન ખીલે તો કમળની તો વાત જવા દો, સૂર્યને શરમ આવે!

ચૌદ વર્ષે રામ પાછા ફરી રહ્યા છે. આ જ અયોધ્યાથી એક દિવસે પહેરેલે વસ્ત્ર તેમણે વિદાય લીધી હતી અને પૂરી અયોધ્યા તેમને રોકવા-પાછા વાળવા પાછળ ઊમટી પડી હતી. હવે આજે અયોધ્યાની ભાગોળે વ્રત પૂરું કરીને રામ પાછા ફરી રહ્યા છે. આ ચૌદ વર્ષ કેવાંકેવાં દુઃખોમાં વિતાવ્યાં તેની જ રામાયણ છે. સુખોની રામાયણ ન હોય, રામાયણ તો દુઃખોની જ હોય.

રામ અને ભરત બન્ને ભેટી પડ્યા. ભરતે મહેલમાં વન ભોગવ્યું છે. વનમાં વન ભોગવવા કરતાં મહેલમાં વન ભોગવવું અતિશય કઠિન કામ છે. તેણે પાદુકા પૂજીને રાજવહીવટ કર્યો છે. પોતે છત્રીપલંગ ઉપર સૂતો નથી, દર્ભની પથારી ઉપર સૂતો છે. રામ મહાન છે, તો ભરત પણ મહાન છે. સામે ચાલીને આવેલી રાજગાદીને તેણે ઠોકર મારી દીધી હતી. હજી પણ દાનત જરાય બગડી નથી. આજે પણ ક્યારે રામ આવે અને ક્યારે ગાદી સોંપી દઉં તેવી તાલાવેલી તેને લાગેલી છે.

બન્ને ભાઈઓ મન મૂકીને ભેટ્યા. હર્ષનાં આંસુઓ છલકાઈ રહ્યાં છે. લાગણીઓ આંખોમાંથી ધોધમાર વહી રહી છે. લાગણીઓથી ભીંજાયેલું જીવન જ જીવન હોય. લાગણીહીન જીવન અને મડદામાં કશો ફરક ન કહેવાય. આવા જીવનના જલદી અગ્નિસંસ્કાર થઈ જાય તે જ ઉત્તમ કહેવાય. સૌએ મળીને તત્કાળ રામનો રાજ્યાભિષેક કરી દીધો. હવે રામ રાજા થયા હતા. જે ગાદીને તેમણે પિતાની આજ્ઞા પૂરી કરવાના નિમિત્તે ત્યાગી દીધી હતી તે જ ગાદી સામે ચાલીને પાછી આવી હતી. ત્યાગીને ભોગવો તો ભોગ પણ પ્રસાદ થઈ જાય!

માતા કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી મળ્યાં. રામે સૌનાં ચરણવંદન કર્યાં. કૌશલ્યાનું હૃદય ગદ્ગદ થઈ રહ્યું હતું. સીતાજીએ પોતાનો નવલખો હાર હનુમાનજીને પહેરાવી દીધો. બીજા બધા વાનરો અને તેમની પત્નીઓને પણ યથાયોગ્ય ભેટો આપી કદર કરવામાં આવી. પ્રસંગની સમાપ્તિ ઉદારતાથી થાય તો જ પ્રસંગ દીપી ઊઠે. આખું વર્ષ કમાય અને એક દિવસ વાપરે તેને તહેવાર કહેવાય, પણ આખું જીવન કમાય અને એક દિવસ મન મૂકીને વાપરે તેને પ્રસંગ કહેવાય. પ્રસંગે વપરાયેલો પૈસો કમાણીની ધન્યતા પ્રગટાવે છે. હવે તો રામરાજ્યની સ્થાપના થઈ ગઈ છે. ચારે તરફ આનંદ જ આનંદ છે.

ઉત્તરકાંડ

45. લોકનિંદા અને સીતાત્યાગ

જીવનનો પ્રવાહ માત્ર સત્યના આધારે જ ચાલતો નથી. ઘણી વાર મહા અનર્થો અફવાઓ દ્વારા પણ થઈ જતા હોય છે. અફવાઓમાં સત્ય કે તથ્ય ન હોય તોપણ અફવાઓ ખોટાં પરિણામો આપતી જ હોય છે. માત્ર સત્યનો જ વિજય થાય છે તે વાત સર્વાંશે સાચી નથી. ઘણી વાર અફવાઓનો પણ વિજય થતો હોય છે. બધી અફવાઓમાં સૌથી નિકૃષ્ટ અને મહાદુઃખદાયી અફવા કોઈના ચારિત્રને કલંકિત કરવાની હોય છે. આવી અફવા બહુ સરળતાથી ફેલાવી શકાતી હોય છે અને લોકો સાચા-ખોટાની કશી ખાતરી કર્યા વિના તેને માની પણ લેતા હોય છે. મહાનતા વિરોધ વિનાની નથી હોતી. વિરોધ જ્યારે શત્રુતામાં બદલાય અને શત્રુતા જ્યારે અધમ કક્ષાએ પહોંચે ત્યારે શત્રુ ચારિત્રહનનનો ખેલ ખેલતો હોય છે. હારેલા, થાકેલા, નિરાશ થયેલા શત્રુ માટે જ્યારે કોઈ ઉપાય બાકી નથી રહેતો ત્યારે ચારિત્રહનનનો નીચ અને નિંદ્ય પ્રયત્ન કરતો હોય છે. ઉત્તમ કક્ષાનો શત્રુ કદી આટલી નીચી કક્ષાએ જતો નથી. પણ બધા તો કાંઈ ઉત્તમ કક્ષાના હોતા નથી.

અયોધ્યામાં શ્રીરામનો રાજ્યાભિષેક થઈ ગયો, પછી હવે સુખના દિવસો આવ્યા હતા. પ્રેમાળ પતિ પત્નીને અને પ્રેમાળ પત્ની પતિને વધુમાં વધુ સુખી કરવાના અરમાન ધરાવતાં હોય છે.

પત્નીને રાજી કરવી હોય તો તેને આનંદ-પ્રમોદ કરાવવા વન-ઉપવન-વાટિકાઓમાં લઈ જાઓ. ઘરમાં ગોંધાયેલી પત્ની મુક્ત વિચરણની ઇચ્છા ધરાવતી હોય છે. શાણા પતિઓ અવારનવાર તેની આવી ઇચ્છા પૂરી કરવા યાત્રા-પ્રવાસ-પર્યટન ગોઠવતા હોય છે. જેમ એકાકીપણું વ્યક્તિને મારી નાખે છે તેમ ઘરની દીવાલોમાં ગોંધાઈ રહેવું પણ સ્ત્રીઓને મારી નાખતું હોય છે. સ્ત્રીઓ ‘એન્જોયમેન્ટ’ની ભૂખી હોય છે.

શ્રીરામજી સીતાજીને પોતાની સાથે અશોક ઉદ્યાનમાં લઈ ગયા અને ખૂબ આનંદપ્રમોદ કર્યો. પતિનાં અનેક નામોમાંનું એક નામ ‘રસિયા’ છે. રસિયા એટલે આનંદ-પ્રમોદ-ભોગ-વિલાસમાં રસ લેનારા. આવા રસ વિનાનો પતિ હોય તો પત્નીને તેનાથી સંતોષ ન થાય. અસંતુષ્ટ પત્ની કોઈ વાર રસ્તો ચાતરી શકે છે. દિવેલિયો પતિ અરમાનભરી પત્ની માટે પાણીમાં પથ્થરની શિલા જેવો ભારરૂપ થઈ જતો હોય છે. કુપથગામી પત્નીમાં તેનો દિવેલિયો પતિ પણ કેટલીક વાર કારણ બનતો હોય છે. પતિ-પત્નીઓ ભોગો ભોગવે કે મોજશોખ કરે તેમાં કશું ખોટું નથી; પણ હા, તે મર્યાદામાં હોય તો સારું. જે લોકો ભોગોનો સદંતર ત્યાગ કરવાની પ્રેરણા આપે છે તે જીવનદ્રોહી છે. ભોગોનો ત્યાગ ન હોય-સંયમ હોય. ઉપદેશ ત્યાગનો નહિ, સંયમનો હોય.

પણ ભોગો લોકોની નજરે ચઢે તેવા ન હોય. લોકનજરે ચઢનારા સાચા હોય તોપણ ઈર્ષ્યાના પાત્ર બનતા હોય છે. એટલે ભોગો, ભોજન તથા ભજનને ગુપ્ત-એકાંતમાં જ સેવવાનું કહ્યું છે. સીતાજીની અત્યારે સગર્ભાવસ્થા ચાલી રહી છે. આ અવસ્થામાં સ્ત્રીને જાતજાતની ઇચ્છાઓ થતી હોય છે, જેને “દોહદ” કહેવાય છે. શાણો પતિ પત્નીના દોહદને પૂરા કરતો હોય છે.

રામ અને સીતાનો આનંદ-પ્રમોદ ઇન્દ્રને પણ લલચાવે તેવો હતો. ઋષિઓ અને રાજર્ષિઓ ભોગત્યાગી નથી, ભોગસંયમી છે. ત્યાગ નકાર છે, નિગ્રહ છે. સંયમ હકાર છે, ઊર્જા છે. પતિ-પત્ની સાધનાનાં પૂરક બની શકે છે. સાધના એવી ન હોય કે જેમાં પતિ-પત્ની એકબીજાનાં બાધક બની જાય!

લોકો ચર્ચા વિનાના નથી હોતા. લોકોને સૌથી વધુ ભોગચર્ચા ગમતી હોય છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ ‘શું રાંધ્યું? શું ખાધું? શું પહેર્યું? શું ભોગવ્યું?’ તેની ચર્ચા વિશેષ કરતી હોય છે. તેમાં પણ કોઈ નવુંનવું જોડું આવ્યું હોય અને લોકોની નજરે ચઢે તેમ વર્તતું હોય તો ચર્ચા કરવાની ટેવ પડી જાય. તાળીઓ દઈ-દઈને સ્ત્રીઓ ચર્ચા કરવા લાગી જાય. અયોધ્યામાં સીતા-રામની પણ ચર્ચા થવા લાગી. ચર્ચામાંથી કેટલીક વાર વંટોળિયો ઊભો થાય, તો કેટલીક વાર આંધી પણ ફૂંકાવા લાગે. નવરા લોકોને આમ કરવામાં બહુ રસ આવે. બધા રસોમાં નિંદારસ સૌથી વધુ પકડ જમાવતો હોય છે. અને કોઈ ગામ કે કોઈ સમાજ નિંદકો વિનાનો હોતો નથી. મોટા ભાગની રામાયણો કોઈ ને કોઈ નિંદકોના દ્વારા ઊભી કરાયેલી હોય છે.

તમારી પ્રશંસા અને જયજયકાર કરનારા ક્યારે પલટી ખાય અને નિંદા કરવા લાગી જાય તે કહેવાય નહિ. તમારા મિત્રો કે સંબંધીઓ

ત્રણ પ્રકારના હોય છે.

(1) જ્યારે તમારી ચઢતી હોય અને લોકો પ્રશંસા કરતા હોય ત્યારે તે પણ પ્રશંસા કરવા લાગે.

(2) જ્યારે તમારી પડતી આવે અને લોકો નિંદા કરવા લાગે ત્યારે તે પણ નિંદા કરવા લાગે. લોકોના વલણના આધારે પ્રશંસા-નિંદા કરનારા હોય છે. અર્થાત્ જ્યાં પ્રશંસા થતી હોય ત્યાં પ્રશંસા કરે અને જ્યાં નિંદા થતી હોય ત્યાં નિંદા કરે. આવા લોકો પહેલાં લોકોનું વલણ જુએ અને તે પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલનારા હોય છે.

(3) કોક જ એવો મિત્ર કે સંબંધી હોય છે જે લોકોના વલણની પરવા કર્યા વિના પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં તમારા પક્ષે અડીખમ ઊભો રહે છે. અયોધ્યામાં રામની પણ નિંદા થવા લાગી. બહુ પ્રતિષ્ઠિત માણસની એક મોટી કમજોરી હોય છે. તે લોકોની નિંદા સહન કરી શકતો નથી. નિંદા સાંભળતાં જ તે વિચલિત થઈ જાય છે. લોકપ્રિય થવા ઇચ્છતા રાજાએ સાવધાનીથી પાછળ થતી ચર્યાની જાણ મેળવતા રહેવું જોઈએ. રાજાએ લોકપ્રવાહ, અધિકારીપ્રવાહ, અને રાજપ્રવાહની સાચી જાણકારી રાખવી જોઈએ, જેથી ષડ્યંત્રો રોકી શકાય.

રામની પાસે ભદ્ર નામનો ગુપ્તચર છે. તેનું કામ લોકચર્યાની જાણકારી મેળવવાનું છે. તે રોજ આવીને લોકોનાં વખાણની વાતો સંભળાવે છે. વખાણ સાંભળવાથી સૌને આનંદ થાય છે.

એક વાર રામે ભદ્રને કહ્યું: “તું રોજ વખાણની વાતો સંભળાવે છે, પણ કોઈ નિંદા કરતું હોય તો તે વાત કેમ કહેતો નથી?”

ભદ્રે કહ્યું: “લોકો નિંદા પણ કરે છે; પણ મારાથી તેવી વાતો કહેવાય નહિ. તમને દુઃખ થાય.” પણ રામે જ્યારે આગ્રહ કર્યો કે “ના-ના, તારે જે હોય તે બધું જેવું ને તેવું મને જણાવી દેવું જોઈએ” ત્યારે ભદ્રે કહ્યું:

“લોકો કહે છે કે ‘સીતાજીને પાછાં લાવ્યા તે ઠીક ન કર્યું કહેવાય. ખબર નહિ, રાવણે શું શું કર્યું હશે?’

કેટલાક તો વળી એવું પણ કહે છે કે ‘લગ્ન પછી બાર વર્ષ સીતાજી અહીં અયોધ્યામાં રહ્યાં ત્યારે તેમને ગર્ભ કેમ ન રહ્યો? વનવાસ દરમિયાન તેર વર્ષ સુધી રામ-સીતા સાથે રહ્યાં ત્યારે ગર્ભ કેમ ન રહ્યો? અને રાવણને ત્યાં રહ્યાં તો ગર્ભ કેમ રહી ગયો?’—આવી-આવી વાતો કરે છે.

“આ તો રામ જ સીતાજીને પાછાં સ્વીકારે, બીજો કોઈ પણ આબરૂદાર—પ્રતિષ્ઠિત માણસ આવી પત્નીને સ્વીકારે નહિ.” આવી ન સંભળાય તેવી વાતો કરે છે.

વાસ્તવિક રામાયણમાં પેલા ધોબીની વાત આવતી નથી. આ લોકચર્યા છે. પોતાની આવી કટુનિંદા સાંભળીને રામને ભારે વ્યથા થઈ.

કેટલાક લોકો ધર્મભીરુ હોય છે, તો કેટલાક આબરૂભીરુ હોય છે. ધર્મભીરુ કશું પણ ખોટું કામ કરી શકતા નથી—કદાચ કરવું પડે તો તેમને ડંખ લાગે છે, ગ્લાનિ થાય છે, જ્યારે આબરૂભીરુ જરા પણ આબરૂને ઘા વાગે કે ઉઝરડો થાય છે તો ભારે વ્યથા અનુભવે છે. નામ પછીની બદનામી બહુ દુઃખદાયી હોય છે. પણ મોટા ભાગે બદનામી કોઈ નામીની જ થતી હોય છે. જે નામી નથી, તેની બદનામી પણ નથી.

બદનામી સાચી અને ખોટી એમ બે પ્રકારની હોય છે. માનો કે તમે ચોરી કરતાં પકડાયા અને ચોર તરીકેની બદનામી થઈ તો તે સાચી બદનામી છે. પણ માનો કે તમે ચોરી કરી જ નથી છતાં તમને ચોર ઘોષિત કરવામાં આવે તો તે ખોટી બદનામી કહેવાય. ચારિત્રની બાબતમાં કેટલીક સાચી બદનામી થતી હોય છે, પણ કેટલીક ખોટી પણ થતી હોય છે. નિર્દોષને દોષી માનીને તેની બદનામી કરાતી હોય છે. કેટલીક વાર વિરોધીઓ કે શત્રુઓ યોજનાપૂર્વક કોઈને બદનામ કરવા આરોપ લગાવતા હોય છે. કેટલાક બ્લેકમેઈલનો ધંધો કરનારા આબરૂદાર માણસોને શોધતા હોય છે અને ગમે તેમ કરીને તેમને બ્લેકમેઈલ કરીને પૈસા પડાવતા હોય છે. આબરૂ ચિંતા વિનાની નથી હોતી. ક્યારે કોણ દાગ લગાવી દે તે કહી ન શકાય.

રામ બહુ મોટા આબરૂદાર રાજા છે. તેમની પ્રતિષ્ઠા દશે દિશાઓમાં ફેલાયેલી છે. હવે જો તેમની ઇજ્જત ઉપર ધબ્બો લાગે તો મરણ કરતાં પણ વધુ દુઃખ થાય. બીજું, આ કોઈ વિરોધી શત્રુનું ષડ્યંત્ર ન હતું, આ તો લોકચર્યા હતી. લોકોએ કશું નજરે અજુગતું જોયું નહોતું, માત્ર સાંભળ્યું હતું: “રાવણ સીતાને બળજબરી હરી ગયો અને પોતાના અંતઃપુરમાં રાખી હતી.” વગેરે. પણ જે લોકો ઉપર રાજશાસન ચલાવવું હોય તે લોકોની ટીકાની ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ. ઉપેક્ષા કરનારા ખાનદાન-જાતવાન ન હોય. જેને આબરૂની પડી જ ન હોય તેને ટીકાની પણ પડી ન હોય. આવા લોકો ચાહનાથી રાજ ન કરી શકે, દંડાના જોરે રાજ કરે.

ભદ્રની વાત સાંભળીને રામને આખી રાત ઊંઘ ન આવી. ઊંઘ મસ્તિષ્કને આવતી હોય છે. પણ મસ્તિષ્ક જ્યારે તીવ્ર સંવેદના અનુભવતું હોય છે ત્યારે જ્ઞાનતંતુઓ ભારે સક્રિય થઈ જતા હોય છે, તેથી તેને ક્ષણવાર પણ વિચારહીન થવા દેતા નથી. રામને સીતાજીની નિર્દોષતાની ખાતરી છે, પણ લોકોને ખાતરી નથી. સત્ય અને લોકાપવાદ સામસામે આવી ગયા. લોકાપવાદ જીતી ગયો, સત્ય હારી ગયું! સત્યનો સદાય વિજય થાય છે તે વાત સર્વાંશે સાચી નથી. આબરૂને જ સર્વસ્વ માનનારા લોકો લોકાપવાદ આગળ ઝૂકી જતા હોય છે. આ આબરૂદારોની કમજોરી જ કહેવાય. રામે લક્ષ્મણને બોલાવ્યા, સુમંત સારથિને રથ તૈયાર કરવા કહ્યું. બધું તૈયાર થઈ ગયું પછી સીતાજીને રથમાં બેસાડ્યાં. “તમારી ઇચ્છા કોઈ ઋષિના આશ્રમમાં થોડા દિવસ રહેવા જવાની હતી ને? લ્યો, આ રથ તમને ત્યાં લઈ જાય છે.” એવું સમજાવીને તેમને રથમાં બેસાડ્યાં અને લક્ષ્મણને કહ્યું: “મારા રાજ્યની સીમા બહાર જ્યાં નિર્જન ક્ષેત્ર હોય ત્યાં સીતાને ઉતારીને પાછો આવતો રહેજે.” લક્ષ્મણને આ કાર્ય પસંદ નહોતું, પણ મોટા ભાઈની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય માનીને લક્ષ્મણે રથ મારી મૂક્યો. ગંગાનદીના કિનારે રથ ઊભો રહ્યો. સીતાજીને હોડીમાં બેસાડી લક્ષ્મણ સીતાજીને પેલે પાર લઈ ગયો અને પછી બધી સાચી હકીકત કહી સંભળાવી.

“લોકાપવાદને કારણે રામે તમારો ત્યાગ કર્યો છે. હવે તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ શકો છો. રામને અને તમારે હવે કશી લેવાદેવા નથી.”

લક્ષ્મણે સીતાજીની પ્રદક્ષિણા કરી વંદન કર્યાં. જીવનમાં કોઈ વાર ન ગમતું કાર્ય પણ આજ્ઞાવશ કરવું પડતું હોય છે. લક્ષ્મણે આજ એવું જ કર્યું.

લક્ષ્મણ ફરીથી હોડીમાં બેસીને ગંગાજીના આ કિનારે આવી ગયા. પેલા કિનારે રહેલાં એકલાં સીતાજી હૈયાફાટ રુદન કરતાં લક્ષ્મણને જોઈ રહ્યાં.

46. સીતાજી વાલ્મીકિના આશ્રમમાં

પત્નીનું જીવન પતિ-આધારિત હોય છે. પત્ની સ્વઆધારિત જીવન નથી જીવતી, તેથી પતિનાં સુખ-દુઃખ, હાનિ, લાભ, વગેરેની સીધી અસર પત્ની ઉપર થતી હોય છે. જો પત્ની સ્વઆધારિત જીવન જીવે તો દ્વૈતનું અદ્વૈત થાય નહિ, અર્થાત્ દામ્પત્ય જામે નહિ. પત્નીના સંપૂર્ણ સમર્પણથી અને પતિના પ્રત્યાર્પણથી જ દામ્પત્ય જામતું હોય છે. પત્નીનું પૂરેપૂરું સમર્પણ હોય, પણ પતિનું પ્રત્યાર્પણ ન હોય તો પત્ની અધર્મિની ન થાય પણ ગુલામડી જેવી થઈ જાય. પત્નીનું સમર્પણ જ ન હોય અને પતિનું પ્રત્યાર્પણ થઈ જાય તો પુરુષ “જોરુકા ગુલામ” થઈ જાય. બન્નેની ગુલામી ત્યારે જ ટળે જ્યારે બન્ને સમર્પિત-પ્રત્યાર્પિત થઈ જાય—બેનાં એક થઈ જાય. જે એક નથી થયાં તેમને જુદાં થતાં બહુ વેદના થતી નથી, કારણ કે એકત્વ હતું જ નહિ. પણ જે પૂરેપૂરાં એક થઈ ગયાં હોય અને પછી જુદાં પડે કે પાડવામાં આવે ત્યારે અસહ્ય વેદના થાય.

રામ અને સીતાજીનું પૂરેપૂરું દામ્પત્ય જામી ચૂક્યું હતું. બન્ને એકમેકમાં ઓતપ્રોત થઈ ચૂક્યાં હતાં, પણ બે વાર તેમને જુદાં થવું પડ્યું. એક વાર રાવણ સીતાજીનું હરણ કરી ગયો ત્યારે. લંકામાં પારકા ઘરમાં કેદ રહીને સીતાએ અસહ્ય વેદના સહી હતી. વેદના સહન કરવાનું બળ હતું ‘પતિપ્રેમ.’ પ્રેમ કે શ્રદ્ધા વિના વ્યક્તિ લપસણી ભૂમિમાં લાંબો સમય ટકી શકતી નથી. તેની પાસે બળ જ નથી હતું. નાસ્તિક આત્મબળ વિનાનો હોય છે, તેથી તે ટકી શકતો નથી. તેની નથી તો પ્રેમગાથા હોતી, નથી ભક્તિગાથા હોતી, નથી શૌર્યગાથા હોતી. તે ગાથા વિનાનો હોય છે. પતિપ્રેમની જે અદ્ભુત શક્તિ સીતાજીને મળી હતી તેના જોરે તે રાવણ સામે ટકી શક્યાં હતાં. આ પ્રથમ પતિત્યાગ હતો, જે પાર ઊતરી ગયો. બન્ને પક્ષોએ ઘણી કિંમત ચૂકવી. તેમાં રાવણ તો વંશસંહિત નષ્ટ થઈ ગયો!

હવે બીજો ત્યાગ આવ્યો. આ અપહરણ ન હતું, લોકાપવાદથી ડરીને સ્વયં પતિએ જ સીતાજીને ત્યાગી દીધાં હતાં—ગાઢ અરણ્યમાં, જ્યાં કોઈ માણસ નજરે ચઢતું નહોતું. આ ત્યાગ પહેલા અપહરણ કરતાં અસહ્ય દુઃખદાયી હતો. પતિએ જ ઓત-પ્રોત થઈને એકરસ થઈ ચૂકેલી પત્નીને આબરૂ બચાવવા નિર્જન વનમાં ધકેલી દીધી હતી. હવે કયા આધારે જીવવું? ત્યારે આજના જેવી કોર્ટો ન હતી કે ત્યક્તાને ખાધાખોરાકી આપવી પડે. મન થયું ત્યારે, ગમે ત્યારે તલાક આપી શકાય. અંગ્રેજોની શાસનપ્રણાલીમાં જે સ્ત્રીહક્કના અનેક કાયદાઓ ઘડાયા અને આઝાદી પછી ભારત સરકારે તેનો વિસ્તાર કર્યો તેના પ્રતાપે આજે હજારો ત્યક્તાઓ અન્નની લાચાર નથી. ત્યક્તા થયેલી સ્ત્રીને ત્રણ ભારે દુઃખો હોય છે: 1. તેને કલંકિત કરીને ત્યક્તા કરાતી હોય છે, તેથી કલંકનું દુઃખ. 2. તે રોજી વિનાની હોય છે, આત્મનિર્ભર નથી હોતી, તેથી રોજીનું દુઃખ. અને 3. તે ઓથ વિનાની થઈ જાય છે, તેથી ઓથ-હૂંફ વિનાનું દુઃખ.

સીતાજીને આ ત્રણે દુઃખો હતાં. હવે શું કરવું? ક્યાં જવું? ઉપર આકાશ અને નીચે ધરતી. ક્યાંય કોઈ આશ્રયસ્થાન નહોતું, ન કોઈ આશ્રયદાતા હતો. કેટલાક ધર્મોએ આવી ત્યક્તાઓ માટે સાધ્વીજીવનની વ્યવસ્થા કરી છે તે ઠીક કહેવાય. ચાલો, જીવવાનો એક રસ્તો તો મળ્યો. મોક્ષ મળે કે ન મળે, જીવન તો મળ્યું. બધા જ લોકો વૈરાગ્યથી સાધુ-સાધ્વી થતા હોતા નથી. કેટલાક તો પરિસ્થિતિવશ સાધુ-સાધ્વી થતા હોય છે. ચાલો, પરિસ્થિતિનો એક ઉકેલ તો થયો.

એવામાં થોડાક મુનિકુમારોની દષ્ટિ સીતાજી ઉપર પડી. તેમને નવાઈ લાગી: “અહો, અહીં આ ઘોર નિર્જન અરણ્યમાં આ એકલી સ્ત્રી કોણ હશે?” મુનિકુમારો નજીક આવ્યા. જ્યારે કોઈ જ ઉપાય ન દેખાય ત્યારે ઓચિંતા કોઈ સહારો નીકળી આવે તેને ઈશ્વરીય ચમત્કાર કહેવાય. આવા ઘણા ચમત્કારો આપણા જીવનમાં થતા હોય છે. જેણે ઈશ્વરીય ચમત્કારો અનુભવવા હોય તેણે ઘોર વિપત્તિઓભર્યું જીવન જીવવું. વિપત્તિમાં જ ઊગરવાનું હોય. સંપત્તિમાં મહાલવાનું હોય, સંપત્તિમાં ચમત્કારો ન હોય.

મુનિકુમારોએ વાલ્મીકિઋષિને જઈને સમાચાર આપ્યા. ઋષિ સમજી ગયા. તે જાતે જ દોડતા આવ્યા. સીતાજીને આવી દશામાં જોઈને તેમનું હૃદય ભાંગી ગયું: “અરે, આ જનકનંદિની—જનકની પુત્રી, આની આવી દશા!” જેનાં બન્ને કુળો ભવ્ય હોય તેની ઓચિંતા આવી દશા થઈ જાય તો લોકોને આઘાતપૂર્વક નવાઈ જ લાગે. રુદન કરતાં સીતાજીને ઋષિ સમજાવીને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા. ઘરમાં અને આશ્રમમાં આ જ મહત્ત્વનો ફરક છે. પોતાનાં જગ્યા આપે તે ઘર કહેવાય, જે પારકાંને પણ જગ્યા આપે તે આશ્રમ કહેવાય. જે ચારે તરફથી ફેંકાઈ ગયાં છે, જે પોતાનાં જ સ્વજનોથી હડધૂત થયાં છે, જેમનાં માન-પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ થઈ ગયાં છે, જેમને પગ મૂકવાની

જગ્યા નથી તેમને પગ મૂકવાની જગ્યા આપે—નવું જીવન આપે તેને આશ્રમ કહેવાય. પ્રાચીનકાળમાં ઋષિઓના આવા આશ્રમો હતા. હવે મોટા ભાગના કોમર્શિયલ થઈ ગયા છે! પૈસો હોય તો જગ્યા છે, નહિ તો ધક્કા છે. આશ્રમોની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ. તેની સ્થાપત્યની ભવ્યતા પણ ઘણી વધી ગઈ. ફાઈવસ્ટાર હોટલો પણ જેની આગળ ઝાંખી લાગે તેવાં ભવ્યાતિભવ્ય ભવનો થયાં છે, પણ કોઈ સીતા માટે જગ્યા નથી. હડધૂત થયેલાંને વધુ હડધૂત કરવાનાં કેન્દ્રો બની ગયાં છે. હા, હજી આજે પણ ક્યાંકક્યાંક, કોકકોક આવા આશ્રમો હશે ખરા, પણ તે થોડા.

વાલ્મીકિઋષિ સીતાજીને પોતાના આશ્રમે લઈ આવ્યા. અહીં પહેલેથી જ ઋષિપત્નીઓ તથા તપસ્વિનીઓ રહેતી હતી. તે બધાંએ સીતાજીને આવકાર આપ્યો. રાજમહેલમાંથી પાર્ણકુટિઓમાં—તે પણ લાંછનની સાથે! કેવું થઈ ગયું! જીવન—ખાસ કરીને યશસ્વી લોકોનું જીવન ક્યારે કેવો વળાંક લે તે કહેવાય નહિ. સીતાજી ઋષિના આશ્રમમાં આશ્રય મેળવીને રહેવા લાગ્યાં.

20-9-10

*

47. લવ-કુશનો જન્મ

જીવનના ત્રણ ભેદ છે: (1) યશસ્વી જીવન, (2) સામાન્ય જીવન અને (3) બદનામ જીવન. આ ભેદ કર્મોના આધારે નથી કર્યા, યશના આધારે કર્યા છે. જીવનને ઘણાં પાસાં છે. તેમાંનું એક પાસું યશ છે. વ્યક્તિ કેટલો પૈસો કમાઈ, વ્યક્તિ કેટલી સત્તા કમાઈ? વ્યક્તિ કેટલું જ્ઞાન કમાઈ—આ બધાની સાથે મહત્ત્વની વસ્તુ છે: વ્યક્તિ કેટલો યશ કમાઈ? ઘણી વાર એવું બને કે વ્યક્તિ ધન, સત્તા, વિદ્યા વગેરે બધું કમાઈ હોય, પણ યશ ન કમાઈ હોય તો તેનું જીવન સુગંધભર્યું ન થઈ શકે. યશથી વધુ ઉત્તમ બીજી કોઈ સુગંધ નથી અને અપયશથી મોટી બીજી કોઈ દુર્ગંધ નથી. યશ ત્રણ રીતે મળે છે: 1. ચારિત્ર્યભર્યું જીવન જીવવાથી, 2. ઉદારતાભર્યાં ઉત્તમ પુણ્યકાર્યો કરવાથી અને 3. શહીદ થઈને પરાક્રમી ગાથા રચવાથી. જો આ ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો યશ ન મળે—કદાચ મળે તો તે આપનારી પ્રજા, સમાજ કે રાષ્ટ્ર આંધળાં હોવાં જોઈએ.

મોટા પુરુષોનાં જીવનનાં બે પાસાં હોય છે: (1) વ્યક્તિગત આંતરિક જીવન અને (2) લોકસિદ્ધ બાહ્ય જીવન. કેટલીક વાર આ બન્ને જીવનમાં મેળ નથી હોતો. પરસ્પર વિરોધી જીવન જીવવાનું થઈ જાય ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે આમાંથી કોને મહત્ત્વ આપવું?

શ્રીરામનું પણ આવું જ છે. તેમનું સીતાજી સાથેનું આંતરિક જીવન છે. બન્ને વચ્ચે દૈવી પ્રેમ અને પૂર્ણ આત્મીયતા છે. તેમના દામ્પત્યમાં કોઈ જ કચાશ નથી. સીતાજી સર્વાર્થસમર્પિત પતિવ્રતા સ્ત્રી છે. એક વાર આવા જીવનમાં વિક્ષેપ થયો હતો, પણ અગ્નિપરીક્ષા પછી સમાધાન થઈ ગયું હતું. સમાધાન કરી જાણે તેને જ જીવન મળે. જે સમાધાન નથી કરી શકતા તે તૂટી જતા હોય છે. તે જીવનને તોડી નાખતા હોય છે. રામ અને સીતા—બન્નેએ સમાધાન કરી લીધું હતું અને શાંતિથી પ્રેમભર્યું જીવન અયોધ્યામાં જીવતાં હતાં. સુખી જીવનની ત્રણ નિશાનીઓ છે: (1) પૂરી આજીવિકા, (2) શાંતિ અને (3) ભરપૂર પ્રેમ. આ ત્રણ મળ્યાં હોય તેને જીવન મળ્યું હોય તેમ જાણવું. આ ત્રણેમાંથી એક પણ ન હોય તે રાજા—મહારાજા હોય, ધનાઢ્ય શેઠ હોય કે મોટો જ્ઞાની—ત્યાગી હોય, તે જીવન વિનાના જ કહેવાય.

આ ત્રણે તત્ત્વોથી ભરપૂર જીવન સીતા—રામ જીવી રહ્યાં હતાં. ત્યાં લોકાપવાદથી તેમનું જીવન હચમચી ગયું. જે લોકો બદનામ જીવન જીવતા હોય છે તેમને લોકાપવાદ હચમચાવી શકતો નથી. “જા... જા... જા ને! અમે તેવા જ છીએ. બોલ, તારે શું કહેવું છે?” આવા લોકોને કશી આંચ આવતી નથી. જે લોકોનું સામાન્ય જીવન હોય છે તેમને સામાન્ય—થોડી આંચ આવે છે. પણ જે ભવ્યાતિભવ્ય જીવન જીવતા હોય છે તેમને ભયંકર આંચ આવે છે. તે હચમચી ઊઠે છે. ધરતીકંપમાં ઊંચા મિનારાઓ જ ગબડી પડતા હોય છે. તેમની ઊંચાઈ જ તેમને ગબડાવવામાં નિમિત્ત બને છે. ઊંચાઈને હંમેશાં પતનનો ભય રહેતો હોય છે. જે નીચા છે, તદ્દન નીચા છે, દૂરથી તો શું, નજીકથી પણ દેખાતા નથી તેમને ગબડવાનો ભય જ નથી હોતો. શ્રીરામનું જીવન સર્વોચ્ચ ઊંચાઈએ પહોંચ્યું છે. હવે લોકાપવાદ તેને હચમચાવી રહ્યો છે. હવે શું કરવું? રામે વ્યક્તિગત જીવનનું બલિદાન આપવાનું નક્કી કર્યું. વ્યક્તિગત એટલે સીતાજી સાથેનું આંતરિક જીવન. ઊંચાઈવાળા મહાપુરુષોનું આંતરિક જીવન સામાન્ય લોકો નક્કી કરતા હોય છે. તેમનો પોતાનો ગજ હોય છે તેના માપમાં આવે તે જ જીવન સ્વીકૃત થતું હોય છે. રામનું આંતરિક જીવન લોકગજના માપમાં ફિટ થતું નહોતું, એટલે લોકચાહના બચાવવા કે મેળવવા તેમણે વ્યક્તિગત આંતરિક જીવનનું બલિદાન આપી દેવું પડ્યું. પણ તેમ કરવા જતાં સીતાજીનું નિર્દોષ જીવન તો રોળાઈ ગયું. એવું લાગે છે કે સીતાજી અન્યાય સહન કરવા માટે જ જન્મ્યાં છે! પશ્ચિમમાં લોકોનાં આંતરિક જીવનમાં દખલગીરી નથી કરાતી, તેથી સીતાત્યાગ નથી કરવો પડતો.

એક મહાન સંગીતકાર છે. તેનું સંગીત સાંભળવાનું, તે દાડ પીએ છે તે નહિ જોવાનું. આપણે પહેલાં દાડ જોઈએ છીએ. તે દેવદૂત હોવો જોઈએ—તેવા ગજથી તેને માપીએ છીએ, તેથી આપણે નથી તો સંગીતકારોની કદર કરી શકતા કે નથી મન મૂકીને સંગીત સાંભળી શકતા. આપણે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં દેવદૂતની અપેક્ષા રાખીએ છીએ, તેથી સંગીતકાર, સાહિત્યકાર, કલાકાર વગેરે બધાની ઘૂણા કરીએ છીએ, તેમનાથી દૂર ભાગીએ છીએ. આપણને પકડી લે છે પેલા ત્યાગદંભીઓ. તેમનું પ્રદર્શિત ત્યાગીજીવન આપણને પચી ગયું છે. આ માટે ત્યાગ નહિ, ત્યાગનો દેખાવ કરવો જરૂરી છે. સૌથી વધુ ધનલોલુપો ધનનો સ્પર્શ પણ નહિ કરવાનો દેખાવ કરતા હોય છે. વિષય—

વાસનામાં જ જેમનાં મન તરબોળ રહે છે તે સ્ત્રીમુખ જોવાથી દૂર ભાગે છે. તેથી લોકો તેમની પાછળ ભાગે છે: “મહારાજ બહુ ત્યાગી છે!” આપણે પ્રદર્શનપ્રેમી છીએ, તત્ત્વપ્રેમી નથી. દર્શનપ્રેમી નથી. દર્શન અને પ્રદર્શન એકસાથે ન રહી શકે.

લોકચાહનાથી ફેંકાઈ ન જવાય એટલા માટે રામને સીતાજીનું બલિદાન લેવું પડ્યું. જેટલો પ્રેમ બદનામ માણસો કરી શકે છે તેટલો આબરૂદાર-મોટા આબરૂદારો નથી કરી શકતા. લૈલા-મજનૂ, શીરી-ફરહાદ, શેણી-વિજાણંદ વગેરે બદનામ હતાં તેથી ગળાડૂબ પ્રેમમાં તરબોળ થઈ શક્યાં હતાં. દુનિયા તેમને સમજી ન શકી, કારણ કે સમજવાનો ગજ જ જુદો હતો. આવા લોકો મર્યા પછી પૂજાતા હોય છે. આમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાં, કબીર, તુલસી, સુર, જેસલતોરલ વગેરે પણ આવી ગયાં. જેણે જીવતાં જીવતાં જ પૂજાવું હોય તેણે પ્રદર્શિત જીવન જીવવું પડે. કદાચ આ જ કારણસર આપણે વધુ દંભી જીવન જીવતી પ્રજા બન્યા હોઈશું.

તે રાત્રે સીતાજીને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં પ્રસૂતિનું શૂળ ઊપડ્યું. ભારતીય જીવનપદ્ધતિમાં પ્રથમ પ્રસૂતિ સ્ત્રી પોતાના પિયરમાં માતાની અને સ્વજનોની હાજરીમાં કરે. અહીં ન માતા હતી, ન સ્વજનો હતાં. પ્રથમ પ્રસૂતિ વખતે સ્ત્રીનો પતિ ઉત્સુકતાથી બહાર આંટા મારતો હોય, જેમ રામના જન્મ વખતે દશરથ આંટા મારતા હતા. પ્રસવવેદનાથી પીડાતી, ચીસો પાડતી સ્ત્રીને સ્વજનોનો—પતિનો સહારો હોય: આવનારું બાળક માત્ર મારું જ નહિ, મારા પતિનું પણ છે. પત્ની પ્રસૂતિ કરીને પતિને બાપનું પદ આપતી હોય છે. નવજાત શિશુને જોઈને જ્યારે તેનો બાપ રાજરાજ થઈ જતો હોય છે ત્યારે સ્ત્રી પોતાના જીવનની સર્વોચ્ચ ધન્યતા અનુભવતી હોય છે. પણ અહીં એવું કશું જ ન હતું. ન પિયરિયાં હતાં... ન રામ હતા. કેટલી વેદના થતી હશે સીતાને! હા, ઋષિપત્નીઓ હતી. ઋષિપત્નીઓ કોરી સાધ્વીઓ નથી. તેમનો ત્યાગ-વૈરાગ્ય વાંઝિયો નથી, પરિણામલક્ષી છે. જો આ સીતાજીની પ્રસૂતિ અરણ્યમાં જ થઈ ગઈ હોત તો? વંદન કરો એ સાધ્વીઓને જે મેટરનિટી હોમમાં આવી પ્રસૂતિઓ કરાવે છે. તેમનું ત્યાગીજીવન પરિણામલક્ષી છે.

સીતાજીએ એક નહિ, બે બાળકોને જન્મ આપ્યો. એક લવ અને બીજો કુશ. લવના લેઉવા અને કુશના કડવા પાટીદારો થયા તેવી માન્યતા છે. એમને કોણ બતાવે કે તમારા આદિપુરુષની પ્રસૂતિ કેવી ભયંકર દશામાં થઈ હતી! હવે કોઈ બીજાં બાળકોને આવા લવ-કુશ જેવી પ્રસૂતિ ન વેઠવી પડે. કોઈ સીતાને કોઈ આશ્રમમાં આશ્રય લેવો ન પડે.

ઋષિઓ, ઋષિપત્નીઓ, ઋષિકુમારો—બધાં જ રાજરાજ થઈ ગયાં. અયોધ્યાના વારસદારો જન્મ્યા હતા. યોગાનુયોગ આ જ દિવસે શત્રુઘ્ન પણ આશ્રમમાં હાજર હતા. લવણાસુરનો વધ કરવા શત્રુઘ્ન આવ્યા હતા. તેમને જ્યારે ખબર પડી કે સીતાજીએ બે બાળકોને જન્મ આપ્યો છે ત્યારે તે પણ રાજ થયા. પણ તેમને લવણાસુરનો વધ કરવાની ઉતાવળ હોવાથી ભાભી સીતાજી સાથે વાત કરવા રોકાઈ શક્યા નહિ. તેમણે ભયંકર યુદ્ધ કરીને લવણાસુરનો વધ કર્યો. પછી ત્યાં જ પોતાની મધુપુરી નામની નગરી વસાવી રાજ કરવા લાગ્યા. મધુપુરીમાં રાજ કરતાંકરતાં બાર વર્ષ વીતી ગયાં. એક દિવસ મોટા ભાઈ રામ અને અયોધ્યા યાદ આવ્યાં. તે લાવ-લશ્કર લઈને અયોધ્યા જવા નીકળી પડ્યા. રસ્તામાં વાલ્મીકિઋષિનો આશ્રમ આવ્યો. ત્યાં રોકાયા. પેલા લવ અને કુશ હવે બાર વર્ષના થઈ ગયા હતા. શત્રુઘ્ન જ્યારે ભોજન કરતા હતા ત્યારે તેમણે મધુર સ્વરમાં ગવાતું ગીત સાંભળ્યું, જિજ્ઞાસા થઈ, પણ ઋષિને પૂછવાની હિંમત ન થઈ. ગીતમાં પૂરી રામાયણકથા જ હતી. શત્રુઘ્ન અયોધ્યા ગયા. રામનાં દર્શન કર્યાં. લવણાસુરવધની કથા તથા મધુપુરી રાજધાનીની વાત સંભળાવી. ‘હવે મારે અહીં અયોધ્યામાં જ તમારી પાસે રહેવું છે’ તેવી વિનંતી કરી, પણ રામના આગ્રહથી શત્રુઘ્ન પાછા મધુપુરી આવ્યા અને રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સીતાજીની સૂધ લેવાનું કોઈને યાદ ન રહ્યું!

48. સીતાજીનો ભૂમિપ્રવેશ

હાથા માણસની પ્રથમ નિશાની એ છે કે તે કદી પણ મહત્વનાં કાર્યો તજજ માણસોની સલાહ વિના કરતો નથી. મૂર્ખાઓ અને અભિમાનીઓને સલાહની જરૂર જ નથી હોતી. તે મનમુખી હોય છે. સાધનાકાળ વીત્યા પછી સિદ્ધિકાળ આવતો હોય છે. આ કાળમાં વ્યક્તિ કેટલાંક કાર્યો પોતાનો જયજયકાર કરાવવા માટે કરતી હોય છે. શ્રીરામને પણ હવે સિદ્ધિકાળ પ્રાપ્ત થયો હતો. અયોધ્યાની ગાદી મળી હતી. સીતાજીના ત્યાગથી લોકનિંદા અટકી ગઈ હતી. લોકો રામજીના કૃત્યને વખાણતા હતા. સ્ત્રીઓ પણ કહેતી હતી કે “સારું થયું. સીતાને કાઢી મૂકી. એવીને તો વળી રખાતી હશે?” સ્ત્રી જ સ્ત્રીની દુશ્મન હોય છે તે વાત ત્યારે પણ સાચી જ હતી.

હવે રામને શાંતિ હતી, પણ હવે કાંઈક જયજયકાર થાય તેવું કરવું જોઈએ. આપણે હિંદુઓની દૃષ્ટિ તરત જ યજ્ઞ ઉપર પડે. કોઈ એવો ભવ્ય યજ્ઞ કરીએ કે લોકો જોતા જ રહી જાય—આજ સુધી કોઈએ ન કર્યો હોય તેવો.

આવો યજ્ઞ તો રાજસૂયયજ્ઞ જ કહેવાય. ચાલો ત્યારે રાજસૂયયજ્ઞ કરીએ. શ્રીરામે સલાહ લેવા ભરતને બોલાવ્યો. ખૂબ ગહન ચર્ચા કરી. પણ ભરતે આવો મહાવિનાશકારી યજ્ઞ નહિ કરવાની સલાહ આપી. એ વખતે ભરતે જે કહ્યું તે યજ્ઞદેવા લોકોએ યાદ રાખવા જેવું છે.

“જે રાજસૂયયજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપરના અનેક રાજવંશોનો વિનાશ થાય છે એવી વિધિવાળો યજ્ઞ સર્વની પ્રીતિનું પાત્ર કેવી રીતે થશે?

હે રાજન! પૃથ્વી ઉપર જે પૌરુષપ્રાપ્ત પુરુષો છે તે સર્વનો તમારા ક્રોધથી નાશ થશે. તે વીરોનો નાશ કરવો યોગ્ય નથી.”

વા. રા., ઉત્તરકાંડ, 83મો સર્ગ

શ્રીરામને ભરતની સલાહ ગમી. રામે કહ્યું: “તારાં વચનોથી હું પ્રસન્ન થયો છું. હવે હું રાજસૂયયજ્ઞ કરવાનો વિચાર માંડી વાળું છું.”

શ્રીરામે રાજસૂયયજ્ઞનો વિચાર બંધ રાખ્યો. પણ ત્યારે કરવું શું? કાંઈક મોટું કાર્ય તો કરવું જ છે. રાષ્ટ્રને મહાન બનાવવું તેનાથી બીજું કોઈ મોટું કામ નથી. રાષ્ટ્ર ચાર રીતે મહાન થતું હોય છે:

1. સીમાડા વધારવાથી,
2. સમૃદ્ધિ વધારવાથી,
3. મોરલ વધારવાથી,
4. સુરક્ષા વધારવાથી.

સીમાડા વધારવાની વાત પછી કરીશું. પહેલાં બાકીની ત્રણ રીતની ચર્ચા કરીએ.

સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર

સફળ અર્થતંત્રથી રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ થતું હોય છે. સફળ અર્થતંત્રની ત્રણ નિશાનીઓ છે:

1. મબલક મૂડીરોકાણ,
2. મબલક પાકા માલની નિકાસ,
3. કરન્સી ઉપરનો દૃઢ વિશ્વાસ.

મબલક મૂડીરોકાણ પૂંજીપતિઓ જ કરી શકતા હોય છે. તેમને આવકારવા મૂડીનું રક્ષણ કરવું અને ઓછામાં ઓછા ટેક્સ લગાવવા જરૂરી છે. સરકારી કનડગત અને મજૂર પ્રોબ્લેમથી પણ છુટકારો જરૂરી છે. મજૂર-કારીગરોનું શોષણ ન જ થવું જોઈએ તેમ જ મૂડીનું પણ શોષણ ન થવું જોઈએ.

ફેક્ટરીઓ અને કારખાનાંઓમાં મોટા પ્રમાણમાં એવો સસ્તો અને ઉત્તમ ક્વોલિટીનો માલ ઉત્પન્ન થાય જે વિશ્વબજારમાં ટકી શકે, તેની મોટા પ્રમાણમાં નિકાસ થાય અને મબલક વિદેશી મુદ્રા લઈ આવે. રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિનું માપ તેનો વિદેશી મુદ્રાનો ખજાનો જ કહી શકાય. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની પોતાની મુદ્રા હોય છે. મુદ્રા ઉપર દેશ-વિદેશમાં લોકોને અને સરકારોને દૃઢ વિશ્વાસ રહે. મુદ્રા ઉપરનો વિશ્વાસ જ રાષ્ટ્રની આર્થિક કેડિટ અને સધ્ધરતા છે.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. રાષ્ટ્રનો ખરો વિકાસ સીમાવૃદ્ધિથી થતો હોય છે. કોના સમયમાં કેટલી સીમા આગળ-પાછળ થઈ તેના

આધારે તેના સફળ-નિષ્ફળ શાસનનું માપ કાઢી શકાતું હોય છે. ભારતની સીમાનો સૌથી વધુ વિસ્તાર અંગ્રેજોએ કર્યો કહેવાય. આટલું મોટું ભારત કદી હતું નહિ. માત્ર વિસ્તાર જ નહિ પણ વહીવટ પણ કરી બતાવ્યો. આંતરિક વિદ્રોહ વિનાનું રાજ્ય પ્રજાના સહકાર વિના કરી શકાતું નથી. પ્રજાનો સહયોગ તેને જ મળતો હોય છે જે પ્રજાને સંતુષ્ટ રાખતા હોય છે. સીમાપારની અશાંતિ અને સીમાની અંદરની અશાંતિ—એમ બન્ને પ્રકારની અશાંતિ દૂર કરીને જે શાંતિ સ્થાપિત કરી શકે તેને રામરાજ્ય કહેવાય.

રામે રાજસૂયયજ્ઞ તો બંધ રાખ્યો, પણ બીજો ‘અશ્વમેધયજ્ઞ’ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ યજ્ઞ રાષ્ટ્રના સીમાડા વિસ્તારવા માટે રચાતો હોય છે. શ્રીરામે પૂરી સેનાને આજ્ઞા કરી. અશ્વમેધયજ્ઞની પૂરી તૈયારી થવા લાગી.

યોગ્ય લક્ષણોવાળો નીલ રંગનો ઘોડો છોડવામાં આવ્યો. તેની પાછળ-પાછળ રક્ષકો ચાલવા લાગ્યા. નૈમિષારણ્યમાં યજ્ઞમંડપ રચાયો. દૂરદૂરથી ઋષિમુનિઓ પધારવા લાગ્યા. મોટો પ્રસંગ મોટા લોકોને બોલાવવાનું તથા સમાગમ કરવાનું નિમિત્ત બનતો હોય છે. આ પ્રસંગે મહર્ષિ વાલ્મીકિજી પણ પધાર્યા હતા. પોતાની સાથે તેઓ લવ-કુશ કુમારોને પણ લઈ આવ્યા હતા. લવ-કુશને તેમણે રામાયણગીત કંઠસ્થ કરાવ્યું હતું, એટલું જ નહિ, તેમને રાગરાગણીપૂર્વક ગાવાની તાલીમ પણ આપી હતી. બન્ને કુમારોનો કંઠ મીઠો અને મોહક હતો, તેથી તેમનું ગીત મંત્રમુગ્ધ થઈને લોકો સાંભળતા હતા.

ઋષિની આજ્ઞા પ્રમાણે લવ-કુશે સભામંડપમાં વીણા સાથે એ ગીત શરૂ કર્યું. સવારથી બપોર સુધીમાં વીસ સર્ગનું ગાન કર્યું. તે દિવસની સભા પૂરી થઈ. રામે બન્નેને સોનામહોરોની ભેટ આપવા જણાવ્યું. કલાકારોની કદર થવી જ જોઈએ. પણ આ શું? લવ-કુશ તો સોનામહોરોને હાથ પણ અડાડતા નથી! “અમે વનવાસી છીએ; અમારે ધનને શું કરવું છે? અમારે તો વનફળ જ બહુ થઈ ગયાં.” એવું કહીને ધનને પાછું વાળી દીધું. મોટા ભાગના કલાકારો ધનભૂખ્યા હોય છે, પણ આ છોકરાઓને તો ધનની જરાય પડી નથી. કલા, સાહિત્ય અને સંગીતની સાથે જ્યારે અનાસક્તિ અને નિર્લોભતા ભળે છે ત્યારે તેમાં દૈવી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ દૈવી ભાવનો દૈવી પ્રભાવ થતો હોય છે.

શ્રીરામે જ્યારે આ કાવ્યના રચયિતા કોણ છે એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે કુમારોએ મુનિ વાલ્મીકિનું નામ કહ્યું અને કહ્યું: “તેઓશ્રી આ યજ્ઞમાં પધારેલા છે.” વાલ્મીકિઋષિનું નામ સાંભળતાં જ રામ ચોંકી ઊઠ્યા. તે જાણતા હતા કે સીતાજીને વાલ્મીકિઋષિના આશ્રમમાં જ આશ્રય અપાયો છે. તેમણે તરત જ પોતાના વિશ્વાસુ દૂતને ઋષિના ઉતારે મોકલ્યો અને કહ્યું: “જો સીતાજી શુદ્ધ હોય અને વનવાસ દરમિયાન તેમનાં પાપ બળી ગયાં હોય તો આવતી કાલે સભામાં આવે અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક બધું નિવેદન કરે.”

સભા વિસર્જિત થઈ ગઈ.

બીજા દિવસે ફરી સભા ભેગી થઈ. વાલ્મીકિઋષિ સીતાજીને સભામાં લઈ આવ્યા. બાપ પોતાની ત્યક્તા દીકરીને ગમે તેમ કરીને પતિગૃહે મોકલવા માગતો હોય છે. તેમાં જ તેનું કલ્યાણ છે તેવું માનીને તેવા જ પ્રયત્નો કરતો હોય છે. આવી જ રીતે ઋષિ પણ ગમે તેમ કરીને સીતાજીને રામ પાસે મોકલવા માગે છે. આને ઠેકાણે પાડી કહેવાય. ઠેકાણે પડેલી સ્ત્રી જ સુખી થતી હોય છે. ઠેકાણે પડ્યા વિનાની સ્ત્રી રખડતી થઈ જતી હોય છે. રખડવું તે સ્ત્રીના સ્વભાવમાં હોય છે. તેને રોકનારું તત્ત્વ તેનું ઘર અને પતિ હોય છે. જો ઘર ન હોય અને પતિ ન હોય તો રખડવું અટકે નહિ. રખડી ગયેલી દીકરી, બહેન કે પત્ની કદી સુખી ન હોય. સ્ત્રીને પકડી રાખનારું તત્ત્વ તેનો પતિ છે. પતિ વિનાની સ્ત્રીઓ ઘરમાં પકડાતી નથી, તેમનું ચંચળ મન ભટકતું રહે છે, તેથી મા-બાપ વગેરે વડીલો દુઃખી થતાં રહે છે. રખડી પડેલી, ઠેકાણું ખોઈ ચૂકેલી પુત્રીના બાપની દશા કોઈ ભુક્તભોગી બાપ જ જાણી શકે.

જે સભામાં દેશના હજારો મહાન ઋષિઓ પધાર્યા હતા ત્યાં ઋષિ વાલ્મીકિ સીતાજીને લઈને પહોંચી ગયા. માથું નીચું કરીને જમીન ઉપર દષ્ટિ રાખીને સીતાજી ઋષિની પાછળપાછળ જતાં હતાં. હજી પણ તેમને આશા હતી કે રામ પોતાનો સ્વીકાર કરી લેશે. ત્યજાયેલી પત્નીને પોતાની સ્વીકૃતિની તીવ્ર ઝંખના હોય છે. તે બધું ભૂલી જવા અને બધી બાંધછોડ કરવા તૈયાર થઈ જતી હોય છે. તેને એક જ લગન હોય છે: “મને મારું ઘર મળે. મને મારા પતિ મળે.” પતિ વિનાની સ્ત્રી પોતાને માનહીન માનવા લાગે છે. અપરાધ ન કર્યો હોય તોપણ અપરાધી માનવા લાગે છે. પતિવિયોગના દુઃખ કરતાં પણ તેને સમાજનો તિરસ્કાર કોરી ખાતો હોય છે. સમાજમાં રહેનારને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ગુમાવવી ગમતી નથી.

નીચું મોઢું કરીને અપરાધભાવભર્યા સીતાજી, રામજીની સન્મુખ ઊભાં રહ્યાં. ત્યારે વાલ્મીકિઋષિએ રામને ખાતરી કરાવી: “આ સીતા

શુદ્ધ છે, પવિત્ર છે. આ બન્ને કુમારો તમારા છે.” ઋષિએ સોગંદ ખાઈને વારંવાર કહ્યું કે “સીતા શુદ્ધ છે—પવિત્ર છે. આ કુમારો તમારા જ છે, માટે તમે તેમનો સ્વીકાર કરો.”

પતિ પ્રેમીની ભૂમિકામાં જુદો હોય છે અને જ્યારે તે અધિપતિની ભૂમિકામાં હોય છે ત્યારે જુદો થઈ જતો હોય છે. રામ અત્યારે અધિપતિ છે. તેમણે કહ્યું: “સીતા પવિત્ર છે તેની મને ખાતરી છે જ. આ બન્ને કુમારો પણ મારા જ છે તેની પણ મને ખાતરી છે. તોપણ લોકાપવાદના કારણે મેં તેનો ત્યાગ કર્યો હતો.”

હજી પણ સીતાજીનું મોટું નીચું છે. તેમની આંખ ઊંચી થતી નથી. વારંવાર તે વિચારે છે: “મારી આ દશા! મારે ક્યાં સુધી શુદ્ધતાની ખાતરી કરાવવી? શું સ્ત્રીઓને જ આવી ખાતરી કરાવવી પડતી હોય છે—પુરુષોને નહિ?”

તેમનું મન ઉદ્વેગથી ભરાઈ ગયું. તેમણે પૃથ્વીને પ્રાર્થના કરી.

યથાહં રાઘવાદન્યં મનસાપિ ન ચિંતયે

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાતુમર્હતિ॥

વા. રા., 97મો સર્ગ.

“હે ધરતીમાતા, જો મેં રામ સિવાય બીજા કોઈ પુરુષને મનથી પણ ચિંતવ્યો ન હોય અને રામ ઉપર જ પૂરો પ્રેમ રાખ્યો હોય તો મને તમારામાં સમાવી લો! મને જગ્યા આપો! મારાથી આ જોવાતું નથી!”

ઉપરાઉપરી ત્રણ વાર આવી પ્રાર્થના સીતાજીએ કરી. સૌની નવાઈ વચ્ચે ધરતી ફાટી. તેમાં મોટું વિવર સર્જાયું. ધરણીમાતા પ્રગટ થયાં. તેમણે સૌને ખાતરી કરાવી કે આ સીતા સંપૂર્ણ શુદ્ધ-વિશુદ્ધ છે. સૌ ઊભા થઈ ગયા. સૌએ સીતાજીનો જયજયકાર કર્યો. સીતાજી હવે પૂર્ણ નિષ્કલંક થઈ ગયાં હતાં. કલંકિત થઈને જીવવું તેના કરતાં નિષ્કલંક થઈને મરવું સારું. સૌને ખાતરી હતી કે હવે હમણાં રામ સીતાજીનો સ્વીકાર કરી પોતાની સાથે વામભાગમાં સિંહાસન ઉપર બેસાડશે. દિઙ્કૂદ થઈ ગયેલા રામ સીતાજીને લેવા ઊભા થયા, ત્યાં સીતાજીએ ગર્વપૂર્વક ઊંચું મસ્તક કરીને પૂરી સભાને કહ્યું: “મને નિર્દોષને ત્યક્ત બનાવનાર રામને હવે હું ત્યક્ત બનાવી જાઉં છું. હું ધરતીમાંથી જન્મી હતી અને ધરતીમાં પાછી સમાઈ જાઉં છું. વહેમીલા અને લોકાપવાદથી ફફડતા પતિ કરતાં હવે હું કાયમ માટે એકલી જ જીવન જીવીશ. ઝૂરીઝૂરીને જીવવા કરતાં મારી ધરતીમાની ગોદમાં હું જીવતી સમાધિ લઈ લઈશ.”

એક મોટો ધડાકો થયો. સીતાજી ધરતીમાં સમાઈ ગયાં. સૌ દિઙ્કૂદ થઈ ગયાં. રામનો મનોબંધ છૂટી ગયો. તે પોક પાડીપાડીને રડવા લાગ્યા: “અરેરે! હું તને ઓળખી ન શક્યો...” સારું માણસ મેળવવું દુર્લભ છે, પણ સારા માણસને ખોઈ દેવું તે સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય છે.

28-9-10
